

ВІСНИК

**Луганський
державний
університет
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка**

1'2011

ВІСНИК

**Луганського
державного університету
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка**

Науково-теоретичний журнал

Випуск № 1

Луганськ
2011

* Науково-теоретичний журнал * Виходить щоквартально * Заснований 1997 року * Засновник і видавець: Луганський державний університет внутрішніх справ * Реєстраційне свідоцтво КВ № 15990-4462 ПР, видане Міністерством юстиції України 20.11.2009 р. * Включений до переліку наукових фахових видань з юридичних наук Постановою президії ВАК України від 6.10.2010 року № 1-05/6 *

1

2011

Редакційна колегія:

Комарницький В.М.	- канд. юрид. наук, доц. (головний редактор)
Козаченко І.П.	- д-р юрид. наук, проф. (заст. гол. редактора)
Розовський Б.Г.	- д-р юрид. наук, проф.
Бурбело О.А.	- д-р екон. наук, проф.
Віленська Е.В.	- д-р філос. наук, проф.
Замойський І.Є.	- д-р юрид. наук, проф.
Лазор Л.І.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
Любашиць В.Я.	- д-р юрид. наук, проф.
Бобкова А.Г.	- д-р юрид. наук, проф.
Знаменський Г.Л.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
Малишева Н.Р.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
Мамутов В.К.	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України
Севей М.Я.	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України
Дудоров О.О.	- д-р юрид. наук, проф.
Атоян О.М.	- д-р юрид. наук, доц.
Федоренко В.Л.	- д-р юрид. наук, доц.
Левченко О.І.	- канд. юрид. наук, доц. (відповідальний редактор)
Сілюков В.О.	- канд. юрид. наук, доц.
Бірюков В.В.	- канд. юрид. наук, доц.
Беніцький А.С.	- канд. юрид. наук, доц.

Рекомендовано до друку вченою радою Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (протокол № 8 від 28 лютого 2011 року)

Для науковців та юристів-практиків.

Статті публікуються в авторській редакції.

✉ Україна, 91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4.
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.
☎ 35-11-57, 52-35-00, факс 93-50-77

© Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, 2011

**ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОРЯДКУ ПОДАЧІ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ДО "ВІСНИКА ЛУГАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ ІМЕНІ Е.О. ДІДОРЕНКА"**

У "Віснику Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка" публікуються лише ті матеріали, які відповідають вимогам Постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України" (Бюлетень ВАК України. - 2010. - № 11).

1. Статті приймаються українською та російською мовами обсягом до 10 сторінок (формат А4, шрифт Times New Roman, розмір - 14, розмір виносок - 12, інтервал - 1,5). Статті подаються в роздрукованому й електронному вигляді на диску. Нумерація виносок має бути окремою для кожної сторінки.

2. Текст набирається на комп'ютері в редакторі Word for Windows.

3. У заголовку статті вказується її назва, ім'я, по батькові та прізвище автора.

4. Стаття має включати мету, актуальність, анотації англійською та російською (українською) мовами, ключові слова трьома мовами, висновки, УДК.

У додатку до статті зазначається місце роботи та посада автора, науковий ступінь і звання (якщо такі є), адреса, контактний телефон (службовий і домашній).

5. Разом з авторським оригіналом слід додавати 2 рецензії, витяг із протоколу засідання кафедри (підрозділу) про рекомендацію статті до опублікування. До статей, які подаються аспірантами, здобувачами, ад'юнктами, необхідно додавати направлення наукового керівника.

6. Рукопис має бути ретельно вичитаний, виправлений і підписаний автором (усіма співавторами).

7. Іноземний текст й окремі іноземні слова повинні бути звернені з оригіналом.

8. До кожної цитати в статті дається посилання на її джерело (джерела оформлюються відповідно до вимог Бюлетеня ВАК України. - 2008. - № 3).

При використанні літературних джерел треба вказувати:

а) для журналів – прізвище, ім'я та по батькові автора статті, її назву, найменування журналу, рік видання, номер, сторінку;

б) для книг - прізвище, ім'я та по батькові автора, назву книги, місто, де книга видана, найменування видавництва, рік видання, сторінку.

9. Усі бібліографічні елементи іноземних джерел слід давати тільки мовою оригіналу.

10. При посиланні на законодавчий акт необхідно у виносці навести його повну офіційну назву і вказати джерело, де він опублікований.

Ми працюємо на таких засадах:

1. Відповідальність за достовірність фактів, за точність усіх посилань покладається на авторів.

2. Редакція має право робити скорочення й редакційні зміни.

3. Оцінку актуальності поданих статей і формування змісту "Вісника Луганського державного університету внутрішніх справ" проводить редакційна колегія. Кожна з отриманих статей проходить обов'язкове внутрішнє, а в разі потреби – і зовнішнє рецензування.

4. Рукописи редакцією не повертаються.

5. При недодержанні перелічених правил підготовки рукопису редакція залишає за собою право не розглядати його.

Телефони для довідок: міський – 8 (0642) 35-11-57,
внутрішній – 22-57.

Редакційна колегія

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.731:340.12

О.М. Биков

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЗМІНУ РЕЛІГІЙНИХ ПЕРЕКОНАНЬ В УКРАЇНІ

У даній статті проаналізовано право людини на зміну релігійних переконань як складова права на свободу віросповідання в Україні. Визначено основні проблеми та перспективи розвитку права людини на зміну релігійних переконань в Україні.

Ключові слова: права людини, право на свободу віросповідання, право людини на зміну релігійних переконань.

В этой статье проанализировано право человека на изменение религиозных убеждений как элемент права на свободу вероисповедания в Украине. Определены основные проблемы и перспективы развития права человека на изменение религиозных убеждений в Украине.

Ключевые слова: права человека, право на свободу вероисповедания, право человека на изменение религиозных убеждений.

In the given article the right of change of religious conviction as element of the right of religious freedom in Ukraine is analysed. Basic problems and perspectives of development of the right of change of religious conviction are analysed.

Key words: Human Rights, right of religious freedom, right of change of religious conviction.

Права людини, їх закріплення, реалізація та захист є свідченням демократичного розвитку кожної держави світу. Серед прав людини фундаментальне значення мають громадянські права людини. З-поміж цих прав важливе значення має право на свободу віросповідання, яке в свою чергу складається із кількох складових елементів, зокрема права людини на зміну релігійних переконань.

У сучасних умовах еволюції концепції прав людини, розвитку конституційно-правового статусу людини в Україні, еволюції громадянських прав людини, розвитку теорії природних прав людини, релігійного від-

родження у суспільстві України, виникнення нових релігійних харизматичних сект та течій, важливого значення набуває дослідження права людини на зміну релігійних переконань як складову права на свободу віросповідання в Україні.

Дана проблематика є актуальною і є предметом дослідження багатьох сучасних науковців. Серед сучасних науковців, які досліджували окремі аспекти даної проблематики, доцільно виокремити праці: В. Єленського [1] та Л.В. Ярмол [2]. Завданнями даної статті є: охарактеризувати право людини на зміну релігійних переконань як складову права на свободу віросповідання в Україні, визначити основні проблеми та перспективи розвитку у цій сфері.

На жаль, у сучасній юридичній науці та у нормативних документах наводяться різні думки та терміни і визначення щодо сучасного права на свободу віросповідання (або права на релігійну свободу). Нижче ми розглянемо, деякі з них:

У відповідності до ст. 35 Конституції України [3] кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. У Конституції мова йде про право на свободу світогляду і віросповідання, хоча термінологічно, це не є найкращою назвою для свободи віросповідання чи релігійної свободи, оскільки свобода світогляду може трактуватися більш широко, ніж релігійний світогляд, який є тільки одним із видів світогляду нарівні із політичним, ідеологічним, економічним та іншими світоглядами.

Згідно ст. 18 Загальної декларації прав людини ООН [4] від 10 грудня 1948 року кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, публічним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів. Отже, у цьому фундаментальному документі з прав людини мова йде про право на свободу думки, совісті та релігії, розуміння якого ототожнюється із сучасним правом на свободу віросповідання. Внаслідок розвитку концепції прав людини, нині окремо виділяють право на свободу думки, а окремі дослідники не ототожнюють свободу совісті та релігії.

У відповідності до ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [5] Ради Європи від 4 листопада 1950 року кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Отже, Рада Європи

використала щодо права на свободу віросповідання аналогічний термін, що й ООН у Загальній декларації прав людини – "право на свободу думки, совісті та релігії".

Відповідно до ст. 3 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації"[6] від 23 квітня 1991 року кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання. Отже, у цьому Законі використано термін "право на свободу совісті", який не є найкращим, і у випадку його широкого тлумачення не співпадає із правом на свободу віросповідання.

На думку А.Ю. Олійника свобода світогляду і віросповідань – це складова конституційної недоторканності щодо можливостей кожного індивіда безперешкодно формулювати, досліджувати, пропагувати і втілювати в практику суспільних відносин різноманітні ідеї, теорії, погляди щодо різних аспектів життя держави, суспільства, цивілізації та вільно обирати об'єкт віри, тобто сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати ніякої [7, с. 82].

Можна погодитися із думкою Н.Г. Шукліної, що свобода віросповідання – це індивідуальне і колективне право [8, с. 243]. Тобто його можна реалізувати в індивідуальній або колективній формі. Доречною є думка О.Ф. Фрицького, що право на свободу світогляду і віросповідання є різновидом природних прав людини [9, с. 164].

Однак, на нашу думку, не є занадто принциповим як називають право на свободу віросповідання науковці, законодавець чи міжнародна спільнота, а важливо те, як реалізують та захищають це право у кожній із країн світу.

Право на свободу віросповідання не є абсолютним, воно обмежене законом. Так відповідно до ч. 2 ст. 35 Конституції України здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

За визнанням експертів розвинутих країн світу законодавство України про релігію в цілому є демократичним і відповідає міжнародним стандартам. Останніми роками воно значною мірою сприяло своєрідному ренесансу релігійного життя в Україні, а отже, і практичній реалізації права на свободу віросповідання [10, с. 274].

Право людини на свободу віросповідання в Україні включає в себе декілька складових елементів (окремих прав людини), зокрема:

1. Право людини на зміну релігійних переконань.
2. Право людини не сповідувати жодну релігію (право на атеїзм).
3. Право відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

4. Право сповідувати свою релігію або переконання.
5. Право на участь у релігійних ритуалах та обрядах.
6. Право на участь у спорудженні та утриманні храмів, церков, інших культових та релігійних споруд.

7. Право на релігійну освіту.

8. Право на свободу релігійних об'єднань.

Вищезгадані права людини у своїй сукупності складають право на свободу віросповідання (свободу віросповідання), їх також можна назвати релігійними правами людини. Каталог цих прав не є вичерпним, держави та міжнародна спільнота можуть його розширити. Серед цих прав важливе значення має право людини на зміну релігійних переконань, яке ми нижче охарактеризуємо.

Право людини на зміну релігійних переконань як складова права на свободу віросповідання в Україні закріплено в актах внутрішньодержавного права та міжнародних договорах України. У Конституції України право людини змінювати релігійні переконання не згадується. Проте, це право людини як складова права на свободу віросповідання закріплене в ст. 3 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації". Право змінювати свою релігію або переконання закріплене також в низці міжнародних актів з прав людини, зокрема, в ст. 18 Загальної декларації прав людини, у ст. 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, у ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Хоча ці права відрізняються своїми формулюваннями, вони все ж таки означають одне: кожна людина має право відмовитися від однієї релігії чи переконання і прийняти іншу релігію чи переконання. Це право також передбачає можливість людини змінити певну релігійну конфесію, чи змінити іншим чином свої релігійні переконання. Якщо людина змінила свої релігійні переконання на атеїстичні, то у цьому випадку мова йде вже про реалізацію права людини на атеїзм (атеїстичні переконання).

Право людини змінювати свої релігійні переконання має важливе значення в умовах віротерпимості, а тим більше – релігійної дискримінації у суспільстві. Є чимало держав, у котрих розвиток інституту свободи віросповідання зупинився на порозі віротерпимості. В таких країнах сповідувати релігію в жодному разі не означає право змінювати "державну", "пануючу" релігію на іншу. Це стосується перш за все ісламських країн та й деяких європейських, зокрема, Греції.

Так, передбачена шари'атом смертна кара за відхід від ісламу суперечить сучасному міжнародно-правовому розумінню свободи віросповідання. В сучасних ісламських країнах є випадки не просто винесення таких суворох вироків за цей "злочин" за шари'атом, але й їх виконання. Прикладом, цього є страта у 1985 році відомого суданського релігійного діяча Тахі Ібрагіма, якого звинуватили у віровідступництві. Аналогічна відповідальність встановлена кримінальним законодавством окремих

ісламських країн (Судану, Ємену, Ірану), а в Саудівській Аравії контроль за суворим виконанням мусульманами своїх релігійних обов'язків покладено на спеціальний державний орган – корпорацію контролю за дотримання передбаченого ісламом і попередження забороненого ним.

У відповідь на звинувачення про порушення прав людини мусульманські юристи наводять своєрідне правове обґрунтування надмірно суворої відповідальності за віровідступництво. Вони вважають, що прийнявши іслам, людина вступає в особливі правовідносини з Аллахом, набуваючи при цьому певні права та несе певні обов'язки, які принципово не відрізняються від обов'язків, які випливають із будь-якого договору. Внаслідок цього невиконання зобов'язань перед Аллахом спричиняє відповідальність. А та обставина, що остання встановлена Аллахом і його посланником, лише пояснює її суворість і невідворотність, а також позбавляє можливості земну (світську) владу відмінити її або замінити її [11, с. 292 – 293].

Заборона змінювати свої релігійні переконання стимулює прояви релігійної нетерпимості і міжконфесійні конфлікти, в тому числі і в країнах Європи. У зв'язку з цим, Парламентською Асамблеєю Ради Європи була прийнята Рекомендація № 1202 "Щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві" [12] 1993 р. Не можна допускати дискримінацію та нетерпимість по відношенню до інших на підставі релігії чи переконань. А поки що, за однією з оцінок, у наші дні 2,2 млрд. людей користуються тільки обмеженою свободою совісті, релігії, переконань. Наявні сотні тисяч мучеників віри, в тому числі із-за релігійної нетерпимості [13, с. 95].

Випадки порушення права на свободу віросповідання наявні також і в Україні. Зокрема, поодинокими є факти дискримінації та нетерпимості щодо представників окремих релігійних організацій. Так, місіонерський євангельський центр "Слово Життя" повідомив, що 8 листопада 2007 року, коли міліція виконувала наказ суду про його виселення із сирітського притулку, який знаходився під опікою Центру, співробітники міліції висловлювали погрози на адресу представників центру, які спостерігали за виселенням. Один чоловік, який супроводжував міліцію та особа якого встановлена не була, витяг пістолета та приставив його до голови Олександра Кунця, одного зі спостерігачів, а потім загрожував їм сімома роками позбавлення волі, якщо вони оприлюднять інформацію про даний інцидент [14].

Однією з гарантій вищезгаданого права є закріплена у ч. 2 ст. 3 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" заборона здійснювати будь-який примус при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії. З цією гарантією тісно пов'язане поняття прозелітизму. У релігійних довідкових виданнях зазначається, що "прозеліт – новонавернений у яку-небудь віру, новий прибічник релігії; прозелітизм – 1) намагання наверну-

ти у свою релігію послідовників інших віровчень; 2) глибока відданість прозеліта обраній вірі" [15, с. 262]. В окремих джерелах знаходимо дещо інше розуміння прозелітизму. Так, М. Маринович зазначає, що розрізняються такі поняття, як "навернення" (тобто щира й добровільна зміна віри) і "прозелітизм" (процес змушування когось до прийняття іншої віри) [16, с. 37]. В.Єленський в одній зі своїх статей посилається на "Католицький енциклопедичний словник" 1943 р., в якому термін "прозелітизм" визначено як дію, спрямовану на навернення особи до певної віри, але навернення, що здійснюється недобросовісними методами [1, с. 38].

У зв'язку з вищезазначеним, важливим є документ "Виклик прозелітизму й заклик до спільного свідчення" (1995), який підготували спільна робоча група Всесвітньої Ради Церков та Римо-католицька Церква. У ньому стверджується, що прозелітизм суперечить екуменічним зусиллям церков, спрямований на те, щоби примусити особу змінити свою належність до певної церкви, і вбирає в себе наступні методи. Насамперед, це несправедлива й образлива критика віровчення та практики іншої (інших) Церкви (Церков), яка часом перетворюється на відверте висміювання. Це також порівняння двох християнських Церков, при якому досягнення однієї всіляко підносяться, а проблеми іншої гіпертрофуються. У документі беззастережно засуджуються фізичне насильство, моральний примус, психологічний тиск так само, як і використання рекламних технологій у мас-медіа, котрі здатні впливати на свідомість читачів або глядачів. Прозелітичними методами також вважається використання політичної, соціальної чи економічної влади з метою здобуття "нових душ" для тієї чи іншої Церкви. Так "нечесним" вважається пропонувати (прямо або приховано) освіту, медичну допомогу, матеріальні ресурси в обмін на перенавернення. Документ засуджує намагання використати з цієї метою людські потреби, хвороби, необізнаність і недостатню освіту. На наш погляд, гуманітарні аспекти місіонерської роботи різних релігійних організацій, як-от: утримання лікарень, розподіл харчів, одягу та інше, не можна розглядати як примусове навернення людей до віри. Адже те, що кожна людина прагне до того, чого вона хоче, в тому числі й до отримання певних матеріальних благ, котрі надають релігійні організації, ще не свідчить про зміну її релігійних чи інших переконань. Крім того, історія християнства пам'ятає ще й не такі (а справді примусові) методи навернення людей до віри. Тому релігійні організації різних віросповідань повинні бути взаємно толерантними й не вести боротьбу поміж собою за "навернення душ" [2, с. 85].

Дискусійним також є питання прозелітизму щодо проповідування в "замкнутій аудиторії" – в такому місці, яке не можна добровільно покинути, наприклад, у лікарні, в потягу, на кораблі. Примус при прозелітизмі може бути як фізичним, так і психологічним. Наявність психологічного примусу визначити набагато важче, тому для його встановлення повинні залучатися відповідні спеціалісти та експерти.

Перешкоджання в поширенні релігійних переконань та наверненні до своєї релігії послідовників інших віровчень є порушенням прав людини. Однак примусове навернення до віри повинно бути заборонене законодавством держави. У деяких державах прозелітизм заборонений на законодавчому рівні. Наприклад, у Конституції Непалу закріплено: "Гарантується свобода віросповідання. Кожен громадянин може з дотриманням існуючих традицій сповідувати релігію, встановлену з давніх часів. При цьому жодна особа не має права навертати іншу особу у свою віру" (ст. 5). У Конституції Греції також закріплено, що "прозелітизм забороняється" (ч. 2 ст. 13). А в Узбекистані згідно п. 3 ст. 5 Закону Узбекистану "Про свободу совісті та релігійні організації" в редакції 1998 року заборонено дії, спрямовані на перехід віруючих однієї конфесії в інші (прозелітизм), а також будь-яку місіонерську діяльність [17, с. 10].

Ще наприкінці 1930-х рр. у Греції було роз'яснено, що "під терміном "прозелітизм" потрібно розуміти, зокрема, прямі або опосередковані спроби нав'язати релігійні погляди особі з іншими релігійними віруваннями з метою підірвати її релігійні переконання так само, як і за допомогою будь-якого примусу чи під загрозою примусу, або ж неправдивими засобами, або скориставшись із недосвідченості особи, її довірливості, потреб, низького інтелекту чи наївності" [1, с. 40]. Таке розуміння прозелітизму може призводити до порушення свободи віросповідання людини, що не раз фіксувалося Європейським судом з прав людини. Наприклад, у Греції був засуджений свідок Єгови до трьох місяців позбавлення волі у тюрмі з можливістю заміни грошовим штрафом, який, відвідуючи свого сусіда, вів разом із ним розмови на релігійні теми, зрозуміло, бажаючи повернути його у свою віру. Засуджений звернувся в Європейський суд з прав людини. Скарга по цій справі Коккінакіс проти Греції 25 травня 1993 року була задоволена, оскільки накладене покарання було неадекватним до поставленої мети. Суд скасував рішення національного суду й зажадав виплатити засудженому Міносу Коккінакісу компенсацію за заподіяну йому моральну й матеріальну шкоду. У параграфі 14 цього рішення зазначено: "Хоче особа змінити свою релігію чи ні - справа не держави, а значить і не справа держави, чи хоче він переконатися іншого змінити свою релігію". Дане положення цього рішення має важливе значення, оскільки у ньому визнається право людини на зміну релігії, а такі рішення мають силу судового прецеденту і мають враховуватися у судовій практиці всіх країн-членів Ради Європи, в тому числі і України.

У рішенні Європейського суду з прав людини у справі Ларісіс та інші проти Греції 1998 року Суд встановив, що прозелітизм не підлягає захисту згідно ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якщо при цьому здійснюється зловживання державною (зокрема, військовою) владою для вербування нових прихильників. Внаслідок цього покарання трьох свідків Єгови, які намагалися використати своє по-

ложення як офіцерів для навернення своїх підлеглих у свою віру, є виправданим. Однак, по іншому Суд оцінив спроби офіцерів навернути у свою віру у приватній сфері: відповідні особи тут не знаходилися в якійсь залежності, тому тут держава не мала права діяти проти офіцерів [18, с. 107]. Цим самим Суд підтвердив у цьому рішенні судовий прецедент, сформульований у його рішенні по справі Коккінакіс проти Греції від 25 травня 1993 року.

Примусовим залученням до віри можна вважати й навернення до неї неповнолітніх дітей без згоди їхніх батьків, адже саме батьки здійснюють моральне та релігійне виховання своїх дітей. Так, у законодавстві Російської Федерації передбачено заборону втягнення малолітніх у релігійні об'єднання, а також навчання малолітніх релігії всупереч їхній волі і без згоди батьків чи осіб, які їх замінюють. Коли ж самі батьки чи особи, які їх замінюють, застосовують примус щодо своїх дітей задля навернення їх до певної віри та її сповідання, діти повинні мати право на захист від такого примусу.

Застосування психологічного примусу, "промивання мозків", "контролю над свідомістю", зомбування, нейролінгвістичне програмування, дуже часто приписують так званим новітнім релігійним рухам. Деякі з них викликали у світі серйозні занепокоєння, оскільки їхні члени здійснювали суїцид та ставали жертвами зіткнень із владою. До них, зокрема, належать: Народний храм, Сонячний храм, Гілка Давидова, Небесна Брама, рух Джефрі Лундгрена, Рух за відновлення десяти заповідей.

Занепокоєння появою новітніх релігійних рухів громадськості, перш за все батьків, чий діти ставали членами цих рухів, вимагало ґрунтовного дослідження їх суті та діяльності. Результатом одного з таких досліджень є доповідь, підготована Комітетом Європарламенту у справах молоді, культури, освіти і спорту, "Про активність деяких новітніх рухів у країнах Європейської співдружності" (1984). У ній зазначено тринадцять критеріїв, котрі країнам-членам Євросоюзу варто взяти за основу при встановленні легітимних меж релігійної активності [2, с. 87]. Ці критерії можна враховувати при визначенні випадків примусового навернення чи сповідання певної релігії, віри чи інших релігійних переконань.

Проблема нових релігійних рухів є актуальною не тільки у країнах Європи, але і в інших частинах світу, зокрема, в Азії. Так за законодавством Киргизстану привілейоване становище мають традиційні релігії, створено певні юридичні перепони у діяльності нетрадиційних релігій та конфесій. Представники нових релігій не мають право поширювати свої ідеї в громадських місцях чи в засобах масової інформації [19]. Однак, дане положення законодавства Киргизстану є суттєвим обмеженням права людини на зміну релігійних переконань, порушує право на свободу інформації, свободу думки, право відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Взаємовідносини держави і релігійних організацій в незалежній Україні відповідають основним демократичним стандартам. Проте, існує чимало проблем у цій сфері, зокрема: щодо реституції майна релігійним організаціям, яке незаконно було відібрано в них у радянські часи; проблема виділення земельних ділянок для будівництва нових культових споруд; заснування нових цвинтарів для парафіян певних релігійних організацій, які складають значну частину населення відповідних населених пунктів; поширення в Україні та сусідніх країнах різних новітніх харизматичних релігійних сект та культів, які не завжди є легальними, однак вони відкрито пропагують зневагу до прав людини, практикують обмеження прав людини щодо своїх adeptів, а іноді, навіть, закликають до самогубств чи підтримують тероризм. Часто такі харизматичні секти мають псевдорелігійний характер, їх очолюють люди з психічними вадами, така їх діяльність переважно не має нічого спільного із свободою віросповідання, а має бути предметом розслідування з боку правоохоронних органів. В таких умовах актуальним є вдосконалення чинного законодавства України про свободу віросповідання та взаємовідносини держави та релігійних організацій, зокрема прийняття нової редакції Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації".

Основними проблемами права людини на зміну релігійних переконань як складової права на свободу віросповідання в Україні, зокрема, є: недосконалість правових гарантій реалізації права людини на зміну релігійних переконань у колективній формі частиною, більшістю або всією релігійною громадою, проблеми вирішення при цьому питань переходу права власності чи права користування культовими будівлями та іншим майном; відсутність належного контролю органів державної влади за діяльністю нових харизматичних сект та упередження їх негативного впливу; поширення в Україні різних новітніх харизматичних релігійних сект, культів, вчень, що відкрито пропагують зневагу до прав людини, практикують обмеження прав людини щодо своїх adeptів.

Існують перспективи подальших наукових досліджень у даному напрямку, зокрема, щодо: захисту права людини на зміну релігійних переконань в Україні; реалізації права людини на зміну релігійних переконань в Україні; порівняльно-правового аналізу права людини на зміну релігійних переконань в Україні та інших країнах.

Основними перспективами розвитку права людини на зміну релігійних переконань як складової права на свободу віросповідання в Україні, зокрема, є: вдосконалення правових гарантій реалізації права людини на зміну релігійних переконань у колективній формі частиною, більшістю або всією релігійною громадою, вирішення при цьому питань переходу права власності чи права користування культовими будівлями та іншим майном; створення ефективного механізму контролю органів державної влади за діяльністю нових харизматичних сект та культів і упередження їх негативного впливу; введення законодавчої заборони в Україні на діяль-

ність окремих новітніх харизматичних релігійних сект та культів, що відкрито пропагують зневагу до прав людини, практикують обмеження прав людини щодо своїх adeptів, закликають до самогубств чи підтримують тероризм, терористичні організації або ж схвалюють окремі терористичні акти.

Отже, ми у даній статті охарактеризували право людини на зміну релігійних переконань як складову права на свободу віросповідання в Україні, визначили основні проблеми та перспективи розвитку у цій сфері.

Використана література:

1. Єленський В. Прозелітизм // Людина і світ. - 1999. - № 3 - 4. - С. 37 - 40.
2. Ярмол Л.В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження) / Л.В.Ярмол. - Львів: Світ, 2006. - 192 с.
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.
4. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Права людини в Україні: Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро з захисту прав людини. - Випуск 21. - К., 1998. - С. 31 - 36.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. - К.: Знання, 2009. - 32 с.
6. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 року // Відомості Верховної Ради УРСР. - 1991. - № 25. - Ст. 283.
7. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: Монографія / А.Ю.Олійник. - К.: Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. - 472 с.
8. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): Монографія / Н.Г. Шукліна. - К.: Центр навчальної літератури, 2005. - 424 с.
9. Фришкый О.Ф. Конституційне право України: Підручник / О.Ф. Фришкый. - К.: Юрінком Інтер, 2002. - 536 с.
10. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н.І. Карпачова. - Видання друге. - Харків: Консум, 2001. - 464 с.
11. Права человека: итоги века, тенденции, перспективы / [Бринчук М.М., Васильева М.И., Васильева Т.А., и др.]; под ред. Е.А. Лукашевой. - М.: НОРМА, 2002. - 448 с.
12. Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи 1202 (1993). "Щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві" // Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини: Вип. 15. - К.-Харків, 1996. - С. 68 - 70.
13. Права человека: Учеб. пособие / [Гусев А.Д., Яскевич А.С., Гафарова Ю.Ю. и др.]; под ред. А.Д.Гусева и Я.С.Яскевич. - Минск: ТетраСистемс, 2002. - 304 с.
14. Звіт Державного департаменту США про свободу віросповідання в Україні у 2008 році [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://kiev.usembassy.gov/files/polit_relig_freedom2008_ukr.html

15. Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного, Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
16. Маринович М. Окреслити неокресльоване. (Один каже: "релігійна свобода", інший твердить: "прозелітизм") // Людина і світ. – 1998. – № 8. – С. 37-39.
17. Палінчак М.М. Правовий статус церкви у постсоціалістичних країнах Східної Європи / М.М. Палінчак // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 3. – Ужгород: Ліра, 2004. – С. 10 – 15.
18. Эжштайн К. Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской Конвенции. Учебное пособие для вузов / К. Эжштайн. – М.: NOTA BENE, 2004. – 496 с.
19. Anderson J. Kyrgyz draft law on religion ambiguous in its treatment of non-traditional religions / J. Anderson [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.law.bua.edu/ASCL/24mar.html>

УДК 340.12:340.15:008

О.М. Литвинов

**АМЕРИКАНЦІ ТА УКРАЇНЦІ:
ІСТОРІЯ – КУЛЬТУРА – ПРАВО
(СПРОБА КОРОТКОГО РЕЗЮМУЮЧОГО ЗІСТАВЛЕННЯ)**

Стаття є спробою культурологічного аналізу філософсько-правових проблем (проблем юриспруденції – в американській термінології) в компаративістській площині як нагальних та перспективних питань розвитку України в ретроспективному порівнянні з процесами становлення США в якості правової держави. Підкреслюється значення особистісного аспекту теми, що розглядається.

Ключові слова: *право, держава, культура, "вторинні культури", "первинні культури", Схід, Захід, Україна, США, судова влада, соціальні фікції, мораль, особистість.*

Статья представляет собой опыт культурологического анализа философско-правовых проблем (проблем юриспруденции – в американской терминологии) в компаративистской плоскости как крайне необходимых и перспективных вопросов развития Украины в ретроспективном сравнении с процессами становления США в качестве правового государства. Подчеркивается значение личностного аспекта рассматриваемой темы.

Ключевые слова: *право, государство, культура, "вторичные культуры", "первичные культуры", Восток, Запад, Украина, США, судебная власть, социальные фикции, мораль, личность.*

The article represents the attempt of cultural studies analysis of philosophical and legal problems (problems of jurisprudence in the American terminology) as extremely necessary and long-term questions for Ukraine's development in retrospective comparison with the making of the USA as a legal state. It is underlined the significance of personal aspect of the given theme.

Key words: *law, state, culture, "secondary cultures", "primary cultures", the East, the West, Ukraine, the USA, judicial power, social fictions, ethics, personality.*

Почну з того, що цю статтю не було заплановано: "американську" тему – у тому обсязі й відповідно своїй компетенції – вважав завершеною, оскільки предметом дослідження попередніх розвідок були витoki та процеси становлення філософсько-правової думки у США середині XVIII – початку XIX століть¹. Однак постійна присутність Сполучених Штатів у сучасному житті України (як і всього світу) у різних якостях та відношеннях, а також надзвичайно цікаве та незвичне для нас (як на мене, то принципово) правове життя залишило цю тему відкритою хоча б у суб'єктивному відчутті. Надто багато питань, і саме у компаративістській площині, оскільки постійні кивання у бік чи то Європи, чи то Америки справляють враження або недостатньої компетенції, або відвертої нещирості керманців країни, причому незалежно від політичного кольору (країні – праві-ліві – течії враховувати не будемо). Скоріш за все спрацьовує старий ідеологічний принцип використання потрібної у конкретний час риторики, оскільки є надто очевидними розбіжності й в історичному шляху, і в основах культури, і, особливо, у функціонуванні правових систем такого велетня (тут у правовому сенсі насамперед), як Сполучені Штати, і такої незначної величини (у цьому ж сенсі), як Україна. Таке порівняння дозволило дійти певних висновків стосовно не тільки правових питань, головним з яких є висновок про визначальну роль культури та історії у правовому житті будь-якої держави чи будь-якого народу. А також висновку про постійну невідповідність гасел, що проголошуються керманцями українців (тут навіть хронологічного опертя немає, йдеться про будь-які часи), тим їхнім справжнім прагненням та діям, що втілювалися та втілюються у життя. А це вже є ніщо інше, як якість культури, якщо спиратися на найширше її розуміння як способу буття у світі, розуміння, яке є результатом досить тривалої та на-

¹ Див.: Литвинов О.М. Філософсько-правова думка у США напередодні здобуття незалежності, або про те, чи може бути корисним історичний досвід інших країн для сучасної України // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – 2010. – № 1. – С. 40-49; Литвинов О.М. Ліберальний напрямок у філософсько-правовій думці США періоду боротьби за незалежність, або знов про корисність досвіду інших країн для України // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – 2010. – № 2. – С. 5-19; Литвинов О.М. Консервативний напрямок у філософсько-правовій думці США періоду боротьби за незалежність, або про досвід американських федералістів у справі розбудови демократичної правової держави // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – 2010. – № 3. – С. 15-26. Див. також: Литвинов О.М., Погребняк С.П. Американська політико-правова думка другої половини XVIII – початку XIX ст. // Історія вчень про державу і право: Підручник / За ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. – Х.: Право, 2008. – С. 121-127.

пруженої праці українських же філософів та культурологів¹. Змінювалися епохи, економічні лади, політичні системи, а проблема правової незахищеності звичайної людини в нашій країні залишається наскільки гострою, настільки ж ігнорованою. Особливо очевидним це становище виглядає на фоні руху країн Європи, а потім – з середини XVIII століття – і Сполучених Штатів Америки, де принципово втілені ідеї правового захисту кожної людини, ті ідеї, які були, по-перше, досягненням доби Модерну і пов'язані перш за все із раціоналізмом та раціоналістичним підґрунтям емпіризму у філософії, та, по-друге, завдяки трудовій етиці у повсякденному, буденному житті й економічних відносинах, включаючи вельми потужний релігійний вплив². Звичайно, це схематично, навіть

¹ Див.: Категорії філософії и категорії культури /Отв. ред. М.А. Булатов, В.Г. Табачковский. – К.: Наук. думка, 1983; Культура и развитие человека: (очерк философско-методологических проблем) /В.П. Иванов, В.П. Козловский, Е.К. Быстрицкий и др.; Отв. ред. В.П. Иванов. – К.: Наук. думка, 1989; Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода). – К.: Наук. думка, 1992; Онтологичні проблеми культури. – К.: Наук. думка, 1994; Ідея культури: виклики сучасної цивілізації / Є.К. Бистрицький, С.В. Пролесв, Р.В. Кобець, Р.В. Зимовець. – К.: "Альтерпрес", 2003. Остання робота свідчить про природність звернення культурологів до політико-правових проблем, а тому їхні політологічні праці – вельми змістовні та надзвичайно якісні – є відповідями на виклики важливого й водночас важкого історичного періоду кардинальних змін, які відбуваються в нашій країні за час незалежності. Вони не вимагали від філософів-культурологів тієї мімікрії та вимушеного "перевернення", як то відбулося з істориками КПРС, які дивовижним чином стали істориками України, або з "науковими комуністами", які не менш дивовижно швидко перекваліфікувалися у політологів. Щодо праць згаданих культурологів, див., напр.: Бистрицький Е. Почему национализм не может быть наукой? // Политическая мысль. – 1994. – № 2. – С. 33-39; Бистрицький Є. Політична філософія посткомунізму: горизонти методології // Політична думка. – 1995. – № 1. – С. 3-12; Бистрицький Є., Білий О. Державотворення в Україні: шляхи легітимізації // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 11-23; інші праці, опубліковані у цьому часописі. Див. також: Пролесв С.В. Метафізика влади. – К.: Наук. думка, 2005; ін. Цікаво, що саме ці філософи (культурологи) здійснюють переклади текстів сучасних видатних західних мислителів К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, Г. Гюффе й інших, у тому числі й праці філософсько-правові. Так, завдяки їх старанням сьогодні ми маємо переклад найпопулярнішого в європейських університетах підручника з цієї дисципліни, а само: Ципшеліус, Райнгольд. Філософія права: Підручник /Пер. з нім. Є. Причепія, Л. Ситніченко, С. Пролесва; Під ред. проф. Є.М. Причепія. – К.: Тандем, 2000.

² Парадокси історії надають нам приклад впливу вже американської правової думки на "батьківщину" її ж основних ідей – європейське законодавство кінця XVIII – першої половини XIX століть. Додам також, що у загальній оцінці цього періоду деякі дослідники крім указаних чинників розвитку права (раціоналізм природно-правових доктрин та етико-політичних імперативи протестантизму та Просвітництва) називають ще й вплив книгодрукування (Див.: Аннерс Э. История европейского

надто схематично викладений погляд, але він дозволяє хоча б у першому наближенні прояснити ті відмінності у житті в цілому та в його конкретних проявах у різних сферах, які існують у нашій країні у наших співгромадян та в країні, яку вважають якщо не взірцем, то значним позитивним прикладом у правовому житті.

Тому *актуальність* цієї статті можна сформулювати як таку, що пов'язана із необхідністю осмислення правового та загальнокультурного досвіду однієї з провідних країн світу у зв'язку із проголошеним нашою державою і закріпленим у Конституції положенням про правову та соціальну державу. Майже двадцятирічний досвід нашої незалежності показав і деякі загальні для багатьох демократичних країн процеси та події, і певні національно-культурні відмінності, у тому числі такі, які продовжують поєднувати нас із колишніми республіками колишнього СРСР в єдиному посттоталітарному просторі. "Межовість" України між Сходом та Заходом як глобальними культурними ареалами, про яку йдеться і в підручниках¹, навіть на початку третього тисячоліття вдає ознак культурно-ментального та політичного "розриву", на який звертали увагу й мислителі та аналітики інших країн, у тому числі й американські². Спорядичність та суперечливість у політико-правовому житті сучасної України, при всіх відомих і незаперечних (хоча і явно недостатніх) досягненнях демократичного характеру, є результатом не стільки органічного розвитку традицій, що характеризують наше суспільство, а значною мірою обставин та тенденцій світових процесів.

Звідси випливає *мета* статті, яку можна визначити як спробу змістовного співставлення українського правового досвіду та основ правової культу-

права. – М.: Наука, 1994. – С. 229), тобто, йдеться про чинник суто культурно-історичний.

¹ Див., напр.: Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. – К.: Наук. думка, 1996; див. також: Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі: (середина XII – середина XIII ст.). – К.: Наук. думка, 1993; ін. Взагалі, думку про "межовість" чи "граничність" України та української культури або, як у відомого вітчизняного правознавця Ю.М. Оборотова, про "євразійство" українського права (Див: Оборотов Ю.Н. Правовая система Украины и евразийская правовая семья // Актуальні проблеми політики: 36. заук. праць. – 2000. – Вип. 9. – С. 36-42; див. також: : Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) – Одеса: Юрид. літ., 2002), мабуть можна вважати визаною.

² Див.: Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 255-259. Тут йдеться, так би мовити, про "другий план" цієї культурно-історичної "межовості" (після Схід – Захід, тобто світ християнський та світ насамперед мусульманський) – між Східнохристиянським та Західнохристиянським світами (Додатково про це див.: Павлик Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 1996).

ри із традиціями та правовими принципами, що є втіленням американської історії та відбиттям процесу формування правової системи, для можливих висновків й практичного (політико-правового, юридичного) гатунку.

Певною мірою така мета вимушує звертатися до загальних підходів, які мають місце в українськомовному та російськомовному порівняльному правознавстві і розробляються у працях Є. Бігича, В. Денисова, А. Дмитрієва та А. Шепель, О. Лисенка, Л. Луця, М. Марченка, Ю. Оборотова, С. Погребняка, П. Рабиновича, А. Саїдова, Й. Сабо, І. Синіціної, М. Супатаєва, А. Тілле та Г. Швекова, Ю. Тихомирова, О. Тихонравова, В. Ткаченка, В. Туманова, Д. Лук'янова, А. Малиновський, О. Харитонові та Є. Харитонova, Ю. Шемшученка, В. Шишкіна й ін.¹, у тому числі у перекладах творів таких знаних західних учених, як Є. Аннерс, Ж.-Л. Бержель, Г. Берман, Р. Давид та К. ЖофFRE-Спіноза, Ж. Зіплер, К. Цвайгерт та Г. Кетц, Г. Кох, У. Магнус та П. Вінклер фон Моренфельс, Т. Оноре, Т. Хартлі та ін. Є відомі праці, присвячені правовій системі та функціонуванню права у США², але спеціальне дослідження порівняльного характеру в історико-культурологічному аспекті не здійснювалося.

Тому *новизна* матеріалу, що подається, полягає, насамперед, у спробі використання філософсько-культурологічного методу як інструмента дослідження проблем права в компаративістській площині³. Додамо також, що у своїх текстах я намагаюсь позбутися відомого абстрактно-нейтрального характеру цього методу за рахунок посилення його певної соціологічної складової, а саме: подолання традицій компліментарного підходу відносно пануючих офіційно точок зору у науці, які залишилися від цілковитої сервільності суспільствознавства радянських часів, і взагалі

¹ Цікавою й корисною виглядає у цьому контексті є розвідка молодого, але вже відомого київського правознавця В. Бігуна. Див.: Бігун В.С. Юридична наука і професорсько-викладацький склад юридичних навчальних закладів ФНР та України: порівняльний аналіз принципів підходів // Часопис Київського університету права. - 2005. - № 3. - С. 176-183.

² Див., напр.: Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. - К.: Україна, 1999; Лафитський В.И. Основы конституционного строя США. - М.: Норма, 1998; Фридман Л. Введение в американское право. - М.: Прогресс-Универс, 1993; див. також: Погребняк С.П. Правова система США // Порівняльне правознавство: Підручник / За ред В.Д. Ткаченка. - Х.: Право, 2003. - С. 167-177; ін.

³ Є приклади аналогічного - культурно-цивілізаційного - підходу до вирішення проблем окремих галузей права, що свідчить про усвідомлення правниками необхідності звернення до категорій культурології. Див., напр.: Харитонов Є.О. Формування сучасного цивільного права України: історія, стан та перспективи: У п'яти томах. - Х.: Право, 2008. - Т. 3. Цивільно-правові науки. Приватне право. - С. 79-121; ін.

"брудної науки", за висловом видатного мислителя ХХ століття О.О. Любичева (стосовно примітивного розуміння так званого "практичного значення" наукових, тобто теоретичних досліджень)¹.

Тут треба пояснити. Як уявляється, прояви та воля до свободи й правових та демократичних засад життя на тлі нашого культурно-історичного існування мають переважно заперечний та протестний характер, і це обумовлено не тільки надзвичайно трагічними сторінками української історії ХХ століття, а й змістом історії попередньої, особливо взаємовідносин з безпосередніми східними та західними сусідами. Стосовно ж впливу світових тенденцій розвитку людства від більш примітивних форм політичного буття до форм більш складних (останнє ґрунтується на повній відповідальності – свідомій й бажаній – людини за свої дії та спосіб життя), то саме він переважно несе позитивний потенціал для народів і суспільств, які не мають такого досвіду індивідуальної відповідальності, що ґрунтується на свободі людини та повазі до її прав, до її особистості тощо. Останнє є однією з рис представників культур, які можна назвати "вторинними", оскільки їхній творчий потенціал у масштабах людства надто малий, такі народи більше споживають (насамперед ідей, що формують поняття "сучасність" у всі часи) та відповідних технологій, що забезпечують рівень та комфортність життя людини. Звичайно, порівняння України зі Сполученими Штатами Америки у такому культурологічному аспекті досить яскраво демонструють цю тезу про "вторинність" культури – стосовно першої (і, відповідно, "первинність" – стосовно другої), насамперед така постановка питання стосується права та правового життя². Тому осмислення суті

¹ Див.: Любичев А.А. Линии Демокрита и Платона в истории культуры / Отв. ред., сост., предисл. Баранцев Р.Г. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 107. – (Серия Философы России XX века). Тут слід згадати також відому працю І. Канта, де він доводить незгарбність та непродуктивність такого примітивного підходу до тлумачення практики та практичного значення теоретичних досліджень (Див.: Кант И. О поговорке "Может быть, это и верно в теории, но не годится для практики" // Кант И. Собр. соч.: В 6-ти т. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – С. 59-106. (Серия: Философское наследие). Але ж це було ХVIII століття!

² Про сутю "українську вторинність" див.: Sevchenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. – Edmonton-Toronto, 1996. У праці канадського історика йдеться про опосередкованість впливів і Сходу (візантійсько-православного – через Болгарію), і Заходу (римсько-католицького – через Польщу). Моя позиція є ширшою, оскільки спирається не тільки на ці чинники і стосується не тільки України. Однак, щодо України, як бачимо, неупереджений науковий погляд навіть формулюється однаково. Цікаво, що цю термінологію – поняття вторинності – оприлюднено і канадійцем І. Севченком, і українцем Ю. Павленком, і мною в одному і тому же році – 1996-му, звичайно, кожним незалежно від іншого. Див.: Sevchenko I. Ukraine between East and West. – Edmonton-Toronto, 1996; Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. – К., 1996; Литвинов О.М., Борисова С.В. Творча спадщина Івана Франка як культурний чинник державотворення // Матеріали міжвузовської науково-практичної конференції "Творческое наследие П.И. Новгородца"

його організаційної якості та глибинних підмурків правосвідомості має сприяти подоланню такої "вторинності" культури, у тому числі правової, насамперед у бік її креативності та дієвості. Якщо висловлюватися мовою політології, "вічна опозиційність" (історично ілюстрована бездержавністю) має змінитися "правлячою коаліцією", яка повинна подолати споживацький дух примітивної (культурно) людини й надати можливості діяти та вирішувати людині, що мислить творчо, відповідально й позитивно (в умовах правової держави). Це головна проблема народів – представників "вторинних" культур (їх на світі більшість, але це не може нас тішити, оскільки за постійними оцінками різноманітних та вельми об'єктивних міжнародних фондаций, позиції України серед світових аутсайдерів досить міцні¹). Значно ускладнює ситуацію те, що цю проблему повинні вирішувати саме ті кола та персоналії, які й є носіями споживацького, а не креативного духу, і які до того ж спромоглися привласнити левову частку результатів праці багатьох мільйонів своїх співгромадян, у тому числі із використанням законних, але очевидно неправових засобів. Це загальна проблема для країн пост-радянського простору, для багатьох (азійських у першу чергу) може й принципово не вирішувана, для нас – можливо вирішувана, якщо сподіватися на спілкування із цивілізованим світом та географічну належність до континенту "первинних культур" (тобто Європою).

Сам цей континент має досить багато "дочірніх" культур, одна з яких навіть досягла більшого прогресу у багатьох сферах культурного життя, у тому числі й правовій. Принципове спирання на "здоровий глузд" – *common sense* – є основою правового життя в Об'єднаних Державах Америки (так можна перекласти назву країни, яку традиційно називають Сполученими Штатами Америки). Слід відзначити особливий статус та відповідну роль судової системи, у тому числі й у підтриманні чесних правил гри, тобто конкуренції, на всіх, у тому числі галузевих ринках: *common sense* втілюється через прецедент², що робить неможливим ошукування та шахрайство незалежно від могутності корпорацій та їхніх покровителів у владі. І взагалі судова влада ще з часів "Федераліста", як на то вказував А. Гемілтон³, стоїть на позиції захисту кожного громадянина від свавілля чи то інших громадян, чи то влади – і законодавчої (через обов'язкове керування насамперед Конституцією, а не законами), і

родства (к 130-літтю со дня рождения) и актуальные проблемы построения правового государства в Украине". – Луганск: РИО ЛИВД МВД Украины, 1996. – С. 56-59.

¹ Наприклад, за рівнем "інвестиційної привабливості", що є демонстрацією адекватної реакції виробників на стан справ у сфері правового забезпечення підприємницької діяльності (активності) у тій чи іншій країні.

² Див.: Н. Шмелев, В. Попов. Что же дальше? // Через тернии: Сб. статей. – М.: Прогресс, 1990. – С.557.

³ Статті 78-83 цієї збірки. Див.: The Federalist Papers: Alexander Hamilton, James Madison, John Jay. – N.Y.: A Mentor Book, 1999. – Pp.533-586.

виконавчої (через незалежність судів). Всесвітньовідомий французький дослідник американської демократії А. Токвіль ще у першій половині XIX століття відзначав і таку надзвичайно важливу рису судів у Сполучених Штатах Америки (йдеться, звісно, про суди присяжних), як вплив на формування національного характеру через реальну участь у здійсненні влади, оскільки це "прищеплює всім громадянам спосіб думок, властивий способowi думок суддів, а саме це найліпшим чином готує людей до вільного життя"¹. Протягом двох століть виховувалися та культивувалися ті якості людини, які були засадничими в процесі створення нової країни у Новому світі: свобода, активність та ділова й творча спрямованість діяльності, підтримка нового та критика будь-чого й будь-кого – від міських та селищних установ до самого Президента країни². Тут слід знов повернутися до світоглядних витоків правосвідомості американців – це значною мірою моральна філософія англійських (а точніше – шотландських) мислителів межі XVIII та XIX століть – Ф. Хатчісона, для якого юридичні відносини є похідними від моральних, А. Сміта, для якого й економічні відносини були моральною категорією, А. Фергюссон, для якого правознавство і політика були галузями моральної філософії (а за порушення заборони "розповсюдження неправди" він відверто й наполегливо вимагав покарання) та найбільш відомий з них й авторитетний серед американців Д. Г'юм, для якого будь-які людські вчинки зумовлюються моральними рішеннями³. Саме на основі цих досліджень теоретиками консерватизму було доведено кумулятивний характер суспільного розвитку й необхідність політичної та державно-правової думки взаємодіяти з нормами моралі, оскільки неможливо змінити багатовікову психологію людей та переіменити традицію як соціальне та культурне явище. Таким чином стає зрозумілим значення традиції, менталітету і взагалі культури у різних формах проявів людської діяльності, зумовленість цих форм акумульованою в нормативних системах культурною спадщиною. Останнє проявляється як на свідомому – раціональному – рівні, так і на рівні несвідомому (підсвідомому) – ірраціональному, а тому навіть найабстрактніші, тобто найзагальніші характеристики культурних ареалів мають значення у всіх гуманітарних науках.

Значною мірою характеристика Заходу як загального культурно-цивілізаційного ареалу базується саме на рисах, притаманних та культури-

¹ Токвіль А. де. Про демократію в Америці: Пер. з фр. – К.: Всесвіт, 1999. – С. 94.

² Про значення та роль критичного мислення у США див.: Тягло А.В., Воропай Т.С. Критическое мышление: Проблема мирового образования XXI века. – Х.: Изд-во ун-та внутр. дел, 1999.

³ Див.: Скиба В.И., Горбатенко В.П., Туренко В.В. Вступ до політології: Експурс в історію правничо-політичної думки / За заг. ред. В.И. Скиби. – К.: Основи, 1996. – С. 203-206.

вованих американцями, які, що зазначалося у вказаних на початку цього тексту попередніх статтях, були збереженими європейськими раціоналістичними та єретичними ідеями. Існують різні порівняльні схеми "Схід – Захід", які використовуються й правознавцями для виявлення сутності та особливостей українського менталітету та, відтоді, правової свідомості, правової культури тощо. Так, наприклад, правознавець Є. Харитонов спирається на характеристики "культурно-цивілізаційної дискретності", запропоновані істориком Б. Харахашем¹, які щодо "Сходу" та "Заходу" є (коротко) такими. "Схід": 1) абсолютний примат колективних, общинних, державних інтересів над індивідуальними; 2) значне одержавлення економічного життя та відсутність або недостатня розвиненість інституту приватної власності; 3) деспотичний (іноді теократичний) тип влади (соціально-політичний монізм); 4) егалітарна і регламентаційна соціальна етика; 5) етико-нормативна і суспільно-легіслативна функція релігії (притаманна всім східним конфесіям – юдаїзму, ісламу, буддизму, конфуціанству, російському православію тощо); "Захід": 1) потужний інститут власності, що відіграє вирішальну роль в економічному житті, яке ґрунтується на ринкових засадах; 2) соціально-політичний плюралізм, поділ влади, самоврядність, світський характер влади; 3) конкурентна і персоналістична соціальна етика; 4) релігія абсолютної вартості, спрямована на осагнення Абсолюту, "віра заради віри" тощо.

Слушно відзначаючи спрощеність такого розподілу ("Схід" - "Захід"), а також відому протилежність цих ареалів (Р. Кіплінг: "Захід є Захід, а Схід – є Схід, Гім вовік не зійтись"), український правознавець фактично вважає можливою імплементацію західних ідей (права людини, правова держава тощо) у вітчизняну правову реальність². Як на мене, це надто оптимістичне і не достатньою мірою обґрунтоване сподівання у дусі офіційної ідеологічної риторики, а не правничих наукових висновків, бо Р. Кіплінг, як удається, тут "ухватив" більше від смислових підмурків культури та буття взагалі (хоча й у поетично-образній формі), ніж наші науковці, що звикли орієнтуватися на те, куди "політичний вітер віє" (хоча й у зовнішню раціоналізовану форму)³. Іншими словами, становище є значно складнішим, ніж у викладенні багатьох науковців, насамперед правознавців.

¹ Див.: Харахаш Б. Культурно-цивілізаційно дискретність: філософія, геополітика, етноконфліктологія // Сучасність. – 1999. – № 3. – С. 92.

² Див.: Харитонов Є.О. Формування сучасного цивільного права України: історія, стан та перспективи: У п'яти томах. – Х.: Право, 2008. – Т. 3. Цивільно-правові науки. Приватне право. – С. 81-83, 116-121.

³ Як зазначає відомий сучасний американський правознавець Р.А. Познер, дискусіям щодо права (тобто дослідженням юристів) взагалі властиві "непотрібні пістег та лицемірство", проти яких він і виступає (Див.: Richard A. Posner. The problems of jurisprudence. – Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press, 1990. – Р. Xii).

Але спочатку я запропоную свою схему характеристики Сходу та Заходу, і не тому, що вважаю її кращою за попередню, а тому, що вона є більш лапідарною, а головне – дихотомною, тобто такою, що зіставляє "напрям" певні характеристики цих культурно-цивілізаційних ареалів. Звичайно, багато чого тут співпадає з характеристикою, яку було наведено вище, але вона є, як а мій погляд, більш зручною у роботі з суто правничими категоріями. Ця дихотомія виглядає так.

Перше. "Схід" – статичність (розвитку). "Захід" – динамічність (розвитку).

Друге. "Схід" – колективність (домінування колективних форм існування). "Захід" – індивідуалізм (роль індивіда, що постійно зростає).

Третє. "Схід" – пасивність (індивіда). "Захід" – активність (індивіда).

Четверте. "Схід" – рекреаційні цінності (превалюють). "Захід" – трудові цінності (превалюють).

П'яте. "Схід" – влада-власність (нероздільність понять). "Захід" – влада і власність як окремі категорії.

Шосте. "Схід" – ірраціонально-міфологічний принцип мислення (що домінує). "Захід" – раціонально-юридичний принцип мислення (що домінує)¹.

Згідно цієї схеми, якщо розглядати як типових чи навіть яскравих представників Заходу американців, українці виглядають переважно як представники Сходу. І історичний аспект аналізу культурних орієнтирів та цінностей, і соціологічний та феноменологічний підхід до осмислення цих орієнтирів та цінностей в ракурсі сучасного розвитку подають нам результати, що свідчать на користь належності нашого співвітчизника до східного ареалу культур, тобто вони є більш органічними для нас, ніж раціоналізовані та вишикувані у раціоналістичний порядок (Космос – грецькою) цінності та смислові орієнтири західного світу. Нераціональність функціонування величезної кількості державних установ та їхнє превалювання над інститутами громадянського суспільства, крім зубожіння основної маси населення потенційно багатющої країни, мають й основи, і наслідки, що перманентно оформлюються як закони чи інші акти держави, які тільки завдяки не досить вдалої та обігнатованій традиції мають назву "правових". Незважаючи (а точніше – через) сталу систему соціальних фікцій, що набувають реального значення через документальне (юридичне) оформлення, відбувається постійне відтворення архаїчних та феодальних форм взаємодії людей, коли ці суто юридичні акти реально знищуються реальними фактами їхньої підміни (завдяки кривно-родин-

¹ Наукова коректність вимагає посилання на джерела, які спіткали на висновки, що оформилися у цій схемі. Тут головними є постаті (тобто, звичайно, праці) видатного російського сходознавця Л.С. Васильєва та відомого сучасного українського методолога історії Ю.В. Павленка.

ним зв'язкам – протекціонізм, корупційні дії тощо) постійними спробами залишити контроль над людиною з метою максимальної експлуатації. Останнє, за суттю рабовласницьке ставлення до тих, хто працює й створює реальні цінності, потужно підкріплюється й вельми значимим досвідом "керівної роботи" сучасних керівників у радянські часи, або кримінальним минулим їхнього – керівників – молодого покоління.

Звичайно, це відбивається й у правовій сфері, де, як зазначає видатний вітчизняний правознавець академік Ю.С. Шемшученко, говорячи, зокрема, про наявні проекти судової реформи, що в "них не видно, наприклад, пересічної людини, якій має слугувати судова влада та інтереси якої *a priori* мають концептуальне значення для реформування саме судової гілки влади"¹. Тут поважний вчений звертає увагу на болочу проблему невідповідності свідомості та, як наслідок, діяльності наших законодавців та юристів тим задекларованим цінностями й орієнтирам, які виписані у всіх наших підручниках для юристів, починаючи з теорії держави і права. Їхню сутність – якщо гранично коротко – можна викласти так. Якщо йдеться про право, то йдеться про людину, тобто *a priori* насамперед мають на увазі "права людини". Якщо ми говоримо про людину, то ми говоримо про *жону* людину, незалежно від соціального статусу (ієрархії), майнового стану, наближеності до влади тощо. Тобто, починаючи з відомих природно-правових теорій Нового часу, перше і найбільш ефективно юридичне втілення яких відбулося саме у США ще в XVIII столітті², світоглядні орієнтири права оформлювалися у загальному напрямку розвитку філософської (й, відповідно, філософсько-правової) думки "від метафізики до метаантропології". Іншими словами, центр інтересу – економічного, дослідницького, філософського, правового і навіть релігійного – поступово, але невпинно, займала людина. Уже для В. фон Гумбольдта, творця європейського університету (а це перша половина XIX століття), суспільне було важливішим від державного, а людське – індивідуальне – важливішим від і суспільного, і громадського (державного). Може саме тому для сучасного німця після слів "мати" та "Бог" найважливішим, можна сказати – найсвятішим, є слово "Конституція"? Теж саме – для американця, який заради свого права, що розуміється і як

¹ Шемшученко Ю.С. Передмова // Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стовба / (Відп. ред. В.С. Бігун). – К.: Ін-т держави і права НАН України ім. В.М. Корецького, 2009. – С. 10.

² Стосовно ж рабства у південних колоніях, а потім штатах (державах): це питання розглянуто спеціально як філософсько-правова проблема в історико-культурно-релігійному контексті в попередній роботі. Див.: Литвинов О.М. Філософсько-правова думка у США напередодні здобуття незалежності, або про те, чи може бути корисним історичний досвід інших країн для сучасної України. – С. 47-48.

гідність, і як служіння водночас, згоден долати будь-які перешкоди. А ця гідність як право кожного відбивається на всіх рівнях буття, тобто культури. Так, американська столиця не є тим центром імперського типу, якою є столиці більшості країн Сходу та країн пост-радянського простору, на жаль й України теж. В американській армії раціон солдата, офіцера і генерала не відрізняється (і це є принциповим питанням), а генерали виконують (перед солдатами й офіцерами!) ті ж самі обов'язкові фізичні вправи, які виконують і солдати та офіцери один перед одним та перед генералом. Та багато є такого, що робить Америку, і насамперед у правовій сфері, "іншою планетою" в порівнянні - у данному випадку - з Україною.

Така багатогранність проявів буття як культури навіть на тлі запропонованої порівняльної схеми східного та західного культурно-цивілізаційних ареалів дозволяє виявити як мінімум окремі розбіжності (іноді аж до протилежності) в характеристиках правової свідомості, правової культури тощо американського та українського громадянина.

По-перше, це стосується динаміки загального розвитку, що виражається в адаптації до сучасних умов буття й відповідного створення належної реакції суспільства у вигляді насамперед законодавства, правоохоронної діяльності, забезпечення прав людини. Тут практика прецеденту, яка сама по собі вже є показником високого рівня правової культури суспільства й довіри до раціонального (розуму громадянина), надає американцю більш широкі можливості реального захисту своїх прав. На відміну від цього українець традиційно шукає додаткові можливості щодо вирішення проблем правового ґатунку, включаючи - і надто часто - засоби поза-правові, які були дієвими ще в архаїчні часи і залишаються такими багато в чому і сьогодні.

По-друге, відмінність відношення до поняття "громадянин" є суттєвою насамперед у надто помітній ролі колективності (корпоративності), яку, на відміну від США, відіграє у правовій сфері України. Причому додамо, якщо проаналізувати це положення в класичній категоріальній "сітці" діалектики, то вимальовується картина, яка мов би подвоює значення колективності (корпоративності): надто слабкими виглядають як поняття "одиночного" (індивід, особистість), так і "загального" (суспільство, держава) у правовій реальності нашої країни на відміну від, у даному випадку, Сполучених Штатів. "Особливе" - переважає, оскільки класичне запитання феодального мислення - "А чий ви будете?" - залишається домінуючим.

По-третє. Незважаючи на помітне зростання значущості активності індивіда в нашому житті, неадекватність реагування на особистісні зусилля (труд) у межах закону, норм моралі, інших норм гуманітарної культури дозволяє говорити про фактичне стимулювання суспільством і державою (а точніше владними структурами) проявів активності поза межами правового поля задля досягнення індивідуального успіху.

По-четверте. Останньому сприяє й превалювання рекреаційних ціннісних орієнтацій, які інтенсивно культивуються та впроваджуються, а це відбувається на фоні занепаду трудової етики, як традиційної (народної), так і тієї, що запозичається в інших країнах через різного характеру впливи: релігійні, політичні, спортивні тощо. Можливості - у США - досягнути "американської мрії" через працю та будь-яку легальну діяльність у контексті цієї теми протистоять неможливості досягнення - в Україні - "української мрії", оскільки, якщо вона й існує в індивідуальній свідомості як досить спрощена модель *a la* життя рантєе чи то культивованою засобами масової інформації життя так званих "зірок", то до неї немає загального доступу.

По-п'яте, очевидна нерозривність понять влади та власності (тобто можливості завдяки владним повноважень привласнювати результати чужої праці), що яскраво демонструється на теренах України, є мабуть найяскравішим доказом належності не до ареалу культур Заходу (що наполегливо декларується владою), а до культур Сходу, що є традиційним для українських земель в усі часи. Подолання такого стану речей пов'язане з відмовою саме владних структур від постійних привілеїв та матеріальних над-переваг, що виглядає неможливим з причин цілковитої відсутності реального правового контролю суспільства над діяльністю самої влади ("уряду" в термінології американської політико-правової теорії і що було одним з наріжних каменів плітко-правової практики з самого початку існування США), а також вельми сумнівним рівнем моральної свідомості її - влади - представників. Додамо, що це є головною перешкодою на шляху від сучасної кланово-корпоративної держави (або, в термінології американських політологів, правників та журналістів щодо сучасного стану в нашій країні: "клептократії"¹ чи "кумівського капіталізму"²) до держави правової, тобто буржуазної та демократичної.

І по-шосте. Звичка до нераціонального (не-точного, не-логічного, ірраціонального) мислення, в якому часто переважає образно-міфологічний компонент, що впливає на емоційно-вольові аспекти дій, має вплив і на різні сфери буття, включаючи правову. Сюди можна, мабуть, віднести й намагання вітчизняних правознавців довести необхідність розуміти есенцію самого права не як у класичній європейській традиції з часів Цицерона та інших римських юристів, тобто як *ratio scripta* (записаний розум), а як, наприклад, правову традицію народу, причому з акцентуванням етнічної - міфологічно-образної=іраціональної - складової³. Звичайно, таку

¹ Див.: Мейсон Д. Українська клептократія // Політична думка: Український науковий журнал. - 1994. - № 4. - С. 29.

² Див.: Вілсон, Деймон. Чи може Захід довіряти Вікторові Януковичу? // Український тиждень. - 2010. - № 16 (129). - 23-29 квітня. - С. 18.

³ Див.: Лобода Ю.П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). - Львів: Світ, 2009. - С. 87-88; 214; ін.; див. також

позицію можна висловлювати, і в ній є сенс, але як її поєднати з раціоналізованими європейськими правовими системами ("європейський вибір України") або американською (зважаючи на тему цієї розвідки)? З указаною позицією можна погодитися, якщо визнати, що шлях принципового втілення в нашу правову (і соціокультурну) реальність раціонально-юридичного принципу мислення, що домінує на Заході, скоріш за все внесе страшенний безлад у життя наших людей і цього не зрозуміють насамперед представники саме правоохоронних органів та юстиції, оскільки це має докорінно змінити їхні відношення з владою. Слід зазначити, що окремим, але суттєвим випадком описаної загальної ситуації є нехтування юристами логікою та її досягненнями, що і вітчизняними (В. Титов)¹, і російськими (Г. Соріна)² філософами права характеризується як докорінна протилежність західної та пост-радянської (колись радянської, тепер української та російської) правових культур. Останнє, як бачимо, і повністю співпадає із висновками та позицією, що викладено у цьому тексті, і підтверджує її.

Окремим питанням, але таким, що витікає з контексту міркувань, викладених у цих рядках, є рівень раціоналізованості організаційних (державних, включаючи так зване місцеве самоврядування³ та суспільних) структур та ставлення до лідерства як відзнаки індивідуальних якостей людини⁴, а не належності до певної сім'ї, професійної чи кримінальної групи або корпорації, як то у суспільствах вторинних культур.

Ще одним питанням культурного характеру є апеляція до історичного минулого як до державно-правового зразку, і тут ми бачимо відмінність міфотворчості, що лежить в основі формування правової свідомості американця й міфотворчості, що лежить в основі формування правової свідомості українця. Для першого це класична політична література греків,

його ж працю: Правосуддя: соціонормативний підхід // Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія. – С. 115-147.

¹ Див.: Титов В.Д. Юридическая логика в США. – Х.: Ксилен, 2007. – С. 10.

² Див.: Sorina G. Logic and Law in Russian and Western Culture <20th World Congress of Philosophy Logic Philosophy of Law> <http://www.lu.edu/wcp/Papers/Law/LawSorih.htm>

³ "Так зване" тому, що в умовах несформованого громадянського суспільства та тиску споконвічних традицій відверто східного гатунку місцеве самоврядування в Україні є фактично державною, а не громадянською інституцією: по-перше, як наслідок над-концентрації влади у центрі (столиці), по-друге, як наслідок відсутності можливості контролю дій місцевої влади не тільки пересічним громадянином, але й громадськими організаціями (одна з ознак "закритого суспільства" в термінології А. Бергсона та К. Пошера).

⁴ Див., напр., дуже повчальну книжку – результат досліджень відомого американського соціального психолога: Шейн Э. Организационная культура и лидерство. 3-е изд. / Пер. с англ. под ред. Т.Ю. Ковалевой. – СПб.: Питер, 2008.

римлян та Нового часу, важливим є те, що "середньовіччя відсутнє"¹. Для другого – це саме романтизоване середньовіччя, яке, до того ж, ще й ідеалізується, якщо взяти джерела, що формують історичну свідомість нашої молоді (щодо ж старшого покоління, то романтизувалися найчастіше перекручені факти історії радянської). Іншими словами, світоглядне підґрунтя для раціонального, прагматичного, тверезого (*common sense*) погляду на реальність – що і є основою правосвідомості, в межах якої сформувалися категорії прав людини, правової держави тощо – фактично є відсутнім. Можна сказати так: відсутнім є внутрішнє прагнення подолання своєї культурної вторинності².

Звідси вельми логічним виглядає висновок про неможливість досягнення тих цілей, які задекларовано державою України щодо втілення правових норм та ідеалів раціоналізованої культури Заходу через культурно-історичні, ментально-психологічні тощо відмінності, які в ціннісному аспекті є не тільки різними, а часто й протилежними. До того ж, правові засади демократичного суспільства мають, як то притаманне Сполученим Штатам, значні важелі впливу на владу та інструменти дієвого контролю, але, як зауважує відомий сучасний американський теоретик права Т. Оноре, "бідна країна не може дозволити собі всі ті обмеження влади, які можливі в багатшій"³.

Втім, незважаючи на внутрішні негаразди та запеклу політичну боротьбу можливо, як то свідчить історія самих Сполучених Штатів Америки, поступово побудувати досить раціонально організовану суспільну систему – державу, де право стає дієвим та ефективним регулятором відносин між самими громадянами та між громадянами та владою (державою). Однак розбіжності культурного характеру між тими, кого ми називаємо американцями і тими, кого ми називаємо українцями вносять суттєві корективи у форми "спілкування" (Арістотель) – від побутової (буденної) до політичної (суспільної). Один лише приклад. Головна вулиця міста Сан-Франциско має назву "Маркет", тобто, у перекладі, "ринок". Останнє слово у нас асоціюється перво-наперво із словом "базар" (до речі, ще одне свідчення наших східних – азійських – корінь), але для американця це слово означає насамперед енергію змагання: змагання кращих товарів, кращих ідей тощо, а головне – змагання за чесними, прозо-

¹ Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера: Пер. з нім. – К.: Тандем, 2002. – С. 272.

² Цьому додатково сприяє й суто державно-історичний чинник, а саме: надзвичайна строкатість та несталість таких процесів на теренах України (Див., напр.: Атоян О.Н. Ретроспектива етногенеза и государственности: тенденции дискретности и преемственности // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – 2010. – № 3. – С. 47-54).

³ Оноре, Тоні. Про право. Короткий вступ /Пер. з англ. – К.: Вид-во "Сфера", 1997. – С. 31.

рими та зрозумілими для всіх правилами. Тому покладатися на внутрішні основи, інтенції самої нашої культури у справі крокування до організації суспільного життя на західний зразок (правова держава) немає сенсу, оскільки очевидним є факт, що нам бракує критичної маси людей, що мислять критично й діють раціонально (про що свідчить, зокрема, постійна практика "вичавлювання" нашим соціумом неординарних обдарованих людей). Але надто суттєвим є чинник зовнішній, тобто, під тиском креативних (первинних) культур (іншими словами країн – лідерів сучасного світу=правових держав) нації на кшталт української мають сприймати "правила гри", що вироблені в цих первинних культурах, оскільки їхня перевага є очевидною хоча б з точки зору технологій, комфорту тощо¹. Звідси витікає необхідність усвідомлення нагальності крокування шляхом, який передбачає розвиток у бік "правового суспільства", де "всі підкоряються праву"², незалежно від статусних факторів життя. Останнє є конче важливим, оскільки все інше (а все інше – це сьогодні пересічного українця, яке визначають переважно певні умовності замість справжніх смислів) є поступовим поверненням до "природного стану", висловлюючись мовою класичних філософсько-правових текстів Нового часу, тобто стану "до-державного", "до-громадянського", архаїчного, примітивного.

Закінчу цю статтю, як і починав, у суто американському стилі.

Згадую, як мій батько, водій за фахом, ремонтуючи свій вітчизняний – радянський – автомобіль, обурювався як інструментом, яким приходилося працювати, так і, наприклад, розташуванням вузлів самого автомобіля: все було незручно і все було неякісно: "сюди б конструктор цього автомобіля", – неодноразово чув я ще маленьким хлопчиком. А ще батько згадував про американські вантажівки "Студебекери", на яких йому прийшлося їздити під час служби в армії: машини зручні і в управлінні, і в ремонті. Особливе ж захоплення він висловлював стосовно американських гайкових ключів, настільки вони були міцними й водночас гнучкими й зручними. Це був початок 1960-х років, "хрущовська відлига", а за часів сталінських отримав би він "четвертак" – 25 років таборів – за такі розмови, оскільки були відповідні постанови ("ВАТ – восхваление американской

¹ Цей висновок неможна вважати принизливим хоча б тому, що новітня історія доводить можливість завдяки запозиченню західних ідей стрімко розвиватися й країнам Сходу: це ціла низка країн – відомих "азійських драконів", певною мірою сьогодні так можна говорити й про Китай, правда, не в сфері прав людини, але й там "процес пішов" (йдеться, звичайно, про Шанхай, який сьогодні в сфері технологій конкурує не тільки з містами США, а й зі "своїм" Гонконгом, Дубаєм і навіть містами Японії, а це все – що надзвичайно важливо в контексті останньої думки – Схід як культурно-цивілізаційний ареал).

² Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х.: Право, 2002. – С.311.

техники", "ВАД – восхваленіє американської демократії", "ПЗ – прекло-
нение перед Западом"¹), за якими "плідно працювали" наші юристи –
численна армія слідчих, прокурорів, суддів, яка "законно" воювала зі своїм
народом усією міццю "правоохоронних" органів.

Рудименти цієї війни у вигляді свавілля влади, корупції, "законного"
ж таки пограбування та вичавлювання людей за кордон у пошуках будь-
якої роботи, над-експлуатації на своїй землі тощо ми спостерігаємо й
сьогодні в нашій багатостраждальній країні. Саме для того, щоб хоча б мати
надію, що можна цього колись позбавитися, слід наполягати на необхідності
осягнення досвіду правового життя таких країн, як Сполучені Штати Америки.

УДК 340.15(470)

О.О. Малишев

**ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ОПІКИ І ПІКЛУВАННЯ
НАД НЕПОВНОЛІТНИМИ В УКРАЇНІ
ЗА ДОБИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

У статті дається характеристика інститутів опіки і піклування над не-
повнолітніми в Україні за часів Російської імперії. З огляду на широту та складність
об'єкту дослідження, зосередження робиться на окремих його аспектах, які, на
думку автора, розкривають сутність відповідних інститутів. Основна увага приді-
ляється місцю опіки і піклування над неповнолітніми в системі права опіки і пік-
лування загалом, їх різновидам і становим особливостям, а також питанню під-
відомості справ. Стаття ґрунтується на наукових працях та законодавстві
досліджуваного періоду, а також архівних матеріалах міських сирітських судів.

Ключові слова: *опіка і піклування, сирітські суди, становість, неповнолітні,
Російська імперія.*

В статье дается характеристика институтов опеки и попечительства над
несовершеннолетними в Украине во времена Российской империи. Основное
внимание уделено месту опеки и попечительства над несовершеннолетними
в системе права опеки и попечительства в целом, их разновидностям и со-
словным особенностям, а также вопросу подведомственности дел. Статья ос-
новывается на научных трудах и законодательстве исследуемого периода, а
также архивных материалах городских сиротских судов.

Ключевые слова: *опека и попечительство, сиротские суды, сословность, несо-
вершеннолетние, Российская империя.*

The article characterizes institutions of guardianship over under ages in
Ukraine at times of Russian empire. The research emphasizes its significance in the
whole system of guardianship law, analyze different kinds of guardianship over
under ages according to estate and the question of powers. The article is based on
period scientific research and legislation as well as on archive sources from mun-
icipal orphan courts.

Key words: *guardianship, orphan courts, estates, under ages, Russian empire.*

¹ <http://www.grani.ru/Politics/Russia/m.152449.html>

Опіка і піклування є класичними інститутами цивільного права. Водночас у різні часи їх сутність, зміст і форми суттєвим чином різнилися. В процесі розвитку цивілізації інститути опіки і піклування, будучи дотичними до багатьох засадничих категорій суспільного життя, – родини, приватної власності та держави, несли на собі відбиток духу своєї епохи, але завжди були спрямовані на подолання корисливості, забезпечення взаємної турботи та охорони суспільного багатства. З огляду на це, дослідження історії правових інститутів опіки та піклування, зокрема у період перебування значної частини території України у складі Російської імперії, не втрачає своєї актуальності.

Серед класичних праць дореволюційної доби для нашого дослідження особливий інтерес становлять підручники з цивільного права Д. І. Мейєра, Г. Ф. Шершеневича, К. П. Победоносцева, К. О. Неволіна, а також коментовані збірники законодавства, зокрема, А. Г. Бекіна, І. С. Вольмана, М. В. Шимановського, В. В. Лукіна та ін. Окремим різновидам опіки та піклування присвячено монографічні твори дореволюційних вчених-юристів О. С. Незорова, О. В. Палібіна, Ф. В. Крижанівського, О. Є. Мокшанцева та ін. Ґрунтовна монографія сучасної дослідниці Л. Ю. Міхеєвої "Опіка и попечительство: теория и практика" має величезну джерельну базу із залученням, серед іншого, історичного досвіду Російської імперії, проте історія опіки і піклування в цій книзі розглядається радше побічно, без осібного викладення в окремому розділі.

Попри наявність певного спектру літератури, для нашого дослідження основним вбачається опрацювання законодавчого матеріалу, вміщеного у Повному зібранні та Зводі законів Російської Імперії. В свою чергу, стали в пригоді архівні матеріали стосовно практики міських сирітських судів, які виконували в ті часи функції органів опіки і піклування.

Сучасне законодавство України знає, за великим рахунком, три різновиди опіки і піклування:

- опіка над малолітніми та піклування над неповнолітніми, позбавленими батьківського піклування;
- опіка над особами, які за станом їх здоров'я визнані недієздатними та піклування над особами, дієздатність яких обмежена;
- опіка над майном осіб, визнаних безвісно відсутніми.

Зовсім інше бачення опіки і піклування відкривається при аналізі законодавства Російської імперії. На думку радянського історика права М. П. Єрошкіна, основною метою опіки того часу було *збереження дворянської та буржуазної власності*¹. Зі свого боку додамо до цього функції регулювання економіки та фінансів, запобіжних заходів для уникнення певних зловживань, засобів забезпечення виконання боргових зобов'язань, тощо.

¹ Єрошкін Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – 3-е изд. – М.: Высшая школа, 1983. – С. 122.

Г. Ф. Шершеневич, характеризуючи підсумки поступового історичного становлення інституту опіки в Росії, визнавав, що організація опіки "не перейняла будь-якою загальною засадою, а являє собою досить випадковий набір різноманітних постанов"¹. Вичерпного переліку підстав для встановлення опіки чи піклування над особою та майном в законодавстві чітко не закріплювалось. На це вказує типова форма звіту про стан справ в дворянських опіках та міських сирітських судах, затверджена департаментом Міністерства юстиції в 1836 році. Згідно з цією формою дані про справи надавалися в формі таблиці, в лівому стовпчику якої знаходився список різновидів опікунських справ, в залежності від суб'єктів, над якими встановлювалась опіка: "над малолітніми; над безумними та божевільними; над глухонімими від народження, над жорстокими в ставленні до людей, над марнотратниками, над розжалуваними в солдати до висулуги, над родичами, що не розділили спадщини в дворічний строк; над тими, що сперечаються про спадщину; над тими, хто не платить казенних податей; над несправними платниками кредитним установам; над несправними гірничими промисловцями; над несправними платниками грошей, взятих з комісій продовольства хлібом; над усіма тими, хто вище цього не вказані"².

Звід законів Російської імперії виділив у окрему групу "опіки і піклування в порядку родинному (семейственном)"³.

Згідно зі ст. 212 т. X Зводу, різновидами опіки і піклування "в порядку родинному" визначаються опіка і піклування над неповнолітніми; над безумними і божевільними; над глухонімими та німими. У примітці до статті зазначено, що опіки, які встановлюються в усіх інших випадках, "не належать до установ родинних"⁴. В різних редакціях Зводу законів різновиди "неродинних" опік, розміщених у цій примітці, відрізнялися, робилися відсилання до актів законодавства, які містили особливі правила про запровадження опік: до законів про цивільне судочинство, статутів благочинія та казенного управління, у пізніших редакціях до законів про стани, "Статуту цивільного судочинства" та "Статуту про попередження злочинів та запобігання ним"⁵. Г. Ф. Шершеневич запропонував розмежування опіки

¹ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Одиннадцатое издание, первое посмертное просмотренное и дополненное по поручению Юридического Факультета Московского Университета пр.-доц. Краснокутским В. А. Том второй. - М.: Издание Бр. Башмаковых, 1914. - С. 358.

² О положении дел дворянской опеки и сиротского суда // Державний архів Київської області. - Ф.185. - Оп.1. - Спр. 671. - Арк. 7.

³ Лукин В. Об опеке и попечительстве для опекунов и попечителей. - СПб.: Тип. Эдуарда Праца. - 1855. - С. 3.

⁴ Там само.

⁵ Законы гражданские (Св. Зак., т. X ч. I, изд. 1900 г. и по Прод. 1906, 1908, 1909 и 1910 г. г.) с включением позднейших узаконений и разъяснений по решениям Общ. Собр. И Гражд. Касс. Департ. Правит. Сената с 1866 г. по 1912 г. (включительно). / сост. под редакцией А. К. Гаутера. Издание восьмое Юридического книжного магазина Н. К. Мартынова. - СПб.: Типо-Литография "Братья Ревинь", Чернышев, 20. - 1913. - С. 73.

"в порядку родинному" та опіки "в порядку охоронному" за тим критерієм, що другий різновид опіки носить виключно майновий характер¹. Такий підхід є слушним лише частково, оскільки окремі види опіки "не в порядку родинному" взагалі не мали майнового характеру (наприклад, опіки в кримінальному процесі, коли опікунами призначалися професійні адвокати).

Посилена увага до опіки в порядку родинному, що пізніше акцентована у Зводі законів, детермінується кількома причинами.

Опіка в порядку родинному як законодавчий інститут сформувалася раніше за інші різновиди опіки. Всі інші різновиди тривалий час не мали юридичного закріплення, і їх стихійний характер створював невдоволення з боку держави, яка вважала себе монополістом в цій сфері.

Іншою причиною відрізнення опіки і піклування в порядку родинному є те, що вони тісно пов'язані з сімейним правом, і цим обумовлено місце розташування відповідних норм у Зводі законів. Крім того, історично склалося, що родинні опіки (це здебільшого стосується опіки над неповнолітніми), найбільш детально регламентувалися. Як зазначає Д. І. Мейер: "законодавство, власне, визначає тільки опіку за малолітством підліткового; що стосується інших випадків, то законодавство виокремлює лише привід, за яким вона запроваджується, і від кого залежить її запровадження, а про засади, на яких вона має існувати, постановляє, що засади ті самі, на яких існує опіка над малолітніми"². За рядом винятків така позиція відповідає дійсності. О. С. Вольман, в свою чергу, вказував, що "опіка над неповнолітніми являє собою, так би мовити, центральний пункт законодавства про опіку і піклування"³. Таким чином, з'ясувавши місце опіки і піклування над неповнолітніми в системі опікунського права в цілому, ми можемо перейти до розгляду історії становлення цих інститутів.

Ще за часів царювання Петра I була спроба запровадження світського правового інституту опіки над неповнолітніми. Юридично це було оформлено в Інструкції магістратам 1724 року та в указі "Про єдиноусадковування"⁴. Ці акти було скасовано наступниками імператора, і основи законодавства про опіку були наново закладені вже за часів Катерини II. Втім, слід зауважити, що для з'ясування точного змісту правових норм

¹ Шершеневич Г. Ф. Вказана праця. – С. 356.

² Мейер Д.И. Русское гражданское право. Чтения Д.И. Мейера, изданные по заказам слушателей под редакцией А. Вишня. Издание четвертое, исправленное сообразно определениям новейшего законодательства с приложением очерка русского вексельного права. – СПб., 1868. – С. 617.

³ Вольман И. С. Опекa и попечительство. Практическое руководство. Сборник действующих в империи законов об опеках и попечительствах. СПб.: Издание юридического книжного магазина И. И. Зубкова под фирмой "Законоведение", 1913. – С. 3.

⁴ Неволин К. О. Полное собрание сочинений. Том. 3. История российских гражданских законов. Часть первая. Введение и книга первая о союзах семейственных. – СПб., 1858. – С. 404.

навіть пореформені суди іноді посилалися на вищенаведені акти Петра I, оскільки посилання на них були вміщені до Зводу законів в якості джерел окремих його статей¹.

В період з 30-х по 60-ті роки XVIII ст. було прийнято низку правових актів, спрямованих на обов'язкове санкціонування вищими органами влади (Імператор або Сенат) продажу майна дітей. Таким чином, будь-які розпорядження в сфері опікунського управління ставали особистим привілеєм монарха². Саме з такого запобіжного заходу і виріс традиційний російський інститут опіки, що ґрунтувався на значному патерналізмі держави в опікунських відносинах. Д. І. Мейер, свого часу описуючи класичний поділ опік у римському праві на опіку за заповітом, опіку за законом і опіку урядову, зазначає: *"інколи і в нашому праві відтворюють відмінність між опікою заповітною, законною та урядовою. Але по суті в нас тільки одна опіка – урядова"*³.

Концептуальне оформлення урядової опіки можна знайти в Наказі Катерини II, даному Комісії зі створення проекту нового Уложення. В цьому документі визнається доцільність *"зробити установлення про опікунство"* та зазначається, що опіка повинна встановлюватись, зокрема, *"для дітей, що залишилися після батьківської смерті в літах віку неповнолітнього..."*⁴. В Наказі депутата від дворянства Пусторжевського повіту І. Єлагіна зазначалося, що всі опікуни *"чи духовною від батьків призначені, або власною їх чесністю до опікунства навернені, мають бути юстицією до цього уповноважені та затверджені"*⁵.

Ці ідеї знайшли своє вираження у законі 7 листопада 1775 року, відомому в науці під скороченою назвою "Установи для управління губерній". Цим документом окреслено основні категорії інституту опіки. Згідно з "Установами для управління губерній" для дворянських вдів та малолітніх при кожному повітовому суді запроваджувалася дворянська опіка, а для сиріт та вдів міщан і купців у кожному місті, при магістраті мав бути запроваджений міський сирітський суд⁶.

¹ Дело об установлении опеки над имуществом и сиротами потомственного почетного гражданина Сетюфера // Государственный архив Киевской области. - Ф. 1052. - Оп. 1. - Спр. 3. - 376 арк.

² Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649 - 1825 гг. (в 45 томах). - Т. XLII. - Часть 2. - С. 311.

³ Мейер Д.И. Вказана праця. - С. 616.

⁴ Екатерина II Великая. Наказ ее императорского величества Екатерины второй самодержицы всероссийской, данный комиссии о сочинении Проекта нового уложения. / Под ред. Чечулина Н. Д. - СПб., 1907. - С. 119.

⁵ Сборник Русского Исторического Общества. Т. 8. - СПб., 1871. - С. 405.

⁶ Российское законодательство X-XX веков. В 9-ти т. Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. - М.: Юрид. лит., 1987. - С. 172 - 173.

Таким чином, із прийняттям "Установ для управління губерній", опіка над неповнолітніми отримує повну організацію світського правового інституту. Подальша історія опіки характеризується розвитком окремих субінститутів та підкріплюється правозастосовчою діяльністю дворянських опік та сирітських судів, які існували аж до заміни їх у ХХ ст. радянськими органами опіки та піклування.

Піклування в якості відмінного від опіки правового інституту бере початок з Іменного указу, даного Сенату, від 22 грудня 1785 року. Указом на всій території Імперії передбачалося надання малолітнім особам, які досягли 14 років, права обирати собі піклувальника. Такий піклувальник пізніше на практиці отримав назву "*піклувальника з якостями опікуна*". Після досягнення підопічним 17 років піклувальник позбавлявся якостей опікуна і його роль мала зводитися до допомоги в управлінні майном та погодження продажу та застави нерухомого майна. Після досягнення 21 року підстави для опіки чи піклування втрачалися, проте, як вбачається з практики, вони не припинялися автоматично. Метою розглянутого нами указу задекларовано "*збереження, за можливістю, єдиноманітності та виключення всілякої темряви та непорозуміння в законі*", з чого може скластися враження про існування відповідних правил і до того часу, проте з тексту указу випливає, що він ґрунтується не на попередньому російському законодавстві, а на практиці Ризького, Ревельського та Виборзького намісництв та інших земель, "*що особливі права вживають*"¹. Про Україну тут, скоріше за все, не йдеться, адже "Литовський статут" не знав інституту піклування, а у "Зводі місцевих законів західних губерній" 1837 року, з посиланням на сеймові постанови, передбачалася опіка над неповнолітніми і піклування над божевільними та глухонімими².

Принагідно слід зазначити, що відповідний іменний указ став основним джерелом ст. 213 X тому Зводу законів, якою введено розмежування малолітніх (діти до 17 років) і неповнолітніх (до 21 року). В примітці до статті зазначалося, що ця відмінність найменувань не завжди дотримується³.

Особливості інституту піклування часів Російської імперії можуть викликати здивування сучасних юристів. Обрання піклувальника було безумовним правом неповнолітнього, навіть за життя батьків. Проілюструємо це положення одним з практичних прикладів.

В 1895 році неповнолітня дочка унтер-офіцера Анна Хіль звернулася до Київського сирітського суду із заявою про те, що вона не бажає, щоб

¹ ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXII – С. 502.

² Свод местных законов западных губерний. Проект. Издали по поручению Юридического факультета Императорского С.-Петербургского Университета проф. Пергамент М. Я. и пр.-доц. Барон Нольде А. Э. – СПб., Т-во Р. Голике и А. Вильборг. Звенигородская, 11, 1910. – С. 75.

³ Законы гражданские.... – С. 73-74.

її батько лишався їй піклувальником, оскільки він завдає своїми неправильними діями шкоди її майновим інтересам. Скаржниця просила витребувати від батька звіт про управління підопічним майном і призначити замість нього піклувальником свого друга Валеріана Мазуркевича. Батько Анни – старший писар у відставці Ілля Хіль заявив, що не хоче для дочки іншого, окрім себе, піклувальника та просив утриматися від його усунення до вирішення в Губернському правлінні його прохання про визнання його дочки марнотратицею. Сирітський суд не знайшов у діях Іллі Хіля жодних порушень, але змушений був його звільнити, посилаючись на право неповнолітньої самостійно обирати піклувальника. Разом з тим Анні було роз'яснено, що при піклуванні розпорядження майном здійснюються за погодженням з неповнолітнім, а отже ніяких звітів не вимагається¹.

Поряд із закріпленими в законодавстві інститутами опіки і піклування над неповнолітніми, практика ділового обороту поступово збагачувалася іншими різновидами опіки і піклування, які на той час не мали юридичного закріплення. В якості реакції на ці обставини 12 серпня 1797 року імператором Павлом видано іменний указ Сенату. Указом приписувалось стягувати борги із усією суворістю, не зважаючи на особу боржника *та не повважаючи опік*, окрім тих, які встановлено над малолітніми та божевільними. Разом з тим пояснювалось, що *"інші опіки та піклування не можуть існувати інакше ніж на правах Кураторів, які встановлюються для людей, які дійшли неспроможності до сплати боргів і які зобов'язані відповідати за них усім своїм надбанням"*².

Положення зазначеного акта конкретизовано в іменному указі Сенату від 21 травня 1801 року. В документі констатувалось, що не зважаючи на заборону 1797 року, опікуни та піклувальники, присвоюючи собі повноваження судових органів, чинять перешкоди для стягнення боргів з підопічних. Постановлено, *"щоб віднині і повсякчас усі опіки та піклування, як запроваджені до цього часу, так і ті, що будуть надлі запроваджуватись, якого б роду і назви вони не були, виключаючи опіки над малолітніми сиротами та божевільними, що запроваджені в судових місцях, при стягненні боргів, визнавалися не інакше як внутрішнім домашнім та довільним приватної особи розпорядженням, що перед законом жодної сили не має і на суді повністю безмовне"*³. Визнаючи, що подекуди всі ці різновиди опік до відповідного моменту мали певною мірою офіційний характер, указ зобов'язував опікунів та піклувальників настановок відзвітувати за весь період перед опікунськими відомствами, а надалі вже звітувати тільки перед підопічними.

¹ Журнальные определения Киевского сиротского суда за 1895 год // Державний архів міста Києва. – Ф. 164. – Оп. 2. – Стр. 19. – Арх. 507.

² Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649 – 1825 гг. (в 45 томах). – Т. XXIV – С. 680.

³ ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXVI. – С. 653.

Поряд з цим держава швидко зрозуміла переваги запровадження опіки і піклування за іншими підставами. Так, вже указом від 4 квітня 1817 року, з посиланням на укази 1797 та 1801 років, зазначалося, що цими попередніми указами, хоча і декларується скасування *більшості родів і назв опік*, проте не скасовується стаття 84 "Установ для управління губерній", що покладала на генерал-губернатора обов'язок *"прискати різного роду зловживання, а найпаче безмірну та руйнівну розкиш, надмірність, безпутність, марнотратство, тиранство та жорстокості; в котрому випадку запровадження опіки є кращим і найбільш надійним до виправлення засобом"*¹. Таким чином, цей Указ знову легалізував опіку за марнотратство. Пізніше "до вжитку" повернено й інші різновиди опік та запроваджено нові, але у всіх редакціях Зводу законів була зафіксована норма про юридичну нікчемність опіки, встановленої без санкції державного органу.

Спочатку сфера дії правових інститутів опіки і піклування не мала поширення на всі стани суспільства. З 1775 року існувала опіка лише для міщан, спадкових дворян та купців. Коло осіб, над якими законом передбачалася можливість встановлення опіки, поступово розширювалась.

Про опіку над селянами вперше згадується в "Установі про Імператорську Фамілію" від 5 квітня 1797 року. Згідно з п. 2 параграфу 182, на приказних старост покладалася обов'язок "мати опіку" стосовно господарства селянських вдів та сиріт, ледачих та "нерадивих" селян². Слід зауважити, що ці повноваження надаються старостам поряд із повноваженнями щодо розгляду дрібних цивільних спорів між селянами, що вказує на зв'язок судової і опікунської влади. Як нами вже було зазначено, ці норми в подальшому не було розвинуто. Навіть після реформи 1861 року селянська опіка над малолітніми так і залишилась під впливом звичаю. На практиці прогалини в законодавстві намагалися долати через надання актів тлумачення. Норми, що стосувалися селянської опіки, були більш коментованими, порівняно з іншими.

Окремий предмет регулювання становила опіка над казенними селянами, оскільки ця сфера стосувалася управління державним майном. Актом від 7 серпня 1797 року опіку над сиротами казенних селян доручено волосному голові³, але тільки 26 листопада 1832 року Державною радою прийнято правила для такої опіки, і повноваження опікунських відомств покладено на волосні та ямські правління⁴. Ці правила в 1838 році було включено до "Установлення для управління державним майном в

¹ ПСЗРИ. Собр. 1. - Т. XXXIV. - С. 172-173.

² ПСЗРИ. Собр. 1. - Т. XXIV. - С. 563.

³ ПСЗРИ. Собр. 1. - Т. XXIV. - С. 672, 674.

⁴ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 - 28 февраля 1881 г (в 55 томах) - Т. VII. - С. 861.

губерніях", а в 1839 році - до "Установлення для управління державним майном в Західних губерніях"¹.

На ремісничий стан опіку і піклування розповсюджено згідно з "Статутом Цеховим" від 12 листопада 1799 року². В параграфі восьмому "Статуту" визначено повноваження ремісничої управи у випадку надання альтерманом або іншою особою відомостей про смерть ремісника. Управа мала забезпечити охорону майна, здійснити його опис, разом з альтерманами цеху призначити одного або двох опікунів, забезпечити продаж "*схильного до тліну*" майна, тощо. Отримані гроші через управу передавалися в банк³. Реміснича управа мала виступати в цих відносинах як компетентне державне опікунське відомство (замість сирітського суду) Це було недоречним. Як зазначає К. О. Неволін, чинність цехового уставу, в частині опікунських повноважень ремісничої управи, мала припинитися після того, як 2 квітня 1801 року Олександром I відновлено дію Міського положення⁴.

Згодом ремісничі опікунські справи перейшли до відання сирітських судів. Так, 29 березня 1822 року прийнято сенатський указ, в якому викладалася височайше затверджена думка Державної ради, згідно з якою опіка над майном сиріт і вдів померлих майстрових людей казенних заводів і фабрик, що перебували в утриманні приватних осіб, переходила до відання сирітського суду. В опікуни мав обиратися один представник зі сторони цього суду, а один - від утримувача фабрики⁵.

20 червня 1837 року міський голова Києва скаржився губернатору, що створений у 1834 році Київський сирітський суд повністю перевантажений справами, які поступають до нього, в тому числі, з ремісничої управи, а Київський магістрат, коли займався сирітськими справами за часів магдебурзького права (до 1834 року), справ ремісничої управи не розглядав⁶. Можна зробити висновок, що в Києві, а одночасно і в інших містах магдебурзького права, реміснича управа могла продовжувати розгляд справ опікунського управління до створення міського сирітського суду. На це вказує, зокрема, також той факт, що в листі від 28 березня 1831 року Губернський комітет, запроваджений для припинення холери, називає ремісничі управи серед переліку опікунських відомств Київської губернії⁷.

¹ Неволін К. О. Вказана праця. - С. 433.

² ПСЗРИ. Собр. 1. - Т. XXV. - С. 864.

³ Там само. - С. 865.

⁴ Неволін К. О. Вказана праця. - С. 424.

⁵ ПСЗРИ. Собр. 1. - Т. XXXVIII. - С. 139-140.

⁶ Дело об утверждении штата Киевского магистрата. - Державний архів Київської області. - Ф. 1. - Оп. 295 Спр. 17309. - Арк. 144.

⁷ Дело о призрении сирот, родители которых умерли от холеры // Державний архів Київської області. - Ф.185. - Оп. 1. - Спр. 158. - Арк. 1.

Як вбачається з журналів Київського сирітського суду за 1836 та 1856 роки, за ремісничими управами і далі зберігалася право ініціювати порушення провадження в сирітському суді, а також пропонувати кандидатури опікунів та брати участь в описі майна¹.

До 1818 року невирішеним було питання опіки над спадкоємцями особистих дворян. Згідно з указом 11 червня 1814 року, діти особистих дворян, не будучи самі дворянами, не мали права успадковувати батьківські маєтки та кріпаків, оскільки, згідно з законом, зобов'язані були спочатку отримати право на це майно *"самі по собі"*². Таким чином, майно особистих дворян підлягало продажу після їх смерті, але оскільки для сучасників не було очевидним, що право власності в цьому випадку взагалі не переходить до спадкоємців, то указ зобов'язав спадкоємців продати майно в установленний строк. Виникло питання щодо порядку продажу майна неповнолітніми, оскільки опіки над майном дітей особистих дворян в законодавстві прямо передбачено не було. Державна рада, у своїй Височайше затвердженій думці від 21 лютого 1818 року зазначила, що відповідне майно мають продати опікуни неповнолітніх за вільною ціною, *"як діти особистих дворян належать до класу різночинців, то обрання опікунів, слідуючи загальному правилу, з числа родичів їх або сторонніх надати сирітським судам"*³.

Опікун різночинця призначався сирітським судом та був йому підзвітним. Але майно залишалося "дворянським", тому опікун обирався обов'язково з числа дворян і таким чином представляв інтереси не тільки малолітнього, але був ще й представником дворянської верстви. Крім того, Державною радою зазначалося, що майно одразу і до моменту продажу мало бути прийнятим у відання місцевої дворянської опіки. Така подвійність підвідомчості пов'язана, на нашу думку, із необхідністю забезпечення як інтересів підопічної особи (через участь сирітського суду, що мав піклуватися про інтереси різночинців), так і непорушності прав дворянського стану на своє майно (через опікуна дворянина та дворянську опіку). Височайше затвердженою думкою Державної ради від 21 травня 1836 року цей механізм було замінено автоматичним відчуженням маєтків у "казенне відомство", із виплатою компенсації, тобто опікунські органи до процесу вже не потрібно було залучати⁴. Проте в 1861 році, в атмосфері здійснення селянської реформи, вирішили знову поновити старий механізм⁵. Тепер майно мало переходити в управління дворянської

¹ Державний архів міста Києва. - Ф. 164. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 42, 65, 72, 249; Спр. 3. - Арк. 85.

² ПСЗРИ. Собр. 1. - Т. XXXV. - С. 220-221.

³ Там само.

⁴ ПСЗРИ. Собр. 2. - Т. XI. - С. 547.

⁵ ПСЗРИ. Собр. 2. - Т. XXXVI. - С. 230-231.

опіки до відчуження майку спадковому дворянину, або до викупу звільненими від кріпосної залежності селянами своїх земельних ділянок.

При розмежуванні компетенції сирітських судів та дворянських опік на практиці часто виникали складнощі. Чиновникам, зокрема, не було до кінця зрозумілим питання підвідомчості справ про опіку сиріт та майна, належного померлим особам, що знаходилися на військовій службі. Так, Васильківський сирітський суд в червні 1839 року повернув надіслану з дворянської опіки справу про майно сироти солдатської дочки Олександри Савченко, з мотивуванням, що опіка солдатських дітей належить до відомства дворянської опіки¹. Того ж року Васильківський сирітський суд також відмовив у прийнятті від дворянської опіки справи про майно померлого купця Расколушки через те, що справу було розпочато дворянською опікою до введення в дію Зводу законів, і підвідомчість по цій справі визначено Губернським правлінням².

Київському сирітському суду, після його створення, надсилалися справи про опіку над дітьми і майном померлих військових, які до того знаходилися в провадженні Київської дворянської опіки³.

Київський магістрат в 1831 році не прийняв до провадження надіслану дворянською опікою справу про майно померлого козельського козака Павла Самусенка, оскільки в складі магістрату не було на той момент сирітського суду, а компетенція магістрату не поширювалась на цю категорію справ. Листування із спадкоємцями до 1836 року вела дворянська опіка, а в 1836 році Київський сирітський суд прийняв цю справу і одразу ж відзначив, що дворянською опікою не здійснено навіть першочергових заходів щодо охорони майна: *"не тільки опікунів не визначено, але навіть і опису будинку та сиадицині не вчинено"*⁴.

Іноді, навпаки, провадження в справах про опіку спадкових дворян здійснювалося в сирітських судах. Прикладом цього є справа про опіку дворян Макаренків, яка протягом всього періоду опіки (1901–1908 рр.) знаходилась в віданні Переяславського сирітського суду⁵. Сирітський суд призначив опікунів з числа дворян і щороку розглядав їх звіти. Підстави для цього незрозумілі, оскільки у матеріалах справи відповідні застереження і навіть згадки про дворянську опіку відсутні.

Опіка над дітьми священно- та церковнослужителів бере початок з сенатського указу від 28 лютого 1817 року, за яким вона представлена "до

¹ Журнали засіданій Васильковського сиротского суда за 1939 год. - Ф. 1054. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 19.

² Там само. - Арк. 32.

³ Журнали засіданій Киевского сиротского суда за 1836 год // Державний архів міста Києва. - Ф. 164. - Оп. 2 - Спр. 1. - Арк. 38, 47, 174, 189.

⁴ Там само. - Арк. 567.

⁵ Дело об опеке над имуществом дворян Макаренко // Державний архів Київської області. - Ф. 1063. - Оп. 1. -Спр. 67. - 320 арк.

розпорядження духовного керівництва"¹. Виняток становили "духовні особи дворянського походження", опіки над якими велися світськими органами. Держава в усіх тонкощах регулювала цей аспект церковного життя. Спочатку, 27 березня 1841 року, було прийнято Статут духовних консисторій, де згідно з статтею 84 консисторії мали здійснювати всі повноваження опікунських відомств "на підставі чинних постанов"². Ця сфера опіки і піклування так і не була остаточно секуляризована. Згідно із Височайше затвердженою думкою Державної ради від 26 травня 1869 року дітей осіб православного духовництва виключено з числа осіб духовного звання, проте окремо було зазначено, що всі попередні узаконення стосовно опікування про цих дітей з боку церкви лишаються на попередніх засадах³.

Згодом, із розвитком законодавства, стали регулюватися відносини щодо опіки і піклування над духовними особами інших конфесій. Відповідні норми ми знаходимо в Статутах іноземних віросповідань, де визначено правила про опіку і піклування вірмено-григоріанської та протестантської церков⁴. Аналогічно, у Таврійській губернії, на підставі окремого акта від 22 грудня 1833 року, опіка мусульман духовного чину належала до компетенції "магометанського духовництва"⁵.

Вищезазначеним актом, крім того, визначалася опіка для "магометанського та дворянського стану на загальних засадах", із підвідомчістю їх дворянським опікам та сирітським судам. Це один із прецедентів встановлення вищою владою місцевих правил опіки і піклування. З листопада 1837 року Державною радою викладено правила опіки і піклування татарських селян у Таврійській губернії⁶.

У цьому аспекті цікавою є доля поширення російського законодавства про опіку і піклування на територію колишньої Гетьманщини. Тут повсякчас виникала конкуренція російських узаконень із традиційним для України Литовським статутом.

29 травня 1822 року Державна рада обопільно із Сенатом вирішили поширити чинні в імперії правила опік "на Малоросійські та приєднані від Палиці землі"⁷. Коментуючи цей акт в 1826-му році, Державна рада відзначила, що на відповідні землі поширюються правила про організацію та діяльність дворянських опік, а корінні права краю лишаються непорушеними. Правила Литовського статуту стосовно опіки, із певними косметичними правками, були включені до Зводу місцевих законів західних

¹ ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXXIV. – С. 92.

² ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. XVI. – С. 232.

³ ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. XLIV. – С. 521-522.

⁴ Вольман О. С. Вказана праця. – С. 157.

⁵ ПСЗРИ. Собр. 2 – Т. VIII. – С. 782-783.

⁶ ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. XII. – С. 847.

⁷ ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. I. – С. 1022-1024.

губерній 1837 р.¹, але у зв'язку із неприйняттям проекту Зводу в цілому, відповідні його норми не набули законної сили.

В 1842 році знову виникло питання про співвідношення загального і місцевого законодавства у відповідній сфері. У записці Головнокеруючого Другим відділенням канцелярії Імператора було відзначено, що у Чернігівській та Полтавській губерніях діють і правила Литовського статуту, і правила Загального зводу законів, проте *"риску між ними не проведено і не можна із достовірністю визначити, де має бути віддано, у випадку сумніву, перевагу одному закону перед іншим"*². Серед основних копійців наводилося, що Статут і Звід по-різному визначали вік настання повноліття, за Статутом опіка над дівчиною припинялася не із настанням повноліття, а із її одруженням, по-різному обмежувалися права розпорядження майном, передбачався різний розмір винагороди опікунам, тощо. Остаточно питання було вирішене у Височайше затвердженій думці Державної ради від 15 квітня 1842 року. Згідно з цим актом, норми Литовського статуту були включені до Зводу законів Російської імперії і застосовувались вже як місцеві закони Чернігівської і Полтавської губерній³.

Серед активів місцевого значення, що стосувалися Чернігівської та Полтавської губерній, неможливо оминати увагою Височайше затверджену думку Державної ради від 11 червня 1845 року *"Про призначення опікунів до маєтків малоросійських козаків та сплату з цих маєтків податків та повинностей"*⁴. Закріплення за козаками окремого статусу, без надання жодних привілеїв, перетворювало козацтво в становому аспекті на таку собі резервацію. За загальним правилом, козаки не могли передавати свої землі у власність особам інших станів. В разі переходу козака до іншого стану земля залишалася козацькою і підлягала обов'язковому продажу особам, належним до козацтва. Це правило не поширювалося на козаків, які здобували дворянське достоїнство, а отже козацький стан поступово біднішав і зменшувався чисельно. У відповідній думці Державної ради привертає увагу норма, що визначає порядок призначення опікунів над козацьким майном. Майно малолітніх козаків мало бути відданим *"в загальне розпорядження таких, що обираються від кожного стану опікунів, за призначенням місць, які звідують стосовно тих станів опікунськими справами"*⁵. Таке правило вказує на можливість різної станової належності козаків, хоча в цьому ж документі українське козацтво неодноразово називається самостійним станом. Для малоросійських козаків не створювалося окремих опікунських органів, як це передбачалося, наприклад, для донських козаків. На практиці часто козаки у відносинах опіки фак-

¹ Свод местных законов западных губерний... - С. 74-75.

² ПСЗРИ. Собр. 2. - Т. XVII. - С. 316.

³ Там само. - С. 315-318.

⁴ ПСЗРИ. Собр. 2. - Т. XX. - С. 517.

⁵ Там само.

тично прирівнювалися до селян, їх справи мали розглядати сільські органи, але були і винятки. Так, Переяславським сирітським судом з 1905 до 1912 року здійснювалось провадження у справі про опіку над майном козака Олексія Литвишка, який переховувався від слідства¹. Це дає підстави для висновку, що і в разі опіки над неповнолітніми козаками при вирішенні питання підвідомчості відповідні органи керувалися, перш за все, не станомою належністю, а місцем проживання особи та місцезнаходженням майна.

Друга половина XIX – початок XX століть не позначилися зрушеннями у розвитку законодавства про опіку і піклування над неповнолітніми. Правові акти цього періоду здебільшого носять індивідуальний характер і стосуються встановлення опік "за Височайшим розпорядженням". В свою чергу, кодифікаційні процеси не могли відбуватись осторонь відповідних правових інститутів. В декількох проектах нового опікунського статуту, особливо після "Великих реформ", пропонувалося позбавити опіку станомою, передавши повноваження опікунських органів земствам або судовим органам.

Д. І. Мейер ще напередодні судової реформи 1864 року, вказуючи, що станові засади організації суду вже не є актуальними, а ідея про суд рівних перетворюється на *"свій своєму поневолі друг"*, зазначає: *"...однак в організації опікунських установ станові засади повністю доречні, тому що особи одного стану є ближчими одне до одного..., а у справі опікування [особи] небажатию до того, про кого піклуються, жодним чином не є чимось неможим"*².

Свій подив і незгоду із такою позицією висловлював О. С. Невзоров, вказуючи, зокрема, на те, що практикою повсякчас визнається необов'язковість належності опікуна до одного із підопічним стану³. Вчений, крім того, із залученням широкої джерельної бази, стверджував, що *"непридатність станомою визнається одноголосно всіма юристами практиками"*⁴.

Разом з тим, негативна позиція частини дворянства стосовно всестаномою опіки і складність проблематики опікунського права загалом протягом майже ста років були перешкодою для докорінних реформ в цієї царини.

Результати нашого дослідження дозволяють підтвердити низку тез.

Опіка і піклування в Російській імперії регулювалися широким масивом законодавства. Підстав для призначення опіки було безліч, проте

¹ Дело об установлении опеки над именем козака Литвишки, бежавшего от суда // Державний архів Київської області. – Ф.1063. – Оп. 1. – Спр. 83. – 11 арк.

² Мейер Д. И. Вказана праця. – С. 548.

³ Невзоров А. С. Опіка над несовершеннолетними. Исторический очерк института и положение его в действующем российском законодательстве. – Ревель, 1892. – С. 124-125.

⁴ Там само. – С. 138.

опіку і піклування над неповнолітніми можна однозначно визнати її матеріально-правовим ядром.

Частина України (Чернігівська та Полтавська губернії) зберегла свої традиційні правила опіки і піклування, засновані на Литовському статуті. Крім того, на окремих територіях діяли закони стосовно українського козацького стану, опіки у кримських татар, тощо. Це, однак, не забезпечувало автономії правового життя відповідних українських земель, оскільки в аналізований період на практиці вирішальну роль відігравало не матеріальне право, а бюрократичні процедури, що були уніфікованими.

При визначенні сутності опіки і піклування над неповнолітніми в Російській імперії слід в першу чергу зважати на становий характер цих інститутів. При цьому законодавству до 1775 року не було відомо становості в опікунських відносинах. Станові засади опіки і піклування закладено лише "Установами для управління губерній" Катерини II, і в такому вигляді організація опіки і піклування проіснувала аж до утвердження радянської влади.

Становість слугувала також законодавчим критерієм підвідомчості опікунських справ, хоча на практиці часто спостерігався відхід від цього принципу в бік територіальності.

Опіка і піклування тривалий час були інструментами адміністрування станового суспільства, і цим пояснюється посилена увага влади до відповідних інститутів та визнання опіки виключно державною справою.

УДК340+1(091)(470) ■ **КОНЦЕПЦИЯ ПОНИМАНИЯ ГОСУДАРСТВА
С.А. Титаренко В РАБОТАХ НИКОЛАЯ БЕРДЯЕВА**

Стаття присвячена реконструкції розуміння сутності держави у вченні М. Бердяєва. Зокрема досліджуються різні концептуальні підходи в ранній період, у період вимороту до християнства, у період I світової та громадянської війн і в період вимушеної еміграції. Встановлено, що реальність держави у Бердяєва протягом більшої частини духовної еволюції носить не духовно-онтологічний і вічний, а об'єктивований – функціональний і тимчасовий характер.

Ключові слова: *держава, анархізм, правова держава, державний суверенітет, свобода.*

Статья посвящена реконструкции понимания сущности государства в учении Н. Бердяева. В частности исследуются разные концептуальные подходы в ранний период, в период поворота к христианству, в период I мировой и гражданской войн и в период вынужденной эмиграции. Установлено, что реальность государства у Бердяева на протяжении большей части духовной эволюции носит не духовно-онтологический и вечный, а объективированный - функциональный и временный характер.

Ключевые слова: *государство, анархизм, правовое государство, государствен- ный суверенитет, свобода.*

The article deals with the reconstruction of state interpretation in N. Berdyaev's study. Different conceptual approaches in the early period in the period of Christianity return, the 1st World war and the civil war, forced emigration have been examined. It is stated that the state reality isn't spiritual, ontological and eternal during the most part of its spiritual evolution. It has an objectified and functional character.

Key words: *state, anarchism, legal state, state sovereignty, freedom.*

Вопросы понимания сущности государства, его роли и значения для существования человека активно обсуждались в отечественной мысли начала XX века. Монархический строй исчерпал себя, и передовые умы стали активно рассматривать вопросы изменения государственного устройства. Данная ситуация привела к необходимости осмысления самой сущности государства. Захлебнулась первая революция, и в возникших жарких дебатах вокруг проектов организации власти вновь встал вопрос о глубинном понимании данной проблемы. Новые революции, гражданская война и вынужденная эмиграция передовой части русского общества катализировали эти процессы. Великий русский мыслитель Николай Бердяев пытался построить свою концепцию на идеях христианского мистицизма. Это позволило ему посмотреть на проблему сущности государства под особым ракурсом, не просто как на ситуативную реальность, возникающую в эволюции социума, а как на проблему бытия человека.

Мы вновь проходим период глобальных изменений, изменился социально-экономический строй, реформируется модель государственно-политического устройства и мы опять стоим перед необходимостью поставить кардинальный вопрос не просто об описании реальности, но о сущности государства для бытия человека. Нужно посмотреть на современное государство с экзистенциальных позиций. И здесь опыт Бердяева становится для нас необычайно актуальным. Однако государственно-правовые идеи мыслителя в отличие от его философских и социально-политических идей остались наименее изученными. Их лишь вскользь освещали Евгений Порре (1) и Дональд Лаури (2).

Целью нашей работы является реконструкция и анализ концепции понимания государства в мысли Николая Бердяева. В соответствии с изменением окружающей социально-исторической ситуации взгляды Бердяева менялись. Поэтому мы рассмотрим эволюцию его взглядов.

В ранний этап своего творчества мыслитель пытался синтезировать марксистскую теорию классовой борьбы и неокантианское учение об априорных формах сознания. Он считал, что социальный процесс начинается в результате совместной работы людей по приспособлению к окружающей среде. При этом государство основывается на власти одних классов над другими возникающей из потребности организации взаимодействия с окружающей реальностью. Однако данное стремление поро-

ждает привязанность к реализованным типам. В силу причастности к участию в уже сложившемся аппарате власти, каждый класс имеет свой характер и свою степень зависимости от наличной социальной среды. Имущие и высшие классы более привязаны к настоящему, к действительности и отсюда детерминируется их психологический тип мировоззрения, основывающийся на психологическом а priori человеческого сознания. По мнению философа, оно не абсолютное, а относительное, постоянно изменяющееся, что определяет его низкую значимость с позиций идеального.

Существуют более высокие типы априорности сознания, которые до сих пор сдерживаются в своей полной реализации. Это логический тип, который вносит принцип законосообразности и рождающий правду-истину, и этический тип, вносящий принцип целесообразности и рождающий правду-справедливость. Реализации этих типов мешают имущие классы, поскольку их психологический тип делает понимание прогрессивных изменений форм хозяйства "психологически недоступным". Они навязывают свой тип мировоззрения в качестве всеобщего. Поэтому в целях прогресса нужно найти тот класс, который в силу психологической доступности способен стать проводником высших уровней сознания, осознать закономерность всемирно-исторического прогресса. Таким классом оказывается пролетариат. Он не привязан к действительности, в силу чего в его сознании не доминирует психологическое а priori, а поэтому он и должен стать проводником логического и этического а priori. Отсюда – постулируемая мыслителем потребность в революционных социальных изменениях. Он считает, что поскольку государство складывается как инструмент взаимодействия в рамках устоявшегося типа межклассовых отношений, то оно препятствует этим изменениям. Поэтому под борьбой за политическую свободу он подразумевает реализацию анархических устремлений.

Любопытно, что если в своей первой крупной работе "Субъективизм и индивидуализм..." философ критикует позицию Михайловского отстаивающего теорию "Героев и толпы" упрекая его субъективный метод в психологизме, то впоследствии сам постепенно мимикрирует к ней. В отличие от классических марксистов он постепенно начинает видеть в пролетариате не генератора и носителя нового сознания, а всего лишь реципиента и орудия борьбы. Генератором сознания в этот период он определял интеллигенцию. Примечательно в этом ключе осмысление философом продуктивности способов донесения информации до рабочей среды. Друг и соратник философа Луначарский пытался довести свои мысли рабочим сложными дедуктивными конструкциями, в то время как Бердяев излагал свои взгляды лаконичными и суггестивными фразами. Он делает вывод, что здесь важны не доказательства, а энергия убеждений, в то время как сами доказательства должны переноситься в

более образованную интеллигентскую среду. Описывая переживания своей революционной деятельности в этот период, философ отмечал, что увидел, как обаятелен в революции интеллигент-аристократ. Не зря великий русский марксист Плеханов прозорливо почувствовал чуждость Бердяева сложившемуся революционному движению и на одной из их встреч предсказал последующий его отход.

Анализируя эволюцию воззрений, можно констатировать, что именно к 1904г. после окончания ссылки начинается переход Бердяева к новым взглядам. Произошедший в следующий этап идейной эволюции разрыв с Мережковским, который в то время обратился к практической реализации своих идей, как и более ранее отдаление от марксистов, перерастает в критику ориентации отдающей приоритет жизненной реализации социальных убеждений. Разочарование в пользе социал-революционных изменений происходит в ходе первой русской революции в силу осмысления её насильственно-кровавого характера. С утиханием социал-революционной настроенности философа меняется и его отношение к государству. С позиций христианского мистицизма Бердяев отстаивает умеренный анархизм. Определяя природу государства в качестве языческой, и, тем самым, нивелируя его ценность для ориентированной на христианство позиции, он, тем не менее, не отрицает начал управления, но утверждает, что они должны носить негосударственный характер. Бердяев выдвигает идею мистического единства народной воли основанной на сверхчеловеческом служении божественному призванию. Он полагает, что на смену полиции должны прийти рыцари, которые высшей мощью благородства духа будут охранять людей культуры от хаотических притязаний разнузданной толпы.

В 1909 г. Бердяев пишет памфлет "Философская истина и интеллигентская правда", помещённый в коллективном сборнике "Вехи", где, упрекая русскую интеллигенцию в сужении духовных запросов до уровня борьбы за социальную справедливость, настаивает на приоритете духовного познания над практическим воплощением. Философский поиск истины определён здесь в качестве основной задачи интеллигенции, к решению которой она должна обратиться.

Под влиянием патриотических настроений в начале I мировой войны Бердяев увеличивает ценность государства как реалии. Сейчас он отстаивает концепцию, в соответствии с которой нация, как особая духовная общность, имеет онтологический характер. Государство – элемент жизни нации, а, следовательно, статус принадлежности к онтологическим реалиям распространяется и на него. С этих позиций личность может осуществлять свой духовный рост только вращая в нацию и включаясь в государственную жизнь, и лишь тем самым получая доступ к дальнейшим стадиям духовного развития.

Новое концептуальное обоснование, начинает проявляться в "Смысле творчества" (1916 г). Теперь главным мотивом его размышлений оказывается борьба хаоса и порядка, трагическое взаимодействие Бездны и Бога. В центре этого процесса находится человек. Обладая свободой воли, привнесённой из Бездны, человек дисгармонизировал свои отношения с Богом, "отпал" от него, и окружающий мир сразу распался, оказался противостоящим человеку. Для успешной борьбы со средой люди объединяются в общество, которое формирует государство. Государство имеет функциональный характер и служит сплочению разобщённых и противостоящих друг другу индивидов с целью обеспечения человеческой безопасности и благоустройства в мире. Государство имеет двойственный характер, оно может служить как добру, так и злу. Оно служит добру, давая гарантии личной безопасности в качестве необходимых условий дальнейшего духовного роста. Жизнь благочестивых людей не может зависеть от неблагоприятных состояний людей творящих зло. В этом случае государство должно оцениваться как относительная, преходящая ценность. Если же ориентация человека исключительно на жизнь в мире становится самоцелью государства, если оно в стремлении к созданию благополучия препятствует духовному росту, если государство оценивает себя как самоцель, оно начинает служить злу. Бердяев, ссылаясь на Достоевского, видит в государстве благополучия демонический соблазн, где человек пытается "обустроиться без Бога", без стремления к нему. Утерев высший критерий, государство превращается в "человеческий муравейник" с абсолютным отсутствием свободы во имя безопасности и творчества во имя благоустроенности.

Обосновывая свою позицию, Бердяев интерпретирует библейские высказывания о государстве. Он пишет, что государство имеет ветхозаветное обоснование. Оно – инструмент сдерживания последствий греха для устроения жизни. Однако государство не в силах ликвидировать сам грех и зло. Новый завет, как завет искупления, переориентирует человека на жертву безопасностью и устроенностью во имя духовного роста. Хотя Новый завет не отрицает государства как средства борьбы с последствиями греха, но он видит его ограниченный характер. Новые формы общности для искуплённого человека не включают в себя государство. Но в наше время, по мнению философа, искупление осуществлено не для всех, а лишь для тех, кто избрал путь устремлённости к Христу. Для остальных государство необходимо. Оно служит для защиты праведных людей от посягательств неправедных. Важно только чтобы государство не абсолютизировало своего предназначения и тем самым не установило препятствий для духовного творчества.

Бердяев отмечает, что идея абсолютной значимости государства противостоит анархизму. Как и само существование государства, так и реальность анархизма рождаются из хаотического состояния общества.

Аналогічно державникам анархисти намагаються прийти до світової гармонії зовнішнім, механічним шляхом. Вихід же з ушкодженого стану, по думці філософа, можливий лише в переорієнтації прагнень від досягнення зовнішнього єдності до досягненню внутрішньої духовної єдності.

У 1918 році, відгукуючись на перепади громадянської війни, Бердяєв надає ще більшу значимість державі. Він стверджує, що в державі є містична основа, яка ірраціональна. Існування держави ґрунтується не на емпіричній, а на онтологічній реальності. Тому держава не зводиться до суспільства, саме її онтологічні корні не виводяться з суспільства. Державою позитивно в своєму існуванні, коли вона не переростає межі відведених їй Богом онтологічних меж. Державою повинно організовувати зовнішні форми людських взаємодій, але не повинно посягати на внутрішню духовну свободу людей. Державою двоїстою по своїй природі і є результатом заломлення божественного імпульсу в людській середі. Саме людська складова, не до кінця звільнившись від влади у світі, і здатна перевищувати межі відведеної державної влади реальності і призводити життя держави до злих проявів. Всяке державою ґрунтується на нерівності і на ієрархічному підпорядкуванні одних іншими. Сама ідея влади народжується з шанування героїв. Саме герой здатний заспокоїти силу злих інстинктів у негідних людях. Однак прийнявши владу повинен сам володіти благородством духа. Влада, виникла з обличення злих елементів як наслідків людського гріха, не повинна перешкодити переродженню людини і життєвої організації на духовних основах. Таким чином, в період громадянської війни філософ відстає від монархічної концепції походження влади і створення держав, визнаючи духовну значимість монархії як основи держави.

Однак у 1926 році він пориває з трактуванням духовної значимості монархії, визнаючи за нею тільки певну позитивну політичну роль в деяких ранніх конкретно-історичних періодах. З цих змін починається перегляд позицій в стосунку визнання онтологічної значимості держави. У 1931 році вже чітко виражається концепція світського, а не духовного походження держави. Воно створюється людьми з метою організації "природного хаосу". Бердяєв стверджує, що добро і справедливість в державі підтримуються не заради самого добра і справедливості, а заради досягнення того мінімуму, який необхідний для підтримання порядку. В реальному державстві сила завжди домінує над правом, тому ілюзорні концепції існування правового державства. Філософ стверджує, що всі концепції ідеального державства є марними і порочними по

своей сути. Он пишет: "Государство двойственно, оно и борется с последствиями греха, ставя внешние пределы проявлению злой воли, и само заражено грехом и отражает собой греховность" (З. 173). Злом государства, его болезнью является постоянное перерастание границ его позитивного применения, постоянное вмешательство в вопросы духовного развития человека.

После общеполитического поворота к идеям духовной революции в 1934 г., где существование в мире признаётся существованием в условиях объективации, мыслительные поиски обращаются к критике земных условий человеческого бытия. Бердяев радикализирует своё отрицательное отношение к оценке государства как духовной ценности, а вместе с этим, он отрицает и перспективу его существования в дальнейшем прогрессивном развитии общества. Так в работе "О рабстве и свободе человека" он рассматривает соблазн прельщения царством. В период расцвета имперских катаклизмов борьбы за мировую гегемонию, философ радикально выступил против духа империализма, выстроив иерархию негативных форм существования государства. Высшей негативной формой обладает тенденция к Царству, пытающаяся установить мировое единство, средней – к Империи со стремлением к мировому господству и нижней – собственно государственнической тенденция в силу своего партикуляризма сохраняющая пределы вмешательства власти в чуждые ей сферы. Даже в лучшей негативной форме недолжные состояния людей обладающих государственной властью объективируются и приносят зло.

Философ полагал, что великой опасностью для человека обладает не сама идея государства, исполняющего необходимые для человека функции, а сопровождающая его идея суверенитета государства. Суверенитет – "отвлечённое начало". Он возникает в результате проявлений рабских склонностей человека и обосновывается из ложной идеи духовного происхождения государства. Только человеческая личность обладает духовной основой, только она способна притязать на суверенитет. Государство же должно быть подчинено суверенитету личности, служить целям её свободного духовного развития. Поэтому Бердяев не отрицает временной позитивности существования государства в его истории. Он полагает, что при современном состоянии человека существование государства необходимо для выполнения гарантийной, посреднической, контрольной функций, а также функции защиты социально и экономически незащищённых людей. Вместе с тем философ утверждает, что государство является результатом объективации и поэтому в процессе постоянного ограничения пределов его влияния на смену ему должна прийти свободная федерация наций.

В последних работах Бердяев заявлял, что ему чужда идея безгосударственного устройства жизни человека в пределах его земного бытия, но вызвано это было не сменой концепции, а разочарованием в возмож-

ности человечества самостоятельно осуществит скорейший духовный переворот и ожиданием высшей помощи в эпоху конца мира. Однако и здесь он заявляет о минимализации функций государства.

Сделаем выводы. Рассмотрев эволюцию представлений Бердяева о государстве и выявляя её концептуальное основание, можно констатировать, что реальность государства здесь носит временный и функциональный характер. Государство служит сдерживанию злых наклонностей людей, не достигших совершенной устремленности к Богу, а также организует приспособление человека к вызовам окружающей среды. Оценивая данную концепцию, мы полагаем, что Бердяев недооценивает роль механизмов общественной саморегуляции. В целом можно констатировать, что в своём стремлении к духовному и потустороннему, он отвергает материальное и посюстороннее, но отвергает не для всех, а для избранных людей духа. Именно этот пафос скрыт в смысле самого названия последней написанной им работы "Царство Духа и царство кесаря". Проведенное рассмотрение эволюции концепции государства у Бердяева позволяет нам по-новому подойти к анализу и интерпретации его концепции права. Бердяев убедительно аргументирует позицию, разоблачающую концепции духовной сущности государства, что важно для осознания в современной Украине.

Использованная литература:

1. Porret Eugene. Berdiaeff. Prophete des temps nouveau. Neuchatel-Paris, 1951. - 180 p.
2. Lowrie Donald A. REBELLIOUS PROPHECY: A Life of Nicolai Berdyaev. New York: Harper & Brothers, 1960. - 310 p.
3. Бердяев Н. А. О назначении человека / Бердяев Н. А. - М.: Республика, 1993. - 383 с. - (Библиотека этической мысли).

УДК 343.9:343.988:343.85

А.О. Джужа

КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВІКТИМІЗАЦІЇ ЯК РІЗНОВИД У ПРОФІЛАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

В статті розглядаються питання кримінологічних засад віктимізації як різновиду профілактичної діяльності

Ключові слова: *віктимізація, профілактична діяльність, кримінологічні засади, злочин, жертва.*

В статье рассматриваются вопросы криминологических основ виктимизации как разновидности профилактической деятельности

Ключевые слова: *виктимизация, профилактическая деятельность, криминологические основы, преступление, жертва.*

In the article the questions of criminology bases of victim are considered as varieties of prophylactic activity

Key words: victim, prophylactic activity, criminology bases, crime, victim

На фоні загострення соціально-політичних проблем і протиріч, які виступають джерелом віктимізації українських громадян, наростає її криміногенна складова, викликана активізацією злочинності, що робить замах на права, свободи та інтереси особи. У своїй сукупності кримінальні процеси такої властивості уражають різні соціальні прошарки і групи населення, стимулюючи одночасно зростання їхнього віктимологічного потенціалу. При цьому процес інтенсивної віктимізації населення пропдає не просто симетрично щодо криміногенних проявів: змінюється структура віктимності населення, трансформуються та інтенсифікуються його розподіл по соціальних групах [1].

На жаль у вітчизняній та у зарубіжній віктимологічній літературі недостатньо робіт [2] спеціально присвячених з'ясуванню особливостей віктимності соціальних статусів по відношенню до найважливіших тенденцій сучасної стратифікації суспільства.

Вітчизняні віктимологи [3], переважно, розглядають питання індивідуальної та групової віктимності щодо того або іншого виду злочину (насильницьких злочинів проти особи, шахрайства, комп'ютерної злочинності, злочинності на автотранспорті і т.п.). Зарубіжні вчені [4, с. 261] зосереджені на питаннях віктимності соціальних статусів у різних сферах життєдіяльності: найманой праці, побутової, сексуальної і т.п. Недостатньо вивчені і вимагають глибокого дослідження зміни сучасних параметрів віктимології соціальних статусів, що відносяться до традиційно віктимних, а також тих, які набувають цих якостей під впливом глобалізаційних процесів, а також під впливом на процес віктимізації населення, міграції, урбанізації, соціалізації і десоціалізації. Актуальним, є порівняльний аналіз особливостей віктимних соціальних статусів в Україні та на Заході, визначення віктимогенного потенціалу загроз міжнародного тероризму, аналіз впливу на віктимність окремих соціальних груп транснаціональної злочинності, що набирає особливого впливу останніми роками.

Таким чином, утворюється і зміцнюється відносно нова для науки кримінології проблема кримінолого-віктимогенної стратифікації суспільства, що вимагає самостійного дослідження як на рівні теорії кримінології, так і практики запобігання злочинам.

При цьому вектори розвитку суспільства початку XXI століття складаються в силовому полі взаємовідношень двох основних чинників:

- наслідками демонтажу соціалістичної моделі розвитку суспільства;
- впливом тих тенденцій сучасного суспільства, які прийнято позначати поняттям глобалізації.

Дія першого чинника зумовила появу цілого комплексу негативних процесів, які в майбутній перспективі розвитку суспільства можуть стати

незворотними. По-перше, це стратифікаційний хаос, що проявився для більшості громадян у зростанні соціальної незахищеності, втраті соціальних орієнтирів, маргінальності і десоціалізації. По-друге, різке зниження рівня життя населення, формування феномена хронічної бідності. По-третє, політизація соціальних і міжетнічних конфліктів. По-четверте, девальвація традиційних етично-правових цінностей та ідеалів. Ці та інші негативні процеси і явища, при несприятливих важелях державного управління привели до різкого зростання ступеня кримінальних загроз для населення і відповідно, його інтенсивної віктимізації [5].

Злочинність як відомо, не має національності. Теж саме можна сказати і про її соціально-класову приналежність. Вчення про кримінологічну віктимологію, навпаки, засновано на визнанні будь-якої людини потенційною жертвою злочину, виходячи перш за все, з її якостей представника тієї або іншої етичної, або соціальної групи. Це багато в чому обумовлено зростанням у всьому світі, включаючи й Україну, процесів міжетнічної і межконфесійної напруженості, конфліктності, протидорства, часто набуваючих кримінологічного характеру. Перспектива девіктимізації буде для особи тим більше досяжна, чим більш детально вчені-кримінологи зможуть виявити всі загрози кримінального характеру, щодо яких особа вражена як представник будь-якої певної соціальної групи. Це безумовно, відкриває перед кримінологічно-віктимологічним вченням шлях до інтеграції соціологічних і соціально-правових знань [6, с. 209-218].

Історія розвитку кримінологічних вчень, їх становлення в сучасній віктимологічній теорії і практиці повинна стимулювати кримінологів на пізнання багатьох соціальних характеристик реальних та потенційних жертв злочинів (соціальний статус, місце невиробничих, побутових, сімейних, та інших міжособових відносин), що підвищують вірогідність злочинного посягання відносно конкретної особи, яка є представником певної соціальної групи (страти). У центрі таких досліджень знаходиться саме статус людини у суспільстві, можливість вчинення проти нього злочинів певного виду, що підвищує, співвідношення віктимстворюючих чинників соціального та індивідуального порядку, способу життя та поведінки індивіда. Вивчення результатів дослідження вітчизняних і зарубіжних віктимологів, кримінологів, соціологів, психологів, правознавців [7] дозволяє зробити висновок про існування суспільного пошугу на систематичне і різностороннє виникнення проблем, пов'язаних з визначенням параметрів соціальних статусів, сприяючих перетворенню їх представників в об'єкти злочинних посягань. Зростання уваги до даних аспектів віктимологічного дослідження потенційних і актуальних жертв злочину пов'язано з масштабними змінами в соціальній структурі суспільства, обумовленими як внутрішніми закономірностями розвитку соціумів, так і глобалізаційними процесами, що торкаються практично усієї країни.

Віктимність – це природна властивість окремих людей. "Невіктимна особа" теж може стати жертвою злочину, і не тільки від особистих, але й від зовнішніх, по відношенню до неї, чинників.

На сьогоднішній день у вітчизняній віктимології прийнято розрізняти індивідуальну, видову, групову і масову віктимність [8]. Остання, точніше за все визначається ступенем "ураження" населення, що проявляється у безлічі різнохарактерних індивідуальних віктимних проявів, що детермінують вчинення злочинів і спричинення шкоди. Таким чином, групова віктимність є певним елементом масової віктимності.

Групова віктимність виступає як специфічна характеристика окремих категорій населення, що володіють схожими соціальними, демографічними, психологічними, біофізичними та іншими якостями, що вказує на ступінь їх схильності при певних обставинах ставати жертвами злочину. Необхідність виділення в особливу категорію масової віктимності викликана перш за все станом злочинності на сьогодні, процесом криміналізації нових суспільно небезпечних діянь, жертвами яких стають цілі групи громадян, об'єднаних за будь-якими схожими ознаками. Такими ознаками можуть бути, наприклад, місце проживання, національність, стать і т. д. Потрібно враховувати і те, що людина стає віктимною і, зрештою, віктимізується, як правило, саме через те, що є членом якої-небудь групи або суспільства. Запобігти такій потенційній віктимізації, тобто реалізувати мету віктимологічної профілактики, можливо за допомогою тієї групи до якої відноситься особа, за умови відповідного правового виховання.

У сучасній літературі методологічно, і онтологічно віктимність пропонується розглядати як феномен, що реалізує себе на трьох рівнях: індивідуальному, особливому і загальному.

На індивідуальному рівні віктимність проявляється у злочинних діях з нанесенням шкоди, або залишається потенційною можливістю окремої особи стати жертвою злочину за певних умов та обставин. На другому, особливому, рівні можна розглядати віктимність окремих груп населення (жінок, дітей, осіб похилого віку, мігрантів), або в окремих сферах суспільного життя (побутова, професійна). На третьому, загальному рівні віктимність розуміється як масове явище [9].

Якщо прийняти класифікацію видів віктимності, запропоновану А.Л. Репецькою: 1) віктимогенна деформація особи; 2) професійна або рольова віктимність; 3) вікова віктимність; 4) "віктимологічна-патологія", то питання про ступінь віктимності соціальних страт може бути конкретизований визначенням того, який з цих видів є характерним для даної страти, яким чином в даній страті поєднуються один з одним різні види віктимності. Таким чином, можна виявити не тільки страти з підвищеною або зниженою віктимністю, але і назвати властивий для них тип віктимності [10].

Перспективним виявляється досвід розгляду віктимності як форми відхилення від норм і правил безпечної поведінки, оскільки такий підхід припускає можливість класифікації форм віктимної активності залежно від інтенсивності такого відхилення, а також можливість дослідження соціальних умов, що визначають віктимність осіб. Вперше таку спробу зробив Д.В. Рівман [8], який зазначив, що існує нульовий рівень, нормальна, середня і потенційна віктимність усіх членів соціальної групи, що обумовлена існуванням у суспільстві злочинності.

Особа не набуває якості віктимності, вона просто не може бути не віктимною. Якщо конкретизувати цю думку, то слід визнати наявність специфічного "фону віктимності", властивого кожній соціальній групі та вражаючу осіб, які до неї належать. "Фон віктимності" є динамічною категорією, що фіксує якісно-кількісні параметри соціальних процесів криміналізації соціуму, стосовно конкретної соціальної групи.

Розширеним поняттям віктимності є поняття віктимізації, що означає процес, або результат підвищення рівня віктимності особи або суспільства [11, с. 42-43]. Реалізація процесу віктимізації як рухомого та динамічного явища у своїй більшості проявляється обумовленою взаємодією різних складових компонентів. Причини віктимізації - це сукупність обставин у житті людей і суспільства, що детермінують процес перетворення даної особи у жертву злочину, або сприяють реалізації цього процесу. Умовами віктимізації є різноманітні явища об'єктивного і суб'єктивного характеру, що нарощують ступінь віктимності, істотно полегшують можливість виникнення конфліктів, нагнітають ескалацію віктимогенної ситуації. Причини та умови віктимізації населення виявляються як на масовому (політичні, соціально-економічні, культурно-інформаційні), так і на індивідуально-груповому рівнях. Віктимізація на одиничному рівні повинна характеризуватися даними про вид злочину, час, місце і спосіб його вчинення, соціально-демографічні, психофізіологічні, правові та інші особливості потерпілого. Складання і співставлення зазначених характеристик у рамках кримінологічного дослідження при активному використанні методологічного інструментарію і даних соціологічної науки дозволяє вченим одержувати розширену інформацію про особливості віктимізації соціальних груп, що мала місце на певній території за певний проміжок часу. В такому контексті нерідко можна зустріти трактування віктимізації як процесу перетворення особи в жертву злочину і результат цього процесу як на масовому, так і на одиничному рівні [12].

Використана література:

1. Плешаков В.А. Понятие и виды угроз криминальной безопасности // Криминологический журнал, 2006. - № 10.
2. Вишневецкий К.В. Криминогенная виктимология социальных статусов в современном обществе. Краснодар : Краснодарская академия МВД России, 2005.

3. Кримінологічна віктимологія: Навч. посібник / Моїсєєв Є.М., Джу́жа О.М., Васи́левич В.В. та ін.; За заг. ред. проф. О.М. Джу́жі. – К.: Атіка, 2006. – 352 с.
4. Ривман Д.В., Устинов В.С. Віктимологія. – СПб: Издательство "Юридический центр Пресс", 2000. – С. 261.
5. Туляков В.А. Віктимологія (социальные и криминологические проблемы). – Одесса, Юридическая литература, 2000. – 336 с.
6. Плешаков В.А. Криминологическая безопасность и система ее обеспечения в современных условиях // Россия в современном мире: проблемы, поиск, решения : Научные труды ИМПЭ им. А.С.Грибоедова, Выпуск, 2005. М. : ИМПЭ им. А.С.Грибоедова, 2005. – С. 209-218.
7. Христи́нко В.Е. Психология поведения жертвы. – Ростов н/Д: "Феникс", 2004. – 416 с.
8. Ривман Д.В. Криминальная ви́ктимологія. – СПб.: Питер, 2002. – 304 с.
9. Ві́ктимологія : учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности "Юриспруденция" / Т.В. Варчук, К.В. Вишневский; под ред. С.Я. Лебедева. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. – 191 с.
10. Репецкая А.Л. Виновное поведение потерпевшего и принцип справедливости в уголовной политике. Иркутск, 1994.
11. Крими́нологія : навчальний посібник / О.М. Джу́жа, В.В. Васи́левич, О.Г. Колб та ін. ; За заг. ред проф. Джу́жі О.М. – К. : Атіка, 2009. – 312 с. – С. 42-43.
12. Методика крими́нологічного аналізу злочинності в Україні / О.М. Джу́жа, О.Г. Кулик, В.В. Васи́левич та ін. : За заг. ред. О.М. Джу́жі. – К. : КНУВС, 2006. – С. 142.

УДК 343.1

С.М. Смоков

■ ЕЩЕ РАЗ О РЕФОРМЕ УГОЛОВНОГО ■ СУДОПРОИЗВОДСТВА В УКРАИНЕ

Стаття присвячена проблемі реформування чинного кримінально-процесуального законодавства, що разом зі значними недоліками під час його застосування, обумовлених недосконалістю сучасного підходу та розуміння суб'єктами кримінального процесу свого місця та ролі у ньому привели до глибокої кризи правоохоронної системи в державі.

Ключові слова: *кримінальний процес, кримінально-процесуальне законодавство, дізнання, досудове слідство, потерпілий, обвинувачений, слідчий, прокурор, суддя, реформування, запобіжний захід.*

Статья посвящена проблеме реформирования действующего уголовно-процессуального законодательства, что вместе со значительными недостатками во время его применения, обусловленных несовершенством современного подхода и понимания субъектами уголовного процесса своего места и роли в нем привели к глубокому кризису правоохранительной системы в государстве.

Ключевые слова: *уголовный процесс, уголовно-процессуальное законодательство, дознание, досудебное следствие, пострадавший, обвиняемый, следователь, прокурор, судья, реформирование, мера пресечения.*

This scientific article is devoted the problem of reforming of the operating criminally-remedial legislation that together with considerable lacks during its application, caused by imperfection of the modern approach and understanding subjects of criminal trial of the place and a role in it have led to deep crisis of law-enforcement system in the state.

Key words: *criminal trial, the criminally-remedial legislation, inquiry, the pretrial investigation, victim, accused, the inspector, the public prosecutor, the judge, reforming, a preventive punishment.*

Сегодня, после вступления с 1 августа 2010 года в силу Закона Украины "О судопроизводстве и статусе судей", на страницах прессы, периодических юридических изданий, по телевизору, в публичных выступлениях – политики, юристы, да и не только, высказываются за как можно скорейшее реформирование уголовного судопроизводства, принятие нового уголовно-процессуального кодекса Украины, выведение досудебного следствия в отдельное ведомство, лишение права прокуратуры проводить досудебное следствие, ликвидацию следственных органов вообще, в том смысле, в котором мы сегодня это понимаем. Выступление за вынесение судами как можно больше оправдательных приговоров по уголовным делам, сведения до минимума применения такой меры пресечения как содержание под стражей, предоставление еще больших прав на следствии обвиняемым и их защитникам.

А теперь о некоторых из этих проблем по порядку, насколько мы можем уложиться в рамках одной статьи.

Как известно, политика и право соотносятся как общее и особенное. Право лишь формально выражает и нормативно закрепляет политические принципы. При смене политики старое право не может добротню обслуживать новый строй и на какое-то время, по сути, выходит из игры [5, с. 133]. К чему мы приводим это высказывание, а вот к чему.

В октябре 2010 года на телепередачи "Свобода слова" заместитель главы администрации президента, руководитель рабочей группы по реформированию уголовного судопроизводства господин Портнов А.В. заявил, что в Украине всего 0,03 процента оправдательных приговоров выносятся по уголовным делам рассматриваемых в судах и это, дескать, нарушение прав человека, обвинительный уклон в работе следователей, прокуроров и судей. На западе с его слов 30% уголовных дел, которые направляются в суд, имеют оправдательные приговоры.

Выступление это смотрела вся страна и у подавляющего большинства граждан, которые не являются специалистами в уголовном судопроизводстве, как в частности и сам автор этих высказываний, сложилось мнение, что действительно у нас в Украине в уголовном судопроизводстве царит беспредел. А теперь давайте разберемся!

В большинстве стран Западной Европы, а также США и Англии существует совсем другая система права, где нет досудебного следствия,

первичные материалы собираются полицией, т.е. полиция проводит доследственную проверку направляет через прокуратуру дела в суд, или делает это напрямую, уже во время суда происходит судебное следствие и суд выясняет причастен или нет гражданин к преступлению, после чего исследует добытые доказательства и выносит приговор, в 30% оправдательный, т.к. в суд не были представлены доказательства вины конкретного гражданина. А у нас, на пути материалов которые собраны во время доследственной проверки стоит судебное следствие и уже оно собирает, исследует и дает предварительную оценку собранным доказательствам. На стадии досудебного следствия от 30% до 50% материалов доследственной проверки никогда не попадут в суд, т.к. следователи в Украине, делают то, что в других странах делает суд, т.е. они отказывают в возбуждении уголовного дела или прекращают уже возбужденное уголовное дело по различным основаниям. Вот потому то, направляются в суд с обвинительным заключением уже практически всегда полностью отработанные дела, где вина конкретного лица по версии досудебного следствия доказана, улики собраны, у нас и нет столько оправдательных приговоров. Суду остается еще раз во время судебного следствия все проверить и вынести приговор. Вот почему в Украине всего 0,02% уголовных дел имеют оправдательный приговор.

Вот если бы, хотя бы так господин Портнов А.В. объяснил все с экрана телевизора, у граждан не сложилось бы такого неуважительного отношения к правоохранительной системе нашего государства.

Что сегодня при реформировании уголовного судопроизводства ставиться во главу угла, это сделать так как "у них", у кого у них конкретный ответ мы врядли получим, т.к. если рассмотреть один из последних проектов уголовно-процессуального кодекса Украины, который представили на обсуждение правительству и в Верховную Раду в октябре 2009 г. бывший кабинет министров его одобрил, и к которому имеет отношение непосредственно господин Портнов А.В., то там органы досудебного следствия как таковые вообще упраздняются, разве остается только название следователь, но это уже не следователь, а "американский детектив". До суда собирается только информация о преступлении, все действия координируются только прокурором и судом, "следователь" не вправе без разрешения принимать какие-либо решения по делу, т.е. он превращается в того же оперативного сотрудника милиции, которого мы имеем сейчас, к тому же ему предоставлено право проводить как гласные, так и не гласные следственные действия.

Если сегодня такие изменения будут приняты это нанесет последний удар по всей правоохранительной системе страны, от которого она долгие годы не сможет оправиться, т.к. мы разрушим то, что работает и будем пытаться создать то, на что у государства нет денег, тогда прав будет нынешний министр МВД генерал-лейтенант Могилев А.Н., когда

он говорил о 100 тысячном сокращении в МВД, сокращать уже никого не надо будет, т.к. все уволятся и так.

Мы все больше и больше предоставляем прав обвиняемым, говоря о том, что в отношении них действует презумпция невиновности, но на стадии досудебного следствия она уже давно вошла в противоречие с действующим порядком расследования дела.

Признавая общедемократический характер презумпции как предположения о том, что лицо считается невиновным до вступления в силу обвинительного приговора, мы бы одновременно хотели обратить внимание, что в практическом плане любая презумпция нацеливает на односторонний подход к решению проблемы и поставленных задач. И с этим нельзя не считаться. Например, презумпция невиновности в уголовном процессе слабо согласуется с таким законным принципом, как всестороннее, полное и объективное исследование обстоятельств дела (ст. 22 УПК Украины), что предполагает надлежащее изучение и проверку всех возможных реальных версий, а не отдавать преимущество только тем, которые презюмируют невиновность лица. Ибо это может привести к нарушению прав потерпевших и требований законности.

Нормы ст. 11 Декларации, ст. 62 Конституции Украины, относительно презумпции невиновности, реализовать применительно к конкретной жизненной ситуации в полном объеме практически невозможно.

"По Декларации именно обвиняемый человек в совершении и вступления имеет право считать себя невиновным. Таким образом, сначала должен осуществиться сам факт обвинения, а лишь потом можно вести речь о презумпции невиновности человека. В таком случае возникает вопрос, кому же предъявили обвинение? Ответ может - быть один - невиновному, а это противоречит самой сути принципа презумпции невиновности, если его признать таковым. И от следователя, который предъявил обвинение лицу, не логично требовать, чтоб он его считал невиновным" [3, с. 32-33].

А кто будет говорить о потерпевшем от преступления лице, о нем сегодня все забыли, мало того что он уже пострадал от преступления - физически морально и материально, от него отмахиваются как то назойливой мухи, права его предусмотренные ст. 49 УПК, практически только декларированы, он даже при желании оказать следователю услуги по раскрытию и расследованию преступлений не вправе, что делать. Так, чтобы воспользоваться своим правом, скажем, ходатайствовать об истребовании новых доказательств, потерпевший, как минимум, должен знать, какой информацией следователь уже обладает. А здесь глухая стена. УПК не обязывает следователя предоставлять потерпевшему какую-либо информацию, знакомить с выдвинутыми версиями, планом расследования. Для этого у него есть даже официальное прикрытие - обязанность обеспечить тайну расследования.

"Потерпевший - не проситель, не просто обиженный преступником человек, и которому сочувствуют, хлопают по плечу: "Не тужи, не волнуйся, делаем что можем, подожди..." Потерпевший - это, используя аналогию с гражданским процессом, истец по уголовному делу, инициатор, максимально заинтересованное лицо. По логике уже в силу этого ему должна быть уготована роль не пассивного наблюдателя, ожидающего развязки перед дверьми следователя, а мотора, двигателя уголовного процесса. Образно говоря - это солист в хоре его субъектов. В отличие от обвиняемого, потерпевший - позитивный деловой партнер органов дознания и следствия, максимально заинтересованный в раскрытии преступления и изобличении виновного"[4, с. 8-9].

А не пора ли законодательно расширить в этом отношении права потерпевшего предоставить ему возможность более тесно контролировать со следствием, оказывать помощь в расследовании, принимать участие в отработке версий по делу, знакомиться по усмотрению следствия на более ранних этапах, чем при выполнении ст. 217 УПК Украины с материалами дела, при желании, принимать участие в судебном заседании при избрании обвиняемому меры пресечения содержание под стражей по его делу. "Поэтому следует предусмотреть обязанность лица, которое проводит дознание, следователю, прокурору сообщать потерпевшего о внесении представления в суд для того, чтоб потерпевший мог взять участие в рассмотрении представления"[6, с. 201], ведь контактирует следователь с обвиняемым, удовлетворяет его ходатайства, проверяет выдвинутые им версии и алиби, вот тогда и будет процесс на стадии досудебного следствия состязательным.

Еще одна проблема досудебного следствия, меры пресечения. Самые распространенные на сегодня меры пресечения - это подписка о невыезде и арест, все другие применяются намного реже из-за мороки их применения. 20-30-50 лет назад, когда эти нормы в том виде в котором они применяются сейчас начали действовать, они действительно были эффективны, если гражданин брался под стражу, с ним кроме следователя никто практически контактировать не мог, не могли его и "ликвидировать" в СИЗО, т.к. доступа туда не было.

Сегодня в СИЗО трудней всего попасть следователю и получить своего обвиняемого, всем же другим "путь к нему, и ему к ним" открыт за определенное вознаграждение. Не удастся в СИЗО сохранить и конфиденциальную информация, опять из-за той же коррупции в этом ведомстве. На основе нашего исследования мы считаем, что 30% от числа лиц которые находятся, сегодня под стражей могли бы не быть изолированы от общества и были бы обществу более полезны, если бы другие меры пресечения работали бы в полную силу.

Возьмем подписку о невыезде, она находится в неизменном виде уже около 50лет, за это время перестал существовать "железный занавес",

государство СССР, прописка, люди стали все чаще выезжать за пределы страны, региона, где они зарегистрированы по постоянному месту жительства. Данная мера пресечения в связи с этим требует усовершенствования и должна делиться на наш взгляд на подписку о невыезде: из данного региона проживания; из данной области, где проживает гражданин; из страны.

Нам думается, что назрела необходимость введения такой новой меры пресечения как "отсрочка взятия лица под стражу", которая предусматривала бы всю процедуру, которую проходят сейчас обвиняемый при избрании меры пресечения "взятия лица под стражу" с одной особенностью, что судья откладывает применение этой меры до тех пор пока обвиняемый не нарушит данные им обязательства. Данная мера пресечения должна отличаться от "домашнего ареста" применяющегося в УПК России, "Домашний арест представляет собой меру пресечения, весьма существенно ограничивающую личную свободу обвиняемого подозреваемого"[7, с. 311], в сторону большей лояльности к лицам в отношении которой она избирается, т.к. не должна содержать запретов получать и отправлять корреспонденцию, запрещать вести переговоры с использованием любых средств связи и т.д.

Применять такую меру можно с использованием научно технических средств, таких как электронные датчики, которые могут отслеживать местонахождения лица, к которому данная мера пресечения будет применена.

При создании нового УПК, должно быть сохранено все то, что применялось на протяжении многих лет, в нашем уголовно-процессуальном законодательстве имеет положительные результаты, действительно работает на раскрытие и расследование преступлений и должно быть дополнено всем передовым и новым, что дает научно технический прогресс. Создавать УПК должны не наши "зарубежные друзья", а практики и ученые, которые были в прошлом практики и знают все наши проблемы не понаслышке и не только по книжке.

Использованная литература:

1. КПК України станом на 17.08.2010р. (офіційний текст). - Київ, 2010.
2. Проект КПК України www.pro-zakon.com.ua
3. Михайленко А.Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан. Научно-практическое издание. - К.: Юринком Интер, 1999. - 448 с.
4. Розовский Б.Г., Сергеев В.М. Главный субъект уголовного процесса - кто он? // Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. - 2010. - № 3.
5. Черныш М.А., Черныш А.М. Маргинальный синдром: Монография. - Одесса: "ВМВ", 2010. - 448 с.

6. Гловюк І.В. Судова діяльність у досудових стадіях кримінального процесу: теорія і практика : монографія / І.В. Гловюк. – Одеса Фенікс, 2010. – 232 с.

7. Капинус Н.И. Процессуальные гарантии прав личности при применении мер пресечения в уголовном процессе: монография. – М.: Издательский дом "Буквовед", 2007. – 416 с. (Серия "Право").

УДК 342.03

Ю.В. Делія

**ПОНЯТТЯ ТА ПРИНЦИПИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
СУБ'ЄКТІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

У статті піддано дослідженню теоретичні й практичні питання правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування в Україні. Проаналізовано конституційно-правові аспекти правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування в Україні. Розкрито різні аспекти муніципального правотворчого процесу, а також сучасну практику застосування конституційних норм. Сформульовано рекомендації щодо вдосконалення законодавства в зазначеній сфері.

Ключові слова: *правотворча діяльність суб'єктів місцевого самоврядування, суб'єкти місцевого самоврядування, нормативно-правові акти, муніципальний правотворчий процес.*

В статье исследуются теоретические и практические вопросы правотворческой деятельности субъектов местного самоуправления в Украине. Анализируются конституционно-правовые аспекты правотворческой деятельности субъектов местного самоуправления в Украине. Раскрываются разные аспекты муниципального правотворческого процесса, а также современная практика применения конституционных норм. Сформулированы рекомендации относительно совершенствования законодательства в указанной сфере.

Ключевые слова: *правотворческая деятельность субъектов местного самоуправления, субъекты местного самоуправления, нормативно-правовые акты, муниципальный правотворческий процесс.*

In article theoretical and practical questions legal creativity activity of subjects of local government in Ukraine are investigated, constitutionally-legal aspects legal creativity activity of subjects of local government in Ukraine Are analyzed. Different aspects municipal legal creativity process, and also modern practice of their application of the constitutional norms reveal. Recommendations concerning legislation perfection in the specified to sphere are formulated.

Key words: *legal creativity activity of subjects of local government, subjects of local government, regulatory legal acts, municipal legal creativity process.*

Проблема свободи особи є однією з основних у розвитку суспільства на сучасному етапі. Визнання та забезпечення прав людини і громадянина є пріоритетом нашої держави. У своєму щорічному зверненні до

українського народу "Не люди для реформ, а реформи для людей" Президент України В. Ф. Янукович серед основних принципів вітчизняної системи права виділив такі: зрозумілість норм права, закріплених у нормативно-правових актах, для громадян; стабільність і наступність законотвірчої діяльності; однаковість для застосування; відповідність законодавства сучасним світовим стандартам прав і свобод людини; відповідність нормативно-правовим актів загальним принципам права, закріпленим у Конституції України, передусім свободи, у тому числі – свободи слова, справедливості, рівності [1, с. 6].

У спеціальній літературі питання правотвірчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування залишається недостатньо дослідженим. Щоправда, певні аспекти означеної проблематики досліджували у своїх працях науковці різних поколінь, серед них: М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, В.М. Кампо, М.І. Корнієнко, В.В. Кравченко, М.В. Пітцик, М.П. Орзік, В.Ф. Погорілко, М.О. Пухтинський, О.О. Майданник, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фрицький, В.Л. Федоренко, В.М. Шаповал, Ю.О. Тихомиров, К.Ф. Шеремет та інші автори. Зверталися до проблеми й зарубіжні вчені М.С. Бондар, М.А. Васильєв, С.В. Кабишев, С.Н. Лопатін, В.В. Таболін, В.І. Фадєєв, В.В. Черніков, К.С. Шугріна та ін. Однак дослідження цього питання не можна вважати завершеним.

Метою пропонованої увазі статті є аналіз юридичної природи правотвірчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування як конституційного принципу діяльності місцевого самоврядування, а також розроблення відповідних практичних рекомендацій.

Для досягнення визначеної мети було розв'язано такі завдання:

- проаналізувати наявні наукові розробки і стан чинного законодавства в контексті досліджуваної тематики;
- розробити відповідні пропозиції щодо вдосконалення законодавства України в зазначеній сфері.

Правотвірна діяльність суб'єктів місцевого самоврядування є похідною від інституту місцевого самоврядування. Сучасне місцеве самоврядування є результатом багатолітнього досвіду організації публічної влади, відносин влади з людиною. Діяльність влади спрямована на задоволення потреб людини, її функціонування в інтересах територіальної громади та членів територіальної громади. Ефективну публічну владу на місцях може бути забезпечено лише за активної участі членів територіальної громади у формуванні цієї влади, відповідальності влади перед людиною та її максимальної наближеності до людини.

Законодавець у Конституції України дав нормативно-правове визначення місцевого самоврядування як права територіальної громади – "жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України" (ст. 140).

Вважаємо за доцільне звернути увагу й на такі факти. По-перше, місцеве самоврядування визнано Конституцією (ст. 7), "що зводить даний інститут у ранг природного права територіальної громади" [1, с. 37]. А по-друге, саме самоврядування здійснюється на двох рівнях: природному, тобто жителями села, кількох сіл, селища та міста (саме цим природним поселенням надано відповідне право), і державному – обласними та районними радами (ст. 140 Конституції), бо саме область і район є державними утвореннями.

Для правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування й авторитету місцевого самоврядування як влади необхідно забезпечити йому гідну правову базу з боку як державних інституцій, так і органів місцевого самоврядування. Слід зазначити, що останнім часом обсяг конституційних джерел права в галузі місцевого самоврядування змінився кількісно і якісно. Активний законотворчий процес на рівні Верховної Ради України свідчить про широкі перспективи місцевого самоврядування в Україні. Наділяючи Український народ на місцях вагомими повноваженнями, вищий законодавчий орган очікує від суб'єктів місцевого самоврядування (територіальної громади, сільської, селищної, міської ради, її виконавчих комітетів, сільського, селищного, міського голови та ін.) активної локальної нормотворчості, яка б свідчила про їх дієвість і життєздатність.

Враховуючи те, що законодавство про місцеве самоврядування є уніфікованим для всієї держави, а статутні можливості територіальних громад зростають за рахунок збільшення обсягів законодавчого регулювання з боку Верховної Ради (відповідно до положення законодавства України про те, що статути громад не повинні суперечити законам), на перший план виходять проблеми технологій використання потенціалу, закладеного в уже наявних нормативних актах про місцеве самоврядування та накопичення досвіду роботи як рад, так і їх виконавчих органів у цій сфері [2, с. 9].

Значну кількість відносин у системі місцевого самоврядування регульовано локальними правовими актами: рішеннями місцевих референдумів, статутами територіальних громад, регламентами, рішеннями рад, їх органів та посадових осіб. Це найбільший масив підзаконного регулювання праввідносин у системі місцевого самоврядування.

Слід також зазначити, що останнім часом в Україні досить помітним став вплив локальних нормативно-правових актів на регулювання праввідносин на рівні територіальної громади. Жодна з галузей права за такий короткий період не набула такого розвитку, як муніципальне право [3, с. 15]. Загалом це позитивний чинник розвитку локальної демократії, що, своєю чергою, сприяє становленню муніципальних нормотворчих відносин.

На думку В.Р. Барського, муніципальні нормотворчі відносини відрізняються від інших за призначенням, змістом, характером. Вони вини-

кають з приводу спеціальних об'єктів і здійснюються певним колом повноважних суб'єктів [4, с. 39].

У юридичній літературі діяльність правотворчих органів місцевого самоврядування з розроблення проєктів локальних нормативно-правових документів, ухвалення та оголошення ухвалених рішень, внесення до них змін та скасування останніх визначено як законодавчий муніципальний процес. Правові норми, які встановлюють порядок такої діяльності, є важливим інститутом конституційного права – інститутом муніципального правотворчого процесу.

Термін "процес" походить від латинського *processus* – просування, що означає порядок розгляду та прийняття рішення у справі. Для муніципального правотворчого процесу це означає проходження локального нормативно-правового документа від моменту волевиявлення первинного суб'єкта місцевого самоврядування щодо ухвалення того чи іншого нормативно-правового документа до його оприлюднення. Згідно зі ст. 57 Конституції України, закон та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом. Тобто акти, які ухвалюються у сфері місцевого самоврядування, мають бути оприлюднені та доведені до відома членів територіальної громади.

Якщо ж локальні нормативно-правові акти не доведено до відома зацікавлених суб'єктів місцевого самоврядування в порядку, встановленому законом, то вони вважаються нечинними (ч. 2 ст. 57).

Муніципальний правотворчий процес є однією з форм правотворчої діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування, який здійснюється встановленими суб'єктами такої діяльності.

З формального погляду муніципальний правотворчий процес є складною системою організаційних дій (процедур), результатом якої має стати створення локального нормативно-правового документа.

Слід погодитися з думкою В.Р. Барського, який пропонує розмежовувати поняття "муніципальний правотворчий процес" і "нормотворче провадження у представницьких органах місцевого самоврядування". На його переконання, поняття "муніципальний нормотворчий процес" охоплює всі матеріально-технічні дії, спрямовані на створення нормативно-правового акта місцевої ради: від пізнання й оцінки правових потреб його прийняття аж до набуття чинності. Зрештою, поняття "нормотворче провадження у представницькому органі місцевого самоврядування" стосується в переважній більшості ради та її структурних підрозділів [4].

Водночас у розробках концептуального характеру, присвячених розгляду цього питання, виділяють такі стадії законодавчого процесу: законодавча ініціатива (внесення проєкту локального нормативно-правового акта); розгляд проєкту локального нормативно-правового акта у відповід-

них органах (комісіях); ухвалення нормативно-правового акта; оголошення (оприлюднення) нормативно-правового акта.

Процедура законодавчого процесу суб'єктів місцевого самоврядування в більшості країн світу регулюється нормами конституції, профільних законів та регламентами. В зазначених нормативно-правових актах містяться й принципи такого процесу. До загальних принципів законодавчого процесу слід віднести те, що: він складається зі стадій, послідовність і обов'язковість яких встановлено законами та підзаконними нормативно-правовими актами; здійснюється спеціальними суб'єктами; його результатом є нормативно-правовий акт, обов'язковий для виконання на відповідній території.

Конституція 1996 року до суб'єктів нормотворчості, крім Верховної Ради України, українського народу, віднесла й місцеве самоврядування. Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні" визначено суб'єкти локальної нормотворчості. Система локальної нормотворчості складається з територіальної громади; сільської, селищної, міської ради; сільського, селищного, міського голови; виконавчих органів сільської, селищної, міської ради; районних та обласних рад, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органів самоорганізації населення (ст. 5).

До переліку правотворчих органів профільний закон відносить районні у містах ради та їх виконавчі органи. Районні у містах ради утворюють виконавчі органи та обирають голову ради. Як свідчить практика українського місцевого самоврядування, досить часто трапляються випадки відмови міських рад від утворення районних у місті рад.

Вважаємо, що віднесення розгляду питання про утворення в місті рад до компетенції міських рад слід розцінювати як юридичну колізію, оскільки, згідно з п. 29 ст. 85 чинної Конституції, "утворення і ліквідація районів" – це компетенція Верховної Ради України. За таких умов райони в місті без представницького органу місцевого самоврядування є зайвим декларативним утворенням. Участь у муніципальному правотворчому процесі його суб'єктів базується на правах та обов'язках останніх.

Наприклад, ст. 38 Конституції підтверджує право громадян на участь в управлінні державними справами, вільно обиратися й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування у всеукраїнському та місцевих референдумах. А ст.ст. 8, 9, 13, 14 профільного закону розширюють правове поле для забезпечення цієї участі такими організаційними формами, як проведення загальних зборів громадян, внесення місцевих ініціатив, проведення громадських слухань, створення органів самоорганізації населення, які з набранням чинності Законом України "Про органи самоорганізації населення" від 11.07.2001 року набули статусу представницьких органів, створюваних жителями, які на законних підставах живуть на території села, селища, міста або їх частини (п. 1 ст. 2).

Є також інші суб'єкти муніципального правотворчого процесу, участь яких у правотворчій діяльності залежить від їх вільного свідомого вибору.

Так, члени територіальної громади, приймаючи рішення стосовно участі або відмови від участі в місцевому референдумі (це спосіб ухвалення громадянами шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного й міського значення), базуються на праві, закріпленому в конституційних нормах та нормах законів, статутів. Зазвичай брати участь у місцевому референдумі управлені члени територіальної громади, які мають активне виборче право.

Характерною особливістю актів місцевих референдумів є те, що профільним законом передбачено низку питань організаційно-правової діяльності, розв'язання яких має відбуватися тільки шляхом проведення місцевих референдумів. До таких належать рішення про: добровільне об'єднання територіальних громад; вихід зі складу сільської громади; дострокове припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної у місті ради.

Отже, акт волевиявлення, ухвалений місцевим референдумом, є формою управління суспільними відносинами на території певної громади – сільської, селищної або міської. Одна з головних вимог до нього – не виходити за межі закону, насамперед Конституції, не порушувати ієрархії джерел права. На вершині цієї ієрархії – Конституція та закони, видані на її основі.

Якщо під час місцевого референдуму були витримані всі встановлені вимоги, то рішення, отримані в ході референдуму, є прийнятими всією територіальною громадою шляхом прямого та вільного волевиявлення. Такі рішення не потребують додаткової процедури ухвалення, вони є остаточними. Їх юридична сила вважається вищою за силу нормативно-правових актів, прийнятих на сесії ради. На нашу думку, в статуті територіальної громади слід закріпити, що рішення місцевого референдуму є прямим волевиявленням територіальної громади.

Конституцією, профільним законом та іншими законодавчими актами для здійснення територіальною громадою місцевого самоврядування забезпечується поєднання прямої та представницької демократії. Інститути місцевої демократії (пряма та представницька) забезпечують тісний зв'язок населення, територіальної громади з органами і посадовими особами місцевого самоврядування і гарантують розв'язання всіх питань місцевого значення в інтересах територіальної громади [5, с. 23].

Здійснення самоврядування шляхом безпосередньої участі та через представницькі органи дає підстави вдатися до різних організаційних форм його реалізації. В.В. Кравченко та М.В. Пітчик вважають, що сукупність різних організаційних форм здійснення самоврядування територіальною громадою утворює систему місцевого самоврядування [5, с. 22].

Ця думка, на наш погляд, не є безперечною. Адже систему місцевого самоврядування законодавчо закріплено ст. 5 профільного закону України. Керуючись нею, можна дійти висновку, що цю систему формують не організаційні форми, а суб'єкти права на здійснення місцевого самоврядування: територіальна громада, сільська, селищна, міська ради, сільський, селищний, міський голова і т.ін.

Згідно з п. 1 ст. 6 профільного закону про місцеве самоврядування, первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста. Такий її внутрішній статус у системі місцевого самоврядування пояснюється певними обставинами [6].

Отже, громадяни України своє право на участь у місцевому самоврядуванні здійснюють через територіальні громади. Форми цієї участі різні: місцевий референдум; участь у виборах депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів; участь у проведенні загальних зборів (конференцій) громадян за місцем проживання; індивідуальні та колективні звернення (петиції) до органів і посадових осіб місцевого самоврядування; громадські слухання; місцеві ініціативи; участь у роботі місцевого самоврядування та робота на виборних посадах в органах місцевого самоврядування; участь у публічних обговореннях місцевих програм соціально-економічного розвитку в засобах масової інформації; громадські обговорення проєктів підзаконних актів місцевого самоврядування; участь у роботі пленарних засідань рад та засідань їх виконавчих комітетів (з правом дорадчого голосу); участь у роботі комісії із проведення місцевих виборів та місцевих референдумів.

Усі ці форми діяльності населення з метою реалізації його права на участь у місцевому самоврядуванні передбачено Конституцією України, профільним законом про місцеве самоврядування в Україні, іншими нормативно-правовими актами, а окремі з них – статутами територіальних громад.

Таким чином, суб'єктами муніципального правотворчого процесу є суб'єкти права законодавчої ініціативи, а також члени територіальної громади, їх об'єднання, особи, наділені спеціальною правосуб'єктністю (депутати), державні органи, громадські організації, політичні партії, наукові установи, які в той чи інший спосіб беруть участь у створенні локального нормативно-правового акта.

Слід погодитися з думкою російського вченого Р.Ф. Васильєва, який пропонує розділити суб'єктів правотворчої діяльності на дві групи:

- а) суб'єкти, які в обов'язковому порядку беруть участь у правотворчій діяльності;
- б) суб'єкти, які беруть участь у правотворчому процесі в силу специфіки конкретного законодавчого акта [7, с. 74].

До першої групи слід віднести тих суб'єктів правотворчості, чия участь зумовлена їхньою компетенцією. Вони завжди беруть участь у

правотворчому процесі, оскільки це пов'язано з їх обов'язком та роллю в діяльності місцевого самоврядування в Україні. До таких органів слід віднести: Верховну Раду України, Президента України, місцеві ради та їх голів, а також інші органи, безпосередньо пов'язані з правотворчим процесом від законодавчої ініціативи до опублікування нормативно-правового акта.

Другу групу становлять суб'єкти створення локального нормативно-правового акта, пов'язані зі специфікою муніципального правотворчого процесу. Наприклад, проведення громадських слухань передбачає участь у роботі політичних партій, громадськості.

Зрештою всі суб'єкти правотворчого процесу беруть у ньому участь у силу своїх повноважень (прав та обов'язків), закріплених Конституцією і законами, статутами територіальних громад та іншими локальними нормативно-правовими документами. По-друге, здійснюють у межах правотворчого процесу дії, завжди взаємопов'язані, взаємообумовлені виконанням своїх повноважень. По-третє, діють у межах установлених процедур та форм діяльності. По-четверте, їх завданням (метою) є створення локального нормативно-правового документа.

Безперечно, ці особливості вповні відповідають законодавчому процесу. Важливу роль у цьому процесі відіграє держава. Це пов'язано з виконанням державою соціальної функції регулятора суспільних відносин. Таке регулювання здійснюється за допомогою норм права.

На нашу думку, державні функції в муніципальному правотворчому процесі повинні стосуватися якості ухвалених локальних нормативно-правових актів, їх змісту. Необхідно залучати до такої діяльності широкі верстви населення, політичні сили з метою максимального забезпечення інтересів територіальної громади та контрольних повноважень щодо діяльності муніципальних правотворчих органів, а також якості прийнятих ними рішень.

Таким чином, муніципальний правотворчий процес – це необхідна гарантія належного нормативно-правового регулювання місцевих відносин, які, своєю чергою, постають невід'ємною умовою ухвалення оптимальних правових актів органами місцевого самоврядування. Муніципальний правотворчий процес має велике значення для забезпечення правового регулювання на території територіальної громади та відповідає економічним і соціальним умовам розвитку відповідної території. Стан муніципальної нормотворчої діяльності, його повнота, своєчасність і якість прийнятих локальних нормативно-правових документів безпосередньо пов'язані з організацією муніципального правового процесу.

Використана література:

1. Янукович В.Ф. Не люди для реформ, а реформи для людей. Послання Президента України до українського народу / В.Ф. Янукович // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 101 (4252). – 5 червня. – С. 4–6.

2. Джарти В.Г. Реформування системи органів місцевого самоврядування (на прикладі міста Макіївки) / В.Г. Джарти, М.Й. Пікуляк. – Донецьк: Лебідь, 2003. – 388 с.
3. Деля Ю.В. Конституційно-правові основи місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії та практики: монографія / Ю.В. Деля. – Донецьк, 2004. – 280 с.
4. Барський В.Р. Нормотворчість представницьких органів місцевого самоврядування: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. / В.Р. Барський. – Одеса, 2006. – 221 с.
5. Кравченко В.В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні (основи муніципального права) / В.В. Кравченко, М.Я. Піпчик – К., 2001. – С. 22.
6. Див. докладніше: Батанов О.В. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування / О.В. Батанов. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 260 с.; Кравченко В.В. Актуальні питання становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: кол. монографія / В.О. Антонечко, М.О. Баймуратов, О.В. Батанов [та ін.]. – К., 2007. – 864 с.
7. Законательный процесс. Понятие. Институты. Стадии: Научно-практическое пособие / [отв. ред. докт. юрид. наук., проф. Р.Ф. Басичев]. – М.: Юриспруденция, 2000. – 320 с.

УДК 340.12

В.С. Бізун

■ **ФІЛОСОФІЯ ПРАВОСУДДЯ:
БАЛАНСУЮЧИЙ СМИСЛ ПРАВОСУДДЯ¹**

Філософія правосуддя розкривається як ідея правосуддя, зокрема судового здійснення ідеї права, яка конкретизується у смислах правосуддя. У даній статті розглядається балансуєчий смисл правосуддя як аспект філософського осмислення правосуддя.

Ключові слова: *філософія правосуддя, судочинство, правосуддя.*

Философия правосудия раскрывается как идея правосудия, в частности судебное осуществление идеи права, которое конкретизируется в смыслах

¹ У № 4 за 2010 рік Вісника Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка опубліковано початок статті, яку присвячено основам балансуєчого смислу правосуддя як складової філософії правосуддя. Через обмеженість обсягу статті вдалося розкрити лише окремі питання, зокрема загальні положення філософії правосуддя, тому що статтю можна розглядати як її продовження або як окрему, що розкриває положення балансуєчого смислу правосуддя. В попередній статті, зокрема, розглянуто такі питання, як актуальність наукового дослідження філософських проблем правосуддя, стан дослідження проблематики правосуддя в юридичній науці, правосуддя як феномен права в його розвитку, філософія правосуддя та правосуддя як судового здійснення ідеї права, герменевтика правосуддя (окремі аспекти), правосуддя як сфера поєднання різних підходів до праворозуміння.

правосуддя. В даній статті розглядається балансируючий зміст правосуддя як аспект філософського осмислення правосуддя.

Ключевые слова: *філософія правосуддя, судопроизводство, правосудие.*

Philosophy of justice is revealed as the idea of justice, in particular as the judicial realization of an idea of law which is detailed out by various meanings of justice. Issues of the balancing meaning of justice are considered as an aspect of the legal philosophy treatment of justice as judicial process.

Key words: *philosophy of justice, administration of justice, judicial process.*

Людиномірність феномена правосуддя постійно актуалізує його осмислення, зокрема й у межах юридичної та філософської наук. Правосуддя – явище людське й відтак може характеризуватися людськими рисами, аналізуватися в контексті й таких категорій та смислів, як баланс, гармонія, рівновага.

Зазначену тезу підтверджує й дослідницький матеріал. Зокрема, в ньому відзначається актуалізація такої ознаки посткласичного праворозуміння, як пошук "розумної гармонії та симбіотичної єдності системи "людина – суспільство – природа", в якій виявляється й феномен правосуддя¹. Також відзначається, що правореалізація розглядається як процес утілення цінностей, досягнення істини, зокрема в випадку суду "задня відновлення соціальної рівноваги, порушеної злочинцем, та її зміцнення"².

¹ Токарська А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.12 [Електронний ресурс] / Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2008. – 35 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2008/08taskpp.zip>. Як відзначається в дослідженні, "рубж XX та XXI століть відзначається кардинальними змінами світоглядно-методологічних парадигм вже в надрах самої філософської раціональності. Відбувається перехід від класичного схематико-функціонального раціоналізму до комунікативно-дискурсивної філософії людських відносин (при цьому зміст раціоналізуючої діяльності полягає вже не стільки у трансформації природного та суспільного світу шляхом "підлаштування" реальності під ідеалізовані теоретичні конструкції, скільки у приведенні до розумної гармонії та симбіотичної єдності системи "людина – суспільство – природа"). Відповідним чином, з позицій нової філософської рефлексії переосмислюється і феномен права – його природа, зміст, цільові орієнтири та механізми реалізації" (Там само. – С. 24).

² Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): Дис... д-ра філос. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – С. 8, 9. Як відзначає О. О. Бандура, "у зазначеному розумінні дискурс відіграє важливу роль також у сфері реалізації права. Наприклад, з цієї точки зору можна розглядати судовий процес. Він завершується судовим вироком, що є певним імперативним положенням про те, як треба вчинити із злочинцем у зв'язку з висновком про його винність. Суд прагне встановити істину у справі й визначити істинну юридичну оцінку злочинного діяння підсудного задля відновлення соціальної рівноваги, порушеної злочинцем, та її зміцнення" (Там само. – С. 306).

Й самі судові рішення розглядаються, як "засіб балансування між належним і суцим"¹. Невипадково, що саме на суди в певних системах покладається завдання подолати невідповідність між правом у книгах і правом у житті – як "тимчасове відхилення, відставання, порушення рівноваги"². Відтак, в ідеалі й покликання людини права (правоохоронця, судді чи інших), й, більш об'єктивно, онтологічне й деонтологічне покликання правосуддя вбачається в "підтриманні гармонії Всесвіту"³. Більш приземлено, на рівні соціальному, виникає політичний дисбаланс, який уявляється можливим подолати, відзначають дослідники, через підвищення рівня суддівської незалежності та делегування судових повноважень на-

¹ Гураленко Н. А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Л., 2009. – 223 арк. На думку авторки, "в умовах реформування національної правової системи прецедентні судові рішення, виступаючи засобом балансування між належним і суцим, абстрактним і конкретним, динамічним і статичним, найбільше здатні відобразити складність і багатогранність сучасного реального суспільного життя" (Там само. – С. 9).

² Вдовина Г. А. Розвиток філософії права в XX ст. (англо-саксонська традиція): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2002. – 189 арк. Ця думка чітко прослідковується у працях Р. Паунда. Вихідне положення його доктрини – вивчення права в дії, в соціальному контексті, а не так, як "це виглядає в книгах і кодексах". Під правом у дії Паунд розуміє три взаємопов'язані його прояви в соціальному житті, доступні емпіричному спостереженню і вивченню, – правопорядок, сукупність приписів і правозастосовча діяльність. Паунд запропонував циклічну теорію, згідно з якою правові системи коливаються між періодами стабільності і перетворень. Невідповідність між правом у книгах і правом у житті – це тимчасове відхилення, відставання, порушення рівноваги. Життя постійно змінюється, а право не завжди встигає пристосуватись до його вимог. У періоди суспільних перетворень суддівська правотворчість виявляє значно більшу гнучкість і чутливість до змін, ніж правотворчість законодавчого органу. У результаті виникають юридичні колізії, які повинні вирішуватись шляхом зміни писаного права у відповідності з потребами часу. Продемонструвавши на прикладах, як живе право відхиляється від писаного, Р.Паунд наголошував, що не завжди з цим явищем слід боротись. На певних етапах правового розвитку такі відхилення є закономірними" (Там само. С. 66–67).

³ Парасюк В. М. Імперативність моралі у професійній діяльності слідчого: філософсько-правовий вимір: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Л., 2008. – 16 с. – Режим доступу: <http://www.pbuv.gov.ua/ard/2008/08rvmtfrv.zip> ("У філософії слідчого основну роль відіграють юридична антропологія, юридична етика, юридична деонтологія, юридична психологія. Знання основних наук дають можливість слідчому зрозуміти онтологічне й деонтологічне призначення людини, її поведінки та правосуддя, яке полягає у підтриманні гармонії Всесвіту. Основним чинником впливу на вибір професії слідчого є антропологічний" (Там само. – С. 9)).

роду¹. Водночас ще П. І. Новгородцев вказував на неможливість "соціальної досконалої гармонії" як (прояву) абсолютного ідеалу імперативно-морального характеру, яка, натомість, має розумітися як можливість нескінченного розвитку особистості².

Зазначені аспекти надиhaють дослідників на спроби здійснити філософсько-правове осмислення правосуддя. Зокрема, й в такому його специфічному змісті, тобто смислі, як балансуєчий смисл правосуддя. Спробі окреслити цей смисл, як аспект філософії правосуддя, й присвячено цей виклад. Структурно він складатиметься з кількох частин і аргументів. Зокрема, спробуємо аргументувати, що правосуддя є сферою балансування інтересів у вимірі судової влади. Відтак, ми розглянемо ідею балансу в правосудді та її прояви, а також питання балансування цінностей в ідеї права та при безпосередньому здійсненні правосудді. Підсумують виклад висновки з зазначених фрагментів дослідження.

Правосуддя як сфера балансування інтересів у вимірі судової влади. Суцільне одержавлення функції правосуддя загострює протистояння між державою і громадянським суспільством, якщо виходити з того, що правосуддя є функцією, делегованою державі таким суспільством. Таке положення обґрунтовується й в філософії права Гегеля. Зокрема, філософ вважав, що судді, як "державні чиновники виконавчої влади" вважаються *справжнім "державним представництвом"*, але не представництвом "грома-

¹ Прилуцький С. В. Формування корпусу професійних суддів України: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.10 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2003. – 223 арк. Так, С. В. Прилуцький, з-поміж іншого, відзначає, що "правове положення, при якому суддя буде неупереджено здійснювати правосуддя відповідно до свого внутрішнього переконання, яке ґрунтується на вимогах закону, можливе за умови всебічної реалізації суддівської незалежності. На думку автора, в умовах політичного дисбалансу в Україні принципово важливим для формування незалежної судової влади є пряма участь народу в делегуванні судових повноважень" (Там само. – С. 190).

² Литвинов О. М. Філософія права Новгородцева П.І.: осмислення права і держави в контексті суспільного ідеалу: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 20 с. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2005/05loniksi.zip> О. М. Литвинов, з-поміж іншого, так підкреслює думку мислителя: "На основі використання історичного, діалектичного та інших методів дослідження (зокрема феноменологічного, теорії інтеріоризації тощо, а також таких, що збігаються з синергетичним підходом) П. І. Новгородцев довів, що абсолютний ідеал імперативно-морального характеру має зруйнувати уявлення про можливість соціальної досконалої гармонії і повинен розумітися як можливість нескінченного розвитку особистості, у чому й полягає його конструктивність і дієвість. Він доводить невідповідність утопічної ідеї бездержавності марксизму та анархізму класичній юридичній науці, а також хибність боротьби з ідеєю держави й ідеєю чистого права як вираженням моральної ідеї справедливості (Там само. – С. 14).

дянського суспільства", а "проти" "громадянського суспільства". "Суд" і "адміністрація", за Гегелем, теж не є "представниками громадянського суспільства, яке в них і через них захищає свій власний загальний інтерес, а є уповноваженими держави в цілях управління державою проти громадянського суспільства"¹.

Привласнення ж функцій правосуддя, узурпація, зловживання судовою владою як державними, так і недержавними групами складає небезпеку. Зокрема, в контексті режимів здійснення судової влади, останню можна розглядати в таких формах, як судова олігархія, судова аристократія, судова демократія тощо². Форма здійснення судової влади безпосередньо впливає на характер правосуддя. Це відтак впливає й на збалансування (чи дисбалансування) суспільних інтересів у здійсненні правосуддя. Іншими словами, для прикладу, історичні станові суди чи то "зоряні палати" (спеціальні "суди над суддями") можуть залишатися неупередженими допоки в них судяться відповідні стани. А ідея народного суду, в якому "судитимуться" всі, незалежно від стану, працюватиме допоки суддя теж буде, за цією ж термінологією, народним. Інакше, не виключено, що він судитиме народ, зокрема на власний розсуд, прикриваючись "іменем закону". Відтак, аналіз такого "правосуддя" відбуватиметься не так у контексті таких категорій, як справедливність, рівність, а, натомість, інтерес (звідси й питання про те, в чий інтерес таке "правосуддя").

У зазначеному розумінні правосуддя як форма здійснення судової влади є інститутом та інструментом суспільного балансування чи то балансування суспільних інтересів. Тому закономірно, що поняття соціальний та правовий порядок, які підтримуються й інститутом правосуддя, визначаються через категорії балансу та рівноваги. Для прикладу, в одній із інтерпретацій, соціальний порядок визначається як "стан відносної стабільності, врівноваженості, збалансованості соціальних відносин, діяльності норм у суспільстві, який задає індивідам, групам, інституціям відповідні моделі (зразки, стандарти) поведінки як у сфері державних, правових зв'язків та відносин, так і поза нею". Правовий порядок у цьому ж ключі тим же дослідником визначається як складова соціального порядку, який уявляється, як "якісний стан державно-правового життя, який характеризує передусім рівень стійкості, рівноваги і ступінь гармонізації соціальних зв'язків та відносин в контексті ідеї права". При цьому, як відзначається в цьому ж дослідженні, "правопорядок у сучасному українському суспільстві не може бути стабілізований виключно силою й волею держави. Тому в інтересах його зміцнення необхідний ширший

¹ Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К. : Юніверс, 2000. – С. 169 і далі.

² Дет.: Бігун В. С. Правосуддя та режими здійснення судової влади: судова аристократія, судова олігархія та судова демократія // Юридична Україна. – 2010. – № 3. – С. 25–31.

діалог і взаємодія із структурами громадянського суспільства, що розвивається"¹.

У плані ціннісних колізій та збалансування цінностей варто розглянути такий напрям юридичної (й не лише) думки та практики як нагородне право, що пов'язане з так званою *нагородною юстицією*. Нагорода за заслугу є антиномією покарання за злочин. Ця антиномія розглядалася й обґрунтовувалася й раніше, зокрема, І. Бентамом і П. О. Сорокіним. Так, у ХІХ столітті І. Бентам у праці "Обґрунтування винагороди"² окреслив доцільність паралельного розгляду покарання та винагороди, цим створивши передумови для теоретико-практичного обґрунтування нагородної юстиції. Мета останньої, на противагу системі кримінальної юстиції (судочинства), – позитивне санкціонування заслуги через відзначення нагородами. На нашу думку, за аналогією зі складом злочину в теорії кримінального права, відзначення державними нагородами (чи нагородження загалом) може бути проаналізоване в контексті чотирьох аспектів: об'єкт і суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторона заслуги. Ідеї нагородної юстиції не набули поширення, що можна пояснити тим, що вирішення більш серйозних проблем, таких як злочинність, суспільство покладало на державу, тоді як відзначення добродійності – залишало собі. Загалом же здійснення в тій чи іншій формі ідеї нагородної юстиції слід розглядати в контексті здійснення правосуддя як відображення ідеї справедливості та балансування (суспільних інтересів).

Стож, правосуддя – це сфера врівноваження, балансування суспільних інтересів. Діалектично в цій сфері не виключається й рух у напрямі, коли, говорячи мовою концепцій, або "громадянське суспільство переходить, таким чином, у державу" (К. Неволін), або коли створюється така стадія розвитку держави, як "державне суспільство – громадянська держава" (О. Б. Костенко), або в напрямі "правового суспільства" (С. І. Максимов).

Ідея балансу в правосудді. Що ж являє собою ідея балансування загалом і яким є її прояв безпосередньо в здійсненні правосуддя?

Загалом ідея балансу в правосудді – давно відомий смисл, відображений у символах. Наприклад, його виражено у такому давньогрецькому символі правосуддя, як Феміда (терези правосуддя) або згадуваній в єгипетській філософії богині Матт, як символі справедливості, правди і сві-

¹ Крисюк Ю. П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 [Електронний ресурс] / Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2008. – С. 7. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2008/08kypuss.zip>

² Bentham Jeremy. The Rationale of Reward [Електронний ресурс] // Bentham Jeremy. The Works of Jeremy Bentham, published under the Superintendence of his Executor, John Bowring. – Edinburgh: William Tait, 1843 (11 vols). – Vol. 2 [1843]. – Режим доступу: <http://oll.libertyfund.org>.

топорядку. Обидва символи – незмінні атрибути судочинства чи судді. Водночас символ балансування, врівноваження в правосудді відображається й в інших культурах та їх проявах. Так, у східних мовах теж прослідковується чіткий зв'язок між поняттями правосуддя та справедливості. При цьому, як відзначається у дослідженнях, "у східному розумінні сенс справедливості полягає не так у "правозобов'язанні", як у західному розумінні, а у серединності, в якій "гармонізуються два протистояння, а дві відокремлені та протиставлені одиниці зливаються, щоб утворити осмислену єдність. Якщо використовувати образ чашкових ваг, то можна сказати, що увагу західної свідомості звернуто на самі чашки та їх уміст, а класичного арабського – на усереднюючий і врівноважуючий стрижень. У першому випадку сенс у тому, щоб одне зрівнялося з іншим. У другому випадку важливий сам факт врівноваженості протилежного, який можливий лише за рахунок центрування й усереднювання стрижня: як саме двоє протиставлених можуть бути пов'язані з урівноваженою єдністю".

Отож, можливі різні розуміння балансу в його зв'язку з поняттями справедливості і правосуддя. Різниця в запропонованих підходах полягає у фокусі чи акценті. Якщо, умовно кажучи, східне розуміння правосуддя зосереджене на ідеї балансу як на меті, то західне – на балансуванні як засобі. Відтак, чи не тому в західному стилі правосуддя нерідко ідея балансу "затіняється" чи втрачає смисл взагалі, набуваючи другорядних значень, тоді як в окремих системах східного правосуддя мета балансу визначається ключовою? Яскравий приклад у цьому зв'язку – ідея "космології права"², концепції за якою кримінальний процес у Тибеті вважається завершеним, коли та якщо сторони досягли (поновили) гармонію у стосунках між собою, внутрішнім і зовнішнім світом. У такому разі йдеться не лише про (яке-небудь) вирішення конфлікту сторін, але й про поновлення балансу – за допомогою суду. Суд наче полагоджує пошкоджене. Можливо, як слушно у цьому зв'язку підмічає О. МIRONENKO, аналізуючи філософію Платона, такий "справедливий суд для держави, за Платоном, нічого не коштує, оскільки справа суддів лише "зашити одягу, що порвалася"³. Загалом здійснення зазначеного смислу правосуддя тут полягає в умиротворенні, примиренні сторін, що означає досягнення мети такого розуміння правосуддя. При цьому водночас здійснюється й "психологічно-правова" функція правосуддя: судові органи виконують функцію регулятора "правових емоцій".

¹ Смирнов А. В. Справедливость (опыт контрастного понимания) [Электронный ресурс] // Средневековая арабская философия: проблемы и решения. - М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1998. - С. 292. - Режим доступа: http://smirnov.iph.ras.ru/win/publicatn/ph_copy/sprav.pdf

² French R. R. The Golden Yoke : The Legal Cosmology of Buddhist Tibet. - Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995. - 404 p.

³ МIRONENKO О. М. Платон // Юридична енциклопедія. - К., 2002. - Т. 4. - С. 574.

На практиці перед державою (зокрема, правовим політиком), суддею зокрема постають більш практичні питання, які можна окреслити як питання судового балансування чи балансування як судової функції. Іншими словами, як гарантувати надійність самих "терезів"? Зокрема, за допомогою яких логічних методів? Це питання, як відзначають дослідники, ставив і Г. В. Лейбніц, "як основоположник сучасних концепцій обґрунтування в юридичній логіці". Зокрема, філософ, "розрізняючи істини розуму та істини факту, ... співвідносить перші з розширенням аристотелівської логіки модальностей, а другі – з вірогіднісною логікою Балансу Підстав для прийняття судових рішень. Лейбніц уперше ставить три принципові питання, з якими зустрічається раціональне обґрунтування в сфері права: Як калібрувати баланс підстав? Як гарантувати надійність самих "терезів", тобто застосовуваних логічних методів? Як установлювати підходящу процедуру зважування? Хоча сам Лейбніц не залишив повних відповідей на ці питання, їхня постановка визначила напрямки в розробці життєво-важливих проблем процесуального права і логіки прийняття судових рішень"¹.

Балансування цінностей в ідеї права та здійсненні правосудді. Суд і судова практика встановлюють критерії подолання ціннісних колізій. Вимір політики та права, його реалізація супроводжується ціннісними колізіями, які яскраво виявляє, наприклад, правореалізація та правова політика. В основі цих колізій – антиномії, вирішення яких може мати характер інтуїтивний² чи методичний.

¹ Воппенко Д. О. Історичний розвиток концепцій обґрунтування у логіці та філософії права (від античності до початку XIX сторіччя): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – С. 11. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2005/05vdoaps.zip>

² Мережко О. О. Юридична герменевтика і методологія права // Український правовий часопис. – 2004. – № 6. [Збірник матеріалів міжнародного семінару "Юридична методологія. Основа гармонізації законодавства України до законодавства ЄС" (13-14 листопада 2004 р.), підготовлений за спонсорства та текстами виступів учасників під загальною редакцією Б. Штоера та Р. Корнута.] – С. 78. З такими антиноміями й мають справу судді. Їх вирішення часто потребує герменевтичного інструментарію. Як відзначає О. О. Мережко, "[с]правді, право складається з визначених антиномій, і це суттєвий аспект герменевтики, отже, завдання того, хто тлумачить право, зокрема судді, полягає в тому, щоб правильно збалансувати ці антиномії. Найчастіше розв'язання цієї задачі досягається не за допомогою якоїсь методології, а на інтуїтивному рівні, тобто те, що називається гносеологічним аспектом герменевтики, оскільки з точки зору гносеології є три джерела пізнання світу: досвід відчуттів, розум та інтуїція. На жаль, інтуїції надається мало значення, але я особисто чув від суддів, що вони спочатку доходять висновку інтуїтивно, а потім за допомогою якихось логічних формул намагаються це рішення обґрунтувати. Це свідчить про те, що пошук справедливості інтуїтивний. Через це необхідно дослідити інтуїтивістський напрям, пов'язаний з феноменологією, теорією Лосського тощо. ... герменевтика (або мистецтво) тлумачення перетворює право на справжню творчість. Право – це не наука. Право – це творчість. Стародавні юристи мали рацію, коли казали, що юриспруденція – мистецтво добра і справедливості, мистецтво, пов'язане з творчим пошуком добра і справедливості. Цей пошук здійснюється найчастіше на рівні інтуїції".

Традиційно в українській (та радянській) доктрині судового рішення вважається, що останнє повинно бути законним і обґрунтованим. Законність розглядається, як фундаментальна правова категорія, принцип, що позначає правовий режим, за якого діяльність державних органів, юридичних і фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог закону. Законність доктринально розглядається як елемент принципу "доцільність і законність", як одного із фундаментальних принципів дії права у демократичному суспільстві. Доцільність, як відповідність поставленій меті, повинна узгоджуватися із законністю, хоча може їй і протиставлятися. Викликане "напруження" знімається шляхом врахування (доцільності в законності), збалансування чи надання переваги одному з них, залежно від домінуючих цінностей, які виявляють сутність процесу прийняття відповідного рішення. Домінування доцільності може призвести до беззаконності чи антиправовим рішенням.

Прикладом методичної спроби вирішення антиномії доцільності та законності може слугувати "формула Радбруха". Вона пов'язана з "ідеєю права", складовими цінностями якої є, в тлумаченні Г. Радбруха, справедливість, правопевність і доцільність. Справедливість, як змістовний елемент ідеї права, трактується як формальна нормативна ідея, як ідея рівності, – однакового регулювання однопорядкових і відповідно неоднакове – відмінних відносин. Правопевність має три аспекти: правова безпека – захищеність правом, правова пізнавальність (інформативність) – зрозумілість правових положень, та правова стабільність – незмінність правових положень, збереження чинних положень, їх зміна лише за встановленою процедурою. Доцільність, зокрема в політиці, пов'язана з призначенням або ціллю (цілями) права та політики. Політичні й правові рішення можна розглядати в контексті антиномії вказаних цінностей, зокрема її вирішення на основі певного підходу (віддання переваги, наприклад, доцільності чи справедливості). Політичні та правові колізії в контексті реалізації людського виміру політики та права загострюються у нинішньому часі протидії тероризму, природним та штучним загрозам знищення життя на планеті. Їх можна розглядати, наприклад, в площині "свобода – безпека", "права – обов'язки". Так, з одного боку людина прагне безмежної реалізації свободи, з іншого забезпечення її безпеки, життя і здоров'я вимагають від неї поступитися частиною (прояву) цієї свободи. Прийняття відповідних рішень вимагає зважування, балансування цінностей, що лежать в основі суперечливих ситуацій. У цьому зв'язку наука і практика здатна запропонувати й інші підходи. Один із них – концепція "антропологічного перехрестя", розроблена німецьким правознавцем

В. Брюггером¹, що може застосовуватися як концептуальний конструкт для аналізу та вироблення будь-якого, зокрема й судового, рішення.

Підсумовуючи результати цього фрагменту дослідження, окреслимо окремі висновки.

Балансуючий смисл правосуддя відображає уявлення про *право як баланс*, що здійснюється. Тобто, явище балансу ("зважування"), зокрема інтересів, відображається й поняттям права (що підтверджується й герменевтичними дослідженнями²). Водночас правосуддя постає як засіб, інструмент судового балансування, оскільки саме право в певному розумінні є таким інструментом. Правосуддя в такому разі – здійснення балансуєчої ідеї права. Правосуддя як спосіб (судового) балансування (цінностей) розкриває це явище як *примирення, врівноваження* цінностей, інтересів, що часом конфліктують, є суперечливими. На відміну від правосуддя як судового вирішення конфлікту (сторін), зазначений смисл полягає в урівноваженні більш абстрактного рівня – на, так би мовити, правовому, а не фактичному рівні, а також на рівнях більш абстрактних – наприклад, ідейних чи то навіть ідеологічних.

Водночас діалектичним є зв'язок між цінностями абстрактними (вищого порядку) та конкретними (наприклад, цінностями конкретних людей), які відображаються у процесі здійснення правосуддя. Часто здій-

¹ Brugger W. Das anthropologische Kreuz der Entscheidung in Politik und Recht. – Baden-Baden : Nomos, 2005. – 1. Aufl. – 189 s.; Das anthropologische Kreuz der Entscheidung in Politik und Recht. – Baden-Baden: Nomos, 2008. – 2., erw. Aufl. – 229 s. (Німецький правознавець В. Брюггер відзначає універсалізм німецького виразу "Es ist ein Kreuz mit" (буквально з німецької "мати хрест з"), аналогом якого в слов'янській культурі можна вважати вираз "бути на перехресті". На його думку, за цим повсякденним виразом, узагальнення страждання Ісуса на хресті, яке людина наче відчуває, коли знаходиться у пошуку так званого "правильного рішення". За християнським розумінням хреста, вважає дослідник, криється "глибше антропологічне значення": кожне бажке рішення індивідуального та колективного життя є певним "перехрестям", що характеризується рівнем напруги з чотирьох точок зору, які й відображає пропонована ним концепція. У перетині цих точок знаходиться "актор" (діяч), який формує свою ідентичність (особистість) та оточення шляхом прийняття рішення. Дослідник пропонує структуру прийняття рішень, стандарти для "правильних рішень", пропонуючи численні приклади з психології, соціології, політології і права).

² Див., напр.: Дудаш Т. І. Праворозуміння: герменевтичне дослідження: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 [Електронний ресурс] / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2008. – 16 с. – Режим доступу: <http://www.pbv.gov.ua/arcd/2008/08dtupgd.zip>. Так, дисертаційне герменевтичне дослідження більше 50-ти мов світу виявляє з-поміж основних соціальних явищ, котрі історично початково відображалися терміно-поняттям "право", такі, як справедливість, свобода, настанова на певну поведінку, спрямованість людської поведінки у бік справедливості, баланс ("зважування") інтересів (Там само. – С. 3, 5).

снення зазначеного смислу правосуддя полягає в умиротворенні, примиренні сторін, що означає досягнення мети такого розуміння правосуддя. При цьому здійснюється й "психологічно-правова" функція правосуддя: судові органи, точніше судді, виконують функцію регулятора "правових емоцій" (ідея "космології права"). Здійснити правосуддя в такому смислі значить поновити втрачений баланс цінностей. В цьому смислі актуальним є охоплення ідеєю правосуддя ідей так званого "відновного правосуддя", мета якого не так забезпечення здійснення правових норм, притягнення до відповідальності винних осіб, як відшкодування нематеріальної та матеріальної шкоди та відновлення, за можливості та доброї волі, балансу інтересів між конфліктуючими сторонами.

Проблематика балансуєчого смислу правосуддя зумовлює пошук критеріїв розсудження, формул балансування, способів вирішення антиномій (принцип "законності та доцільності", "формула Радбруха", "антропологічне перехрестя" тощо). Вона також виявляє антиномічні цінності (антицінності), такі як злочин-покарання та заслуга-нагорода, окреслюючи такий можливий прояв правосуддя, як ідея нагородної юстиції, чие можливе завдання – оформлення в системі нагородного права правової політики з метою повноцінного відзначення заслуг (за антиномією із заподіянням шкоди державі, суспільству, особі).

УДК 347.42(430+44)

I.Б. Утєхін

**ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ВИКОНАННЯ
ДОГОВОРУ В КРАЇНАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОГО
ПРАВА: НІМЕЧЧИНА ТА ФРАНЦІЯ**

У статті аналізується питання виконання договору у країнах континентального права – Німеччині та Франції. Розглянуто загальні положення про виконання цивільно-правового договору, особливості та відмінності.

Ключові слова: *виконання договору, належне виконання, предмет договору, виконання у натурі.*

В статье анализируется вопрос выполнения договора в странах континентального права – Германии и Франции. Рассмотрены общие положения о выполнении гражданско-правового договора, особенности и отличия.

Ключевые слова: *выполнение договора, надлежащее выполнение, предмет договора, выполнение в натуре.*

The article is touched upon the fulfillment of civil law contract in Germany and France. The common regulations of fulfilment of contracts; particularities and differences of fulfillment are analyzed in article.

Key words: *to fulfil a contract; due fulfillment; the object of contract; fulfillment in reality.*

Постановка проблеми. Виконання договору у цивільному праві є однією із основних підстав його припинення. Не залежно від того за законодавством якої країни континентального чи загального (англосаксонського) це відбувається. Разом з цим у силу особливостей цих гілок права відповідно існують і певні аспекти цього питання. Необхідність їх розгляду зумовлена і тим, що цього потребує сучасна зовнішньоекономічна практика. Нажаль прикладів, коли контрагенти для права, яке буде регулювати порядок виконання договору обирають іноземне, а не лише українське, небагато. Отже почати слід з права континентального, оскільки і Україна також належить до нього. Як приклад, можна обрати Німеччину та Францію, які відомі своєю якісною і раціональною нормативною базою.

Аналіз останніх досліджень. У юридичній літературі зазначене питання висвітлюється частково. Зазначають про реформування зобов'язального права Німеччини у зв'язку з приєднанням до ЄС.¹ К. Цвайгерт та Х. Кетц у своїй відомій монографії з порівняльного правознавства, торкаються не окремо виконання договору, а позову про його виконання, наслідків порушення тощо². Німецький вчений Ян Шапп, розглядає особливості виконання договору, визначає складний характер цього процесу через існування трьох договорів, на прикладі купівлі-продажу³. У Франції питання виконання договору визначено частково у відомих працях Е. Годеме "Загальна теорія зобов'язань"⁴ та Р. Саватьє "Теорія зобов'язань"⁵. Які ще є особливості, відмінності при виконанні слід встановити. Отож питання до кінця не визначено, що зумовлює необхідність його вирішення. Це і складає мету статті.

Виклад основного матеріалу. Проведемо аналіз виконання договору у Франції та Німеччині. Як відомо у обох країнах діють цивільні кодекси. У літературі вказують, що "Французький Цивільний кодекс (ФЦК) не містить ні загального визначення зобов'язання, ні загальних норм, які відносилися б до всіх різновидів зобов'язальних правовідносин. Стаття 1101 ФЦК лише визначає поняття договору. Саме відносно до догово-

¹ Лысенко О.Л. Гражданское право Германии в XX в.: реформирование обязательственного права // Вестн.Моск. ун-та. Сер.11.: Право. - 2006. - №6. - С. 37-51.

² Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: [в 2-х т.] Т. 2: Договор, неосновательное обогащение, деликт / [пер. с нем.]. - М. : Международные отношения, 2000. - С. 198-210; 219-240.

³ Шапп Я. Система германского гражданского права. Учебник./ пер., с нем. С.В. Корлева. - М. : Международные отношения, 2006. - С. 86-89.

⁴ Годеме Годемэ Евг. Общая теория обязательств / пер. с фр. И. Б. Новицкого. - М. : Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1948. - С. 356-366.

⁵ Саватьє Р. Теория обязательств: юридический и экономический очерк / пер. с фр. Р. О. Халфиной. - М. : Прогресс, 1988. - С. 419-423.

ру у кодексі містяться норми, які торкаються порядку виконання, відповідальності тощо¹.

Є. Годеме зазначає, що істотна дія зобов'язання полягає в тому, що воно породжує право на виконання, яке санкціоноване правом примусу до виконання. У момент, коли кредитор вимагає виконання, воно може бути можливим у натурі; це буде нормальне виконання, добровільне, якщо боржник виконує за власною волею та примусове – в протилежному випадку. Нормальне виконання полягає в наданні у натурі предмету зобов'язання... це надання складається з того, щоб дати, тобто, перенести право власності на річ, зробити що-небудь або не робити чогось². Відповідно до цього ст. 1126 ФЦК визначає предмет договору³. А ст. 1127 зазначає, що просте користування та просте володіння будь-якою річчю може бути як і сама річ предметом договору. Отже визначення основної істотної умови договору – предмету, є доречним. І можливо також її передбачити і у Цивільному кодексі України у Гл. 52. Наприклад, предметом договору є те, що визначає яку дію має вчинити або не вчинити одна сторона на користь другої. Це дозволить не отожднювати його з об'єктами цивільних прав, щодо яких і вчиняються дії, які складають предмет договору. Саме через це І. Б. Утехін стверджує, що "...особливістю виконання договорів про відчуження майна є вчинення їх сторонами надання з передачі речі та її оплати, які за характером є актами розпорядження матеріальними благами"⁴.

Згідно до ст. 1234 ФЦК, зобов'язання погашаються платежем і його розуміють як виконання. Це впливає з змісту Гл. V ФЦК, яка присвячена припиненню зобов'язань. Зазначають також, що мета кожної вимоги – її виконання. У широкому розумінні під платежем розуміється акт надання боржником кредитору того, що було передбачено зобов'язальною вимогою⁵. Як видно, при виконанні вживають термін "надання", що дозволяє правильно зрозуміти суть явища. Заслуговує на увагу ст. 1236, у ч. 1 якої зазначено, що зобов'язання може бути виконано будь-якою особою, яка в цьому зацікавлена, як наприклад, особою яка спільно зобов'язана чи поручителем. А у 2 ч. вказано про те, що зобов'язання може бути виконано навіть третьою особою, яка у цьому незацікавлена. Це означає, що за за-

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств: учебник в 2-х ч.: Ч. 2./ отв. ред. Р.Л. Нарьшкина. - М.: Международные отношения, 1984. - С. 4.

² Годеме Евг. Общая теория обязательств М.Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1949. - С. 356.

³ Французский гражданский кодекс // Кулагин М.И. Предпринимательство и право: опыт Запада. - М.: Дело, 1992. - С. 112-142.

⁴ Утехін І. Б. Виконання договорів з передачі майна у власність. автореф. дис...к.ю.н. Спец: 12.00.03 "цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право" - Київ, 2009. - С. 6.

⁵ Саватьє Р. Теория обязательств - М.: Прогресс, 1972. - С. 419.

гальним правилом виконати договірне зобов'язання може будь-яка особа, а не лише боржник. Зазначене - приклад раціональності у праві. Тому його також можна було б запозичити у ЦК України до ст. 528 про виконання обов'язку боржника іншою особою. І буде зрозуміло, що виконання в загалі є неособистим.

У Німеччині питання виконання договору розглядають подібно до Франції. За НЦУ виконання - це також один з способів погашення зобов'язання. Згідно § 362, (1) зобов'язання погашається, коли здійснено належне виконання¹. Як відомо, у ЦК України аналогічно(ст. 526). Зазначать, що, саме проблематика виконання зобов'язань найбільш тісно пов'язана з проблематикою змісту, оскільки виконати зобов'язання - означає реалізувати його зміст². Виділяють також, що "Schuld - обов'язок, борг боржника виконувати які він заборгував, тобто те, що він зобов'язаний виконувати. Leistung - власне виконання як дія (бездіяльність), тобто яка здійснена, реалізація обов'язку"³. Отже виконання проявляється як реалізація змісту потенціалу зобов'язання. Або як причина та наслідок.

Слід зазначити, що у НЦУ кн. 2 "Зобов'язальне право" починається із абз.1 § 241 про обов'язки що впливають із зобов'язання: У силу зобов'язання кредитор вправі вимагати від боржника здійснити виконання. Виконання також може полягати в утриманні від дії. А всього у розділі 1 "Обов'язок виконання" виконанню присвячено п'ятдесят два параграфи (241-304) (!). Для порівняння у ЦК України цьому ж питанню присвячено двадцять статей (Гл. 48)⁴. І окрім цього, у НЦУ є частина 4 про припинення зобов'язань з розділом 1 "Виконання" який включає ще десять параграфів (362-371). За ФЦК лише 16 статей стосуються загальних положень про виконання(1234-1257). Отже більш деталізовано питання виконання у праві Німеччини виходячи лише з загальних положень НЦУ.

Незважаючи на однаковий підхід до виконання договору у країнах, питання підстави зобов'язання значно відрізняється. Р. Саватьє вважає, що кожна з сторін приймає на себе обов'язок надання, яке є відомим лише тому, що вона отримує право вимоги на надання від другої сторони, що і є підставою договірному зобов'язання⁵. Отже зрозуміло, чому боржник виконує обов'язок. ФЦК відносить наявність дозволеної підстави зобов'язання до його істотної умови (ст. 1108). А у ст. 1131 говориться, що

¹ Гражданское уложение Германии. Вводный закон к Гражданскому уложению; пер. с нем. / науч. ред. А. П. Маковский и др. - 2-е изд., доп. - М. : Волтерс Клувер, 2006.

² Жалинский А., Рерих А. Введение в немецкое право. - М.: Спарк, 2001. - С. 344.

³ Там само. - С. 335.

⁴ Цивільний кодекс України: офіційний текст. - К.: Юрінком інтер, 2003.

⁵ Саватьє Р. Вказ.праця. - С. 220.

зобов'язання, яке не має підстави або яке має хибну підставу, або має підставу, яка недозволена, не може отримати ніякої сили.

У Німеччині про підставу зобов'язання зазначають у абз. 1 § 311 НЦУ, а саме: для встановлення зобов'язання через правочин, а також для зміни його змісту вимагається укладення договору між учасниками, якщо законом не передбачено інше. В літературі вказують, що у НЦУ немає, на відміну від ФЦК, норм, що кваліфікують підставу дійсності договору¹. Аналогічно у ЦК України, хоча є ст. 632 про презумпцію оплатності договору. Однак, НЦУ має Розділ 26 кн. 2 "Зобов'язальне право" де зазначається про обов'язок повернення будь-чого, що було отримане при виконанні зобов'язання без законної підстави (абзац 1 § 812). Таким чином, можна вважати, що це буде випадок, якщо не було договору чи підстава з часом відпала. Хоча § 815 передбачає і виконання без зобов'язання, коли особа знала про це, виконувала моральний обов'язок чи дотримувалась порядності. Подібне є у ФЦК. Отже на перший погляд, можна стверджувати - виконання зобов'язання у Німеччині також має підставу. Однак це не означає, що все однаково.

В юридичній літературі з права Німеччини зазначають про каузальні та абстрактні правочини: "Каузальні правочини - це правочини, за якими правова підстава пересування майна є змістом самого правочину, наприклад, купівля-продаж, дарування, оренда, найм тощо. Абстрактні правочини відокремлені від правової підстави якою є каузальний правочин, і лишаються дійсними при недійсності попереднього каузального правочину. Абстрактні правочини мають, безумовно, правову підставу, але вона не є їх змістом"². Як приклад абстрактного правочину при цьому наводять випадок передачі рухомої речі за § 929 НЦУ при купівлі-продажу. Отже навіть при недійсності договору виконання правочину. Такий висновок не припустимий за ФЦК, коли виконання залежить від чинності самого договору. Аналогічно визначено і у ЦК України про правові наслідки недійсності правочину (ст. 216).

Пояснення цьому дає доктор права Я. Шап: "Процес договірної оформлення правовідносин включає у себе, з одного боку, зобов'язально-правовий договір, який породжує зобов'язання та відповідні право домагання, з другого - акти виконання цих зобов'язань"³. Як зазначає вчений, що в залежності від спрямування зобов'язань визначаються і засоби досягнення його мети: передача права власності - речовий договір; передання володіння, надання послуг тощо - фактичні дії. Особливим є те, що

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств: Учеб. для вузов по спец. "Правоведение" / Отв. ред. Е. А. Васильев. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Междунар. отношения, 1992. - С. 272.

² Жалинский А., Рерихт А. Вказ. праця. - С. 322.

³ Шап Я. Система германского права. Учебник. перев. с нем. С.В.Королева. М.: Межд. отношения, 2006. - С. 93.

при цьому виконання є не залежним від попереднього - зобов'язального договору. Такі правила вважають традицією у праві Німеччини.

Таким чином, зобов'язальні і речові правовідносини у цьому випадку існують автономно одне від одного. Відомо, у Російській імперії купівлю-продаж відносили не до зобов'язання, а до дії якою один передає другому річ за певну ціну. Дію цю називали "купчая крепость"¹. Отож існує не лише один зобов'язальний договір, але й і речовий договір - безпосередня передача речі і права власності на неї за згодою осіб. Звичайне для нас правовідношення за словами Я. Шаппа "розщеплюється".

Вважають, що процес купівлі-продажу розпадається на три договори: 1) купівля-продаж, як підстава зобов'язальних праводомогань; 2) речовий договір, який забезпечує реалізацію праводомогання продавця - передачу права власності; 3) речовий договір - передачу у власність грошей². На наш погляд, це віддзеркалює складний характер виконання договору і доводить його системність. Також свідчить про існування особливого механізму реалізації прав у договірних відносинах, коли мета договору досягається діями учасників щодо його укладання та діями з його виконання, при цьому останні не залежать від перших. Слід звернути увагу, що це забезпечує "чистоту" договірних відносин, коли сторони першого договору купівлі-продажу, не можуть вплинути на дійсність наступного продажу речі. В Україні навпаки, що не сприяє належному регулюванню і нормальному товарно-грошовому обігу. Отож приклад є доречним і доцільно врахувати його у вітчизняному цивільному законодавстві, через обмеження визнання недійсним договору який було укладено щодо речі надані.

Для остаточного розуміння особливостей питання доцільно звернутись до принципів на яких ґрунтується підхід: 1) принцип роз'єднання (Trennungsprinzip), тобто відмежування правочину який є зобов'язальним від правочину з виконання; 2) принцип абстрактності (Abstraktprinzip) - дійсність правочину з виконання відмежується від дійсності правочину зобов'язального; 3) принцип традиції (Traditionsprinzip) - для переходу права власності на рухомі речі вимагається не лише домовленість про передачу права власності, але й передача володіння³.

Це є характерною відмінністю від французького цивільного права, де підстава зобов'язання є істотною умовою дійсності угоди згідно статті 1108 ФЦК. У випадку відсутності підстави зобов'язання не може отримати ніякої сили (ст. 1131 ФЦК).

¹ Див.: Победоносцев К. П. Курс гражданского права. 3 ч. : Договоры и обязательства. - М. : Статут, 2003. - С. 379.

² Див.: Шапп Я. Вказ. праця. - С. 88.

³ Див. там само. - С. 91-92.

Також виникає запитання щодо виконання договору, який не має на меті передачу майна, наприклад - виконання роботи чи надання послуги. Як в цьому випадку визначається саме виконання?

Ось як зазначив Я. Шапп, що "...замість здійснення юридичних правочинів зобов'язання можуть бути спрямовані на здійснення лише фактичних дій, а саме передача володіння..., надання послуг, вчинення правочинів на користь другої особи, створення твору. Виконання зобов'язань через фактичні дії – за деякими виключеннями, наприклад передача володіння, - не складає предмет регулювання речового права"¹. Дійсно у абз. 1 § 631НЦУ вказано, що за договором підряду підрядник зобов'язується виконати обумовлену роботу, а замовник – сплатити винагороду, яка узгоджена.

Таким чином, у Німеччині виділяють: 1)укладання договору (зобов'язально-правовий договір), 2)виконання договору (речовий договір - правочин, або фактичні дії) - (реалізація праводомагання).

На сам кінець можна навести ще приклади відмінності виконання на прикладі купівлі-продажу. У Франції, договір купівлі-продажу виконується при укладенні правочину: "Зобов'язання про передачу речі із однієї майнової сфери до іншої розглядається як таке, що виконується автоматично, без будь-яких формальностей та без відкладення. З моменту угоди річ змінює свого власника. Для того, хто передав право власності, лишається лише зобов'язання з фізичної передачі речі та гарантії. Це правило діє у відношенні всіх видів майна: тілесного та безтілесного"². На підтвердження цього стаття 1138 ФЦК вказує, зобов'язання надати річ є укладенням у силу однієї лише згоди сторін, які домовляються. Це зобов'язання робить кредитора власником...

У Німеччині по-іншому. Згідно до абз. 1 § 433 НЦУ, за договором купівлі - продажу продавець речі зобов'язується передати покупцю річ та надати право власності на неї. Продавець зобов'язаний надати покупцю річ, як вільна від недоліків та обтяжень правом. Абз. 2, покупець зобов'язаний сплатити продавцю ціну, яка обумовлена та прийняти річ, що куплена. Майже аналогічне положення є і у ЦК України, за виключенням того, що йдеться про обов'язок покупця прийняти та оплатити річ (ст. 655). Отже у Німеччині питання вирішено раціональніше, бо не треба доводити, що основним обов'язком покупця є оплата речі.

Однаково вирішується питання про те, чи допускається в країнах континентальної Європи примус боржника до виконання своїх обов'язків за договором³. Для нас це питання є важливим, оскільки воно міститься у вітчизняному цивільному законодавстві.

¹ Шапп Я. Вказ. праця. - С. 93.

² Саватє Р. Теория обязательств. - М.: Прогресс, 1972. - С. 253.

³ Див.: Цвайгерт К., Кетц Х. Вказана праця. - С. 198-218.

Зазначають, що німецьке та французьке право наділяють в принципі учасників договору правом на подання позову про виконання в натурі¹. Однак при цьому слід пам'ятати про особливості права Німеччини. А саме врахування двох рівневої регламентації договірних відносин – зобов'язальної та речової (або фактичних дій): "Можливість позивного захисту складає суть природи зобов'язання та вважається настільки аксіоматичною, що навіть ніде не врегульована в законодавстві. Так, якщо § 241 НЦУ зазначає, що кредитор в силу зобов'язальних відносин наділяється правом "вимагати від боржника виконання договору", то це означає для нього також і можливість вимагати захисту своїх прав через суд, який може прийняти відповідне – спрямоване на виконання договору – рішення"². При цьому таке рішення можливе якщо боржник здатний зробити це.

У Франції стаття 1184 зазначає, що кредитор має право у випадку невиконання боржником договірної зобов'язання анулювати договір та пред'явити позов про відшкодування збитків, або спонукати третю особу виконати договір, якщо це ще можливо³. У купівлі-продажу – навпаки, кодекс дозволяє вимагати виконання (ст. 1610). Це свідчить про диференційований підхід до питання.

Отже подібно до вітчизняного законодавства у зазначених країнах припускається примус до виконання обов'язку в натурі, хоча із певними обмеженнями. У Німеччині при цьому це розуміють як реалізацію зобов'язального договору із зверненням до суду. А у Франції все залежить від того який договір було не виконано.

Висновки. На підставі вищезгаданого, виконання договору у Франції та Німеччині має як спільні риси так і відмінності. Спільним є те, що належне виконання вважають основною підставою припинення договору. Це відбувається у межах правовідносин, але у Франції - зобов'язально-правових, а у Німеччині - речових або фактичних правовідносин. Це можна пояснити бажанням і доцільністю розмежування зобов'язального та речового права. Однак це також вказує на те, що і фактичні дії виступають як об'єкти прав. Зазначене доводить складність поняття виконання договору, його системності та широкий зміст. Спільним є також те, що в загалі виконання не є особистим актом. Примус до виконання договірної зобов'язання у натурі в загалі припускається. Надалі доцільно окремо визначити особливості виконання договорів, які спрямовані на передачу майна у власність та договорів про виконання робіт та надання послуг.

¹ Цвайгерт К., Кетц Х. Вказана праця. – С. 210.

² Там само. – С. 200.

³ Там само. – С. 204.

УДК 342.4

Г.В. Берченко

**УКРАЇНЬСЬКА НАЦІЯ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ
СУБ'ЄКТ ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

У статті досліджена проблема конституціоналізації нації в Україні у взаємозв'язку зі становленням громадянського суспільства, обґрунтована необхідність виховання конституційного патріотизму у громадян України.

Ключові слова: *українська нація, громадянське суспільство, конституційний патріотизм.*

У статье исследована проблема конституционализации нации в Украине во взаимосвязи со становлением гражданского общества, обоснована необходимость воспитания конституционного патриотизма у граждан Украины

Ключевые слова: *украинская нация, гражданское общество, конституционный патриотизм.*

In the article the problem of constitutionalization the nations in Ukraine in interrelation with formation of a civil society is investigated, necessity of education of the constitutional patriotism at citizens of Ukraine is proved

Key words: *the Ukrainian nation, a civil society, the constitutional patriotism.*

Яким чином в Україні конституціоналізована нація як політичний суб'єкт і яку роль вона відіграє у формуванні громадянського суспільства? Чи є сучасне громадянське суспільство надійним підґрунтям української нації?

На сьогоднішній день ці питання привертають увагу більшою мірою представників інших соціальних наук: історії, філософії, соціології, політології. Разом з тим, вони є певною мірою засадничими, методологічними і для науки конституційного права. Залежно від відповіді на них повинна розвиватися конституційна доктрина в Україні, яка має визначити шляхи подальшого конституційного реформування.

Окремі аспекти зазначеної проблематики знайшли свої відображення у працях таких вчених як У. Альтерматт, Ю.Г. Барабаш, Ю.Габермас, Я. Грицак, К. Калхун, А.Ф. Карась, Д.Кін, А.Ф. Колодій, А. Селігман, Е.Сміт, Ф. Фукуяма, Д. Шнаппер та інших.

Метою статті є встановлення ролі української нації у формуванні громадянського суспільства. Завданнями статті є: дослідження конституціоналізації нації в Україні, обґрунтування необхідності виховання конституційного патріотизму у громадян України. Новизна статті полягає у дослідженні конституційних засад української нації у взаємозв'язку зі становленням громадянського суспільства в Україні.

Ще в Декларації про державний суверенітет 1990 р. українська нація почала виокремлюватись як суб'єкт державотворення, що має яскраво виражений етнічний характер, оскільки в ній йшлося про мовні та культурні потреби нації. В Конституції 1996 року з одного боку українська

нація вживається у тотожному значенні Українського народу, тобто громадян України всіх національностей, з огляду на те, що саме їх спільна реалізація права на самовизначення призвела до утворення держави Україна (або з Преамбули Конституції). З іншого – у ст. 11 українська нація розглядається як суто етнічна спільнота, а не як етнополітичний суб'єкт державотворчих процесів: "Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичній свідомості, традицій і культури".

Ми погоджуємося з Ю.Г. Барабашом, що в існуючих конституційних умовах взяття за основу саме етнічних характеристик української нації, яка проголошується, як титульна, може призводити до виникнення протистояння всередині суспільства. Тоді як в багатьох випадках саме пожевто такими етнокультурними статусними елементами дозволяло створювати справжні політичні нації [1, 29].

Термінологічна плутанина дається взяти і при застосуванні норм Конституції України. Цікавим є рішення Окружного адміністративного суду м. Києва від 27.05.2008 р. по справі № 4/92 за позовом до Президента України. Позивач вимагав заборонити Президенту застосовувати поняття "українська нація", оскільки на його думку Президент таким чином ігнорує зафіксований в Конституції України факт нетотожності понять "український народ" і "українська нація", що випливає зі ст. 11 Конституції. Суд відмовляючи в задоволенні позову послався на те, що з усіх визначень нації, що даються у тлумачних словниках випливає тотожність поняття "нації" і "народу". При цьому судом не встановлено, що в Конституції України вони протиставленні одне одному чи є не тотожними за змістом [2].

З іншого боку, у рішенні Конституційного Суду України від 20.12.2007 р. № 13-рп-2007 (справа про розповсюдження іноземних фільмів) суд фактично визнав розповсюдження фільмів публічною сферою, на яку поширюються вимоги про обов'язкове застосування української мови як державної згідно зі ст. 10 Конституції України. Причому аргументація такого підходу робилася, в тому числі і з посиланнями на обов'язок держави з "консолідації і розвитку української нації", закріпленого в ст. 11 Конституції.

Ст. 11 Конституції України стала підґрунтям для здійснення державою цілого комплексу заходів. В Україні функціонує Інститут національної пам'яті, основною функцією якого є саме "участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, зокрема щодо сприяння державою відповідно до статті 11 Конституції України консолідації та розвитку української нації, її історичній свідомості та культури" [3]. На реалізацію ст. 11 Конституції України розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2008 р. № 364-р схвалена Концепція Загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року [4].

Таким чином, держава починає виконувати не притаманні їй функції, і ставити історичну науку на службу консолідації української нації. Насправді ж завдання ж держави – приводити до суспільного знаменника, узгоджувати групові інтереси, домагатися компромісів і сіяти злагоду. Цій ролі навряд чи відповідатиме наявність будь-якої державної ідеології. Державна ідеологія передбачає її обов'язковість, а значить, духовний, а можливо, й політичний тиск на громадян, що заперечує демократію, прокладає шлях до тоталітаризму [5, с. 68].

Дійсно, національна складова є суттєвою підпорою для лібералізму на Заході. Національні переконання впливають на спосіб мислення, цінності, норми і зразки поведінки, уявлення про соціальну справедливість, а також на весь діаназон практичної політики, яку вони підтримують [5, 248].

Проте спроба національної консолідації на суто етичних підставах за допомогою посилання на ст. 11 Конституції в Україні виглядає сьогодні в Україні достатньо ризикованою. Як показав історик Ярослав Грицак, сьогодні в Україні змагаються між собою три основні ідентичності: російська, українська і радянська [6, 190-191]. Проблема полягає в тому, що жодна зі згаданих ідентичностей них не є сильнішою за іншу. На думку Я. Грицака практично всі пострадянські держави страждають від сильно вираженої кризи ідентичностей [6, 194]. Він заперечує центральну роль націоналізму в Східній Європі, та не вважає національні ідентичності за безумовно найважливіші ідентичності [6, 195].

Що ж тоді може об'єднати громадян в Україні? Таке ж питання актуальне і на Заході, проте з інших причин. Ю. Габермас запитує: "чи може сама нація виконати свою інтегративну функцію, коли національна держава у внутрішніх справах усвідомлює виклик вибухової сили мультикультурності, а в зовнішніх – тиск із боку проблем глобалізації?" [7, 168].

Так, Ентоні Сміт вважає, що процеси глобалізації аж ніяк не приводять до зменшення впливу націоналізму чи розмивання структури націй, а навпаки сприяють поширенню того впливу і заохочують нації до більшої активності й самобутності [8, 127]. Натомість Юрген Габермас пропонує інший підхід. Він спробував заперечити ефектностість та легітимність націй і національності для громадянського суспільства [9, 443]. Ю. Габермас говорить про конституційний патріотизм поняття якого ввів в обіг Дольф Штернбергер [10]. В інтерпретації Габермаса конституційний патріотизм вимагає політичної лояльності від громадян по відношенню до конституційних рамок, проте не передбачає переплавлення культурних відмінностей в одному котлі [11, 226].

"Конституційний патріотизм", на відміну від "умовної форми національної сутності, не відповідає конкретній цілісності, а навпаки – абстрактним процесам та принципам" [12, 78]. На думку Габермаса досвід багатокультурних суспільств, наприклад, Швейцарії та США, свідчить нині про те, що політична культура, у якій можуть закорінитися консти-

туційні закони, не конче мусить спиратися на спільне для всіх громадян етнічне, мовне та культурне походження. Ліберальна політична культура встановлює тільки спільну назву конституційного патріотизму, який розвиває свідомість багатоманітності і, водночас, поєднаності, на ґрунті співіснування різних способів життя багатокультурного суспільства [13, 349]. Оскільки ідентифікація з державою трансформується в орієнтацію на конституцію, універсальські принципи конституції набувають переважного значення перед партикулярним, обмеженим контекстом національної історії конкретної держави [14, 72-73]. Таким чином, Ю.Габермас запропонував сучасний аналог національної ідентичності, що в свій час замінила традиційні партикулярні ідентичності.

Проте ця позиція Ю.Габермаса зустріла серйозну критику. Д. Шнаппер вважає, що "згода інтелекту поділяти абстрактні ідеї, такі як права людини, повага правової держави, не зможе замінити, принаймні в передбачуваному майбутньому, політичну та емоційну мобілізацію, які породжує процес впровадження національної традиції" [12, 81]. Крім того, на її думку повна логічність та абстрактність політичного задуму робила б цю "чисту" націю занадто крихкою [12, 82].

А.Ф. Карась зазначає, що "конституційний патріотизм" не є і не може бути патріотизмом абстрактної уяви, бо конституція завжди тісно пов'язана з визначенням територіальної і народної референції" [9, 443]. Крейг Калхун також схильний вважати, що націоналізм здійснює емоційний вплив на людей не в останню чергу тому, що допомагає усвідомити своє місце у великому і складному світі і вражаючи протяжність історії. Націоналізм - це позитивне джерело натхнення і взаємних зобов'язань серед великих груп людей [15, 244].

Дійсно, те, що Габермас пропонує замінити конституційним патріотизмом - національну самосвідомість в її дополітичних формах, - є передумовою цього патріотизму [16, 330].

Оскільки загальнолюдські конституційні цінності при перенесенні в умови конкретної країни, набувають певні індивідуальні риси, варто говорити не про повну відмову від ідеї політичної нації, а про її доповнення конституційним патріотизмом.

Дж. Кін з огляду на історичні приклади глокосту євреїв нацистами чи геноциду вірмен в Туреччині 1915 року робить парадоксальний висновок: національна ідентичність - важлива підпора громадянського суспільства та інших демократичних інститутів, може бути найкращим чином збережена внаслідок обмеження її масштабу на користь ненаціональних ідентичностей. На його думку, це також дасть змогу зменшити імовірність її перетворення на антидемократичний націоналізм [17, 100].

Наш погляд, націоналізм не слід однозначно оцінювати позитивно чи негативно. В історії він відіграв значну роль і заперечувати його не можна. Проте сьогодні Україні потрібна, за влучним висловом А. Ко-

лодій, "парасолькова ідентичність" [5, 108-109], яка б об'єднувала громадян і відповідала викликам сучасності. Саме тому, на наш погляд, в сьогоденніших умовах для громадянського суспільства національні ідентичності вже не можуть грати вирішальної ролі. Натомість таку функцію може виконати конституційний патріотизм.

На сьогодні в Україні ідея конституційного патріотизму, пов'язана з необхідністю консолідації громадян навколо конституційних цінностей і є чи не єдиним варіантом формування демократичної ідентичності.

З приводу перспектив такої консолідації існують різні думки. Так, М. Дубинянський зауважує, що "шанси кволого українського лібералізму в сутічці з пасіонарним націоналізмом невеликі. Кому потрібні якісь абстрактні загальнолюдські цінності, турбота про чужі права і свободи, гнила толерантність, інтелігентська безхребетність?" [18]. З іншого боку А. Колодій як приклад такої консолідації називає події 2004 р. під назвою "Помаранчева революція", що розвіяла песимізм щодо можливої національної інтеграції усіх мовних та етнічних груп українського суспільства на політичній основі [5, 83]. На думку О.Даниленко багатоманітність не шкодить цілісності соціальної системи. Якщо відмінності не будуть штучно вирівнюватися, нівелюватися, а будуть одне одного доповнювати, якщо різновекторна спрямованість формування і взаємодії ідентичностей буде сполучатися з нерівноважною фрагментарністю коли жоден з фрагментів не пригнічує інший у співзвучності з ідеями Лейпхарта [19], то це буде сприяти розвитку громадянського суспільства і справжньої демократії [20, 390-391].

Для консолідації суспільства потрібні свідомі дії політичної еліти, певний консенсус політичних гравців щодо ключових конституційних цінностей. Певною спробою цього був круглий стіл, ініційований Президентом України з питань підписання Універсалу національної єдності 3 серпня 2006 року [21], який так і не дав очікуваних результатів. Чому ж на сьогоднішній день і досі відсутній консенсус політичних еліт?

Ю.Габермас розмежує конструктивні і деструктивні комунікативні практики. Комунікативні та стратегічні дії - це породження людського розуму здатиого як на творчі, так і на руйнівні вчинки. "Інше-розуму залишається дзеркальним відображенням розуму, що наділений владою. Самопожертва та перебування-у-дозволеності-бути (Seinlassen) залишаються так само прикутими до бажання мати у власному розпорядженні, як повстання супротивників влади проти знущань влади" [22, 301].

Сьогодні ж в нашій країні склалася досить тривожна ситуація. Поширеними є саме деструктивні практики. М. Дубинянський констатує, що "політики активно маніпулюють голосними націоналістичними гаслами, демонструють нездатність ефективно відстоювати стратегічні інтереси держави і виявляють явні авторитарні нахили" [23].

Яким чином все ж таки конструктивні комунікативні практики можуть бути впроваджені в Україні? Ю. Габермас зазначає, що змінити ситуацію при домінуванні деструктивних практик можна за допомогою залучення в комунікативний процес якомога більше число акторів, для чого він навіть пропонує правила етики дискурсу. В спрощеному вигляді в книзі "Залучення іншого. Студії політичної теорії" він дає такі практичні поради: а) ніхто з тих, хто може зробити релевантний внесок у дискусію, не може виключатися з числа її учасників; б) усім надаються однакові шанси на виголошення своїх міркувань; в) думки учасників мають відповідати тому, що вони говорять; г) комунікація мусить бути настільки вільною від зовнішнього та внутрішнього примусу, щоб позиції "Так" чи "Ні" стосовно критикованих претензій на значущість мотивувалися виключно силою переконання вагоміших підстав [7, 66].

Для впровадження таких практик, з одного боку, потрібна політична еліта. З іншого боку потрібно щоб і сам народ був здатен її виділити зі свого середовища і був готовий відгукнутися на її заклики. Тому цей процес є діалектичним. В цілому ми погоджуємося з А. Колодій, що політична нація і громадянське суспільство перебувають у тісній взаємозалежності. З одного боку, відсутність консолідованої політичної спільноти може спричинитися до формування кількох паралельних громадянських суспільств, які не зцементують народ у громадянську націю, а навпаки, створять глибокий рів усередині спільноти. З іншого боку, громадське життя сприяє виникненню спільних в тому числі політичних цінностей, тим самим зміцнюючи політичну спільноту [5, 11].

Використана література:

1. Барабаш Ю.Г. Народ і нація як суб'єкти конституційного права // Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (25-26 черв. 2009 р.). - Х.: Право, 2009. - С. 27-34.
2. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/3638428>
3. Положення про Український інститут національної пам'яті: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 05.07.2006 р. № 927 // Офіційний вісник України. - 2006. - № 27. - Ст. 1962.
4. Концепція Загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932 - 1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.02.2008 р. № 364-р // Офіційний вісник України. - 2008. - № 17. - Ст. 459.
5. Колодій А.Ф. Національний вибір суспільного буття / А.Ф. Колодій. - Львів: Астролябія, 2008. - 368 с.
6. Гришак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї / Я. Гришак. - К.: Критика, 2004. - 344 с.

7. Габермас Юрген Залучення іншого. Студії з політичної теорії / Ю.Габермас; пер. з нім. – Львів: Астролябія, 2006. – 416 с.
8. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт; пер. з англ. – К.: "К.І.С.", 2004. – 170 с.
9. Карась А.Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А.Ф. Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
10. Штернбергер Д. Конституційний патріотизм // Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изензее Й. и др. / пер. с нем. – М.: Современные тетради, 2005. – С. 302-311.
11. Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європі / У. Альтерматт; пер. с нем. – М.: Російськ. гос. гуманит. ун-т, 2000. – 367 с.
12. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Шнаппер Д.; пер. з франц. – Х.: Фоліо, 2007. – 223 с.
13. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 343-359.
14. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Ю. Хабермас; пер. с нем. – М.: Издательство "Бесъ Мир", 2008. – 192 с.
15. Калхун К. Націоналізм / Крэйг Калхун; пер. с англ. – М.: Издательский дом "Территория будущего", 2006. – 288 с.
16. Лейст А. Нация и патриотизм во времена глобализации // Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изензее Й. и др. / пер. с нем. – М.: Современные тетради, 2005. – С. 312-335.
17. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Джон Кін; пер. з англ. – К.: К.І.С., 2000. – 192 с.
18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/03/28/3403743/>
19. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт; пер. с англ. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.
20. Даниленко О.А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей / О.А. Даниленко. – Випуск: ЕГУ, 2007. – 404 с.
21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/done_img/files/universal0308.html
22. Габермас Ю. Філософський дискурс модерну / Юрген Габермас; пер. з нім. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/02/28/3383891/>

УДК 343.976+341.48

Є.М. Карпенко

**ТЕНДЕНЦІЇ РЕАГУВАННЯ СВІТОВОЇ
СПІЛЬНОТИ НА ПОШИРЕННЯ
НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИКІВ**

У статті визначено основні тенденції реагування світової спільноти на поширення в світі незаконного обігу наркотиків.

Ключові слова: *незаконний обіг наркотиків, Організація Об'єднаних Націй, Конвенції ООН, запобігання.*

В статье определены основные тенденции реагирования мирового сообщества на распространение в мире незаконного оборота наркотиков.

Ключевые слова: *незаконный оборот наркотиков, Организация Объединенных Наций, Конвенции ООН, противодействие.*

This article is devoted to main tendencies of reaction of world community on drug trafficking in the world.

Key words: *drug-trafficking, United Nation Organization, UNO convention, opposition.*

Навряд чи можна засумніватися в актуальності проблеми незаконного обігу наркотиків, що перестала сприйматися як щось рідкісне, хоча ще півстоліття назад проблеми незаконного розповсюдження і вживання наркотиків були долею лише порівняно вузького кола осіб і співробітників установ, що здійснюють боротьбу з наркобізнесом.

На даний час засоби масової інформації постійно повідомляють про наркоторговців, конфіскації великих партій героїну, кокаїну, марихуани та інших видів наркотиків, про терористичні акції та вбивства, так чи інакше пов'язані з наркобізнесом. Слова "наркоманія", "наркоторгівля", "наркобізнес" увійшли до нашого лексикону. Проблеми, пов'язані з незаконним обігом наркотиків, перетворилися для багатьох держав в чинник, що суттєво дестабілізує внутрішній стан, створює загрозу не лише здоров'ю і безпеці мільйонів людей, але і громадському світу, національній безпеці.

Світова спільнота рішуче виступає за боротьбу з цим злом. Пройшов час, коли проблема незаконного обігу наркотиків була проблемою лише у межах окремо взятої держави. Стрімке поширення наркоманії викликає заклопотаність не тільки урядів багатьох держав, але й міжнародних організацій. Вивченням проблеми незаконного обігу наркотиків займається Організація Об'єднаних Націй (далі - ООН), зокрема, що функціонують в її системі Управління по боротьбі з наркотиками і профілактиці злочинності (що базується у Відні), Міжнародна організація кримінальної поліції - Інтерпол та ін.

Проблема незаконного обігу наркотиків є центральною темою багатьох досліджень правників, зокрема О. М. Джужи, А. А. Музики, Д. Й. Ни-

кифорчука, В. Г. Пшеничного, Е. В. Расюка, О. М. Стрільціва, В. А. Тимошенка та інших видатних науковців. Однією з останніх монографічних робіт, присвяченій проблемам протидії незаконному обігу наркотиків в Україні, є дослідження доктора юридичних наук, доцента Д. Й. Никифорчука [1].

Але, на жаль, не знайшло свого відображення дослідження наркоситуації в світі. Виявленню чинників і тенденцій її розвитку, глобальних тенденцій незаконного виробництва і споживання наркотиків, розгорненій характеристиці кримінології транснаціонального наркобізнесу у вітчизняній літературі присвячено не так багато робіт. Як одні з не багатьох прикладів подібного дослідження можна привести роботу доктора юридичних наук, професора В. А. Тимошенка "Формування системи національної та міжнародної протидії сучасному наркобізнесу" [2] та кандидата юридичних наук, доцента Е. В. Расюка "Кримінологічна характеристика та запобігання транснаціональному наркобізнесу в Україні" [3], в яких досліджуються напрями протидії діяльності транснаціональної організованої наркозлочинності.

Мета даної роботи – визначити тенденції реагування світової спільноти на поширення незаконного обігу наркотиків.

Негативним тенденціям незаконного обігу наркотиків протистоять і протидіють реакції світової спільноти, направлені на його подолання, про що свідчить огляд матеріалів міжнародних форумів та аналіз міжнародно-правових актів по боротьбі з наркотизмом.

Загальною і визначальною тенденцією є розширення масштабів і вдосконалення міжнародно-правового регулювання заходів щодо протидії незаконному обігу наркотиків. Основа даної тенденції виражається в схемі: від постановки і вивчення проблеми незаконного обігу наркотиків, дії на нього з боку світової спільноти до встановлення міжнародного контролю за правомірним розподілом і використанням наркотиків і до ухвалення та реалізації все більш різноманітних деталізованих, раціоналізованих та посиленних заходів боротьби з незаконним обігом наркотиків і відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом, які розробляються міжнародними органами і організаціями та направлені на максимальне блокування шляхів розповсюдження наркотизму.

Названі тенденції поділяються на низку конкретних її проявів, зокрема:

- 1) актуалізація проблеми незаконного обігу наркотиків і заходів боротьби з ним;
- 2) розширення сфери міжнародно-правового регулювання напрямів і заходів подолання незаконного обігу наркотиків шляхом доповнення існуючих і прийняття нових міжнародно-правових норм;
- 3) підвищення цілеспрямованості боротьби з незаконним обігом наркотиків за допомогою виявлення його вразливих місць і дії на них на основі нових, більш досконалих міжнародно-правових норм;

4) спрямованість на забезпечення універсалізації, уніфікації, стандартизації розуміння міжнародно-правових норм, що регламентують боротьбу з незаконним обігом наркотиків та заходи його подолання;

5) ухвалення міжнародно-правових норм, що створюють реальні можливості протидії незаконному обігу наркотиків;

6) адаптація міжнародно-правових і внутрішньодержавних правових норм щодо боротьби з незаконним обігом наркотиків внаслідок приєднання держав до міжнародно-правових актів;

7) збільшення кількості держав – учасниць міжнародних конференцій, присвячених боротьбі з незаконним обігом наркотиків;

8) створення спеціалізованих міжнародних органів по боротьбі з незаконним обігом наркотиків і розширенням функцій цих органів.

Актуалізація проблеми незаконного обігу наркотиків і *заходів боротьби з ним* полягає в тому, що з часу скликання у 1909 році Шанхайської опіумної комісії, яка вперше офіційно в міжнародному масштабі акцентувала увагу на проблемах наркотизму, його регулювання і поступового обмеження, впродовж подальших вісімдесяти років пропорційно підвищенню ступеня суспільної небезпеки і розповсюдженості незаконного обігу наркотиків неухильно зростала увага до цієї проблеми. Це виражалось в проведенні конференцій, а також нарад, симпозіумів, зустрічей, що обирали своїм предметом розробку і ухвалення різноманітних міжнародно-правових актів, що регламентують заходи подолання незаконного обігу наркотиків, і рекомендацій, спрямованих на вдосконалення такого роду заходів і їх застосування.

Розширення сфери міжнародно-правового регулювання напрямів і заходів подолання незаконного обігу наркотиків шляхом доповнення тих, що є і ухвалення нових міжнародно-правових норм полягає в тому, що на кожному подальшому форумі і в кожному прийнятому міжнародно-правовому акті, присвяченому боротьбі з незаконним обігом наркотиків, включалися норми, регулюючі ті напрями та сфери протидії незаконному обігу наркотиків та шляхи його подолання, які раніше не були предметом міжнародно-правової регламентації.

Зокрема, в Гаазькій Конвенції 1912 року були вперше визначені види наркотичних засобів – опіум-сирець, курильний опіум, медилний опіум, морфін і деякі інші, вживання яких ставилося під міжнародний контроль. Згодом цей список розширювався: згідно Конвенції від 19 лютого 1925 року він був доповнений такими видами засобів для виготовлення наркотиків, як листя коки, кокаїн-сирець і індійські коноплі (канабіс), і, крім того, допускалася можливість включення в нього будь-якої іншої речовини, здатної по висновку уповноваженого органу викликати аналогічні шкідливі наслідки. Відповідно до Протоколу від 19 листопада 1948 року збільшення списку наркотиків виразилося у віднесенні до їх переліку синтетичних засобів, які на той час з'явилися, але не були пе-

редбачені ні в одному раніше прийнятому міжнародно-правовому акті. У Єдиній конвенції про наркотичні засоби 1961 року [4] та Конвенції про психотропні речовини 1971 року [5] передбачено істотно розширений перелік наркотиків з можливістю включення до нього нових засобів та його подальшої зміни і доповнення.

Як наголошувалося Гаазькою Конвенцією 1912 року, на держави-учасниці покладалися зобов'язання прийняти національні закони про контроль над виробництвом, розповсюдження, ввезенням і вивозом опіуму-сирцю, а також заходи по поступовій ліквідації незаконного виробництва, внутрішньої торгівлі і вживання курильного опіуму і забороні його імпорту і експорту. Угодою від 11 лютого 1925 року додатково передбачалося створення монопольних об'єднань для здійснення обігу опіуму і передача в державну монополію виробництва курильного опіуму.

У Женевській Конвенції від 19 лютого 1925 року¹ були закріплені такі нові заходи, як здійснення контролю за діяльністю осіб, що мають дозвіл на виготовлення, виробництво, ввезення, вивіз, продаж, розподіл і застосування наркотиків, і за приміщеннями, в яких дані особи здійснюють цей промисел або торгівлю; обмеження числа портів, міст і інших населених пунктів, через які дозволений вивезення або ввезення наркотиків; ухвалення внутрішньодержавного кримінального законодавства, що передбачає покарання за порушення положень даної Конвенції і т.д.

Конвенцією від 13 липня 1931 року на додаток до вказаних заходів були сформульовані наступні: видача злочинців за скоєння злочинів, пов'язаних з наркотиками; пропозиція створити внутрішньодержавні органи з метою застосування положень Конвенції, регламентації, спостереження і контролю за торгівлею лікарськими речовинами, вказаними в переліку, що додавався до Конвенції; припинення незаконного обігу наркотиків і т.п.

Бангкокська Угода від 27 листопада 1931 року містила такі доповнення, як, наприклад, дозвіл роздрібною торгівлею опіумом лише в урядових установах, встановлення кримінальної відповідальності за відвідування опіумних курильень особами молодше 21 роки. У Конвенції від 26 червня 1936 року в числі інших новацій було вперше спожите слово "боротьба" і передбачався значно розширене коло кримінально-караних

¹ Слід зазначити, що даний документ навіть в офіційних джерелах іменується з деякими розбіжностями, наприклад: "Соглашение по вопросу о производстве очищенного опиума, торговле им и употреблении его" (Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. - М.: Политгиздат, 1956. Вып. XIII. С. 483), "Соглашение относительно производства опиума для курения, внутренней торговли им и его использования" (Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. - М.: Международные отношения. 1970. Вып. XXIII. - С. 127).

діянь, пов'язаних з наркотиками. Протоколом від 19 листопада 1948 року країни, що підписали його, були зобов'язані інформувати ООН про будь-яку речовину, здатну привести до зловживання нею.

Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 року (з поправками) охопила міжнародно-правовим регулюванням низку нових напрямів, сфер і сторін незаконного обігу наркотиків і заходів боротьби з ним, наприклад, встановивши спеціальний порядок культивування наркотиковмісних рослин і виготовлення наркотичних засобів, єдині правила зберігання останніх, зобов'язавши учасників Конвенції співробітничати один з одним і компетентними міжнародними організаціями в проведенні кампаній по боротьбі з незаконним обігом наркотиків, застосовувати до винних, таких, що скоїли навмисні злочини, пов'язані з наркотиками, покарання у вигляді позбавлення волі і т.д.

У Конвенції ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20 грудня 1988 року (далі – Конвенція ООН 1988 року) [6] містяться рекомендації визнати на внутрішньодержавному законодавстві кримінальними злочинами – конкретні навмисні дії, розширений перелік яких включений Конвенцією в поняття "незаконний обіг", і додатковими покаранням – таких заходів, як лікування наркоманів, відновлення їх працездатності або соціальної реабілітації, подальше спостереження за ними. Конвенція сформулювала рекомендації про використання контрольованих поставок на міжнародному рівні на основі взаємних домовленостей.

Підвищення цілеспрямованості боротьби з незаконним обігом наркотиків за допомогою виявлення вразливих місць наркобізнесу і дії на них на основі нових, більш довершених міжнародно-правових норм виявляється в тому, що у міру поглибленого усвідомлення світовою спільнотою небезпеки незаконного обігу наркотиків і виявлення вразливих місць злочинної діяльності, пов'язаної з цим негативним явищем, приймалися відповідні міжнародно-правові норми. Так, на основі Гаазької Конвенції 1912 року договірні сторони брали на себе зобов'язання вжити заходи для поступової ліквідації виробництва курильного опіуму, внутрішньої торгівлі ним, його вживання, а також заборони його імпорту і експорту. Відповідно до положень Угоди від 11 лютого 1925 року передбачалася передача виробництва курильного опіуму в державну монополію. Конвенція від 19 лютого 1925 року встановлювала контроль над діяльністю осіб, що мають дозвіл на виготовлення, виробництво, ввезення, вивезення, продаж, розподіл і застосування наркотиків, і над приміщеннями, в яких ці особи здійснювали даний промисел або торгівлю, а також обмежувала число портів, міст і інших населених пунктів, через які будуть дозволені вивезення або ввезення наркотичних засобів. Відповідно до Бангкокської Угоди від 27 листопада 1931 року встановлювалася кримінальна відповідальність за відвідування опіумних курильень особами молодше 21 роки. За

Паризьким Протоколом від 19 листопада 1948 року підлягали взяттю під контроль синтетичні наркотики; Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 року встановила спеціальний порядок культивування наркотиковмісних речовин; віднесла до кримінально-караних ряд нових діянь, наприклад, пропозиція наркотиків з комерційною метою, маклерство. Конвенцією ООН 1988 року закріплювалося положення про використання контрольованих постачань наркотиків на міжнародному рівні на основі домовленостей. Згідно заяви Комітету з правил здійснення банківської діяльності і банківському нагляду від 12 грудня 1988 року і липневому 1989 року рішенням глав держав, урядів семи провідних індустріальних держав і голови Комісії Європейських Співтовариств були вжиті заходи по запобіганню злочинному використанню банківської системи в цілях відмивання коштів, одержаних в результаті торгівлі наркотиками.

Спрямованість на забезпечення універсалізації, уніфікації, стандартизації розуміння міжнародно-правових норм, що регламентують протидію незаконному обігу наркотиків, і заходи його подолання, виявляється, зокрема: у встановленні Гаазькою Конвенцією 1912 року, Конвенцією від 19 лютого 1925 року, Єдиною Конвенцією 1961 року та Конвенцією 1971 року єдиних переліків-списків контрольованих наркотиків; у одноманітному визначенні Конвенцією від 13 липня 1931 року понять "виробництво", "рафінування", "переробка", "резервні складські запаси" "державні складські запаси", "ввезення-вивіз", "культивування", "незаконний обіг", "ввезення", "вивіз", "територія", "виготовлення", "препарат", "складські запаси", "спеціальні складські запаси"; у визнанні Єдиною Конвенцією 1961 року (з поправками) Конвенцією 1971 року та Конвенцією 1988 року злочинними і караними уніфікованих переліків суспільно небезпечних діянь.

Ухвалення міжнародно-правових норм, що створюють реальні можливості протидії незаконному обігу наркотиків, полягає в тому, що на кожному новому етапі міжнародно-правового регулювання протидії незаконному обігу наркотиків і боротьби з цим негативним явищем світовою спільнотою приймається все більша кількість не декларативних, а конкретних і реальних норм, що забезпечують або направлених на забезпечення найбільш ефективного і дієвого подолання незаконного обігу наркотиків, що впроваджуватимуться в правозастосовчу практику. Наприклад, якщо Шанхайською опіумною комісією 1909 року, жодних конструктивних заходів протидії незаконному обігу наркотиків вироблено не було, то Гаазькою Конвенцією 1912 року були визначені конкретні види наркотиків, немедичне вживання яких ставилося під міжнародний контроль. Згідно Угоди від 11 лютого 1925 року передбачалися створення монопольних установ для здійснення обігу опіуму і передача в державну монополію виробництва курильного опіуму. Конвенція від 19 лютого 1925 року розширила перелік контрольованих наркотиків, а на договірні сторони

поклала низку зобов'язань, включаючи: обмеження використання, виробництва, ввезення, продажу, розподілу, вивезення і застосування наркотиків винятково у медичних і наукових цілях; контроль за діяльністю осіб, що мають дозвіл на виготовлення, виробництво, ввезення, вивезення, продаж, розподіл і застосування наркотиків, і за приміщеннями, в яких ці операції проводилися; скорочення числа портів, міст і інших населених пунктів, через які допускалися вивезення і ввезення наркотичних засобів. Раніше вже розглядалися відповідні положення Бангкокської Угоди 1931 року, Конвенції від 13 липня 1931 року і від 26 червня 1936 року, Протоколу від 19 січня 1948 року, Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 року року (з поправками), Конвенції ООН 1971 та 1988 року, документів Європейського Співтовариства 1988 – 2010 років.

Зближення міжнародно-правових і внутрішньодержавних правових норм про боротьбу з незаконним обігом наркотиків за результатами приєднання держав до міжнародно-правових актів виражається у взаємному збагаченні міжнародно-правових і внутрішньодержавних правових норм, направлених на подолання незаконного обігу наркотиків. З одного боку, світова спільнота створює міжнародно-правові норми, сприймає внутрішньодержавні правові норми і зводить їх в ранг міжнародно-правових, з іншого – держави включають міжнародно-правові акти, що містять норми про боротьбу з незаконним обігом наркотиків у внутрішньодержавне законодавство. На даний час, внутрішньодержавні правові норми повинні обов'язково відповідати міжнародно-правовим, зокрема, що встановлюють перелік наркотиків і перелік тих суспільно небезпечних діянь, що визнаються злочинними, а також норм, що визначають порушення кримінального переслідування проти осіб, що скоюють злочини, пов'язані з наркотиками, регулюючих видачу таких осіб іноземній державі, і т.д.

Збільшення кількості держав-учасниць міжнародних конференцій, присвячених боротьбі з незаконним обігом наркотиків, і зростанням числа держав, що приєднуються до міжнародно-правових актів, виявляються в тому, що якщо, наприклад, в Шанхайській опіумній комісії 1909 року взяли участь 13 держав, то в Нью-йоркській конференції 1961 року, на якій була прийнята Єдина Конвенція, – 73 держави, і до цієї Конвенції і до Конвенції ООН 1988 року, ратифікувавши їх, приєдналися і продовжують приєднуватися багато держав.

Створення спеціалізованих міжнародних органів по боротьбі з незаконним обігом наркотиків і розширенням функцій цих органів полягає в тому, що світова спільнота покликає створювати такі органи, наприклад: у 1925 році – Постійний центральний комітет з наркотичних засобів, в 1928 році – Спеціальна комісія, в 1931 році – Контрольна комісія, в 1961 році замість тих, що раніше діяли – Комісія по наркотичних засобах Економічної і соціальної ради ООН і Міжнародний комітет з контролю над наркотиками ООН, в 1989 році – Спеціальна оперативна група з фінансових

питань, пов'язаних із запобіганням відмиванню коштів, одержаних в результаті торгівлі наркотиками. На ці органи покладається все більше число функцій, обумовлених необхідністю протидії новим проявам незаконного обігу наркотиків, що виражаються у все витонченіших способах його розповсюдження, скоєння пов'язаних з наркотиками злочинів і відмивання коштів, одержаних від обігу наркотиків.

Підводячи підсумки зазначимо, що розглянуті нами тенденції реакції світової спільноти на незаконний обіг наркотиків багато в чому обумовлені поступальним пізнанням цього суспільно небезпечного явища, напрямів, сфер, сторін і способів його розповсюдження. В зв'язку з цим можна прогнозувати збереження і продовження названих тенденцій.

Використана література:

1. Никифорчук Д. Й. Організаційно-тактичні засади протидії незаконному обігу наркотичних засобів оперативними підрозділами міліції України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 "Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність" / Д. Й. Никифорчук // Київ. нац. ун-т внутр. справ. - К., 2010. - 18 л.

2. Тимошенко В. А. Формування системи національної та міжнародної протидії сучасному наркобізнесу [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 "Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право" / В. А. Тимошенко // Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. - Харків, 2006. - 36 с.

3. Расюк Е. В. Криминологічна характеристика та запобігання транснаціональному наркобізнесу в Україні [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 "Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право" / Е. В. Расюк // Нац. акад. внутр. справ України. - К., 2005. - 20 с.

4. Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 року. Законодавство у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів [Текст] : Зб. нормат. актів / У 2 ч. - Ч. 1. - К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. - С. 88-138.

5. Конвенція про психотропні речовини 1971 року // Законодавство у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів [Текст] : Зб. нормат. актів / У 2 ч. - Ч. 1. - К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. - С. 155-191.

6. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20 грудня 1988 року // Законодавство у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів [Текст] : Зб. нормат. актів / У 2 ч. - Ч. 1. - К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. - С. 191-231.

Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

УДК 343.36

В.П. Дробот

**УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ
ЗА НАРУШЕНИЕ ПРАВИЛ
АДМИНИСТРАТИВНОГО НАДЗОРА
КАК РУДИМЕНТ В СИСТЕМЕ
ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ПРАВОСУДИЯ**

У роботі на підставі аналізу елементів складу злочину, передбаченого статтею 395 КК України "Порушення правил адміністративного нагляду"; думок вітчизняних та зарубіжних вчених про об'єкт злочинів проти правосуддя; характер і ступінь суспільної небезпеки правопорушень, як критерія розмежування проступків (адміністративних правопорушень) від злочинів (кримінальних правопорушень) обґрунтовується висновок про невідповідність об'єкту посягання розміщення законодавцем даної статті у розділі 18 особливої частини Кримінального закону: "Злочини проти правосуддя" та про декриміналізацію цього діяння.

Ключові слова: правосуддя, склад злочину, адміністративний нагляд, адміністративне правопорушення, кримінальний закон.

В работе на основании анализа элементов состава преступления, предусмотренного статьей 395 УК Украины "Нарушение правил административного надзора"; мнений отечественных и зарубежных ученых об объекте преступлений против правосудия; характере и степени общественной опасности правонарушений, как критерия разграничения проступков (административных правонарушений) от преступлений (уголовных правонарушений) обосновывается вывод о несоответствии объекту посягательства размещение законодателем данной статьи в разделе 18 Особенной части Уголовного закона: "Преступления против правосудия" и о декриминализации этого деяния.

Ключевые слова: правосудие, состав преступления, административный надзор, административные правонарушения, уголовный закон.

In this paper basing on analysis of the crime elements, described in the Article 395 of the Criminal Code of Ukraine "Violation of the rules of administrative

supervision"; the opinions of native and foreign scientists about the object of crimes against justice; the nature and degree of social danger of the offences as a criterion for distribution of misdeed (administrative offences) and crime (criminal offences) justifies a conclusion about the inconsistency of the object of the violence to the hosting of this article by the legislator in section 18 of the special part of criminal law: "Crimes against justice" and the decriminalization of the act.

Key words: justice, crime elements, administrative supervision, administrative offences, criminal law.

Статья 395 УК Украины к разряду преступлений против правосудия относит нарушение правил административного надзора, а именно самовольное оставление лицом местожительства с целью уклонения от административного надзора, а также неприбытие без уважительных причин в определенный срок к избранному местожительству лица, в отношении которого он установлен при освобождении из мест лишения свободы. Санкция статьи предусматривает наказание в виде ареста на срок до шести месяцев.

Анализируемый состав не является новеллой в системе норм Особенной части Уголовного закона, поскольку уголовная ответственность за данное деяние была предусмотрена ст. 196-1 главы 9 "Преступления против порядка управления" УК Украины 1960 года изложенной законодателем в следующей редакции: "ч. 1 Злостное нарушение правил административного надзора, если оно совершено лицом, к которому дважды в течении года применялись административные взыскания за такие же нарушения. Ч. 2 Самовольное оставление поднадзорным места жительства с целью уклонения от административного надзора, а равно неприбытие без уважительных причин в определенный срок к избранному месту жительства лица, в отношении которого установлен административный надзор при освобождении из мест лишения свободы".

С целью определения мотива рокировки законодателем указанного общественно-опасного деяния из главы 9 "Преступления против порядка управления" УК 1960 года в раздел 18 "Преступления против правосудия" действующего УК проведем сравнительный анализ двух уголовно-правовых норм. Констатируем: отказ от применения административной преюдиции при конструкции норм Особенной части и как следствие декриминализацию деяния, ранее предусмотренного ч. 1 ст. 196-1 УК Украины 1960 года; смягчение наказания с 1 до 3 лет лишения свободы до шести месяцев ареста; замену ранее использованного термина "поднадзорный" на термин "лицо".

Вынесенный в заглавие статьи вопрос, почему практически идентичное по объективной стороне деяние с 2001 года трансформировалось в преступление против правосудия (стало причинять ущерб нормальной деятельности суда и правоохранительных органов по обеспечению целей и задач правосудия в соответствии с законом [1, с. 396]) остался без ответа.

В русле обозначенной проблематики отметим и то обстоятельство, что за совершение указанного правонарушения предусмотрена и административная ответственность в соответствии со ст. 187 КоАП Украины изложенной законодателем в следующей редакции: "Нарушение правил административного надзора лицами, в отношении которых установлен такой надзор, а именно: п. 2 не уведомление работников органа внутренних дел осуществляющих административный надзор об изменении места работы либо проживания или о выезде за границы района (города) по служебным делам; п. 5 не регистрация в органе внутренних дел".

Сравнительный анализ уголовно-правовой и административно-правовой нормы позволяет сделать вывод, что речь, по сути, идет об одном и том же правонарушении. Если лицо самовольно оставляет местожительства с целью уклонения от административного надзора, то оно соответственно и не уведомляет работников правоохранительного органа об изменении места проживания. Если лицо без уважительных причин не прибывает в определенный срок к избранному местожительству, то оно априори и не проходит регистрацию в органе внутренних дел.

Указание законодателем на цель совершения такого деяния как обязательный признак состава преступления не в полной мере ограничивает правонарушение от преступления. Действительно, при отсутствии такой цели деяние следует идентифицировать как административное правонарушение, однако при ее наличии содеянное виновным лицом подпадает под действие и ст. 187 КоАП Украины (для применения которой цель не имеет значения) и ст. 395 УК Украины.

Таким образом, в случае самовольного оставления лицом местожительства с целью уклонения от административного надзора и не уведомлении работников органа внутренних дел об изменении проживания, а также неприбытии в определенный срок к избранному месту жительства и не прохождения регистрации поднадзорный может быть привлечен к юридической ответственности двух видов административной и уголовной.

В соответствии со ст. 3 Закона Украины "Об административном надзоре за лицами, освобожденными из мест лишения свободы" такой надзор устанавливается только в отношении совершеннолетних лиц:

а) осужденных к лишению свободы за тяжкие, особо тяжкие преступления или осужденных два и более раза к лишению свободы за умышленные преступления, если во время отбытия наказания их поведение свидетельствовало, что они упорно не желают стать на путь исправления и остаются опасными для общества;

г) осужденных к лишению свободы за одно из преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров.

При этом применительно к редакции пункта "г" необходимо сделать замечание законодателю в части ее незавершенности, поскольку ряд уго-

ловно-правових норм розділа 13 Особливої частини УК України (ст.ст. 305-308, 313, 315, 317, 320) передбачають кримінальну відповідальність не тільки за незаконний оборот наркотических засобів, психотропних речовин, але й їх аналогів.

Аналоги наркотических засобів і психотропних речовин – це заборонені до обороту в Україні речовини природного або синтетического походження, хімічна структура і властивості яких подібні хіміческій структурі і властивостям наркотических засобів і психотропних речовин [2, с. 830].

Адміністративний нагляд встановлюється в судовому засіданні постановленням суду по місцонаходженню закладу виконання покарання по представленню начальника цього закладу. Постановлення суду може бути оскаржено в установленному законом порядку. (Частина сьомая в редакції Закону № 2537-111 від 21.06.2001).

Слід зауважити, що провозглашена можливість оскарження постановлення "в установленному законом порядку" є по своїй суті декларативною, оскільки цей порядок в Законі України "Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі" не визначено. По справедливому мненню А.Т. Комзюка такий порядок речей суперечить ст. 55 Конституції України гарантуючій право громадян на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [3, с. 125].

В якості обґрунтування наведеного мненню можна сослатися і на ст. 63 Конституції України: "осуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вирокем суду".

Характеризуючи об'єктивну сторону злочину, передбаченого ст. 395 УК України зауважимо, що вона виражається в здійсненні дій чи бездіяльності. По своїй законодавчій конструкції склад злочину формальний. Злочин вважається закінченим з моменту здійснення самого діяння, а саме самовільного залишення місця проживання (діяння), або неприбуття без уважливих причин в визначений термін до вибраного місця проживання (бездіяльність).

Самовільне залишення – це зміна без уважливих причин і повідомлення об цьому працівників міліції, здійснюючих адміністративний нагляд, місця проживання як в межах одного і того ж населеного пункту, так і виїзд без дозволу органу внутрішніх справ до іншого населеного пункту (п. "в" ст. 9, 10 Закону від 01.12.1994). Неприбуття до місця проживання означає, що наглядовий або взагалі не з'являється в цьому місці або прибуває туди з порушенням терміну, встановленого постановленням про встановлення адміністративного нагляду.

Возвращаясь к вопросу обоснованности отнесения законодателем анализируемого деяния к разряду преступлений против правосудия, для уяснения логики принятия такого решения, его правоты или заблуждения, необходимо определиться с сущностью понятий "правосудие", "деятельность по осуществлению правосудия", "преступления против правосудия", а также с объектом посягательства.

Отечественные ученые определяют правосудие как реализацию полномочий органов судебной власти (судей) исключительно на основаниях, в пределах и порядке, предусмотренном Конституцией Украины и законами в форме гражданского, хозяйственного, административного, уголовного, а также конституционного судопроизводства [4, с. 739].

В юридической литературе периодически обсуждается вопрос о правомерности использования термина "правосудие" в названии соответствующего раздела Уголовного закона и при определении объекта преступных посягательств, поскольку согласно ст. 124 Конституции Украины правосудие в государстве осуществляется исключительно судами.

Действительно в большинстве отраслей права использование термина "правосудие" подразумевает только деятельность суда. Однако, как справедливо указывает А.В. Наумов и другие ученые [5, с. 682], уголовное право является исключением из этого правила и употребляет это понятие в более широком смысле, включая в его содержание и деятельность органов и лиц, призванных содействовать суду в решении стоящих перед ним задач. Эти органы и лица являются частью механизма, в нашем примере, уголовного судопроизводства, во многом обеспечивающим его функционирование, без деятельности которых правосудие не смогло бы выполнить свое предназначение.

Обоснованность такого вывода подтверждается наличием в этом разделе составов устанавливающих уголовную ответственность за уклонение от отбывания наказания в виде ограничения свободы и в виде лишения свободы (ст. 390 УК Украины); за злостное неповиновение требованиям администрации учреждения исполнения наказаний (ст. 391 УК Украины); за действия, дезорганизующие работу учреждений исполнения наказаний (ст. 392 УК Украины); за побег из места лишения свободы или из-под стражи (ст. 393 УК Украины).

Аналогичную позицию занимают и ученые РФ относят к преступлениям против правосудия: "общественно опасные противоправные деяния, посягающие на процессуальную деятельность суда по рассмотрению и разрешению входящих в его компетенцию дел, на процессуальную и постпроцессуальную деятельность иных лиц, содействующих достижению целей и задач правосудия, осуществляющих точное и неукоснительное исполнение принятого судом решения, а также на личную безопасность участников процесса и их близких" [6, с. 205-208].

Преступления против правосудия всегда связаны со спецификой деятельности органов правосудия, поэтому иные посягательства, нарушающие нормальную их работу, но не связанные со спецификой правосудия, представляют собой преступления против государственной службы (злоупотребление должностным положением, превышение власти, взяточничество и т.п.) либо против порядка управления. Именно по этой причине (отсутствию связи со спецификой деятельности органов правосудия), как представляется автору, статья 196-1 УК Украины 1960 года и была размещена законодателем в главе 9 "Преступления против порядка управления".

В контексте проводимого исследования важным фактором является определение момента начала и окончания деятельности по осуществлению правосудия. По нашему мнению отправным моментом начала такой деятельности проводимой в форме уголовного судопроизводства является поступление заявления или сообщения о совершенном либо готовящемся преступлении и регламентируемый ч. 4 ст. 97 УПК Украины порядок их проверки и разрешения. Необоснованное (незаконное) принятие процессуального решения (например, постановления об отказе в возбуждении уголовного дела) на этом этапе уголовного процесса в "зародыше" устраняет предпосылки осуществления такой деятельности либо создает труднопреодолимые препятствия для ее осуществления.

Процессуальным продолжением указанной деятельности является возбуждение уголовного дела – досудебное следствие – судебное рассмотрение – приговор – исполнение назначенного судом наказания. Окончанием деятельности по осуществлению правосудия, применительно к субъекту анализируемого деяния, следует признать день отбытия назначенного судом наказания в виде лишения свободы и освобождения его из уголовно-исполнительного учреждения.

Правосудие уже свершилось, лицо, совершившее преступление претерпело меры государственного принуждения в виде лишения свободы на длительный срок. За нарушение режима отбывания наказания и нежелание (по мнению администрации учреждения) встать на путь исправления подвергалось соответствующим мерам взыскания: лишения свиданий с родными, получения передач, содержание в карцере, не применение условно-досрочного освобождения, установление административного надзора.

Не вдаваясь глубоко в проблему обоснованности и эффективности установления административного надзора, по определению В.К. Грищука своеобразного способа средневековой стигматизации (клеймования) граждан [7, с. 164], пунктирно обозначим несколько дискуссионных моментов.

1. Применительно к нежеланию осужденного встать на путь исправления как основания установления административного надзора уместно

привести мнение А.А. Ковалкина: "Исправительно-трудовые учреждения не только никого не перевоспитали, а были и остались рассадниками зла и школой совершенствования преступного мастерства (ремесла). Человек, отбывший наказание и не совершивший после этого преступлений - нонсенс; заслуга, прежде всего, личная" [8, с. 206].

2. Созданы и соблюдены ли со стороны государства необходимые условия для исправления таких лиц: надлежащее финансирование уголовно-исправительных учреждений; загруженность их работой; наличие подготовленного и укомплектованного штата воспитателей; соответствующий образовательный, культурный и профессиональный уровень их подготовки; добросовестное исполнение сотрудниками своих обязанностей; исключение грубости, фамильярности, предвзятости, ущемления личного достоинства, нарушений законности, поборов, взяточничества, коррупции при наложении взысканий, решении вопросов о условно-досрочном освобождении либо оформлении материалов на установление административного надзора.

Не вызывает ли несоблюдение этих условий ответную защитную реакцию, протест осужденных в форме нарушений установленных правил отбывания наказания? Оценивая ситуацию с административным надзором, невольно возникает крамольный вопрос, а не проще ли и экономней для государства установить судебный порядок продления срока содержания осужденных в уголовно-исправительном учреждении сверх определенного приговором в случаях их упорного нежелания встать на путь исправления, и следовательно опасности для общества т.е. исходя из характеристики личности (лицо как источник повышенной опасности), в сравнении с длительным и дорогостоящим (задатным) процессом уголовного судопроизводства?

Однако, следуя такой логике необходимо установить уголовную ответственность и для сотрудников уголовно-исполнительных учреждений за непринятие в установленный приговором суда срок (для этой категории лиц, как правило, длительный) исчерпывающих мер по исправлению осужденных в случае совершения последними после освобождения новых преступлений.

Вместе с тем, оставим эти проблемы для разрешения теоретикам в области уголовно-исполнительного права и обратимся к примеру из судебной практики. 1 августа 2001 года Малышкин А.В., в отношении которого постановлением Балаклейского районного суда Харьковской области был установлен административный надзор, по прибытию к избранному месту жительства (г. Харьков) не прошел регистрацию в ОВД. 3 августа, без уведомления работников милиции, оставил место жительства и уехал в г. Евпаторию, где в течении месяца проходил курс лечения от туберкулеза. По всевозвращению в г. Харьков в отношении Малышкина А.В. возбуждено

уголовное дело по ст. 395 УК Украины и за совершенное преступление против правосудия он был осужден к аресту сроком один месяц (Вирок по справі № 1-163/2002 // Архів Жовтневого районного суду м. Харкова).

На повестке дня возникает ряд взаимосвязанных вопросов. Первый, из них, чисто риторический: почему неприбытие лица в конкретны день к избранному месту жительства автоматически причиняет или создает реальную угрозу причинения вреда нормальной процессуальной деятельности суда и правоохранительных органов (прокуратуры, досудебного следствия, дознания, органов исполнения наказания) по обеспечению целей и задач правосудия? Каким образом данное деяние посягает на личную безопасность участников процесса и его близких?

Предупреждению преступлений как одной из задач Уголовного закона? Здесь мы, во-первых отмечаем ошибочность утверждения А.Т. Комзюка: "...ни одна другая отрасль права подобные отношения (то есть когда преступление отсутствует, однако существует реальная угроза его совершения) не регулирует. Закон не допускает, так сказать, "включения" норм права уголовного блока (уголовного, уголовно-процессуального и уголовно-исполнительного) в таких случаях, поэтому влиять на ситуацию можно только при помощи использования административно-правовых норм" [3, с. 120] и по примеру одного из политических деятелей прошлого столетия можем заявить "есть такая норма", а именно ст. 395 УК Украины.

Вместе с тем, по данным УИТ УМВД Украины в Луганской области в 2009 году 8454 лица повторно совершили преступления, при этом только в отношении 117 из них или 1,4% был установлен административный надзор.

Законодатель даже в целях выполнения указанной задачи не пошел ведь по пути установления уголовной ответственности за любые виды нарушения правил административного надзора и в отношении любых лиц, совершивших умышленные преступления, хотя позиция его достаточно противоречива.

Так, административный надзор устанавливается в отношении лиц, осужденных за одно из преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, однако не устанавливается в отношении лиц осужденных за одно из преступлений, связанных с незаконным оборотом огнестрельного оружия, боеприпасов, взрывчатых веществ, радиоактивных материалов и т.п. В то же время степень общественной опасности этих категорий преступлений, в целом, равнозначна.

О значимости наличия уголовной ответственности за нарушения правил административного надзора как средства решения задачи предупреждения преступности свидетельствует факт возбуждения сотрудниками правоохранительных органов Луганской области в 2009 году 114 уголовных дел по ст. 395 УК Украины, из которых в суд направлено только 60.

Во-вторых, а по значимости аргументации, в первую очередь, на по-

вестке дня стоит вопрос об общественной опасности анализируемого деяния, и ее степени.

Правонарушения по своему характеру и общественной опасности разделяются на преступления (уголовные правонарушения), проступки (административные правонарушения) и гражданско-правовые правонарушения (деликты) [9, с. 43].

П.С. Матышевский характеризует общественную опасность – как объективное свойство преступления причинять или создавать угрозу причинения вреда объектам уголовно-правовой охраны. Вместе с тем, закон употребляет и такие понятия, как "характер" и "степень общественной опасности". Характер общественной опасности преступления – это качественный показатель, определяемый, прежде всего, той или иной группой общественных отношений, на которые посягает преступление. Степень общественной опасности зависит от формы вины, мотива и цели, способа совершения действия, места, обстановки и стадии его совершения, тяжести преступных последствий [10, с. 38].

По мнению одного из корифеев уголовного права Украины П.П. Михайленко – общественная опасность является необходимым признаком не только преступления, но и любого другого правонарушения. Общественно опасные деяния степень общественной опасности, которых ниже уровня, необходимого для признания их преступными, остаются за пределами уголовно-правовой юрисдикции. Преступление как вид правонарушения характеризуется более высокой по сравнению с другими видами правонарушений, степенью общественной опасности [11, с. 46].

Обоснованность мнений известных отечественных ученых подтверждает сравнительный анализ административно-правовых и уголовно-правовых норм действующего законодательства.

Так, ст. 59 КоАП Украины устанавливает административную ответственность за нарушение правил охраны водных ресурсов. Ст. 242 УК Украины "Нарушение правил охраны вод" предусматривает уголовную ответственность за аналогичное деяние, однако степень общественной опасности разделяющей административное правонарушение от преступления выделена законодателем путем указания в диспозиции статьи на тяжесть последствий: "если это повлекло загрязнение поверхностных или подземных вод и водоносных горизонтов...создало опасность для жизни, здоровья людей или для окружающей среды".

Ст. 107 КоАП Украины предусматривает ответственность за нарушение правил по карантину животных и других ветеринарно-санитарных правил (т.е. за сам факт нарушения). Ст. 251 УК Украины идентифицирует такие нарушения в качестве преступления, если они повлекли распространение эпизоотии или иные тяжкие последствия.

Нарушение установленных законодательством требований пожарной безопасности – административное правонарушение (ст. 175 КоАП Украины). Аналогичное нарушение "повлекшее возникновение пожара",

при этом не любого, а которым "причинен вред здоровью людей или имущественный ущерб, в крупном размере" является преступлением (ст. 270 УК Украины).

Тяжесть последствий деяния (сумма похищенного имущества, степень тяжести причиненных потерпевшему телесных повреждений) является критерием разграничения мелкого хищения чужого имущества, нарушений правил безопасности дорожного движения и эксплуатации транспорта (правонарушений) от преступлений, предусмотренных ст.ст. 185, 190, 286 УК Украины.

Проведенный анализ достаточно убедительно свидетельствует, что только в нашем случае, законодатель допустил отступление от этого правила. Наличие же одновременно юридической ответственности двух видов за нарушение правил административного надзора, отсутствие законодательных критериев отграничения правонарушения от преступления, является, по нашему мнению, питательной средой для злоупотреблений, взяточничества и коррупции должностных лиц органов внутренних дел, осуществляющих контроль за состоящими под надзором лицами.

Применительно к категории преступлений против правосудия анализируемое деяние полностью охватывается диспозицией ч. 1 ст. 382 УК Украины "Неисполнение судебного решения" (В ред. от 07.07.2010 // Голос Украины. - 03.08.2010. - № 142) и представляет собой нечто иное, как умышленное неисполнение постановления суда, вступившего в законную силу.

Изложенные аргументы, в своей совокупности, позволяют сделать вывод, что по степени общественной опасности нарушение правил административного надзора является административным правонарушением. Наличие уголовной ответственности за данное деяние, тем более в системе преступлений против правосудия, представляется своеобразным правовым рудиментом (лат.- недоразвитый, исчезающий, остаточный [12, с. 337]) либо атавизмом (появление у потомков каких-либо признаков существовавших у отдаленных предков, чаще всего о явлениях уродства или вырождения [12, с. 43]) среди уголовных норм Особенной части действующего Уголовного закона в сравнении с их редакцией в УК Украины 1960 года.

Не случайно уголовная ответственность за данное деяние не предусмотрена в УК РФ. Отсутствует она и в УК большинства стран ближнего зарубежья, оставшись как правовой реликт, в ст. 362 УК Республики Казахстан, ст. 422 УК Республики Беларусь и в ст. 272 УК Болгарии, размещенной законодателем в разделе 1 главы 8 "Преступления против порядка управления.

Таким образом, статья 395 УК Украины фактически устанавливает уголовную ответственность за отрицательное поведение лица во время отбывания наказания в местах лишения свободы, за то, что осужденный упорно не желает встать на путь исправления, за высказывание им намерения продолжить преступную деятельность. Вместе с тем: "мысли, мне-

ния лица могут иметь антиобщественную направленность. В этом случае они вызывают общественное осуждение. Но если эти мысли, мнения, намерения не выходят за рамки психической жизни и не были выражены в общественно-опасных деяниях этого лица, они не образуют состава того или иного преступления и не влекут уголовную ответственность [11, с. 46].

Целью и назначением данной статьи УК следует признать облегчение работы отдельной категории сотрудников милиции (как правило, уголовного розыска и участковых инспекторов), чтобы указанный ограниченный контингент, образно говоря, постоянно находился "под рукой" и в случае совершения нераскрытых преступлений в районе их местожительства, можно было быстро и своевременно доставить поднадзорных в ОВД для отработки типичной версии о их причастности к совершенному общественно-опасному деянию.

Данное обстоятельство является логическим обоснованием отрицательного отношения руководителей органов и подразделений ОВД к самой постановке вопроса о декриминализации указанного состава.

Вместе с тем, в заключение, уместно привести не утратившего своей актуальности и к сожалению не полностью учтенного разработчиками УК Украины 2001 года предложение С.В. Трофимова: "Особенная часть УК должна создаваться на основе принципа максимальной экономии уголовной репрессии. В ней следует сосредоточить лишь нормы о деяниях, действительно представляющих значительную общественную опасность. Все другие деяния, требующие воздействия (взыскания) на основе норм права должны быть декриминализованы и войти в сферу регулирования административного и других отраслей законодательства. Во всех случаях, когда есть возможность ограничиться применением административного воздействия, предпочтение должно быть отдано последним" [13, с. 66-67].

Использованная литература:

1. Кудрявцев В.Н. Преступления против правосудия. // Уголовное право России. Особенная часть: учеб. под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – 2-е изд., перераб. и доп. М., 2001. – 476 с.
2. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. третє, переробл. та доповн. – Х.: ТОВ "Сдіссей", 2007. – 1184 с.
3. Комзюк А.Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності в Україні: Дис... доктора юрид. наук. – Харків, 2002. – 408 с.
4. Научно-практический комментарий к Уголовному кодексу Украины / Под ред. С.С. Яценко. – Киев "А.С.К.". – 2005. – 1096 с.
5. Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 2. Особенная часть. – М., "Юридическая литература", 2004. – 832 с.
6. Полный курс уголовного права в 5 томах. Под редакцией доктора

юридических наук А.И. Коробеева. Санкт-Петербург, издательство Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2008. – Т. 5. – 951 с.

7. Гришук В.К. Методологічні засади сучасної державної політики України. / Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики (Збірник наукових праць). – Київ: Українська академія внутрішніх справ, – 1994. – 308 с.

8. Ковалкин А.А. Меры сдерживания преступности / Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики. (Збірник наукових праць). – Київ: Українська академія внутрішніх справ, 1994. – 308 с.

9. Козьяков І.М. Судоустрій та організація правоохоронних органів: Навчальний посібник. – Алчевськ: ВПЦ "Ладо", ДГМІ, – 1998. – 319 с.

10. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий (ответ. ред. Яценко С.С., Шакун В.И.), – К.: "Правові джерела", – 1998. – 1088 с.

11. Михайленко П.П. Уголовное право Украины. Общая часть. Учебник. Киев. Редакционно-издательский отдел МВД Украины, 1995. – 246 с.

12. Краткий словарь иностранных слов. Под общей редакцией И.В. Лехина и проф. Ф.Н. Петрова. ОГИЗ. Москва. 1947. – 1157 с.

13. Трофимов С.В. Концепция развития уголовного законодательства Украины // Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики. Збірник наукових праць. – Київ: Українська академія внутрішніх справ, 1994. – 308 с.

УДК 343.131

Л.П. Барташук

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ПОВАГУ ДО ГІДНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Досліджено джерела та механізм правового регулювання забезпечення права людини на повагу до її гідності під час провадження кримінального судочинства, а також реалізація зазначеного права.

Ключові слова: *честь, гідність, права людини, процесуальні гарантії.*

Исследованы источники и механизм правового регулирования обеспечения права человека на уважение его достоинства в уголовном судопроизводстве, а также реализация указанного права.

Ключевые слова: *честь, достоинство, права человека, процессуальные гарантии.*

This article considered sources and mechanism of the legal adjusting of providing of human right on respect to its dignity during realization of the criminal legal proceeding, and also realization of the noted right.

Key words: *honor, dignity, human rights, judicial guarantees.*

Постановка проблеми. Зміст будь-яких правовідносин, у тому числі й тих, які виникають під час реалізації положень про повагу до гідності людини, а також її прав та свобод, завжди залежав від стану розвитку суспільства на тому чи іншому етапі свого історичного шляху.

Дослідження джерел та механізму правового регулювання інституту

поваги до гідності особи під час кримінального судочинства дозволить оцінити сучасний зміст цих правовідносин, виявити найбільш суттєві закономірності, намітити шляхи та засоби вдосконалення, а також спрогнозувати подальший розвиток.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання, які стосувалися інституту поваги до особистості у кримінальному судочинстві, охорони гідності людини під час кримінально-процесуального провадження та забезпечення гарантій прав учасників процесу в цілому, у різні часи розглядалися в роботах С.А. Альперта, Т.В. Варфоломеевої, Ю.М. Грошевого, Л.Д. Кокорева, О.П. Кучинської, О.М. Ларіна, Л.Н. Лобойка, В.Т. Маляренка, П.П. Михайленка, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, І.Л. Петрухіна, В.М. Савицького, М.С. Строговича, М.О. Чельцова, В.П. Шибіки, та інших. Питання розвитку законодавства у галузі поваги до прав та свобод людини під час кримінального судочинства ставали предметом обговорення чисельних круглих столів, науково-практичних конференцій та дискусій на сторінках спеціальних юридичних видань. Однак проблема забезпечення права людини на повагу до гідності у кримінальному судочинстві залишається далеко не вичерпаною, що й обумовило вибір автором даної теми дослідження.

Метою дослідження є аналіз нормативно-правових актів інституту забезпечення права людини на повагу до гідності у кримінальному судочинстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед фундаментальних прав і свобод людини, які проголошені Конституцією України, особливе місце посідає право кожного на повагу до його гідності (стаття 28). У статтях 21 та 68 Конституції України закріплено положення про рівність усіх людей у їх гідності та обов'язок кожного не посягати на гідність інших людей. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність і зобов'язана забезпечити реалізацію людиною права на гідність (ст. 3 Конституції України).

Статті 22 і 157 Конституції України гарантують захист самого існування прав і свобод людини через заборону їх скасування, у тому числі і шляхом внесення змін до Конституції. Окрему важливість мають також положення ч. 3 ст. 8 та ч. 1 ст. 55 Конституції України, які передбачають, що права людини застосовуються безпосередньо і захищаються судом.

Незворотність дії в часі законів та інших нормативно-правових актів (ст. 58 Конституції України) також гарантує права людини від посягань держави. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Такі обмеження мають переслідувати законну мету і бути необхідними в демократичному суспільстві.

Дуже важливо, що ч. 2 ст. 55 Конституції України кожному гарантує

право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Таким чином, згадані положення Конституції своєю сукупністю заклали конституційну основу для здійснення судового контролю за адміністративними органами.

Не менш важливою в аспекті відповідальності держави перед людиною за свою діяльність є і ч. 4 ст. 55 Конституції України, яка передбачає, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

У кримінальному провадженні досліджуване нами право належить усім суб'єктам, які мають і відстоюють у ньому власні інтереси (підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, потерпілому, цивільному позивачу, цивільному відповідачу). Це дає можливість особі користуватися всією сукупністю прав, що складають основу інституту поваги до гідності людини, спираючись на презумпцію невинуватості та принцип добropорядності людини. М. Савчин слушно зазначає, що право на охорону державою гідності кожного індивіда передбачає обов'язок посадових осіб і всіх працівників державних структур поважати гідність людини, тобто: 1) ніщо не може бути підставою для її приниження; 2) будь-які заходи впливу на неправомірну поведінку особи з боку працівників правоохоронних органів не повинні спрямовуватися на приниження її гідності; 3) необхідне уважне, безкорисливе і моральне ставлення до задоволення прав і законних інтересів людини; 4) працівники державних органів у своїй діяльності мають неухильно додержуватися етичних норм [13, с. 26-27].

Поняття гідності людини і громадянина розглядаються в літературі як визнання суспільством соціальної цінності та неповторності кожної конкретної людини, значимості і недоторканності кожної особистості як члена людської спільноти [10, с. 144-145]. В. Мульченко зазначає, що гідність є сукупністю рис, що характеризують позитивні моральні якості людини, усвідомлення нею свого громадянського значення в суспільстві і державі, позитивне, відповідальне ставлення її до своїх обов'язків [9, с. 41]. Рабинович П.М. і Хавронюк М.І. зазначають, що гідність є моральною властивістю людини, яка відображає її унікальну, неперевершену цінність. З моменту народження кожної людини її гідність є однаковою, тобто рівною із гідністю інших людей. Усвідомлення цього суспільством сприяє формуванню в кожній особі почуття власної гідності, очікування поваги до себе з боку інших людей, відстоювання нею своїх прав, а також визнання рівних прав усіх інших людей [12, с. 107].

Отже, змістом права на повагу до гідності людини в кримінальному судочинстві є законодавчо встановлена і гарантована державою сукупність норм, які надають суб'єктам кримінального провадження впевне-

ність у своїй суспільній цінності, можливість усвідомлювати себе як особистість, поважати власні моральні принципи й етичні норми, наполягати на повазі до себе з боку інших осіб, правоохоронних органів та їх посадовців і службовців, а також вимагати, щоб будь-які сумніви щодо її моральних якостей і етичних принципів були належно обґрунтовані.

Одним із елементів механізму забезпечення реалізації права людини на повагу до її гідності є гарантії. Гарантії (відносно кримінально-процесуальної діяльності – кримінально-процесуальні гарантії) є складовою частиною правового статусу особи. Оскільки, тільки за допомогою системи гарантій можна реалізувати права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Вони покликані забезпечувати, гарантувати нормальне, тобто встановлене законом, функціонування того чи іншого суспільного і правового інституту.

До складу кримінально-процесуальних гарантій особи відносяться й ті вимоги, які регламентовані нормами моралі й відіграють важливу роль для правильного застосування законів. Адже в кримінальному судочинстві питання про захист жертв злочину, а також про винуватість чи невинуватість особи, яка зазнала кримінального переслідування, а отже про її честь та гідність вирішується часом, в умовах найгостріших конфліктів. Шляхом кримінально-процесуальної діяльності держава найбільш гостро втручається в особисте життя людини. Як правильно відзначила Т.М. Москалькова: "Практичне вирішення проблеми реалізації прав людини, що потрапила у сферу кримінального процесу, знаходиться на стику моралі і права" [8, с. 28-29]. Тому проблема етики в діяльності правоохоронних органів набуває особливої значущості.

Можливість застосовувати моральний критерій для оцінки правових дій і відносин ґрунтується на універсальності морального критерію. Моральний вибір являє собою вибір між добром і злом в конкретній ситуації. А що саме є добро, а що – зло в даній ситуації, належить вирішити голосу сумління.

Повертаючись до розгляду джерел правового регулювання механізму забезпечення досліджуваного нами права, звернемо увагу на міжнародно-правовий аспект цього питання. Так, відповідно до ст. 19 Закону України "Про міжнародні договори України" від 29 червня 2004 року, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору.

Отже, Конституція посідає головне місце в системі законодавства

України. Що ж до міжнародних договорів, то вони мають пріоритет перед нормами національного права у випадку, коли однакові правовідносини по-різному регулюються в цих джерелах права [15, с. 32].

Вказане стосується й загальноєвропейських принципів міжнародного права в галузі забезпечення прав людини, що містяться в актах недержавного характеру: Загальної декларації прав людини 1948 року, Кодексу поведінки службових осіб з підтримання правопорядку 1979 року, Зводу принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі 1988 року, Основних положеннях про роль адвокатів 1990 року та інших. В основі цих міжнародних актів – людина, її невід'ємні права та свободи.

Крім того, міжнародне співробітництво під час розслідування злочинів реалізується відповідно до положень Європейської конвенції про взаємну допомогу в кримінальних справах 1959 року, Європейської конвенції про передачу провадження у кримінальних справах 1972 року, Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 року та інших ратифікованих міжнародно-правових договорів, положення яких теж зачіпають права і свободи людини і громадянина, залучених до діяльності з розслідування злочинів [4, с. 12].

У загальному значенні міжнародні стандарти прав людини розуміються як закріплені в міжнародних нормах загальноєвропейські положення, які встановлюють мінімальний обов'язковий "порог" забезпечення прав людини у демократичному суспільстві та визначають їх нормативний зміст на рівні національного законодавства [14, с. 10].

Загальна декларація прав людини стала основою міжнародно-правового захисту прав людини і громадянина, вона проголосила однією зі своїх статутних цілей затвердження віри в основні права людини і закликала всі держави-члени та народи світу заохочувати й розвивати повагу до прав і свобод людини для всіх без виключення рас, статей, мов та релігій [3]. Різні країни в трьох регіонах світу прийняли Загальну декларацію прав людини за основу власних версій договорів, що захищають права людини. До них належать: Європейська конвенція з прав людини (1953 р.), Американська конвенція з прав людини (1979 р.), Африканська хартія з прав людини і народів (1986 р.). У кожному регіоні працює свій орган із захисту прав людини. До таких інституцій входять: Європейський суд з прав людини, Африканська комісія з прав людини і народів та Американська комісія з прав людини [7, с. 2]. З набуттям чинності Європейської конвенції з прав людини до неї було прийнято 11 Протоколів, що стали її невід'ємною частиною, розширили діапазон гарантованих прав і свобод людини та вдосконалили механізм їх захисту. Конвенція та Протоколи до неї за своєю юридичною природою є обов'язковим міжнародним правовим договором, що запровадив систему наднаціонального

контролю за дотриманням прав людини на внутрішньодержавному рівні. Держави - члени СНД також прийняли ряд документів, які сприяють здійсненню на їхніх територіях особистих прав громадян цих держав, а саме: Декларацію про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини і основних свобод від 24 вересня 1993 року, Конвенцію СНД про права і основні свободи людини від 26 травня 1995 року [6].

Аналіз текстів міжнародно-правових документів з питань захисту прав людини, дає підстави зробити висновок про те, що поняття гідності застосовується у них:

1. у зв'язку з визнанням гідності людини й вказівкою на те, що саме з гідності людини походять всі невід'ємні права людини і громадянина (преамбула Загальної Декларації прав людини, Преамбула Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Преамбула Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права);

2. у зв'язку з закріпленням рівності всіх людей у своїй гідності (ст. 1 Загальної декларації прав людини);

3. у зв'язку із заборогою застосовувати до людини катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність особи поводження (ст. 5 Загальної декларації прав людини 1948 року, ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, ст. 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року тощо);

4. у зв'язку з правом на гідне існування (ст.ст. 22, 23 Загальної декларації прав людини).

Розуміння поняття гідності в міжнародних документах з прав людини є достатньо універсальним. Воно формується й розвивається в процесі взаємовпливу різних культур, особливо під впливом міжнародно-правових документів з прав людини. Це дає підстави казати про існування єдиного розуміння гідності особистості, яке має відображення в міжнародно-правових документах з прав людини. Саме ця категорія визначає захист від найбільш нестерпних посягань на людину, таких як катування, жорстоке або таке, що принижує гідність поводження або покарання.

Аналіз міжнародних та національних правових норм, які виступають формами здійснення юридичного впливу на гідність особи, дозволяє стверджувати, що такий вид діяльності є формою практичної реалізації принципу загальної поваги прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії.

Міжнародно-правовий вплив на гідність можливий у вигляді системи, яка виступає в якості специфічного механізму, елементами якого можна вважати:

- наявність юридичної бази;
- спеціальний механізм організації і здійснення правового захисту;
- узгоджену сукупність рекомендацій держави відносно дотримання, реалізації міжнародних стандартів прав людини;

- відповідальність держави за недотримання визнаних міжнародною спільнотою стандартів прав людини;
- доступні та ефективні засоби і методи правозахисної діяльності;
- постійно діючий контрольний механізм.

Це в свою чергу, ставить наступні завдання перед державою для реалізації права на повагу до гідності особи:

По-перше, визнати застосування міжнародних контрольних механізмів в галузі забезпечення гідності особи.

По-друге, ліквідувати протиріччя між приписами міжнародних та національних норм, які регламентують захист права людини на повагу до гідності.

По-третє, розробити та ввести в дію правові акти у відповідності зі стандартами в галузі забезпечення гідності людини.

Вважаємо, що на сьогоднішній день наша країна частково справила ся зі своїм завданням щодо правового врегулювання механізму забезпечення права людини на повагу до її гідності. І якщо на загально конституційному рівні це завдання виконане вдало, то у галузі кримінально-процесуальних відносин, воно ще потребує подальшого вдосконалення.

Забезпечення захисту прав та свобод людини і, зокрема, права на повагу до гідності означає здійснення процесуальної діяльності в такому порядку, формі і режимі, за яких втручання в гарантовані законом права і свободи людини зовсім не мало б місця, або здійснювалося б лише в передбачених законом випадках, в умовах крайньої необхідності, коли іншими засобами вирішити завдання правосуддя неможливо.

Даний принцип закріплений у ст.ст. 2, 3, 7 Загальної декларації прав людини від 1948 року [2], а також ми знаходимо його у ст. 2 Кодексу поведінки службових осіб по підтримці правопорядку від 1979 року [5]. Це зумовлено тим, що принцип забезпечення захисту прав і свобод людини є узагальнюючим принципом кримінального процесу, в рамках якого знаходять окреме проявлення його функціональні інститути – окремі менш загальні, але не менш важливі засади: повага до гідності, недоторканність особи, недоторканність особистого життя, недоторканність житла, таємниці телефонних розмов, листування, телеграфної та іншої її кореспонденції, нерушимості права власності. Статтею 5 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод від 1950 року визначено права людини на свободу та особисту недоторканність (п. 1), які можуть бути обмежені лише у випадках, передбачених підпунктами "а" - "г" цього пункту. У пунктах 2 - 5 тієї ж статті визначено права людини у разі її затримання чи арешту [1]. Взяття під варту є найсуворішим серед запобіжних заходів, передбачених ст. 149 Кримінально-процесуального кодексу України. Його застосування пов'язане з істотним обмеженням конституційних прав особи. За змістом ст. 5 Конвенції питання про застосування зазначеного запобіжного заходу вирішується суддею або іншою

особою, якій відповідним законом надано повноваження здійснювати судову владу. У національному законодавстві питання, пов'язані з обранням запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, врегульовані статтями 148, 150, 155, 165, 165¹, 165² КПК України. Крім того, Пленум Верховного Суду України у постанові № 4 від 25 квітня 2003 року "Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства" роз'яснив окремі питання застосування відповідного законодавства, а також положень Конвенції. Зокрема, виходячи з положень Конституції України у п.1 він акцентував увагу судів на необхідності під час вирішення питань, пов'язаних з обранням запобіжного заходу, не тільки додержувати вимог національного законодавства, а й урахувувати положення підпунктів "а" - "г" ст.5 Конвенції [11].

Продовжуючи розгляд цього питання, зазначимо, що зі змісту ст.ст. 29 та 32 Конституції України випливає, що кожна людина має право на особисту недоторканність, недоторканність приватного життя, особисту та родинну таємницю, захист своєї честі, гідності та доброго імені.

Окремі вимоги щодо захисту честі і гідності особи містяться в Кримінально-процесуальному кодексі України, переважно в статтях, які регламентують провадження окремих слідчих чи процесуальних дій:

- ст. 22 - забороняється домагатись показань обвинувачуваного та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів;

- ст. 185 - під час обшуку або виїмки слідчий повинен вживати заходів до того, щоб не бути розголошені виявлені при цьому обставини особистого життя людини;

- ст. 193 - при освідуванні не допускаються дії, які принижують гідність особи або небезпечні для її здоров'я (аналогічне правило в ст. 194 щодо відтворення обстановки й обставин події);

- ст. 121 - дані досудового слідства можна оголосити лише з дозволу слідчого або прокурора і в тому обсягу, в якому вони визнають це можливим; винні в розголошенні даних досудового слідства несуть кримінальну відповідальність статтею 387 Кримінального кодексу України;

- ст. 334 - у мотивувальній частині виправдувального вироку не допускається включення формулювань, які ставлять під сумнів невинуватість виправданого.

Зазначені норми визначають порядок й способи вчинення тих чи інших процесуальних дій, а також засоби, які направлені саме на запобігання спричинення шкоди гідності особи, закріплюють право кожної особи на відновлення порушеної гідності, встановлюють підстави, порядки і засоби такого відновлення.

Аналіз завдань і функцій, що виконуються різними правоохоронними органами, свідчить, що в їх діяльності питання забезпечення та ре-

алізації права на повагу до гідності особи, займають особливе місце. Практично всі правоохоронні органи України за допомогою різноманітних засобів та методів беруть участь у вирішенні цих завдань безпосередньо на своїх ділянках роботи. Характерно, що вирішення цих проблем пов'язано із задоволенням різноманітних потреб й інтересів кожної людини, оскільки дотримання вимог закону, правопорядок та його захищеність є важливою умовою реальності свободи особи у суспільстві, гарантією здійснення всієї системи її прав та свобод. Таким чином, гарантування прав і свобод людини і громадянина реалізується виконанням провідних функцій уповноважених органів та посадових осіб. При цьому гарантування суб'єктивних прав обумовлює та конкретизує завдання, що стоять перед цими органами. У підсумку всі інші завдання виступають як похідні від головного – забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина у комплексі з інтересами суспільства. Аналіз законодавства та практика роботи різноманітних правоохоронних органів дозволяють виявити наступні основні напрями діяльності щодо забезпечення реалізації, охорони та захисту конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, в тому числі реалізації права на повагу до гідності особи у кримінальному судочинстві:

- а) захист людини, її життя, здоров'я, честі та гідності, прав, свобод та законних інтересів незалежно від віку, статі, національності, расової належності, мови тощо;
- б) недопущення у своїй діяльності незаконних обмежень і порушень прав, свобод та законних інтересів громадян;
- в) безпосередня охорона задекларованих в Основному Законі прав, свобод і законних інтересів громадян;
- г) забезпечення необхідних умов реалізації громадянами певних прав, свобод та законних інтересів.

Отже, з урахуванням викладеного вище можна сформулювати наступні **висновки**. Механізм забезпечення права людини на повагу до гідності у кримінальному судочинстві передбачає застосування норм не тільки Кримінально-процесуального кодексу України, але й норм Конституції України, як акту прямої дії, а також міжнародно-правових документів. Крім того, питання попередження спричинення шкоди гідності особи у кримінальному процесі, а також відновлення порушеної гідності пов'язані із застосуванням норм інших галузей права, зокрема, цивільного, адміністративного та кримінального.

Використана література:

1. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод від 1950 року.
2. Загальна декларація прав людини, прийнята та проголошена Генеральною Асамблеєю ООН від 10.12.1948 р.

3. Загальна декларація прав людини, проголошена Організацією Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року // Права людини. Міжнародні договори України: декларації, документи / Упоряд. Ю.К. Качуренко. - К., 1992.
4. Збірник міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори. - К., 2006.
5. Кодекс поведінки службових осіб по підтримці правопорядку від 1979 року.
6. Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини // Дипломатический вестник. - 1995. - № 7.
7. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Рижмаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. - К., 2005. - Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності.
8. Москалькова Т.Н. Етика уголовно-процессуального доказывания. - М., 1996. - 256 с.
9. Мульченко В. Проблеми охорони честі та гідності особи у кримінальному законі // Право України. - 2002. - № 10. - С.41-44.
10. Права человека: учеб. для вузов / Отв. ред. Е.А. Лукашева. - М.: НОРМА-ИНФА, 1999. - 573с.
11. Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 25 квітня 2003 року // www.scourt.gov.ua.
12. Рабинович П.М. Права людини і громадянина: навч. посіб. / П.М. Рабинович, М.І. Хавронюк. - К.: Атіка, 2004. - 464с.
13. Савчин М. Основні конституційні критерії обмеження прав людини й основоположних свобод / М. Савчин // Вибори та демократія. - № 2 - 2008. - С. 21-28.
14. Стан та шляхи гуманізації кримінального судочинства в Україні: Матеріали експертного дослідження / За заг. ред. О.В. Беци. - К., 2005.
15. Філатов В.М., Солоткий С.А. Застосування норм міжнародних договорів і рішень Європейського суду з прав людини у кримінальному судочинстві // Вісник Верховного суду України. - 2004. - № 7.

УДК 351.746.2:340.5

А.В. Шадлер

**О ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВАХ
МЕХАНИЗМА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ
ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ**

В статье критикуется терминологическая конструкция части 2 статьи 65 Уголовно-процессуального кодекса Украины. Обозначаются ее содержательные элементы, препятствующие разработке правового механизма использования результатов оперативно-розыскной деятельности в уголовном судопроизводстве. Предлагается новая редакция данной нормы.

Ключевые слова: *уголовное судопроизводство; оперативно-розыскная деятельность; оперативно-розыскные мероприятия; результаты оперативно-розыскных мероприятий; материалы оперативно-розыскных мероприятий; источник доказательств.*

У статті критикується термінологічна конструкція частини 2 статті 65 Кримінально-процесуального кодексу України. Визначаються її змістовні елементи, що є припонами у розробці правового механізму використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному судочинстві. Пропонується нова редакція цієї норми.

Ключові слова: *кримінальне судочинство; оперативно-розшукова діяльність; результати оперативно-розшукової діяльності; матеріали оперативно-розшукових заходів; джерело доказів.*

The article criticized the terminological structure of Part 2 of Article 65 of the Criminal Procedural Code of Ukraine. Represented by its substantial elements affecting the development of a legal mechanism to use the results of operational detection in criminal proceedings. New edition of the given norm is offered.

Key words: *criminal proceedings; operational detection, results of s operational detection, materials of operational search activities, source of evidence.*

Факт существования результатов оперативно-розыскной деятельности (далее – ОРД), имеющих отношение к расследуемым по уголовным делам событиям, общепризнан всеми юристами-учеными и практиками. При этом анализ правоприменительной практики и научных источников свидетельствует о том, что современная отечественная теория и практика ОРД мощно "инфицирована" идеей разработки действенного правового механизма введения ее результатов в уголовный процесс. И это вполне объяснимо, так как в условиях качественного изменения современной преступности становится всё более очевидным, что без использования иных информационно добывающих и перерабатывающих технологий получения сведений о событии преступлении и, в первую очередь, ОРД уголовному судопроизводству уже не под силу противостоять напору криминалитета¹.

Настоятельную необходимость разрешения проблем борьбы с преступностью путем активного использования результатов ОРД в уголовном судопроизводстве по существу актуализировал отечественный законодатель, который 18 января 2001 года² существенным образом изменил содержание ч. 2 ст. 8 Закона Украины от 18 февраля 1993 года № 2135-XII "Об оперативно-розыскной деятельности"³ (далее – Закон об ОРД). Ее

¹ См.: Поляков М.П. Уголовно-процессуальная интерпретация результатов оперативно-розыскной деятельности: Автореф. дис... докт. юрид. наук. Нижний Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2002. – С. 2.

² Закон України від 18 січня 2001 року №2246-III "Про внесення змін до Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 2001. - № 14. - Ст. 72.

³ Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 22, ст.303.

новая редакция предусматривает обязательное составление протокола с соответствующими приложениями по результатам проведения обозначенных в этой статье оперативно-розыскных мероприятий (далее – ОРМ). Важно отметить, что по смыслу новеллы протокол "подлежит использованию как источник доказательств в уголовном судопроизводстве".

В дальнейшем Законом Украины от 21 августа 2001 года № 2533-III "О внесении изменений в Уголовно-процессуальный кодекс Украины"¹ (далее – УПК) в ч.2 ст. 65 УПК был расширен перечень источников доказательств за счет включения в их систему протоколов с соответствующими приложениями, составленными уполномоченными органами по результатам оперативно-розыскных мероприятий.

В целом необходимо позитивно оценить появление в правовой сфере борьбы с преступностью такого рода законодательных новелл. Они не только прямо узаконили использование результатов ОРД при производстве по уголовным делам, но и в определенной степени определили процессуальную форму (протокол) их представления должностным субъектам, ведущим уголовный процесс (органу дознания, следователю, прокурору и суду). Вместе с тем результаты ОРД по-прежнему, если так можно выразиться, "со скрипом" проходят уголовное судопроизводство или не проходят его вовсе. Генеральная прокуратура Украины, анализируя состояние законности при осуществлении оперативно-розыскной деятельности, прямо указывает, что использование результатов, полученных во время проведения оперативно-розыскных мероприятий, крайне неэффективно. Как доказательства они используются в каждом десятом случае². И этому есть объяснение.

С течением времени стало понятно, что обозначенные законодательные нововведения не только носили бессистемный характер, но и не получили дальнейшего логического продолжения. Они так и не разрешили проблему разработки нормативного механизма вовлечения в уголовный процесс сведений (данных), полученных оперативно-розыскным путем³. Будучи введенным в текст закона, термин "результаты ОРМ" не удостоился даже минимального законодательного объяснения. Какова их правовая природа, и в качестве чего они используются в доказывании, законодатель

¹ Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 34-35, ст. 187.

² См.: Інформація про стан законності в державі за 2009 рік (відповідно до статті 2 Закону України "Про прокуратуру") // Офіційний інтернет-портал Генеральної Прокуратури України. Розділ "Інформація". - Режим доступа: <http://www.gp.gov.ua/>

³ Не предлагали пути разрешения подобного рода проблем и модельные нормативно-правовые акты в сфере ОРД, разрабатываемые ведущими учеными государств-стран СНГ в период активного реформирования национальных правовых систем. См.: Модельный закон об оперативно-розыскной деятельности // Принят на десятом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ (Постановление 6 декабря 1997 года). - Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_a15

не поясняет. В этой связи нельзя не заметить, что в УПК не обозначен и перечень ОРМ, по результатам которых составляется протокол. Видимо законодатель посчитал, что при наличии Закона об ОРД и соответствующих требований УПК к доказательствам (глава 5) правоприменителю легко будет разобраться в содержании обозначенных правовых конструкций.

Действительно общеизвестно, что УПК и Закон об ОРД как источники уголовно-процессуального права находятся между собой в закономерной связи. Учитывая их юридическую значимость и соподчиненность друг другу, нормы Закона об ОРД не должны вступать в противоречие с нормами УПК как базового кодифицированного уголовно-процессуального закона¹. Следовательно, в ч. 2 ст. 65 УПК должна идти речь о тех ОРМ, которые прямо закреплены в Законе об ОРД. Однако данный нормативно-правовой акт не устанавливает полный перечень таких мероприятий². Он предусматривает составление протокола применительно к негласному проникновению в жилище или иное владение лица, снятию информации с каналов связи, контролю над перепиской, телефонными разговорами, телеграфной и другой корреспонденцией, а также в случае использования других технических средств (ст. 8). В разрезе такой законодательной проблемы целесообразно отметить и то, что Закон об ОРД определяет направления использования в сфере уголовного судопроизводства не "результатов ОРМ", а "материалов ОРД" (ст. 10). Однако в этом случае законодатель также не раскрывает понятие данного термина, его содержание, не обозначает форму и виды материалов ОРД.

Следователи и органы дознания в условиях такой неразрешенности терминологической трактовки обозначенных законодательных понятий, раскрытия их сущности произвольно толкуют и применяют их. Это недопустимо с точки зрения оценочной лексики и объективности юридического текста³. Между тем, очевидно, что точность, ясность и доступность формулировок определений, четкое их языковое воплощение, правильное и единообразное употребление терминологии выполняют важные комму-

¹ Ножкина А. В. Система источников уголовно-процессуального права России. Автореф. дис... канд. юрид. наук. - М., 2003. - С. 17.

² Их система, содержание и порядок осуществления обозначен только в специальных ведомственных нормативно-правовых актах, например, МВД Украины. Они носят секретный характер, и данное обстоятельство является обоснованным, так как ряд мероприятий осуществляется при помощи именно негласных методов осуществления. См.: Инструкция об оперативно-розыскной деятельности оперативных подразделений органов внутренних дел. Утвержд. приказом МВД Украины от 17.07.2004 г.

³ Ивакина Н.Н. Профессиональная речь юриста. Учебное пособие. - М.: Издательство БЕК, 1997. - С. 24, 184-188.

никативные и познавательные функции¹. При таком состоянии закона вполне объяснимо, что 100% опрошенных следователей органов внутренних дел Украины², не знают о том, результаты каких конкретно ОРМ должны фиксироваться в протоколе, который "подлежит использованию как источник доказательств в уголовном судопроизводстве". При этом 95% респондентов не имеют представлений о понятии термина "материалы ОРД" и его соотношении с термином "результаты ОРМ".

С нашей точки зрения, усугубляет такую неосведомленность и то обстоятельство, что ни УПК, ни Закон об ОРД, ни ведомственные нормативно-правовые акты Украины в сфере оперативно-розыскной деятельности не только не определяют форму упомянутого протокола – его структуру и содержание, но и механизм его вовлечения в сферу уголовного судопроизводства. Странно, но факт - законодатель с момента принятия известной новеллы по расширению перечня источников доказательств так и не внес в УПК (глава 5 "Доказательства") соответствующие дополнения, касающиеся системы правовых предписаний, всесторонне характеризующих такой источник доказательств как "протоколы с соответствующими приложениями, составленными уполномоченными органами по результатам ОРМ". Интересно отметить, что 100% опрошенных нами следователей и сотрудников секторов уголовного розыска³ не имеют какого-либо представления относительно формы такого протокола и порядка его вовлечения в сферу уголовного судопроизводства. Объясняя причину такой неосведомленности, они указали на отсутствие в Украине правовых предписаний надлежащего характера.

Анализ уголовно-процессуальной и оперативно-розыскной практики⁴, также изучение специальной литературы свидетельствует о том, что такое состояние нормативного регулирования существенным образом и крайне негативно влияет на правоприменительную деятельность в сфере борьбы с преступностью. Такого рода проблема не позволяет достаточно активно использовать в уголовном процессе результаты ОРД. Она требует своего разрешения, прежде всего, на законодательном уровне. Это отмечают

¹ Дридзе Т.М. Язык и социальная психология. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 59-61, 138, 201.

² Опрос проводился на курсах повышения квалификации центра последипломной подготовки ЛГУВД имени Э.А. Дидоренко. Всего было опрошено 62 следователя органов внутренних дел со стажем работы от 2 до 5 лет.

³ Опрос проводился на курсах повышения квалификации центра последипломной подготовки ЛГУВД имени Э.А. Дидоренко. Всего было опрошено 65 оперуполномоченных и старших оперуполномоченных уголовного розыска со стажем работы от 2 до 5 лет.

⁴ См.: Інформація про стан законності в державі за 2009 рік (відповідно до статті 2 Закону України "Про прокуратуру") // Офіційний інтернет-портал Генеральної Прокуратури України. Розділ "Інформація". - Режим доступа: <http://www.gp.gov.ua/>

многие отечественные ученые¹.

Прежде всего, необходимо определиться с конструкцией ч. 2 ст. 65 УПК, которая формально увязывает возможность использования результатов ОРД, зафиксированных только в форме протоколов (и приложений к ним), составленных по результатам ОРМ. Вместе с тем с позиции анализа соответствия положений части 2 статьи 65 УПК сложившейся оперативно-розыскной практике в Украине обращает на себя внимание то обстоятельство, что протоколирование хода, содержания и результатов ОРМ является не единственной формой документирования ОРД². Так, органы, которые проводят оперативно-розыскную деятельность, могут составлять и иные документы. Например, справку и обобщенное официальное сообщение (справку-меморандум); рапорт; акт; объяснения лиц, участвовавших в ОРМ; сводку (при проведении наблюдения оперативно-поисковым подразделением органов внутренних дел); отчет; сообщения или записки конфиденентов; заявления граждан и т.д. В случае проведения в рамках ОРД оперативно-технических мероприятий результаты ОРД могут быть также зафиксированы на материальных (физических) носителях информации (фонограммах, видеограммах, кинолентах, фотошленках, фотоснимках, магнитных, лазерных дисках, слепках и т.п.).

Таким образом, с нашей точки зрения, обозначенная норма уголовно-процессуального закона не учитывает правовую природу ОРД, которая предполагает многообразие форм фиксации результатов ОРМ. Более того она не корреспондируется с положениями ч. 2 ст. 66 УПК Украины, согласно которым доказательства могут быть представлены любыми учреждениями, в том числе и органом дознания. При этом вполне очевидно, что данный источник доказательств законодатель рассматривается как разновидность документов в значении ст. 83 УПК. На это по существу указывает конструкция ч. 2 ст. 65 УПК Украины: "Эти данные... устанавливаются... протоколами с соответствующими приложениями, составленными уполномоченными органами по результатам оперативно-розыскных мероприятий, и иными документами". С точки зрения государственного стандарта

¹ Погорельский М.А. Функциональные назначения оперативно-розыскной деятельности у кримінальному процесі: Монографія. - Х.: Арсіс, ЛТД, 2007. - С. 271, 306-307.

² Документирование включает в себя следующие элементы. Во-первых, процесс добывания информации, необходимой для решения задач ОРД. Во-вторых, "материализацию" этой информации, придание ей формы, пригодной для последующего использования в других антикриминальных технологиях, прежде всего, в форме документа. В-третьих, процедуру подготовки "материализованной" информации для последующего, в том числе и уголовно-процессуального использования. См.: Поляков М.П. Уголовно-процессуальная интерпретация результатов оперативно-розыскной деятельности: Монография / Под научн. ред. проф. В.Т. Томина. - Нижний Новгород: Нижегородская правовая академия, 2001. - С. 105.

ДСТУ 3017-95¹ документ - материальный объект с информацией, закреплённой созданным человеком способом для ее передачи во времени и пространстве. Указанные свойства документа, на наш взгляд, и обуславливают многообразие способов и объектов фиксации оперативно-розыскной информации², которая может иметь значение доказательств (т.е. действий по запечатлению в установленных формах фактических данных, имеющих значение для правильного разрешения уголовного дела), а также условий, средств и методов ее обнаружения и закрепления. Такой взгляд на процессуальную протоколов ОРМ не исключает, а предполагает возможность вовлечения в уголовный процесс не только протоколов ОРМ, но и иного рода документов, в которых зафиксированы результаты ОРД. В контексте изложенного нельзя забывать и о том, что к оперативно-служебным документам могут прилагаться полученные при проведении оперативно-розыскных мероприятий предметы и документы, которые в некоторых случаях могут быть признаны вещественными доказательствами по уголовному делу, если обладают признаками таковых (ст.ст. 78, 79 УПК)³.

Вполне очевидно, что под таким углом зрения результаты документирования не могут ассоциироваться только с таким понятием как "документы ОРД". По аргументированному мнению Н.А. Потгорецкого в большей степени к ним применим термин "материалы ОРД"⁴. Под ними он понимает "материально фиксированные источники, которые возникают в процессе осуществления оперативно-розыскных мероприятий и содержат сведения (информацию) о признаках преступления, лиц, причастных к его совершению, а также иные данные, которые содействуют его раскрытию"⁵.

Представляется, что обозначенный указанным автором термин более удачен, чем термин "материалы ОРМ", прежде всего, с той точки зрения, что фактически ОРД не ограничивается проведением ОРМ, несмотря на

¹ ДСТУ 2732-94. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення. - Чинний від 1995-07-01. - К.: Держстандарт України. 1994.

² Под ней понимаются сведения, полученные в результате осуществления оперативно-розыскной деятельности, могущие стать доказательствами или способствующие их получению и используемая в предупреждении преступлений, а также иные данные, используемые в организации и тактике деятельности оперативно-розыскных аппаратов. См.: Хомколов В.П. Организация управления оперативно-розыскной деятельностью: системный подход. - М.: Закон и право. ЮНИТИ. 1999. - С. 90.

³ См.: Бедняков Д. И. Непроцессуальная информация и расследование преступлений. М., 1991. - С.84

⁴ Потгорецкий М.А. Функциональные назначения оперативно-розыскной деятельности у кримінальному процесі: Монографія. - Х.: Арсис. ЛТД, 2007. - С. 287.

⁵ Там же. - С. 275.

ее законодательное определение¹. ОРМ² являются структурным элементом оперативно-розыскной деятельности, состоящим из системы взаимосвязанных действий, направленных на решение конкретных тактических задач. На это по существу указывает многие авторы³. И с этим трудно спорить, ибо всякая познавательная деятельность является процедурной и процедурной одновременно⁴.

С позиции такого рода критики существующая конструкция ч.2 ст. 65 УПК не отражает правового значения ОРД и лишь затрудняет и запутывает основные понятия и без того сложных теорий оперативно-розыскного документирования и уголовно-процессуального доказывания. Оно в определенной мере дезориентирует практику. Необходима существенная корректировка ч. 2 ст. 65 УПК. Ее обновленная конструкция должна включать такие содержательные элементы, которые привели бы данную норму в соответствие со ст.10 Закона об ОРД, определяющей направления "материалов ОРД" в уголовном судопроизводстве.

С учетом высказанных суждений, предлагается внести коррективы в ч. 2 ст. 65 УПК, изложив ее в следующей редакции: "Эти данные устанавливаются: показаниями свидетеля, показаниями потерпевшего, показаниями подозреваемого, показаниями обвиняемого, заключением эксперта, вещественными доказательствами, протоколами следственных и судебных действий и иными документами, а также материалами оперативно-ро-

¹ Земскова А.В. Правовые проблемы использования результатов оперативно-розыскных мероприятий в уголовно-процессуальном доказывании: Монография. - Волгоград: ВЮИ МВД России, 2000. - С.20.

² ОРМ необходимо рассматривать как "предусмотренное законом и подзаконными нормативными актами разведывательно-поисковое действие, проводимое уполномоченным на то субъектом преимущественно негласными средствами и методами при наличии определенных оснований и в соответствии с установленным порядком, направленное на получение, фиксацию и проверку фактических данных, имеющих значение для решения задач оперативно-розыскной деятельности". См.: Пардилов, Р. Х. Институт оперативно-розыскных мероприятий в оперативно-розыском законодательстве: Теоретический и правовой аспекты: Автореф... канд. юрид. наук. - М., 2007. - С. 9.

³ См.: Безлепкин Б.Т. Проблемы уголовно-процессуального доказывания // Советское государство и право. - 1991. - № 8. - С. 98; Комментарий к Федеральному закону "Об оперативно-розыскной деятельности" / Отв. Ред. И рук. Авт. кол-ва А.Ю. Шумилов. - М., 1997. - С. 109; Комментарий к Федеральному закону "Об оперативно-розыскной деятельности". С постатейным приложением нормативных актов и документов. / Авт. - сост. А.Ю. Шумилов. - М., 2002. - С. 142; Потгорецкий М.А. Функциональные назначения оперативно-розыскной деятельности у криминальному процесі: Монографія. - Х.: Арсис, ЛТД, 2007. - С. 290 и др.

⁴ Шумилов А.Ю. О понятии и содержании уголовно-розыскного права // Проблемы формирования уголовно-розыскного права (актуальные вопросы обнаружения преступлений с помощью негласных возможностей). Выпуск 3. - М., 2000. - С. 6.

зыскной деятельности".

Для создания выверенной системы взаимосвязанных норм, определяющих порядок использования в доказывании по уголовным делам материалов ОРД, необходимо будет ввести в УПК Украины новую статью, определяющей порядок использования не материалов ОРД, а именно результатов ОРД в уголовно-процессуальном доказывании. И в этом есть вполне определенная логика. Термин "материалы ОРД" не может согласоваться с нормами УПК Украины, определяющими в качестве доказательств по уголовному делу "любые фактические данные" (ч. 1 ст. 65 УПК). В теории уголовного процесса общепризнанно, что доказательственное значение имеют не сами источники доказательств (материалы ОРД), а содержащиеся в них фактические данные¹.

По существу такую позицию занимают авторы действующего проекта УПК Украины, которые в ч.2 ст.146 прямо указали, что "доказами є також фактичні дані, зібрані органом дізнання в результаті оперативно-розшукових заходів відповідно до вимог законів України, якщо вони перевірені особою, яка здійснює дізнання, слідчим чи судом у порядку, передбаченому цим Кодексом"².

Кстати, с точки зрения рационального использования в разрешении рассматриваемых проблем опыта тех стран, которые имеют с Украиной одинаковую систему права, целесообразно отметить следующее.

В оперативно-розыском и уголовно-процессуальном законодательстве абсолютного большинства стран входящих в Содружество Независимых Государств, применительно к использованию нового источника доказательств по уголовному делу "материалы ОРД" принимаются одинаковые операционные выражения - "результаты оперативно-розыской деятельности"³. С нашей точки зрения это вполне оправдано по приведенным выше аргументам.

¹ Зажицкий В.И. Понятие использования результатов оперативно-розыской деятельности в доказывании по уголовным делам // Проблемы формирования уголовно-розыского права (актуальные вопросы обнаружения преступлений с помощью негласных возможностей). - М., 2000. - С. 66. Он же. Оперативно-розыскная деятельность и уголовное судопроизводство // Российская юстиция. - 2001. - №. 3. - С. 45-46.

² Кримінально-процесуальний кодекс України //Проект №1233 від 13.12.2007 р., підготовлений народними депутатами Мойсиком В.Р., Вернидубовим І.В. Ківаловим С.В., Кармазіним Ю.А.

³ Бачила В.В. Законодательное регулирование использования материалов оперативно-розыской деятельности // Эффективность уголовной юстиции в контексте верховенства права: Материалы международной научной конференции (Минск, 17 октября 2003 г.). - Минск: БГУ, 2003. - С. 226; Погорельский М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: Монографія. - Х.: Арсис, ЛТД, 2007. - С. 126-148.

УДК 343.346

В.В. Віскунов

**ПОНЯТТЯ ПІДРОБКИ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ
НОМЕРІВ ТРАНСПОРТНОГО ЗАСОБУ:
СЕМАНТИЧНИЙ ТА ЮРИДИЧНИЙ АСПЕКТИ**

У статті визначається семантичне та юридичне значення поняття підробки ідентифікаційних номерів транспортного засобу в складі злочину, передбаченого ст. 290 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: *підробка, склад злочину, сутільна небезпечність, транспортний засіб, ідентифікаційний номер, Кримінальний кодекс України.*

В статье определяется семантическое и юридическое значение понятия подделки идентификационных номеров транспортного средства в составе преступления, предусмотренного ст. 290 Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: *подделка, состав преступления, общественная опасность, транспортное средство, идентификационный номер, Уголовный кодекс Украины.*

This article define a semantic and juridical meaning of notion forgery identification numbers of the vehicle in components of crime under art. 290 Criminal Code of Ukraine.

Key words: *forgery, components of crime, public danger, vehicle, identification number, Criminal Code of Ukraine.*

В Особливій частині чинного КК чимала кількість норм сформульовано за допомогою віддієслівних іменників, у тому числі й об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 290 КК України. Проблема у тому, як справедливо відзначає М.І. Хавронюк, що неможливо семантично визначити, позначають ці іменники діяння або його наслідки (або як діяння, так і його наслідки), а також час тривання діянь, позначених таким іменником. Але без чіткого з'ясування цього питання не можна правильно встановити об'єктивну і суб'єктивну сторону відповідного складу злочину і правильно кваліфікувати діяння, а також побудувати логічну санкцію¹.

Розв'язання вказаної проблеми ускладнюється необхідністю розуміння не лише права, а й української філології, згідно з правилами якої для правильного тлумачення змісту відповідного віддієслівного іменника потрібно врахувати дієслово, від якого він утворений, а також його вид - доконаний (що зробити?) або недоконаний (що робити?).

Також слід погодитися з М.І. Хавронюком з приводу того питання, що українська філологія вельми складна і при розв'язанні такого роду проблем, у тому числі у складі знищення, підробки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, не можна спиратися на здогадки, а тому використовуватимемо відповідні положення, викладені у словниках української мови.

¹ Див.: Хавронюк М.І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України / Хавронюк М.І. - К.: Істина, 2004. - С. 45.

На нашу думку, у ст. 290 КК України слово підробка також виступає у якості віддієслівного іменника¹. Зокрема, віддієслівний іменник "підробка" утворюються від різних дієслів, одне з яких доконаного, а інше – недоконаного виду.

Так, зазначений віддієслівний іменник утворений: "підробка" – від "підробляти (підроблювати)" (недок.) і "підробити" (док.).

Проте, серед так би мовити проблемних віддієслівних іменників, за допомогою яких сформульовані діяння та (або) їхні наслідки у складі злочину, передбаченому у ст. 290 КК України, М.І. Хавронюк виділяє лише таку форму злочину, як "знищення". Хоча, на наш погляд, не менш проблемним віддієслівним іменником у ст. 290 КК України є така форма злочину як "підробка".

Так, М.І. Хавронюк, аналізуючи деякі склади злочинів, обґрунтовано стверджує, що в диспозиції ст. 290 КК віддієслівний іменник "знищення" позначає у першу чергу діяння, яке за конструкцією диспозиції може бути вчинене тільки з прямим умислом. Хоча, в диспозиції ст. 290 КК не міститься вказівки на певну мету, мотив, усвідомленість діяння тощо². Така точка зору відповідає та узгоджується з інтерпретацією тлумачних словників сучасної української мови³.

На наш погляд, термін "підробка" у складі злочину, передбаченого ст. 290 КК має значення одночасно як дії, так і її наслідків (результату). Початок і продовження підроблення вчинюється заради результату у вигляді підробки ідентифікаційного номера транспортного засобу. У той же час не може настати результату у вигляді підробки ідентифікаційного номера транспортного засобу без початку та продовження підроблення. Таким чином, підробка є складеною, не одноактною, продовжуваною завершеною суспільно небезпечною дією у складі злочину, передбаченого у ст. 290 КК України. Розуміння в такому аспекті терміну "підробка" у складі знищення, підробки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу також відповідатимемо принципу економії кримінальної репресії.

Важливо також з'ясувати зміст поняття "підробка" у науці кримінального права. Визнання підроблення різновидом обману є неоднозначним питанням у науці кримінального права. Незважаючи на це, ми поділяємо ба-

¹ Див. Кримінальний кодекс України: за станом на 7 липня 2010 р. / Верховна Рада України – Офіц. вид. – Відомості Верховної Ради України – 2001. – № 25. – Ст. 131.

² Див.: Хавронюк М.І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України / Хавронюк М.І. – К.: Істина, 2004. – С. 47.

³ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – С. 379; Російсько-український словник та українсько-російський словник, в одному томі; 500000 слів та словосполучень / Упоряд. та голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2008. – С. 1186.

чення тих вчених, які вважають підроблення формою обману¹, а також тих, хто вважає фальсифікацію, підробки та підлоги різновидами кваліфікованого обману².

На наш погляд, підробка ідентифікаційного номера транспортного засобу характеризується наступними ознаками: 1) активною формою підробки ідентифікаційних номерів транспортного засобу; 2) наявністю предмету підробки (ідентифікаційних номерів транспортного засобу) та засобів вчинення злочину; 3) приховуванням чи викривленням у ньому інформації; 4) спричиненням шкоди правовому порядку. За суттю підробка ідентифікаційного номера транспортного засобу є завжди опосередкованим та упредметненим обманом.

Слід погодитися з С.С. Тучковим який пише, що предметом відносин підроблення є підробка. Вона є результатом, метою кожного підроблення. Підробку можна визначити як певне матеріальне утворення, яке у викривленій формі виражає деякі або усі сторони, ознаки, що притаманні справжній речі – аналогу підробки.

Автор виокремлює такі ознаки підробки:

- а) є матеріальним утворенням;
- б) має схожість зі справжньою річчю – аналогом підробки;
- в) не відповідає за певними ознаками справжній речі – аналогу підробки.

Змістом відносин підроблення є спотворення істини. Істина – це дійсність, правдивість чого-небудь (речі, події, інформації). При підробленні дійсність є викривленою. Істина при підробленні може порушуватися відносно будь-якої ознаки справжньої речі – аналога підробки³.

Наприклад, аналізуючи суміжний склад злочину, О.О. Дудоров пропонує під підробленням документів розуміти як повне виготовлення сфальсифікованого документа, так і часткову фальсифікацію змісту справжнього документа; під виготовленням підроблених штамтів, бланків або печаток вважати як повне виготовлення сфальсифікованих форм-кліше і бланків, так і внесення змін у справжні штампи, печатки або бланки, що спотворює належний зміст їх реквізитів⁴.

¹ Див.: Матьшевский П.С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления: Монография / Матьшевский П.С. – К.: Юриком, 1996. – С. 68.

² Див.: Шаталов А.С. Фальсификация, подделка, подлог / А.С. Шаталов, А.З. Ваксян – М.: Лига Разум, 1999. – С. 8. – (научно-популярное издание).

³ Див.: Тучков С.С. Підроблення як спосіб вчинення злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Тучков Сергій Сергійович. – Запоріжжя, 2005. – С. 50.

⁴ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка / [5-те вид. переробл. та доповн.] – К.: Юридична думка, 2008. – С. 895.

Так, В.О. Навроцький під підробкою номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу розуміє виготовлення нового номера чи внесення у нього змін, які викривляють зміст дійсного номера¹.

З даних визначень вбачається, що підробка може мати дві форми – виготовлення і перероблення. Виходячи з положень діючого законодавства, підходів до визначення підроблення у науці кримінального права, під виготовленням слід розуміти повне підроблення будь-якої речі, інакше кажучи, створення підробки "з нуля". А під переробленням – внесення певних змін до справжньої речі з метою надати їй нових якостей. Причому, коли йдеться про виготовлення, то воно завжди повинне бути незаконним. А інакше виготовлення, наприклад, грошей, цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного збору чи контрольних марок не буде кримінально караним².

З огляду на це питання, А.В. Лесних також вважає, що підробка припускає повну або часткову зміну номерів шляхом перебивання, зафарбовування, витруювання цифр, літер, внаслідок чого, транспортний засіб або його частини придбають номер, який не відповідає дійсності. Характер дій при підробці та знищенні визначається як метою цього злочину, так й предметом, на який його спрямовано – ідентифікаційним номером, номером кузова, шасі, двигуна. Характерно те, що на відмінність від підробки у широкому змісті цього слова (наприклад, грошей чи документів), викривлення справжності здійснюється тільки шляхом дій, що пов'язані із зміною змісту справжнього ідентифікаційного номеру, номеру кузова, шасі, двигуна, оскільки дії, що спрямовані на повне виготовлення номерного вузла чи агрегату позбавлені змісту. Це правило, – пише А.В. Лесних, – не розповсюджується на підробку державного реєстраційного знаку³.

Однак, на нашу думку, підробка ідентифікаційних номерів транспортного засобу майже завжди вчинюється у формі повного або часткового перероблення вже існуючих справжніх ідентифікаційних номерів транспортного засобу. Підробку ідентифікаційних номерів транспортного засобу у формі виготовлення як соціальне явище нашим дослідженням на практиці не встановлено. З технологічної та виробничої точки зору, виготовлення номерних вузлів та агрегатів транспортного засобу "з нуля" є дуже проблематичним та ускладненим процесом у кустарних умовах. Уявляється, що оптимальне вирішення цього питання можливо в умовах заводу-виробника. Наприклад, коли підробка вчинюється у формі виго-

¹ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка / [5-те вид. переробл. та доповн.] – К.: Юридична думка, 2008. – С. 743.

² Див.: Тучков С.С. Підроблення як спосіб вчинення злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Тучков Сергій Сергійович. – Запоріжжя, 2005. – С. 51.

³ Див.: Лесних А.В. Расследование подделки или уничтожения идентификационного номера транспортного средства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Лесных Андрей Владимирович. – Краснодар, 2001. – С. 47.

товлення ідентифікаційних номерів транспортного засобу на заводі-виробнику в умовах технологічного процесу виготовлення нового автомобіля у порушення нормативно-технічної документації, з метою приховування крадіжки нового автомобіля, або номерних вузлів та агрегатів на заводі. Однак, це не відноситься до підробки державного реєстраційного номеру транспортного засобу, який може бути підробкою як у формі виготовлення, так і у формі перероблення, навіть у кустарних умовах.

Крім того, не зрозуміло, що саме автори мали на увазі під такою формою підробки як перероблення предмету злочину: процес дій або їх результат? Виходячи з того, що кримінально-правова "підробка", з нашої точки зору, означає одночасно як дію, так і її результат, то форма перероблення означає теж саме.

Таким чином, підробка ідентифікаційних номерів транспортного засобу – це форма кваліфікованого обману, що характеризується активними і фактично закінченими діями у вигляді виготовлення нових ідентифікаційних номерів транспортного засобу, або повного чи часткового перероблення (зміни) справжніх ідентифікаційних номерів транспортного засобу, що вчинюється певним способом та з використанням певних засобів, спрямованих на приховування чи викривлення інформації щодо транспортного засобу та завдання шкоди правопорядку.

Зрозуміло, що висвітлена проблематика не може бути вичерпною, а тільки створює основу для подальших наукових досліджень поняття підробки ідентифікаційних номерів транспортного засобу.

Використана література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – 1440 с.
2. Кримінальний кодекс України: за станом на 7 липня 2010 р. / Верховна Рада України – Офіц. вид. – Відомості Верховної Ради України – 2001. – № 25. – Ст. 131.
3. Лесних А.В. Расследование подделки или уничтожения идентификационного номера транспортного средства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Лесных Андрей Владимирович. – Краснодар, 2001. – 211 с.
4. Матышевский П.С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления Монография / Матышевский П.С. – К: Юринком, 1996. – 272 с.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка / [5-те вид. переробл. та доповн.] – К: Юридична думка, 2008. – 1216 с.
6. Тучков С.С. Підроблення як спосіб вчинення злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Тучков Сергій Сергійович. – Запоріжжя, 2005. – 215 с.
7. Хавронюк М.І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України / Хавронюк М.І. – К: Істина, 2004. – 504 с.
8. Шаталов А.С. Фальсификация, подделка, подлог / А.С. Шаталов, А.З. Баксан. – М.: Лига Разум, 1999. – 160 с. – (научно-популярное издание).

Розділ III. ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ, АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА, АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

УДК 351.862

**В.М. Бесчастний
А.С. Філіпенко**

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ТА ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

В статті розглядаються теоретичні питання щодо правових та організаційних засад державного управління, в тому числі управління у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: державне управління, організаційна структура управління, система цивільного захисту, діяльність, компетенція та повноваження державних органів.

В статье рассматриваются теоретические вопросы правовых и организационных основ государственного управления, в том числе управления в сфере предупреждения и ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций.

Ключевые слова: государственное управление, организационная структура управления, система гражданской защиты, деятельность, компетенция и полномочия государственных органов.

In the article the theoretical questions of legal and organizational frameworks of state administration, including managements, are examined in the field of warning and liquidation of consequences of extraordinary situations.

Key words: state administration, organizational structure of management, system of civil defense, activity, jurisdiction and plenary powers of public organs.

У звичайних умовах життєдіяльність суспільства підтримується за рахунок політичної й економічної систем та існуючої налагодженої системи управління, що дає можливість застосування державних заходів для забезпечення стабільності у суспільстві. Вони дають змогу підтримувати відносний порядок. Проте такі заходи, як зазначає професор С.О. Кузні-

ченко, досить ефективно впливають лише в умовах стабільної обстановки у суспільстві та державі у цілому [1, с. 223-224].

Проблема стає актуальною під час виникнення надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. Слід зазначити, що забезпечення безпеки та захисту населення, об'єктів економіки і національного надбання держави від негативних наслідків надзвичайних ситуацій повинно розглядатися як невід'ємна частина державної політики національної безпеки і державного будівництва, як одна з найважливіших функцій органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання і громадян. Таке ставлення до цього питання повинно показати, що суспільство зацікавлене у якісному державному управлінні сферою захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, їх запобігання та ліквідація наслідків.

Як вважає В.В. Цветков: "Якість управління забезпечують чітко визначені, науково обґрунтовані його мета й завдання, об'єктивна визначеність функціонально-структурної побудови управлінських органів, сучасні форми й методи діяльності, демократизм, технічна оснащеність і такі особистісні характеристики службовців апарату управління, як почуття обов'язку, компетентність, діловитість, творчість, дотримання законності, дисциплінованість, принциповість тощо" [2, с. 54].

Дослідженню питань вдосконалення державного управління присвячені праці В.Я. Маліновського [3, 4], Ю.П. Битяка [5, 6], Н.Р. Нижник [7, 164] та ін. Але вказані дослідження стосуються загальнотеоретичних положень вдосконалення державного управління. Тому метою статті є висвітлення проблемних моментів ключових правових та організаційних засад державного управління в сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, на підставі аналізу чинного законодавства, юридичної літератури здійснити аналіз, розкрити зміст і дати оцінку існуючим правовим та організаційним основам державного управління в сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Важливе значення у процесі реалізації законодавства у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій мають як правові так й організаційні засади управління у вищезазначеній сфері. Вони надають цілеспрямованості, а також послідовності діяльності структурних підрозділів системи цивільного захисту України, визначають особливості застосування методів діяльності на різних стадіях процесу запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Правові засади не можна ототожнювати лише з юридичною фіксацією статусу різноманітних органів державного управління у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, вони також визначають форми реалізації зазначеними органами вимог чинного законодавства, крім цього направлені на досягнення певного правового результату, або на встановлення (скасування, зміну) правових норм, або виник-

нення (зміну, припинення) певних правовідносин. Нормативне забезпечення правових засад здійснюють нормативно-правові акти. Їх функції головним чином полягають у тому, щоб ввести у правову систему нові юридичні норми, забезпечити їх зміну чи скасування, підвищити ефективність їх дії [3, с. 242]. За останні роки незалежності України прийнята численна кількість правових актів, які діють у сфері запобігання, реагування та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Але про повну та якісну регламентацію діяльності у цій сфері говорити ще рано, оскільки багато правовідносин поки що недостатньо відповідають вимогам сучасного життя або взагалі залишається за межами правового регулювання. Треба наголосити, що це стосується не тільки сфери запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, а й правових засад організації державного управління взагалі.

Як вбачається, створення належної правової основи щодо запобігання надзвичайним ситуаціям та реагування на них можливе тільки за участю та при взаємодії органів державної влади всіх рівнів, органів місцевого самоврядування, підприємств та організацій, задіяних у цій сфері. Вирішення даного питання потребує не стільки кількості нормативно-правових актів, скільки їх якості [8, с. 18].

Діяльність, пов'язана із забезпеченням захисту населення та територій, виражена в тій чи іншій формі, регулюється комплексом правових норм. Однак, необхідно враховувати, що не всяка правова форма цієї діяльності, як наголошує фахівець з забезпечення пожежної безпеки М.В. Удод [9, с. 66], регулюється адміністративним правом. Окремі форми забезпечення пожежної безпеки, яка є складовою частиною системи цивільного захисту регулюються нормами інших галузей права: конституційного (правотворчість органів законодавчої влади), міжнародного (укладання двосторонніх і багатосторонніх міжнародних угод у сфері забезпечення цивільного захисту), цивільного й міжнародного приватного права (укладання договорів на виконання робіт і надання послуг у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайним ситуаціям), кримінально-процесуального й цивільно-процесуального (правозастосовча діяльність судів загальної юрисдикції з розгляду й вирішення індивідуально-конкретних справ чи спорів, що виникають при функціонуванні системи цивільного захисту населення та територій).

Завдяки праву та конкретним правовим приписам, як вважає професор В.І. Андрейцев [10, с. 136], відбувається чітка структуризація органу, підпорядкованість його основних елементів, співвіднесеність з іншими організаційними структурами у системі цивільного захисту, фіксуються правові можливості органу та його складових, мета, завдання, напрями діяльності, скоординовується сукупність повноважень у цій сфері, відображається їхнє місце та роль у системі забезпечення цивільного захисту та функціональна спрямованість організаційного забезпечення на реалізацію

вимог, норм і нормативів у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Що стосується організаційних засад державного управління вони являють собою певну сукупність елементів структури управління в сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Створення організаційного механізму у вищезазначеній сфері передбачає динамічність, тобто діяльність. Як вважають Донецькі дослідники у галузі організації управління в органах внутрішніх справ на чолі з Ю.Л. Титаренко, організація як діяльність має два аспекти:

- по-перше, діяльність щодо побудови та удосконалення структури будь-якої соціальної системи (в нашому випадку – це система цивільного захисту населення та територій);

- по-друге, діяльність щодо втілення в життя управлінських рішень [11, с. 159].

Особливістю організаційної функції управління є те, що вона єдина забезпечує взаємозв'язок і ефективність усіх інших функцій управління. Зміст функції організації включає створення органів управління, побудову структури апарату управління, формування управлінських підрозділів, ланок, розроблення положень про органи управління, встановлення взаємозв'язків між управлінськими структурами, підбір і розстановку кадрів тощо [5, с. 127].

Слушною є думка професора Н.Р. Нижник про те що, наявність структури системи управління та її розвиток є основою всієї організації, поза межами якої виключається можливість реалізації функцій управління, тобто самого процесу управління [7, с.27]. Організаційна структура управління у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій визначається та офіційно затверджується відповідними нормативними актами. Основні вимоги які пред'являють до організаційних структур управління – це мінімальна кількість управлінських зв'язків, а також усунення елементів дублювання, оперативність і гнучкість у роботі.

На нашу думку, управління в сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій являє собою симбіоз трьох основних видів управління, які виділені в адміністративній науці:

- технічне (технократичне) – управління технікою, машинами та механізмами;

- біологічне – управління живими організмами рослин і тварин;

- соціальне – управління людьми та їх колективами [6, с. 5; 12, с. 10].

Особливістю управління в сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій є соціальна природа управління, під якою кандидат юридичних наук М. Орлов розуміє цілеспрямовану сукупність дій людей (суб'єктів управління), що забезпечують узгодження і координацію спільної праці з метою досягнення суспільно значущих цілей і вирішення поставлених завдань [13, с. 63].

На думку професора О.М. Бандурки управління являє собою такий процес взаємодії сторін, при якому одна з них чинить вплив на другу, друга ж виявляється здатною сприйняти такий вплив і будувати свою поведінку відповідним чином [14, с.13]. Аналізуючи працю юристів-адміністративістів, управління в сфері запобігання, реагування та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій – це складна система, яка складається з таких елементів як суб'єкт управління, об'єкт управління та керуючий вплив. Виходячи з цього треба наголосити, що відсутність або виключення одного з компонентів управління втрачає свою сутність.

Реалізація державної політики у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій здійснюється на основі відповідних законів і нормативно-правових актів, через розробку і реалізацію державних і регіональних цільових програм, науково-технічних програм, планів розвитку і удосконалення єдиної системи цивільного захисту. Правомірно, що Верховна Рада України здійснює законодавче регулювання відносин у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Так виключно законами визначаються правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації.

Верховна Рада України в рамках своїх повноважень затверджує протягом двох днів з моменту звернення Президента України указ про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

У спеціалізованому законодавстві в сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, повноваження Верховної Ради України торкаються суто фінансових та законодавчих аспектів. Не приділяється достатньої уваги такому важливому повноваженню парламенту, як здійснення контролю за реалізацією законодавства в цій сфері. Зокрема, статтею 98 Конституції України, закріплено що від імені Верховної Ради контроль за використанням коштів, спрямованих на запобігання надзвичайним ситуаціям і реагування на них, здійснює Рахункова палата. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав людини і громадянина, у тому числі при виникненні надзвичайних ситуацій як природного так і техногенного характеру.

Незважаючи на усі заходи реорганізації, що були проведені у ключових органах, які здійснюють діяльність у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, все ще залишаються невизначеними деякі повноваження Верховної Ради України щодо планування заходів спрямованих на запобігання надзвичайним ситуаціям природного або техногенного характеру та реагування на них. Ця функція парламенту може здійснюватись за допомогою прийняття програм, пов'язаних з відосконаленням фінансового, інформаційного, організаційного та правового забезпечення діяльності державних органів у даній сфері.

Таким чином, Верховна Рада України безпосередньо не здійснює управління у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, а лише впливає на нього, здійснюючи функції держави в цілому.

Основним критерієм оцінки ефективності діяльності будь-якого органу державної влади є відповідність змісту управлінської діяльності тим ознакам, що визначені в компетенції органу. Адміністративісти пропонують таке визначення поняття "компетенція" – це певний обсяг державної діяльності, покладений на конкретний орган, або коло питань, передбачених законодавством, іншими нормативно-правовими актами, які він має право вирішувати в процесі практичної діяльності [5, с. 70]. Компетенція Президента України передбачена виключно Конституцією України, яка надає необхідні повноваження для виконання функцій глави держави.

У зв'язку з цим, слушною є думка Р. Михеєнко про те, що глава держави має "закритий" перелік повноважень, які встановила Конституція України, вирішення ж всіх інших питань, які потребують правової регламентації шляхом прийняття підзаконних нормативних актів, об'єктивно належать до відання Кабінету Міністрів України [15, с. 26]. Таким чином спірним є висновок академіка В.Ф. Погорілко який вважає, що статус Президента України не уособлюється жодною гілкою влади і глава держави має значні компетенційні переваги щодо виконавчої влади [16, с. 251-252]. Як вважає фахівець з державного управління В.Я. Малиновський: "формально сьогодні Президент України не є главою виконавчої влади, хоча глава держави, який обирається безпосередньо народом, не лише представляє державу, а й має безпосереднє відношення до виконавчої влади" [3, с. 478]. З нашої точки зору Президента не можна цілком персоніфікувати з якоюсь однією гілкою державної влади, в даному випадку це ж стосується і виконавчої влади.

Як вважає відомий український юрист, професор В.М. Шаповал, поєднання функцій Президента зі сферою виконавчої влади не в останню чергу забезпечується існуванням такого органу, як Рада національної безпеки і оборони України, і його головуванням у цьому органі [17, с. 32]. До функцій Ради національної безпеки і оборони України належать: питання оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації, введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, оголошення в разі потреби окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації; а також, координація і контроль переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, та економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану; координація і контроль діяльності органів місцевого самоврядування в межах наданих повноважень під час введення воєнного чи надзвичайного стану, та інші [18, ст. 4 п. 1, 5, 6, 7]. Зазначимо, що закріплені у законі функції та компетенція вищезазначеного органу не можуть не торкнутись повноважень Президента України, тому що рішення Ради вводяться в дію указами Президента.

Безперечно, виконання Президентом своїх конституційних повноважень зумовлює існування дорадчих та консультативних органів, існування яких повинно не тільки стимулювати президентську активність на різних ділянках державного управління, а головним чином координувати діяльність всіх органів державної влади щодо вирішення конкретних питань. З нашої точки зору таку саму координацію повинен здійснювати глава держави у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Особливе місце серед гілок державної влади, як вважає процесуаліст В.Ф. Погорілко, посідає виконавча влада, суть якої полягає в тому, що у процесі її реалізації відбувається реальне втілення в життя законів та інших нормативних актів держави, практичне застосування всіх важелів державного регулювання й управління важливими процесами суспільного розвитку [16, с. 249].

Специфіка органів виконавчої влади полягає в тому, що вони завжди узаконені, організаційно упорядковані, структурований їх статус (зазначені місце та роль в системі державного управління), функціональна діяльність регламентується відповідними правовими актами.

Виконавча влада, як вважає фахівець-політолог В.Я. Малиновський, здійснюється системою спеціально створених суб'єктів – органами виконавчої влади різних рівнів, наділеними відповідною компетенцією, відмінною від законодавчої та судової гілок влади [3, с. 496].

У сучасних умовах органи виконавчої влади найчастіше виступають як органи метою яких є досягнення виконавчо-розпорядчої діяльності, тобто мають вторинний, підзаконний характер, бо вони здійснюють свої функції на підставі й на виконання закону. Але органи виконавчої влади наділені необхідною оперативною самостійністю, що виражається в їх компетенції – предметах відання, правах, обов'язках, територіальних межах діяльності кожного окремого органу. Отже, компетенція як організаційно-правова категорія, є точним переліком повноважень, тобто прав і обов'язків органів виконавчої влади.

Від того, який обсяг і характер компетенції мають органи виконавчої влади, їх поділяють на: органи загальної компетенції, органи галузевої компетенції, органи спеціальної (функціональної) компетенції, органи предметної компетенції. Розглянемо більш детально органи загальної компетенції щодо управління у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Організаційна структура будь-якого центрального органу виконавчої влади, як вважає професор Н.Р. Нижник, є універсальною і включає: керівництво, функціональні структурні підрозділи та забезпечувальні структурні підрозділи. Ця структура є результатом управлінських функцій, які здійснюються тією чи іншою її складовою [7, с. 61].

Стушною є думка фахівця-політолога В.Я. Малиновського, який вважає що виконуючі конкретні функції управління, орган виконавчої влади

здійснює властиві йому завдання. Точно сформулювавши їх, можна визначити функції органу виконавчої влади [4, с. 8].

Для реалізації своїх завдань Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) наділений відповідним обсягом функцій і повноважень, які спрямовані на організацію виконання Конституції та законів України, актів Президента України, власної програми діяльності, схваленої Верховною Радою України, постійний контроль за здійсненням виконавчої діяльності підвідомчих органів, вжиття заходів для усунення недоліків у роботі цих органів [16, с. 259]. З метою характеристики функцій та повноважень КМУ, обсяг яких дуже великий, можна використовувати різні підходи. Як ми вважаємо, основоположними слід вважати окремі сфери і галузі суспільного життя, а також основні види органів і посадових осіб, у відносинах з якими КМУ реалізовує переважний обсяг своїх завдань, функцій, прав та обов'язків.

Відповідно до статті 16 Конституції України КМУ як орган виконавчої влади загальної компетенції у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій виконує такі функції:

- забезпечує проведення політики у сферах охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

- розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

- спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

- здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Отже, КМУ має найширші виконавчі, управлінські повноваження в силу того, що Конституція України не обмежує їх "закритим" переліком. У вирішенні всіх питань загальнодержавного характеру, зокрема шляхом прийняття правових актів (розпорядча діяльність), що мають підзаконний характер, Кабінету Міністрів надано конституційну презумпцію компетенції [15, с. 28].

Обсяг повноважень КМУ у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій Закон України "Про Кабінет Міністрів України" обмежив забезпеченням здійснення заходів, передбачених державними програмами ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, прийомом рішень з питань ліквідації наслідків інших аварій, а також пожеж, катастроф, стихійного лиха [19, ст. 21].

Проте цей перелік повноважень КМУ не є вичерпним, більш детально повноваження КМУ у вищезазначеній сфері визначає Закон України "Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру". Зокрема статтю 29 цього Закону до повноважень КМУ у сфері захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру віднесено: забезпечення

реалізації політики держави у сфері захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, запобігання цим ситуаціям та реагування на них, ліквідація їх наслідків; здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю в умовах виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру; забезпечення виконання заходів, спрямованих на попередження надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру та ліквідацію їх наслідків; встановлення критеріїв класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру; збирання та здійснення обміну інформацією у сфері захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру відповідно до закону; розробка і здійснення державних цільових програм у сфері захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру; здійснення інших повноважень, визначених Конституцією та законами України, актами Президента України.

На користь зазначеного матеріалу можна наводити додаткові аргументи. До цього спонукає чинна Конституція України, що встановила складну, дуалістичну систему виконавчої влади в державі і залишила простір для теоретичних дискусій та спірної конституційної практики.

Отже, у підсумку слід сказати, що серед ключових правових та організаційних засад державного управління у сфері запобігання виникненню надзвичайних ситуацій існують моменти які потребують вдосконалення. Створена на законодавчому рівні правова основа є недостатньою для оптимального регулювання управління у сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Необхідно систематизувати законодавство у цій сфері, узгодити закони.

Адміністративна реформа, яка зараз проводиться в Україні, покликана створити ефективний механізм взаємодії всіх гілок влади та Президента України, що відповідало б стандартам правової, цивілізованої європейської держави.

Використана література:

1. Кузніченко С.О. Адміністративний примус у змісті надзвичайних правових режимів / С.О. Кузніченко // Держава і право. – 2002. – № 15. – С. 223 – 229.
2. Цветков В.В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект): [монографія] / В.В. Цветков. – Х.: Право, 1996. – 164 с.
3. Малиновський В.Я. Державне управління: [навчальний посібник] / В.Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, доп. та перероб. – К.: Атіка, 2003. – 576 с.
4. Малиновський В.Я. Оптимізація функцій органів виконавчої влади України: теоретико-методологічні засади: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 24 с.

5. Адміністративне право України: підручник / [Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дяченко та ін.]; за ред. Ю.П. Битяка. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
6. Административное право Украины: [учебник для студ. вузов юрид. спец.] / за ред. Ю.П.Битяка. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Х.: Право, 2003. – 576 с.
7. Державне управління в Україні: організаційно-правові засади навч.посіб. / [Н.Р. Нижник, С.Д. Дубенко, В.І. Мельниченко та ін.]; за заг. ред. проф. Н.Р. Нижник. – К.: Вид-во УАДУ, 2002. – 164 с.
8. Берлач А. Управління у сфері запобігання і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій в Україні: правові та організаційні засади / А. Берлач, А. Сіліна // Право України. – 2006. – № 8. – С. 16-20.
9. Удод М.В. Адміністративно-правове регулювання забезпечення пожежної безпеки в Україні: [монографія] / М.В. Удод. – Донецьк: Норд-Прес, 2005. – 249 с.
10. Андрейшев В.І. Право екологічної безпеки: [навч. та наук.-практ. посібник] / В.І. Андрейшев. – К.: Знання-Прес, 2002. – 332 с.
11. Організація управління в органах внутрішніх справ: [монографічне дослідження] / Титаренко Ю.Л., Філонов В.П., Сущенко В.Д., Коваленко О.І.; за ред. Ю.Л. Титаренко. – Донецьк: ДІВС при ДДУ, 1999. – 364 с.
12. Колпаков В.К. Адміністративне право України: [підручник] / В.К. Колпаков. – [2-ге вид., допов.]. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 752 с.
13. Орлов М. Управління в сфері екології, що забезпечує стійкий розвиток України, як наукова і правова проблема / М. Орлов // Юридична Україна. – 2004. – № 2. – С. 63-69.
14. Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України: [підручник] / О.М. Бандурка. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1998. – 480 с.
15. Михеєнко Р. Виконавча влада і конституційні статуси Президента України та Кабінету Міністрів України / Р. Михеєнко // Право України. – 2000. – № 8. – С. 24-28.
16. Органи державної влади України: монографія / [за ред. В.Ф. Погорілка] – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 592 с.
17. Шаповал В. Конституційний механізм державної влади в незалежній Україні: політико-правові проблеми організації виконавчої влади / В. Шаповал // Право України. – 1997. – № 1. – С. 31-36.
18. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 5 березня 1998 року № 183/98-ВР // Офіційний вісник України. – 1998 р. – № 13. – ст. 18.
19. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 21 грудня 2006 року № 514-V // Офіційний вісник України – 2007. – № 6. – Ст. 207.

УДК 342.95:351.74

К.К. Афанасьєв

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРАТИВНИХ
ПОСЛУГ ОВС, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИДАЧЕЮ
ДОЗВОЛІВ НА ВИГОТОВЛЕННЯ ПЕЧАТОК
І ШТАМПІВ**

У статті здійснюється аналіз правових засад адміністративних послуг ОВС, пов'язаних з видачею дозволів на виготовлення печаток і штампів.

Ключові слова: *адміністративна послуга, штемпельно-граверна майстерня, штамп, печатка, самонабірна печатка.*

В статті аналізуються правові основи адміністративних послуг ОВД, зв'язаних з видачею разрешень на изготовление печатей и штампов.

Ключевые слова: *административная услуга, штемпельно-граверная мастерская, штамп, печать, самонаборная печать.*

The article gives the analysis of legal features of administrative service by ATS associated with issuing permits for the manufacture of seals and stamps.

Key words: *administrative service, stamp-engraving workshop, stamp, seal, recraft seal.*

Теоретичною основою концепції адміністративних послуг можна вважати ідею сервісної ролі держави, суть якої полягає в її служінні інтересам суспільства і людини. Термін "адміністративні послуги" в своїй основі має те саме навантаження, що і "послуги" в приватному секторі – це діяльність щодо задоволення певних потреб особи, яка здійснюється за зверненням цієї особи. Принципова відмінність між послугами держави та послугами приватного сектору полягає у тому, що приватний сектор намагається максимально розширити асортимент послуг, а номенклатура послуг держави має визначатися за принципом – держава робить тільки те, що не може або не повинен робити приватний сектор. При цьому для надання адміністративних послуг має бути належна правова підстава, передбачена безпосередньо у законі, адже відповідно до Конституції України виключно законом визначаються повноваження органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування [1, 245-246].

Питанням вдосконалення діяльності органів публічної влади, пов'язаної з наданням адміністративних (управлінських) послуг, присвячено значну кількість наукових праць, серед яких можна навести роботи В. Б. Авер'янова, Ю. П. Битяка, В. М. Гарашука, І. П. Голосніченка, І. Б. Коліушка, А. Т. Козюка, О. В. Кузьменко, Є. В. Курінного, В. П. Тимошука та багатьох інших відомих правників. Проблематику надання адміністративних послуг органами внутрішніх справ (далі – ОВС) досліджували І. В. Басиста, І. В. Бойко, І. В. Дроздова, Д. Г. Заброта, Н. І. Золотарьова, В. Л. Грохольський, Д. С. Денисюк, С. Ф. Константинов, П. П. Кульчицький, Г. М. Писаренко, В. В. Столбова, С. О. Шатрава та інші. Метою даної статті є аналіз правових засад надання ОВС адміністративних послуг, пов'язаних з видачею дозволів на виготовлення печаток і штампів.

Складний характер побудови незалежної української держави свідчить про актуальність вдосконалення діяльності правоохоронних органів. Адже для правової держави, якою згідно до Основного Закону є Україна, особливого значення набувають питання не лише прийняття необхідної кількості законів, що чітко визначають напрями та зміст діяльності органів держави, але й забезпечення неухильного дотримання їх вимог усіма суб'єктами права.

За останні роки прийнято низку правових актів з метою впровадження адміністративних послуг у практичну діяльність органів державної влади України. Зокрема Концепція розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади (далі – Концепція) визначає адміністративну послугу як результат здійснення владних повноважень уповноваженим суб'єктом, що відповідно до закону забезпечує юридичне оформлення умов реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою (видача дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо) [2].

Загальна цільова орієнтація процесу розвитку та вдосконалення діяльності ОВС, підвищення її ефективності полягає у перетворенні її функціонування у соціально схваленої, тобто такої діяльності, що здійснюється згідно з нормами права та моралі, забезпечує надійний захист особи, суспільства та держави від злочинних чи інших протиправних посягань [3, 19]. Вважаємо, що важливу роль у питаннях захисту та реалізації прав громадян, зміни характеру та сутності правовідносин між міліцією та населенням відіграватиме і діяльність міліції, пов'язана з наданням адміністративних послуг.

Вказані послуги надаються владними суб'єктами МВС у таких сферах:

- 1) забезпечення правил паспортної системи;
- 2) забезпечення правил дозвільної системи;
- 3) забезпечення правил в'їзду, виїзду, транзитного проїзду та перебування на території України іноземних громадян та осіб без громадянства;
- 4) набуття фізичними особами громадянства України та статусу біженця;
- 5) імміграції та міграції;
- 6) інформаційного забезпечення діяльності МВС;
- 7) щодо охорони фізичних та юридичних осіб та їх майна [4, 8].

Адміністративні послуги ОВС, пов'язані з видачею дозволів на виготовлення печаток і штампів, відносяться до послуг, що надаються у сфері дозвільної системи. За умов розвитку сфери економіки, набуття значною кількістю осіб статусу суб'єктів господарювання видача ОВС дозволів на виготовлення печаток і штампів є істотною складовою діяльності підрозділів дозвільної системи МВС України. Так, протягом останніх років лише УМВС України в Луганській області було видано понад 24 тисяч таких дозволів, у тому числі в 2007 році – 7415, в 2008 – 7372, в 2009 – 4978 та за 11 місяців 2010 року – 4944.

Згідно Концепції ознаками даної послуги ОВС є (повинні бути): повноваження ОВС щодо надання цієї послуги визначаються законом та пов'язані з реалізацією владних повноважень; надаються за зверненням фізичних та юридичних осіб; результатом розгляду звернення є видача дозволу на виготовлення печаток і штампів уповноваженому суб'єкту господарської діяльності; надання цієї послуги передбачає забезпечення створення умов для реалізації даним суб'єктом наданого йому права на виготовлення печаток і штампів.

Аналіз системи наведених ознак свідчить про визначальну роль правових засад надання даної послуги, адже йдеться про реалізацію владних повноважень ОВС в межах наданої компетенції, дотримання встановленого законодавством порядку розгляду звернень приватних осіб до органів виконавчої влади, а також прийняття адміністративного акту (дозволу) у формі та порядку визначених чинними нормативно-правовими актами.

Сьогодні основним нормативно-правовим актом, на підставі якого працівники підрозділів дозвільної системи ОВС видають дозволи на виготовлення печаток і штампів, є наказ МВС України від 11 січня 1999 року № 17 "Про затвердження Інструкції про порядок видачі міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади, підприємствам, установам, організаціям, господарським об'єднанням та громадянам дозволів на право відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень, виготовлення печаток і штампів, а також порядок видачі дозволів на оформлення замовлень на виготовлення печаток і штампів, та затвердження Умов і правил провадження діяльності з відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень, виготовлення печаток і штампів" (далі - наказ МВС № 17 або Інструкція).

Аналіз положень наказу МВС № 17 свідчить, що правовідносини, які виникають під час видачі ОВС дозволу на виготовлення печаток і штампів, регулює низка законодавчих і підзаконних актів. Зокрема до них слід віднести наступні правові акти:

1) Господарський кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Цивільний кодекс України;

2) закони України "Про міліцію", "Про державну податкову службу в Україні", "Про підприємництво", "Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців", "Про місцеве самоврядування в Україні", "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні", "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності", "Про об'єднання громадян", "Про звернення громадян";

3) Укази Президента України "Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади", "Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України";

4) постанови Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1992 року № 576 "Про затвердження Положення про дозвільну систему", від 28 грудня

1992 року № 731 "Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади", від 5 вересня 1996 року № 1074 "Про затвердження Положення про державний вищий навчальний заклад", від 5 серпня 1998 року № 1240 "Про затвердження Положення про професійно-технічний навчальний заклад", від 5 липня 2002 року № 932 "Про затвердження переліків документів і груп товарів, які підлягають захисту голографічними елементами";

5) накази МВС України від 23.04.2001 № 306 "Про внесення змін та доповнень до наказу МВС України від 11.01.99 № 17 "Про затвердження Інструкції про порядок видачі міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади, підприємствам, установам, організаціям, господарським об'єднанням та громадянам дозволів на право відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень, виготовлення печаток і штампів, а також порядок видачі дозволів на оформлення замовлень на виготовлення печаток і штампів, та затвердження Умов і правил провадження діяльності з відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень, виготовлення печаток і штампів", затверджених цим наказом Інструкції та Умов і правил", від 26.06.2002 № 615 "Про внесення змін та доповнень до нормативно-правових актів, що регламентують діяльність дозвільної системи МВС України", від 16.07.2004 № 806 "Про затвердження змін та доповнень до нормативно-правових актів, що регламентують діяльність дозвільної системи МВС України", від 06.09.2004 № 1008 "Про затвердження змін та доповнень до нормативно-правових актів, що регламентують діяльність дозвільної системи МВС України", від 07.09.2005 № 755 "Про затвердження Змін до наказу МВС України від 11.01.99 № 17".

Більшість із наведених у положеннях наказу МВС № 17 актів згадуються як такі, що утворюють правові засади діяльності міліції з видачі дозволів на виготовлення печаток і штампів. Водночас можна стверджувати, що цей перелік безумовно є далеко неповним, адже положення значної кількості інших нормативних актів також регламентують порядок здійснення вказаної діяльності. Виходячи з цього та враховуючи ознаки сервісної діяльності ОВС, розглянемо положення актів, які визначають право суб'єктів господарювання на здійснення діяльності щодо виготовлення печаток і штампів за умов наявності у них спеціального дозволу (ліцензії) та тих, які визначають право ОВС на видачу дозволу на цю діяльність.

Вивчення положень Господарського кодексу України, законів України "Про підприємництво", "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" та "Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності" доводить, що діяльність суб'єктів господарювання, пов'язана з виготовленням печаток і штампів, врегульована недостатньо чітко.

Так, пункт 3 статті 43 Господарського кодексу України встановлює наступне: "Перелік видів господарської діяльності, що підлягають ліцензу-

ванню, а також перелік видів діяльності, підприємництво в яких забороняється, встановлюються виключно законом". При цьому після прийняття Господарського кодексу України втратив чинність Закон України "Про підприємництво" за винятком статті 4, якою стосовно дозвільної системи, як об'єкту діяльності ОВС, передбачено, що без ліцензії, яка видається Урядом України або уповноваженим ним органом виконавчої влади, не можуть здійснюватися виробництво, ремонт і реалізація спортивної, мисливської вогнепальної зброї та боєприпасів до неї, а також холодної зброї, пневматичної зброї калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів за секунду; створення та утримання стрілецьких тирів, стрільбищ, мисливських стендів. А порядок видачі суб'єктам підприємницької діяльності ліцензії на здійснення окремих видів діяльності встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Не визначають належним чином правових підстав для виготовлення печаток і штампів й положення Закону України "Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності". Так, статтею 2 даного закону встановлено, що дія цього Закону поширюється на дозвільні органи, адміністраторів, уповноважений орган та суб'єктів господарювання, які мають намір провадити або провадять господарську діяльність, і не поширюється на відносини у сфері ліцензування господарської діяльності, захисту економічної конкуренції, а також на дозвільну систему, яка поширюється на операції зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими матеріалами і речовинами, сильнодіючими отруйними речовинами, дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії. Також слід підкреслити, що законом змінено редакцію статті 164 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі - КУпАП) щодо адміністративної відповідальності за порушення порядку провадження господарської діяльності.

Не надає достатньої ясності і аналіз положень Закону України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності", який у ч. 1 статті 2 підкреслює, що дія цього Закону поширюється на всіх суб'єктів господарювання. Відсутні будь-які уточнення щодо ліцензування діяльності з виготовлення штампів і печаток і в інших частинах статті 2.

Виходячи з переліку видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню згідно закону, можна стверджувати про врахування в ньому (переліку) окремих вимог Положення про дозвільну систему, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1992 року № 576 "Про затвердження Положення про дозвільну систему" (далі - Постанова № 576). Так, відповідно до статті 9 цього Закону ліцензуванню підлягають такі види господарської діяльності: 2) виробництво та ремонт вогнепальної зброї невійськового призначення і боєприпасів до неї, холодної зброї, пневматичної зброї калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду, торгівля вогнепальною зброєю невійськового призначення та боєприпасами до неї, холодною зброєю, пневматичною

зброєю калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду; 12) виробництво спеціальних засобів, заряджених речовинами слезоточивої та дратівної дії, індивідуального захисту, активної оборони та їх продаж; 70) діяльність, пов'язана з виробництвом, торгівлею піротехнічними засобами; 71) діяльність, пов'язана з відкриттям та функціонуванням стрілецьких тирів, стрільбищ невійськового призначення, мистивських стендів.

Однак стосовно правового порядку відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень або необхідності ліцензування діяльності, пов'язаної з виготовленням печаток і штампів, у даному законодавчому акті нічого не передбачено. Водночас глава 15 "Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління" КУпАП передбачає адміністративну відповідальність та містить склади правопорушень, пов'язаних з порядком виготовлення печаток і штампів, а саме: статтю 189 "Порушення правил відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень" та статтю 189-2 "Порушення правил виготовлення та порядку обліку і зберігання печаток та штампів, а так само виготовлення, ввезення, реалізація та використання самонабірних печаток". А у науково-практичному коментарі до КУпАП підставою даної відповідальності вважається наказ МВС № 17, який прийнято відповідно до вимог Постанови № 576. Це, на наш погляд, певною мірою не відповідає вимогам п. 22 статті 92 Конституції України щодо порядку встановлення адміністративної відповідальності.

Якщо виходити з вимог Постанови № 576, то згідно пункту 2 до предметів, матеріалів і речовин, підприємств, майстерень і лабораторій, на які поширюється дозвільна система, штемпельно-граверні майстерні, печатки і штампи дійсно належать. А згідно п. 9 Постанови № 576 видача дозволів на виготовлення, придбання, зберігання, облік, охорону, перевезення і використання предметів, матеріалів і речовин, відкриття підприємств, майстерень і лабораторій, здійснюється: на ... штемпельно-граверні майстерні, печатки і штампи – у порядку, визначеному МВС України. При цьому згідно п. 15 Постанови № 576 посадові особи та громадяни, які порушили порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, охорони, перевезення і використання предметів, матеріалів і речовин, відкриття і функціонування підприємств, майстерень і лабораторій, на які поширюється дозвільна система, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством.

За таких умов доцільно звернутися і до положень Закону України "Про міліцію". Так, згідно п. 13 статті 10 міліція відповідно до своїх завдань зобов'язана давати відповідно до законодавства дозвіл на придбання, зберігання, носіння і перевезення зброї, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів і речовин, щодо зберігання і використання яких встановлено спеціальні правила, а також на відкриття об'єктів, де вони використовуються, контролювати додержання зазначених правил та функціонування цих об'єктів.

А згідно п. 22 статті 11 Закону України "Про міліцію" міліція для виконання покладених на неї обов'язків має право: анулювати виданий підприємству, установі й організації дозвіл на придбання, зберігання і використання зброї, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів і речовин при невиконанні встановлених правил користування і поводження з ними, або при недоцільності їх дальшого зберігання, вилучати при необхідності зазначені предмети, опечатувати склади, бази й сховища, закривати стрілецькі тири і стенди, зброєремонтні та піротехнічні підприємства, магазини, що торгують зброєю і боєприпасами, до усунення порушень відповідних правил; анулювати дозволи на придбання, зберігання і носіння зброї та боєприпасів, видані громадянам, які зловживають спиртними напоями, вживають наркотичні засоби без призначення лікаря, інші одурманюючі засоби, хворіють на психічні захворювання, та в інших випадках, передбачених законодавством; оглядати з участю адміністрації підприємств, установ, організацій приміщення, де знаходяться зброя, боєприпаси, вибухові, наркотичні та сильнодіючі хімічні, отруйні та радіоактивні речовини і матеріали, з метою перевірки додержання правил поводження з ними; оглядати зброю та боєприпаси, що знаходяться у громадян, а також місця їх зберігання.

Не складно помітити, що сутність вказаних прав і обов'язків міліції стосується зброї, а не виготовлення печаток і штампів. Зазначене свідчить, що сьогодні правові засади видачі міліцією дозволів на виготовлення печаток і штампів також певною мірою не відповідають вимогам пункту 12 статті 92 Основного Закону, згідно якого організація і діяльність органів виконавчої влади визначається виключно законами України.

Таким чином, правові засади надання адміністративних послуг, пов'язаних з видачею ОВС дозволів суб'єктам господарювання на виготовлення печаток і штампів, створюють положення постанови № 576 та наказу МВС № 17. Наприклад, п. 1.2. Інструкції визначає порядок видачі, продовження й припинення дії та анулювання дозволів на відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень, виготовлення печаток і штампів, а також порядок видачі дозволів на оформлення замовлень на виготовлення печаток і штампів. Унаслідок цього виникає багато питань щодо законності або доцільності приписів окремих положень розділу 3 "Порядок видачі дозволів на оформлення замовлень на виготовлення печаток і штампів" наказу МВС № 17, а саме:

Чому у п. 3.1.4. наказу термін видачі дозволу визначено лише стосовно суб'єктів підприємницької діяльності?

Навіщо лікарям передбачено додавати до заяви клопотання керівників медичного закладу (пп. 5 п. 3.1.4.)?

Навіщо представництвами іноземних підприємств, установ, організацій, суб'єктів підприємницької діяльності та інших організаційних форм

підприємництва тощо, зареєстрованими в Україні, додавати до заяви оригінал (щоправда разом із копією) свідоцтва про державну реєстрацію (пп. 6 п. 3.1.4.) при наявності значної кількості інших документів, що засвідчуються уповноваженими суб'єктами права?

Чому результати службового розслідування за порушення правил зберігання та знищення печаток і штампів оформлюються актом довільної форми (п. 3.4.1.)? Адже за це передбачено адміністративну відповідальність згідно ст. 189-2 КУпАП, а такий акт безумовно повинен долучатися до матеріалів адміністративної справи за фактом даного правопорушення.

Підсумовуючи, слід зробити певні висновки та висловити деякі пропозиції щодо вищерозглянутих проблемних питань, а саме:

1. Правові засади адміністративних послуг ОВС, пов'язаних з видачею дозволів суб'єктам господарювання на виготовлення печаток і штампів, не відповідають вимогам положень Конституції України.

2. Вирішення проблеми усунення вказаної невідповідності помітно загострюється з урахуванням встановленої положеннями КУпАП адміністративної відповідальності за порушення порядку провадження господарської діяльності (ст. 164), правил відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень (ст. 189) та правил виготовлення та порядку обліку і зберігання печаток та штампів (ст. 189-2).

3. З метою вдосконалення правових засад діяльності ОВС щодо видачі дозволів суб'єктам господарювання на виготовлення печаток і штампів доцільно внести відповідні доповнення до законів України "Про міліцію" та "Про ліцензування певних видів господарської діяльності".

4. З урахуванням сучасних вимог до господарської діяльності та стандартів захисту прав і свобод людини та громадянина необхідно внести зміни до чинного законодавства, що визначає правові засади послуг ОВС, пов'язаних з видачею дозволів суб'єктам господарювання на виготовлення печаток і штампів, й, перш за все, до положень наказу МВС № 17.

Використана література:

1. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту / За заг. ред. В.Б. Авер'янова. - К.: НВП "Видавництво "Наукова думка" НАН України, 2007. - 587 с.

2. Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р // Офіційний вісник України. - 2006. - № 7. - Ст. 376.

3. Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина: Підручник / За ред.: Є.М. Моїсєєва, Ю.І. Римаренка, В.І. Олефіра. - К.: КНТ, 2008. - 816 с.

4. Дроздова І. В. Міністерство внутрішніх справ України як суб'єкт надання адміністративних послуг : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец.

12.00.07 "Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право" / І. В. Дроздова. – К., 2009. – 20 с.

УДК 351.741(477):351

О.А. Бурбело

**ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІННЯ
В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
(ПОВЕДІНКОВИЙ ПІДХІД)**

В статті пропонується нетривіальний підхід до вирішення завдань з підвищення ефективності управління в органах внутрішніх справ (ОВС), який посягає в дослідженні управління підрозділами ОВС як соціальною системою.

Ключеві слова: теорія соціальних систем, теорія організації, системний підхід, організаційна поведінка, людський капітал, цілеспрямованість, дія, операція, вчинок.

В статье предлагается нетривиальный подход к решению задач по повышению эффективности управления в органах внутренних дел (ОВД), который заключается в исследовании управления подразделениями ОВД как социальной системой.

Ключевые слова: теория социальных систем, теория организации, системный подход, организационное поведение, человеческий капитал, целенаправленность, действие, операция, поступок.

The article offers nontrivial approach to solving problems on the increase of efficiency of administration in bodies of internal affairs. The approach, mentioned above offers the study of administration of bodies of internal affairs as a social system.

Key words: theory of frames of society, theory of organization, approach of the systems, organizational conduct, human capital, purposefulness, action, operation, act.

Вирішення завдань подальшого розвитку державності в Україні висуває вимоги і до розв'язання проблеми вдосконалення управління у сфері правоохоронної діяльності. Вирішення цих проблем (поряд з іншими проблемами розвитку системи правоохоронних органів), є запорукою підвищення ефективності діяльності органів внутрішніх справ (ОВС) в охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю.

Вітчизняні фахівці відмічають три основні причини недостатньої ефективності протидії правоохоронних органів натиску криміналітету в сучасних умовах [17, 21]: перша - кадрова (брак досвіду, достатньої кількості підготовлених працівників, низькі моральні якості певної їх частини); друга - організаційна (відсутність у роботі системності, координаваності, відставання розвитку роботи органів внутрішніх справ від динаміки злочинної діяльності) і третя - правова (неповнота та суперечливість законодавчої бази). Як витікає з вище наведеного, основна причина невдач у боротьбі зі злочинністю міститься в управлінській сфері.

Управління в ОВС здійснюється, як звісно, в двох напрямках: у зовнішньому середовищі (вплив на злочинність і правопорушення правовими засобами) і внутрішньому (вплив на особовий склад з залученням методів наукової організації управлінської праці, як того вимагає сучасність).

Удосконалення управління в ОВС доцільно тісно пов'язувати з застосуванням вітчизняного й зарубіжного досвіду. В останній час сформувався перспективний напрям досліджень у сфері управління з позицій теорії соціальних систем, теорії організації, з використанням системного підходу.

Імовірно, що всі ключові напрацювання юридичної науки з'явилися саме завдяки застосуванню здобутків суміжних галузей знань - соціології, психології, економіки тощо [2, с. 37]. Тому подібний міждисциплінарний підхід до вирішення проблем управління ОВС варто вважати перспективним і надалі.

Між учасниками управлінської діяльності формуються різні за своїм характером відносини. Вони містять специфічні складові: політичну, економічну, соціальну, організаційну, правову, психологічну і педагогічну [17, с. 446].

Сучасному етапу розвитку теорії управління (менеджменту) властиве використання поведінкових теорій ("біхевіоризму"). Сьогодні поведінкова модель організації, перш за все виробничої, має багато прихильників серед зарубіжних вчених і інтенсивно розвивається [1, 2, 3, 6, 7, 9, 11, 26].

Об'єднання людей в організації має глибокі природні джерела. Живим істотам притаманні інстинктивно обумовлені процеси інтеграції в спільноти для виживання в протистоянні впливу (не завжди позитивному, а частіше навпаки) зовнішнього середовища. Лише у випадку належності до певних організацій людина може вирішувати багато особистих проблем, з якими їй впоратись на одинці часто проблематично. Люди, створюючи організацію, об'єднують свої здібності, доповнюють і підсилюють їх, за рахунок чого досягають як цілей організації, так і власних цілей [7, с. 49].

Аналіз позицій вітчизняних та зарубіжних дослідників моделей організації [10, 13, 24, 25] свідчить, що організація як об'єкт дослідження все більше стає багатовимірною. Тому вони зосередили свої зусилля на подоланні цієї багатовимірності через її моделювання з використанням системного підходу. Такий підхід зараз реалізується в новому міжгалузевому напрямі, що отримав назву "організаційна поведінка". У запропонованих вченими моделях найбільш складними елементами, що не мають достатнього методичного забезпечення та узгоджених сфер використання, є діяльність і поведінка [7, с. 58].

Відносно ОВС слід підкреслити, що актуальність проблеми управління поведінкою і діяльністю цієї структури обумовлено такими чинниками, як ускладненість ті суперечливості вимог зовнішнього середовища; багатоплановість і суперечливості цілей і інтересів індивідів, колективів і

організації в цілому; ускладнення обмежень функціонування організації за часом [4, с. 75].

Тому сучасний підрозділ ОВС слід сприймати як соціально-економічну систему, особливості якої обумовлені зростанням ролі та функцій людини як найкритичнішого ресурсу, який забезпечує її збереження та розвиток [7, с. 157].

Поведінка співробітника міліції перетворюється на важливий чинник забезпечення досягнення цілей в комплексі заходів в протидії злочинності.

Об'єктивні обставини соціально-економічного розвитку суспільства викликали необхідність розгляду підрозділу органів внутрішніх справ, незалежно від його призначення, як соціальної організації, в якій формується і співіснує система інтересів. При цьому процеси управління особовим складом значно ускладнюються у зв'язку з тим, що співробітники завдяки освіті, отримуючи можливість накопичувати індивідуальний людський капітал (насамперед інтелектуальний), не завжди реагують на звичні формальні інструменти впливу. Тому з посиленням непередбачуваності реакції людини, навіть в такій жорстко регламентованій організації як міліція, посилюється увага до такої важливої характеристики особи, як її поведінка.

Вирішення проблеми організації взаємодії людей, порядку в їх життєдіяльності зіткнулося з необхідністю формування та наукового дослідження проблеми організаційної поведінки.

Дослідження будь-якого аспекту управління передбачає визначення певних цілей, на досягнення яких воно спрямовано. Управління підрозділом органу внутрішніх справ (ОВС) як соціальною системою також має певні цілі, заради досягнення яких діє цей підрозділ, і які активізують, спрямовують поведінку кожного співробітника та особового складу в цілому.

Система заходів з упорядкування активності підрозділу як соціальної системи, її поведінки з досягнення цілей функціонування має два джерела: зовнішнє і внутрішнє [7, с. 59]. Зовнішнє джерело полягає в тому, що зовнішнє середовище формулює цілі діяльності системи, здійснює вплив, насильство на неї. Внутрішнє - полягає в тому, що система складається з людей, які мають своє власне уявлення, свої власні цілі і їм не байдужі впливи зовнішнього середовища. Співробітники оцінюють наскільки імперативні зовнішні вимоги не заважають досягненню їх власних цілей і реагують на розбіжності своєю поведінкою. Таким чином, підрозділ ОВС є не тільки спрямованою на досягнення мети системою, але має також певну цілеспрямованість, що визначається прагненням співробітників, які відносяться до цього підрозділу. Цілеспрямованість соціальної системи полягає в тому, що досягнення цілей і підрозділу, і людини багато в чому забезпечується внутрішньосистемними зусиллями з застосуванням своїх переваг і певних дій, в тому числі і нестандартних.

З цих позицій підрозділ ОВС як соціальна система має поведінку, яка часом невідповідна спрямованому з боку зовнішнього середовища впливу. Таким чином основними визначальними характеристиками соціальної системи є її спрямованість на мету і цілеспрямованість (рос. целеустремленность).

На думку деяких вітчизняних дослідників проблем моделювання поведінки персоналу [7, с. 59], факт наявності спрямованості на мету й цілеспрямованості відтворюється в двох моделях управління: раціоналістичній і гуманістичній. Перша є методологічною основою формування організаційних структур управління, планування тощо. Цю модель формують елементи жорсткого управління, які застосовуються в умовах, що вимагають швидкої концентрації зусиль на певній ділянці діяльності або для оперативних вирішень, які раптово з'являються. На прикладі підрозділів ОВС це переслідування, затримання злочинців, робота слідчо-оперативних груп на місці злочину та інше. Друга модель передбачає пошук певних варіантів прийняття рішення: експериментування, порівняння можливих варіантів в умовах підвищеного ризику в екстремальних умовах забезпечення правопорядку в суспільстві.

Пошук ефективних варіантів цілеспрямованого впливу на особовий склад підрозділу ОВС потребує поділу соціальної системи та її характеристик на складові, вплив на які призведе до бажаного успіху.

В дослідженні цілеспрямованості й діагностиці її ефективності з'являється проблема оцінки оптимальності кількості складових і узгодження таких методів впливу як адміністративні та економічні.

Основою подальшого розвитку методів діагностики та корегування ціленаправленості та цілеспрямованості доцільно використовувати поділ активності суб'єкта на діяльність і поведінку. Ціленаправленість властива діяльності, що складається з багаторазових стандартно закріплених дій. Цілеспрямованість характерна для поведінки, що складається з послідовності унікальних вчинків, дій, які в свою чергу формують унікальність активності.

На думку деяких авторів, ціленаправленість забезпечує гармонію функціонування, цілеспрямованість - можливості й передумови розвитку будь-якої організації, суб'єкту діяльності [7, 8, 14, 15, 16, 23, 24].

Використовуючи накопичений досвід (вітчизняний й міжнародний) в сфері дослідження предмета функціонування виробничої організації [6, 7, 9, 11, 28], в вирішенні проблем підвищення результативності управління особовим складом підрозділів ОВС, доцільно ввести таке поняття як організаційна поведінка [3, 6, 8, 9].

Формування і розвиток наукових основ організаційної поведінки пов'язані з уточненням можливостей об'єднання інструментів направленості на мету й цілеспрямованості в єдиному механізмі [7, с. 163].

Поведінка особи складає конструктивну основу всіх інших різновидів поведінки (поведінки колективу, поведінки організації). Тому вона вивчається вченими різних галузей науки: психологія, антропологія, соціологія, політичні науки, психіатрія, філософія та інші.

В процесі дослідження організаційної поведінки слід розглядати соціальні суб'єкти відносин (людина, колектив, організація) як цілеспрямовані системи [7, с. 165]. За думкою Дороніна А.В. [7, с. 65] вони (системи) можуть не тільки виконувати поставлені перед ними зовні цілі й завдання, а і змінювати їх залежно від результатів діагностики навколишнього середовища. При цьому люди визначають пріоритети цих цілей і завдань, розподіляють та перерозподіляють кошти на їхнє виконання не завжди відповідно до цілей, поставлених зовні. Слід враховувати, що люди мають свою волю і інтереси, і якщо їм не приділяти уваги, то заплановані управляючим персоналом тенденції трудової активності підлеглих і результати їх діяльності можуть суттєво змінитися.

Посилення мінливості зовнішнього та внутрішнього середовища діяльності правоохоронних органів потребує від них адекватної системи діагностики та посилення активності взаємодії з ним, які повинні мати на меті упередження впливу змін, якщо вони негативні, або адаптації до формування умов для їх інтенсифікації, якщо вони позитивні.

Завдання підвищення ефективності діяльності ОВС вимагають дослідження проблем раціоналізації управління ними в координатах активності системи, де присутня людина, тобто координатах поведінкової моделі. Важливо зосередити увагу на поведінку людини в системі. Найпоширенішими термінами, що потребують дослідження і цьому контексті є діяльність і поведінка [7, с. 67].

За результатами аналізу позицій деяких вчених, діяльність - це специфічно людський спосіб ставлення до світу, процесу, під час якого людина творчо перетворює природу. При цьому людина стає діяльним суб'єктом, а явища природи - об'єктом його діяльності. Діяльність є соціальним явищем тому, що вона пов'язана зі спілкуванням і взаємодією людей, перетворенням суспільних умов і відносин, розвитком людини.

Відносно поняття "поведінка" доволі розповсюдженою є думка, що вона є системою взаємопов'язаних реакцій, які здійснюються живими організмами для пристосування до навколишнього середовища у процесі взаємодії з ним [20, 21, 24]. При цьому між поведінкою людини і тварини є суттєві відмінності, які полягають у тому, що людина оволодіває дійсністю, свідомо і цілеспрямовано її змінює, а представники тваринного світу лише пристосовуються до умов свого існування [25, с. 430].

Відповідно до основних положень праксеології поняття діяльності та поведінки можуть бути поєднані в межах визначення діяльності як свідомо спрямованої на досягнення певної мети поведінки [12, с. 96]. Се-

ред соціологів є думка, що діяльність і поведінка є складовими більш широкої категорії - соціально-економічна активність груп людей [26, с. 39]. Стосовно активності особового складу підрозділів ОВС характерні відмінності двох форм активності людей (діяльність і поведінка) наведені на рис. 1, підготовленому за результатами дослідження для умов виробничої організації [7, с. 73].

Складність умов діяльності ОВС вимагає комплексного підходу до їх аналізу й прийняття управлінських рішень за наявності обмеженої інформації і часу. Тому створюються проблеми об'єднання активності окремих співробітників у систему, формування і розвитку взаємозв'язку між вчинками та діями колективу й окремих співробітників. Традиційна діяльність підрозділів ОВС побудована на усвідомлених цілях та запланованих діях. Вона є основою так званої механічної моделі організації. Мінливість, непередбачуваність середовища, в якому діють підрозділи ОВС, створює передумови для переходу до поведінкової моделі, якій притаманне використання творчого потенціалу людини. Ця модель спрямована на врахування динамічності ситуацій, які спонтанно виникають як у зовнішньому, так і внутрішньому середовищі, на використання творчих якостей людини для забезпечення її адекватної реакції.

Як свідчить практика, діяльність і поведінка окремих співробітників і їх груп мають різні цілі й прагнення. В кожному підрозділі ОВС формується система взаємовідносин і взаємодії між окремими співробітниками, між ними, їх групами та керівниками. При цьому основу взаємодії в підрозділах ОВС можуть складати не тільки функціональні обов'язки, а й норми культури, емоції, відносини підкорення та інші. Упорядкування відносин у колективі здійснюється не тільки через формальні, а й неформальні механізми партнерства, співробітництва, психологічні контакти (симпатії, антипатії), норми етики.

Таким чином, для розробки технології удосконалення управління в ОВС перш за все слід звернути увагу на управління поведінкою особового складу підрозділів ОВС, яку доцільно визначити як функціональну цілісність взаємов'язаних реакцій окремих співробітників. Вона має складну внутрішню структуру інтересів, яка спрямована на пристосування до змін зовнішнього середовища або активного впливу на його зміни з метою свого збереження та розвитку.

Висока професійна підготовка та інтуїції керівника підрозділу ОВС повинні стати конструктивними передумовами підвищення ефективності діяльності особового складу на основі гармонійного поєднання ціле направленості й цілеспрямованості в управлінні його поведінкою. Ефективне управління поведінкою можливе за умови визначення показників її якісно-кількісної оцінки. Але це вже об'єкт окремого дослідження.

Рис. 1. Особливості службової діяльності та поведінки особового складу ОВС

Використана література:

1. Армстронг М. Практика управління людськими ресурсами: Пер. с англ.: [под ред. С.К. Мордвинова]. – [8-е изд.]. – СПб.: Питер, 2004. – 832 с.

2. Беккер Г.С. Человеческое поведение. Экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Пер. с англ. – М: ГУ ВШЭ, 2003. – С. 37 (672).
3. Власова А.М. Організаційна поведінка; (навч. посіб.) / А.М. Власова, Л.М. Савчук, В.Б.Савінова. – К.: КНЕУ, 1998. – 96 с.
4. Вильямс Р. Управление деятельностью служащих. – СПб.: Питер, 2003. – 304 с.
5. Галкина Т.П. Социология управления: от группы к команде: [учебн. пос.]. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 224 с.
6. Джорж Дж.М. Организационное поведение. Основы управления (учебн. пособие для вузов) / Дж.М. Джорж, Т.Р. Джоунс; [пер. с англ.; под ред. проф. Е.А. Климова]. – М: ЮНИТИ, 2003. – 464 с.
7. Доронін А.В. Поведінка персоналу виробничої організації. Оцінка, управління, розвиток: Монографія. – Х.: ВД "ИНЖЕК", 2008. – 320 с. Укр. мова.
8. Занковский А.Н. Организационная психология: [учебное пособие для вузов по специальности "Организационная психология"]. – [2-е изд.]. – М.: Флинта: МПСИ, 2002. – 648 с.
9. Красовский Ю.Д. Организационное поведение; [учебн. пос. для вузов]. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 472 с.
10. Кузьмин С.А. Социальные системы: опыт структурного анализа. – М.: Наука, 1996. – 192 с.
11. Лютенс Ф. Организационное поведение; [пер. с англ. 7-го изд.]. – М: ИНФРА-М, 1999. – 692с.
12. Мизес Л. Человеческая деятельности: трактат по экономической теории/ Л. Мизес; [пер. с 3-го испр. англ. изд. А.В. Курдяева]. – М.: ОАО НПО "Экономика", 2000. – 880 с.
13. Мильнер Б.З. Теория организации: [учебн.]. – [3-е изд.]. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 688 с.
14. Миронова О.М. Поведінковий підхід до антикризового менеджменту підприємства. Авт. дис. ... канд. економ. наук. – Х.: ХНЕУ, 2006. – 15 с.
15. Организационная психология: [Под. ред. Г.В.Суходольского]. – Х.: Гуманитарный центр, 2004. – 256 с.
16. Основы современного социального управления: теория и методология: [учебн. пос.]; под ред. В.Н. Иванова. – М.: ОАО НПО "Экономика", 2000. – 272 с.
17. Петков С.В. Эффективный менеджмент в органах внутренних дел: Монография - Симферополь: "Таврия". – 2004. – 564 с.
18. Системный анализ и структуры управления. (Книга восьмая). Под. общей ред. проф. В.Т. Шорина. – М: "Знание". – 1975. – 303 с.
19. Системный анализ в экономике и организации производства / С.А. Валуев, В.И. Волкова, А.П.Градов. – Л.: Политехника. 1991. – 276с.
20. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – [3-е изд.]. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – 1600 с.
21. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском языках: [ред. координатор Г.В. Осипов]. – М.: ИНФРА-М-НОРМА. – 1998. – 448 с.
22. Сушенко В.Д., Присяжний С.В., Коваленко О.І. Сучасний процес управління в органах внутрішніх справ. – К.: НАВС України, 1999. – 352с.

23. Ульрих Д. Эффективное управление персоналом: новая роль HR-менеджера в организации; [пер. с англ.]. – М.: Изд. дом. "Вильямс", 2007. – 304 с.
24. Управление организацией [учебник] (под ред. А.Т.Поршнева, З.П. Румянцевой, Н.А.Соломатина). – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М.: ИНФА-М, 1998. – 672 с.
25. Философский словарь / [под ред. В.И. Шинкарука]. – К.: Украинская советская энциклопедия, 1986. – 794 с.
26. Шермерон Д.М. Организационное поведение / Д.М.Шермерон, Дж. Хант, Р. Осборн; [пер. с англ.]; под ред. Е.Г. Молт. – [8-е изд.]. – СПб.: Питер, 2006. – 640 с.
27. Экономическая социология [учебн. пос.] / В.Е. Пилипенко, З.А. Гансова, В.С. Казаков; [под ред. В.Е. Пилипенко]. – К.: МАУП, 2002. – 296 с.
28. Янг С. Системное управление организацией. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 455 с.

УДК 342.9(091)(477)(XX-XXI)

В.І. Ткаченко

**ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ
НАУКИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ
ТА НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ**

Стаття присвячена питанням розвитку адміністративно-процесуального права в Радянській державі й Україні у другій половині ХХ та на початку ХХІ сторіччя.

Ключові слова. Адміністративно-процесуальне право, адміністративний процес, юрисдикційна конценція, судова концепція, управлінська концепція, публічні інтереси, адміністративна юстиція.

Статья посвящена вопросам развития административно-процессуального права в Советском государстве и Украине во второй половине XX и в начале XXI столетия.

Ключевые слова. Административно-процессуальное право, административный процесс, юрисдикционная конценция, судебная конценция, управленческая концепция, публичные интересы, административная юстиция.

The article devotes the questions of the development of the administrative processional law in the Soviet state and Ukraine in the 2nd half of the XX century and at the beginning of the XXI century.

Key words. Administrative processional law, administrative process, jurisdictional concept, judicial concept, management concept, public interests, administrative justice.

Для створення сучасної системи українського адміністративно-процесуального права принципового значення набуває питання вивчення історичних умов виникнення адміністративно-процесуальної галузі. Адже, зневага правонаступництвом часто призводить до втрати правової стабільності, що настільки необхідна українській державі та нашим громадянам.

Ознайомлення з працями плеяди видатних вчених-адміністративістів ХХ – ХХІ сторіч дає підстави стверджувати, що незважаючи на значні досягнення внесені ними у становлення адміністративно-процесуального права, існує необхідність подальшого дослідження теоретичних основ розвитку адміністративно-процесуальної галузі другої половини ХХ – перших років ХХІ сторіч.

Насамперед слід відзначити, що початком радянського періоду становлення адміністративно-процесуального права та адміністративного процесу слід вважати лютневу революцію, а потім жовтневі події 1917 року, які відзначилися приходом до влади більшовиків. Саме з жовтня 1917 року та до 50-х років минулого сторіччя в радянській державі діяв тоталітарний режим із практично повним руйнуванням істинно правових реалій, паплюженням як всієї системи права так і власне адміністративно-правової науки. Відбувалося залякування старої російської професури, а ідеологізація мислення у нового покоління вчених стала основною формою впливу на наукову еліту. Розбудова доктрини радянської системи права відбувалося під впливом марксистсько-ленінської ідеології.

У 40-х роках ХХ сторіччя на зміну старому поколінню вчених-адміністративістів – І.Є. Андрійському, В.М. Гессену, М.Д. Загряцкову, А.Ф. Євтихієву, А.І. Єлістратову, В.Л. Кобалевському С.О. Корфу, І.В. Михайлівському, І.Т. Тарасову, В.О. Рязановському, та ін., прийшла нова формація вчених. Серед них Д.М. Бахрах, С.М. Берцинський, Б.М. Габрічідзе, В.М. Горшенєв, Є.В. Додін, М.І. Єропкін, О.С. Іоффе, А.П. Ключніченко, Ю.М. Козлов, А.П. Корєнєв, О.Є. Луньєв, В.М. Манохін, В.М. Марчук, Р.С. Павловський, Г.І. Петров, М.І. Піскотін, В.Д. Сорокін, С.С. Студенікін, Ю.О. Тихомиров, М.Д. Шаргородський, О.М. Якуба та ін. Незважаючи на насторожливо стримане ставлення до адміністративної галузі з боку можновладців, у середовищі вчених намітилася стійка тенденція до розбудови адміністративно-процесуальних відносин, визначення їх місця у вітчизняній системі права.

Вже у 1949 р. С. Студенікін, дослідив поняття "управлінського" процесу, підкресливши, що виконавчо-розпорядча діяльність здійснюється на основі певних процесуальних правил, сукупність яких і складає адміністративний процес [1, 44].

У 1957 р. Г. Петровим поставлена низка проблем вказаного процесу і був сформульований висновок, що в адміністративному процесі співвідношення між процесуальними і матеріальними нормами таке, як і у інших галузях права. Він писав: "Адміністративний процес у широкому розумінні – це процес виконавчої і розпорядчої діяльності органів державного управління; у вузькому змісті – це процес діяльності органів державного управління з розгляду індивідуальних адміністративних справ, що належать до їхньої компетенції" [2, 23]. Такої ж думки щодо поняття адміністративного процесу в широкому розумінні, як порядку правомірної діяльності органів державного управління, дотримувався й О.

Луньов.

На межі 60 – 70 років, на підставі висновків XXIV з'їзду КПРС, було здійснено різке поліпшення умов здійснення наукових досліджень, що дозволило значно активізувати наукові розробки у різних галузях знань. Це стосувалося і адміністративно-процесуальної науки.

В період 60 – 80 років ХХ ст., у роботах вчених-адміністративістів здійснюється дослідження питань, які пов'язані з діяльністю, обов'язками та повноваженнями органів державного управління, інституту відповідальності в державному управлінні, адміністративного примусу й адміністративної відповідальності, контролю та забезпечення законності в державному управлінні, забезпечення прав громадян у правовідносинах "орган управління – громадянин". Виникла необхідність наглядного розгляду питання щодо створення адміністративної юстиції як контрольної юрисдикційної установи, яка б могла об'єктивно та безкомпромісно захищати права та свободи громадян від неправомірної поведінки влади.

Пропозиції науковців знайшли втілення в Законі СРСР "Про порядок оскарження в суд неправомірних дій органів державного управління і посадових осіб, які обмежують права громадян", який було прийнято у листопаді 1989 року.

Найголовнішим питанням, яке постало перед вченими, було питання щодо визначення місця адміністративно-процесуальних норм у правовій системі України. Знову актуальним стало дослідження адміністративно-процесуальних відносин, які не вивчалися з другої половини 20-років.

Серед вчених різних теоретичних шкіл виникла наукова дискусія щодо змісту адміністративного процесу. Потужний "процесуальний" прорив зробили роботи видатних вчених Н.Г. Саліщевой та В.Д. Сорокіна.

У 1964 році в радянській юридичній науці з'явилось перше систематизоване дослідження з проблем адміністративного процесу, яким стала монографія Н.Г. Саліщевой "Адміністративний процес в СРСР" [3, 5-14]. Робота стала джерелом "юрисдикційної" концепції адміністративного процесу. У рамках юрисдикційної концепції Н.Г. Саліщева запропонувала "обмежувальне" тлумачення адміністративного процесу як, "регламентованої законом діяльності по вирішенню суперечок, що виникають між сторонами адміністративного правовідношення, що не знаходяться між собою в стосунках службового підпорядкування, а також по вживанню заходів адміністративного примусу" [4, 5-14; 5, 6-9].

З більш широких позицій до предмету правового регулювання адміністративного процесу підходив В.Д. Сорокін, який вважав, що будь-яка діяльність органів управління забезпечується процесуальною процедурою [6, 51].

У 1968 році в докторській дисертації "Питання теорії адміністративно-процесуального права" В.Д. Сорокін обґрунтував думку про наявність самостійної правової галузі – адміністративно-процесуального права, під

якою мав на увазі галузь російського права, що регулює правові відносини, які виникають у зв'язку з вирішенням індивідуально-конкретних справ у сфері державного управління органами виконавчої влади Російської Федерації та суб'єктами Російської Федерації, а також іншими компетентними суб'єктами [7, 295].

Ідея В.Д. Сорокіна про наявність в адміністративному праві самостійної його частки – адміністративно-процесуального права була підтримана В.М. Горшеневим.

Висловлюючи свою точку зору, В.М. Горшенев стверджує, що "норми процесуального права виступають своєрідною надбудовою над нормами матеріального права і тому направлені на регулювання суспільних стосунків, які складаються в процесі вживання норм матеріального права за наявності обставин, що вимагають цього вживання. Вони мають спільну мету – сприяти досягненню результату, переслідуваного нормою матеріального права". І далі, В.М. Горшенев підкреслює, що "в предметі правового регулювання слід розрізняти два комплекси стосунків: "організувані" і "організаційні". Перші складають предмет регулювання норм матеріального права, а другі – предмет норм процесуального права" [8, 219-221].

Конкретизуючи точку зору В.М. Горшенєва, професор І.В. Панова пише: "Ми розділяємо думку основоположника адміністративно-процесуального права в нашій країні В.Д.Сорокіна про те, що адміністративно-процесуальні норми володіють всіма необхідними ознаками галузі російського права. Відповідно за визнаною в теорії права позицією реально існуюча група правових норм може бути галуззю російського права якщо відповідає трьом вимогам: а) має свій предмет правового регулювання (тобто групу суспільних відносин, що відрізняються від інших груп якісною характеристикою); б) мають відповідний ступінь своєї внутрішньої організації (тобто систему, що дозволяє цій групі відносин виступати як елемент системи права в цілому, що, у свою чергу, тягне наявність відособленої нормативної бази); в) володіє здатністю взаємодіяти не з окремими групами норм других галузей, а з галузями в цілому (тобто з системами такого ж ступеня організації аналогічного рівня). І користується допомогою методу правового регулювання. Наявність всіх трьох взаємозв'язаних чинників дозволяє розглядувати групу правових норм як галузь російського права" [9, 77].

Друга половина XX сторіччя характеризується і деякими техніко-юридичними досягненнями у законодавчій сфері (кодіфіковані усі основні галузі права, включаючи й адміністративне, прийнята Конституція СРСР 1977 р., та ряд законів декларативно-демократичного напрямку) [10, 412].

З кінця 80-х рр., ми є свідками кардинальної переробки нашої правової системи. Супроводжується вона дуже хворобливими факторами: спочатку "війна законів", гострі протиріччя між органами законодавчої та виконавчої влади, "парад суверенітетів" національно-державних й адміністративно-територіальних одиниць у бувшому СРСР..., вибух злочин-

ності, а також різкий зріст корумпованості державного апарату та порушення прав цілих верств населення й ін." Ситуація вельми небезпечна стосовно правових відносин, які народжуються у нашій державі, але не безнадійна щодо них, оскільки зміни, які відбуваються мають на меті побудову правової держави, забезпечення прав і свобод людини ..., що не можливо без введення ситуації у чіткі правові рамки [10, 412].

Цей етап в історії вітчизняного адміністративно-процесуального права характеризується наявністю суттєвих змін в українському суспільстві. Сутність зазначених змін продиктована змістом статті 3 Конституції України в якій чітко визначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження та забезпечення прав людини є головним обов'язком держави [11, ст. 141]. У цьому контексті підвищується роль та змінюються межі адміністративно-правового регулювання, укріплюється механізм захисту інтересів у публічній сфері, нового змісту і місця у правовій системі набувають адміністративно-процесуальні відносини [12, 25].

Переосмислення адміністративного процесу як частини управлінської та юрисдикційної діяльності стає нагальною потребою сьогодення. Адже саме нерозвиненість правових інститутів адміністративного процесу, на думку І.П. Голосніченка, стримує державне будівництво, мало орієнтує органи влади й їх посадових осіб на забезпечення прав і свобод громадян України та інших суб'єктів адміністративно-правових відносин [13, 3].

Є очевидним, що досягнення об'єктивної істини в розумінні адміністративного процесу може ґрунтуватися тільки на глибокому дослідженні різноманітних наукових концепцій розроблених вченими та створення розвинутої адміністративно-процесуальної галузі. Чинники, що обумовлюють створення галузі, повинні бути завчасно прогнозовані, теоретично осмислені та науково обґрунтовані. Це сприятиме розробленню відповідних проектів правових актів, в тому числі кодифікованих, з метою їх подальшого прийняття законодавцем і дозволить громадянам надійно й активно реалізовувати свої права та свободи, а також ефективно використовувати різні адміністративно-процесуальні форми їх захисту.

Використана література:

1. Студеникин С.С. Социалистическая система государственного управления и вопросы о предмете советского административного права / Вопросы советского административного права. - 1949. - С. 44.
2. Петров Г.И. Место административного права в системе советского права // Советское государство и право. - 1983. - № 4. - С. 23.
3. Ю.А. Тихомиров. О концепции развития административного права и процесса // Государство и право. - 1998. - № 1. - С. 5 - 14.
4. Салищева Н.Г. Административный процесс в СССР. - М., 1964.
5. Кузьменко О.В., Гуржий Т.О. Адміністративно-процесуальне право Украї-

- ни: підручник / За заг. ред. О.В. Кузьменко. - К.: Атіка, 2007. - 416 с.
6. Административное право России: курс лекций / К.С. Бельский, [и др.]; под ред. Н.Ю. Хамановой. - М.: ТК Велби, Из-во Проспект, 2008. - 704 с.
7. Сорокин В.Д. Административный процесс и административно-процессуальное право. - СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург). 2002. - 368с. - (<http://www.Juristlibru/4523html>).
8. Стариллов Ю.Н. Как развивалась наука административного права в европейских странах // Журнал российского права. - 1990. - № 3/4. - С. 203 - 214.
9. Панова И.В. Административно-процессуальная деятельность в Российской Федерации. - Саратов, Приволжское книжное издания. - 2001.
10. Теория государства и права: Учебник для вузов / Отв. ред. д.ю.н., проф. В.Д. Перевалов. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Норма, 2005. - 496 с.
11. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.
12. Административное право Украины: Учебник / Под общей ред. С.В. Кивалова. - Х.: Одиссей, 2005. - 880 с.
13. Адміністративний процес: Навчальний посібник / За заг. ред. доктора юридичних наук І.П. Голосніченка. - К.: ГАН, 2003. - 256 с.

УДК 342.951

Є.О. Несвіт

В.В. Степаненко

МІСЦЕ ПРОЦЕДУР

В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Проведено співвідношення поняття "адміністративна процедура" з такими категоріями як "адміністративний процес", "адміністративне провадження", "стадія адміністративного провадження", "процесуальна дія" "адміністративний регламент".

Ключові слова: *адміністративний процес, провадження, процедура, регламенти, процесуальна форма.*

Проведено соотношение понятия "административная процедура" с такими категориями как "административный процесс", "административное производство", "стадия административного производства", "процессуальное действие", "административный регламент".

Ключевые слова: *адміністративний процес, производство, процедура, регламенти, процесуальна форма.*

Correlation of concept "administrative procedure" is conducted with such categories as a "administrative process", "administrative realization", "stage of administrative realization", "judicial action" "administrative regulation".

Keywords: *administrative process, realization, procedure, regulation, judicial form.*

Становлення України як правової держави, спрямованість її діяльності

на забезпечення прав громадян вимагає регламентування процесуального аспекту. З цього приводу частина 2 статті 19 Конституції України зазначає, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [1].

Питання реалізації управлінських функцій органами публічної влади у напрямі забезпечення прав фізичних та юридичних осіб регламентують норми адміністративного права, якщо точніше, то адміністративно-процесуальні норми.

Останнім часом в адміністративному процесі широкого вжитку набуло таке поняття як "адміністративні процедури". Встановленню місця останніх в адміністративному процесі і присвячено наведену роботу.

Питання адміністративних процедур розглядалось такими вченими як В. Авер'янов, Р. Алімов, І. Голосніченко, Е. Демський, Ю. Козлов, І. Коліушко, В. Колпаков, А. Комзюк, О. Кузьменко, В. Лорія, І. Опришко, В. Сорокін, Ю. Старилов, В. Тимошук, Ю. Тихомиров тощо. Враховуючи їх значний доробок у розвиток адміністративного процесу, окремі процесуальну категорії адміністративного права на сьогодні не отримали однозначної оцінки. Точки зору, що існують, у цілому зводяться до чотирьох основних.

1. Адміністративні процедури є ширшим поняттям за адміністративний процес.
2. Адміністративні процедури є тотожними провадженням, а якщо конкретніше, то управлінським (неюрисдикційним) провадженням.
3. Адміністративні процедури – це стадії адміністративного провадження.
4. Адміністративні процедури – це процесуальні дії.

Як зазначає Р.С. Алімов: "Юридична процедура" – більш широке поняття, яке включає поняття "юридичний процес". Взагалі, юридична процедура – це закріплений у законі порядок діяльності суб'єктів права по встановленню юридичних фактів і реалізації правовідносин. У юридичному розумінні процедурами в адміністративному праві в Україні є зовнішні форми встановлення і вираження загальнообов'язкових правил поведінки, які регулюють суспільні відносини, що виникають у сфері державного управління. За допомогою процедур нормативно-правові акти органів законодавчої та виконавчої влади встановлюють правила реалізації державними органами (посадовими особами), а в деяких випадках і недержавними органами та організаціями завдань і функцій в процесі здійснення управлінської діяльності. За характером правового впливу управлінської діяльності процедури поділяються на три основні групи: нормотворчі процедури; процедури з прийняття індивідуальних актів управління; допоміжні процедури" [2].

Адміністративний процес, на відміну від кримінального чи цивіль-

ного, не має виключно юрисдикційного характеру. Представники управлінської концепції адміністративного процесу (Л.Л. Попов, С.М. Махіна, І.М. Лазарев) з метою розмежування юрисдикційних та неюрисдикційних проваджень, розглядають процес як ширше родове поняття, яке охоплює процедуру в якості однієї зі своїх підмножин, що складають неюрисдикційні (процедурні) провадження [3, 139].

А.Т. Комзюк стверджує, що адміністративний процес охоплює лише провадження в адміністративних судах (посилаючись при цьому на визначення поняття "адміністративний процес" у Кодексі адміністративного судочинства України [4]) сукупність несудових адміністративних проваджень і є "адміністративною процедурою" [5].

Між іншим, варто зазначити, що окремо взяте провадження, зокрема, провадження у справах про адміністративні правопорушення охоплює: 1) завдання і принципи провадження; 2) докази провадження; 3) учасники провадження; 4) стадії провадження; 5) строки у провадженні [6].

Як зазначає О.В. Шмалій нормативна модель процедури державної реєстрації повинна чітко визначати: 1) цільове призначення процедури; 2) тип основних відносин; 3) коло осіб, що беруть участь в процедурі (для реалізації основних відносин можуть виникнути необхідність участі додаткових суб'єктів); 4) акти поведінки, що повинні вчинити учасники відносин; 5) послідовність здійснення актів поведінки; 6) терміни і місце здійснення окремих процесуальних дій і процедури в цілому; 7) правові засоби, що забезпечують функціонування процедури [7].

Таким чином, наряд чи можна стверджувати про тотожність понять "процедура" та "провадження", хоча відносна ступінь схожості між ними все ж таки існує.

З цього приводу В.П. Тимошук під процедурою розуміє загальний встановлений порядок розгляду та вирішення справи адміністративним органом (модель провадження), а під провадженням – власне розгляд та вирішення окремої справи (тобто конкретну активну діяльність). Загалом, ґрунтуючись на західному досвіді, під адміністративною процедурою варто розуміти встановлений законодавством порядок розгляду та вирішення адміністративними органами індивідуальних адміністративних справ [8, 24].

З іншого боку, розглядаючи питання співвідношення адміністративної процедури та адміністративного процесу, В.П. Тимошук досить вдало розкриває етимологію цих понять. Так, слово "процедура" (від латинського "procedo") означає проходжу, або просуваюсь, а "процес" (від латинського processus) – проходження, просування вперед [8, 12].

Як видно, у процедурі відсутня головна детермінанта процесу – продовжуваність у часі [3, 137] та спрямованість на досягнення певного результату. Крім іншого, вона не залежить від різновиду індивідуально-конкретної справи та реалізації певної мети. Як зазначено у літературі, процедура – це умовні проміжки між послідовними актами поведінки,

які, натомість виступають у якості стадій процесу [3, 138].

Як зазначає Е.Ф. Демський, процесуальні дії (процедури) – це визначені законом обов'язкові правила, вчинення яких спрямоване на забезпечення розгляду і вирішення адміністративної справи [9].

О.В. Кузьменко адміністративна процедура визначається як встановлений адміністративно-процесуальними нормами порядок діяльності уповноважених суб'єктів щодо розгляду і вирішення індивідуально-конкретних справ [9, 137].

Виходячи з викладеного вище можна зробити однозначний висновок. Адміністративні процедури – це порядок діяльності службових осіб органів публічної влади щодо вирішення індивідуально-конкретних справ в інтересах фізичних та юридичних осіб.

У такому контексті процедури можуть бути прирівняні лише до процесуальних дій. При чому – не всіх, а лише тих, які вчиняють суб'єкти владних повноважень.

Так, І.П. Голосніченко зазначає, що адміністративні процедури – це послідовність урегульованих нормами адміністративного права управлінських дій органу виконавчої влади при виконанні державної функції чи наданні державної послуги [10, 17].

У такому розумінні синонімом процедур виступають регламенти. При цьому регламент є формою нормативного закріплення процедур. Як зазначається І.П. Голосніченком, адміністративний регламент виконання державної функції – це нормативний правовий акт, що визначає терміни і послідовність дій і (чи) прийняття рішень виконавчого органу державної влади, які зумовлюють виникнення, зміну чи припинення правовідносин або виникнення (передачу) документованої інформації (документа), не пов'язаних з безпосереднім зверненням (заявою) громадянина чи організації.

При цьому адміністративний регламент виконання державної функції містить у собі розділи: "Загальні положення", "Адміністративні процедури". Адміністративний регламент надання державної послуги містить у собі розділи: "Загальні положення", "Вимоги до порядку надання державної послуги", "Адміністративні процедури" [10, 16-17].

Таким чином, з проведеного аналізу стає зрозумілим, що "адміністративна процедура" не елементом, що може бути тотожним таким поняттям як "адміністративний процес", "адміністративне провадження", "стадія адміністративного провадження". Тотожність встановлюється з таким елементом як "процесуальна дія".

Це обумовлюється тим, що "процедура" – це нормативно-врегульований порядок дій органу публічної влади (його службової особи) щодо вирішення індивідуально-конкретної справи в інтересах фізичних та юридичних осіб.

Адміністративні процедури закріплюються у регламентах діяльності органів публічної влади щодо виконання публічних функцій управління (або інших суб'єктів, які їх реалізують у своїй діяльності) або надання

державних послуг.

Адміністративні процедури співвідносяться з адміністративним провадженням як зміст і форма. Якщо точніше, то окремо взяте управлінське провадження в адміністративному процесі виступає процесуальною формою, за допомогою якої забезпечується реалізація певного набору адміністративних процедур. Це обумовлюється тим, що провадження об'єднує в собі основні елементи, які дозволяють втілити у життя адміністративні процедури (суб'єкти, їх права і обов'язки, процесуальні акти, строки тощо).

Використана література:

1. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.
2. Алімов Р.С. Процедури в адміністративному праві України: теорія і практика : Автореф. дис. ...к.ю.н. : 12.00.07. - Академія державної податкової служби України. - Ірпінь, 2002.
3. Кузьменко О.В., Гуржій Т.О. Адміністративно-процесуальне право : Підручник / За ред. О.В. Кузьменко. - К. : Атіка, 2007. - 416 с.
4. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України. - 2005. - №№ 35-36, 37. - Ст. 446.
5. Комзюк А. Т., Бевзенко В. М., Мельник Р. С. Адміністративний процес України: Навч. посіб. - К.: Прецедент, 2007. - 531 с.
6. Богуцький В. В., Мартиновський В. В. Провадження у справах про адміністративні правопорушення. - Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2009. - 168 с.
7. Шмалій О. В. Регистрация как форма государственного управления [Электронный ресурс]: Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14. -М.: РГБ, 2005. - 186 с.
8. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / Автор-упорядник В.П.Тимошук. - К.: Факт, 2003. - 496 с.
9. Демський Е.Ф. Адміністративне процесуальне право України : Навч. посіб. / Е.Ф. Демський. - К. : Юрінком Інтер, 2008. - 496 с.
10. Методичні рекомендації щодо застосування державних стандартів з питань систем управління якістю у МВС України: Методичні рекомендації / І.П. Голосніченко, О.Г. Циганов / За ред. О.Н. Ярмиша. - К: ДНДІ МВС України, 2008. - 24 с.

УДК 342.951:351.811.12

С.А. Комісаров

**МЕХАНІЗМ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ
ОХОРОНИ МІЛІЦІЄЮ ВІДНОСИН У СФЕРІ
БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ: ПОНЯТТЯ,
СКЛАДОВІ ТА ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

У статті на підставі аналізу положень адміністративно-правової теорії визначається цілісний механізм охорони міліцією відносин у сфері безпеки

дорожнього руху, наводяться його складові елементи, досліджуються гарантії забезпечення даного механізму

Ключові слова: міліція, охорона, адміністративно-правова охорона, механізм адміністративно-правової охорони, гарантії забезпечення механізму.

В статье на основе анализа положений административно-правовой теории определяется целостный механизм охраны милицией отношений в сфере безопасности дорожного движения, приводятся составляющие его элементы, исследуются гарантии обеспечения данного механизма

Ключевые слова: милиция, охрана, административно-правовая охрана, механизм административно-правовой охраны, гарантии обеспечения механизма.

The article is based on an analysis of the features of the administrative-legal theory is determined by a holistic mechanism of providing by militia relations in the field of traffic security, its constituent elements are given, the guarantees of this mechanism are researched.

Key words: militia, security, administrative-legal security, the mechanism of administrative-legal security, guarantees of providing mechanism.

Внаслідок різкого зростання на автошляхах України транспортних засобів за практично незмінної чисельності органів і посадових осіб, покликаних забезпечувати стан безпеки дорожнього руху, занадто повільного поліпшення автотранспортної інфраструктури має місце зростання дорожньо-транспортних пригод (далі – ДТП). Не зменшується кількість загиблих та поранених у ДТП, залишається значною вартість пошкодженого та зруйнованого майна, як особистого, так і державного (комунального), що безумовно є істотною для українського суспільства проблемою, котра і на початку двадцять першого століття потребує вирішення.

За таких умов актуалізується роль міліції щодо забезпечення безпеки дорожнього руху за допомогою різноманітних адміністративно-правових засобів, у тому числі, пов'язаних з адміністративним примусом. Водночас становлення України як демократичної правової держави, вимоги Конституції України щодо належного захисту прав і свобод громадян вимагають розроблення принципово нових механізмів адміністративно-правового забезпечення застосування таких засобів.

Як наголошує Президент України, питання національної безпеки повинні мати стратегічне значення для діяльності усіх без винятку органів державної влади. Однією із складових національної безпеки є безпека дорожнього руху. Адже, статистичні дані, що періодично оприлюднюються, свідчать про високий рівень аварійності на дорогах України і величезну кількість людських жертв внаслідок ДТП. Саме тому проблеми безпеки дорожнього руху постійно знаходяться у центрі уваги науковців.

Так, дослідженням питань правового забезпечення безпеки дорожнього руху займалися українські та російські вчені М. В. Афанас'єв, О. М. Бандурка, І. І. Веремеєнко, С. М. Гусаров, Т. О. Гуржій, Р. І. Денисов,

Є. В. Додін, М. М. Долгополова, В. В. Доненко, В. В. Єгупенко, В. І. Жульов, Г. Н. Клінковштейн, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, В. В. Лук'янов, О. Л. Міленін, В. В. Новиков, А. М. Подоляка, М. І. Попов, В. Й. Розвадовський, О. Ю. Салманова, О. С. Фролов, В. К. Шкарупа та інші. Але, на наш погляд, істотні зміни в житті українського суспільства свідчать про актуальність оновлення існуючих механізмів забезпечення безпеки дорожнього руху. Метою даної статті є визначення на підставі аналізу положень адміністративно-правової теорії цілісного механізму охорони міліцією відносин у сфері безпеки дорожнього руху, його складових елементів, а також дослідження системи гарантій забезпечення даного механізму.

Складний характер і певна непослідовність реалізації положень Концепції адміністративної реформи в Україні, що має відповідний вияв у край повільному формуванні демократичних відносин в українському суспільстві, об'єктивно вимагає подальшого вдосконалення правової системи, у тому числі національного законодавства. При цьому, визначаючи право як юридичний вплив на суспільні відносини, як правове регулювання вольової поведінки учасників суспільних відносин, слід погодитися з думкою В. Селіванова та Н. Діденка про створення сучасних дієвих механізмів правового регулювання [1, с. 10], за допомогою яких забезпечується ефективність юридичного впливу на суспільні відносини. Це особливо важливо відносно таких сфер життєдіяльності як безпека дорожнього руху.

Доречі, слід підкреслити, що фахівці багатьох галузей знань, у тому числі правознавці, для визначення взаємодіючих частин цілого часто вживають термін "механізм". У юридичній літературі категорія "механізм" розглядається з різних точок зору: "соціальний механізм", "механізм правотворчості", "механізм дії права", "механізм впливу права на суспільні відносини", "механізм правового регулювання", "механізм правового управління" та інших. Дослідженню питань механізму правового регулювання значну увагу приділили С. С. Алексєєв [2, с. 79], В. М. Корельський [3, с. 541-546], В. В. Копейчиков [4, с. 220-221], М. І. Матузов, О. В. Малько [5, с. 625], О. Ф. Скакун [6, с. 271] та інші вчені-правознавці. Важливо акцентувати, що наведені загальнотеоретичні положення стали підґрунтям для визначення механізму адміністративно-правового регулювання вченими у галузі адміністративного права.

Питання забезпечення безпеки дорожнього руху, вироблення правових механізмів щодо такого забезпечення тісно пов'язані з проблемами належної охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки. Саме тому, уявляється доцільним звернутися до напрацьованих вчених, які досліджували проблеми механізмів регулювання у вказаних сферах. Так, І. І. Веремеєнко визначає механізм адміністративно-правового регулювання у сфері охорони громадського порядку як сукупність адміністративно-правових засобів впливу на суспільні відносини із забезпечення особистої та громадської безпеки, котрі складаються в процесі виконавчо-розпо-

рядчої діяльності держави, що створює правоохоронний режим [7, с. 55]. Більш широкий підхід до вирішення проблем громадського порядку визначають інші провідні вчені-адміністративісти. Так, В. К. Колпаков та О. В. Кузьменко відзначають, що загальне функціонування правової системи забезпечує комплекс державно-правових механізмів, а в умовах сьогодення детермінована та діє ціла низка правових механізмів: механізм правового регулювання; механізм дії права; механізм правотворчості; механізм соціального управління; механізм правового впливу; механізм державного управління; механізм забезпечення правових режимів [8, с. 152]. Наприклад, до складових механізму забезпечення правового режиму як частини режиму законності вчені відносять організаційно-структурні утворення й організаційно-правові методи [9, с. 66].

Заслужують на увагу й деякі інші визначення сутності механізму адміністративно-правового регулювання. Так, професор І. П. Голосніченко під таким механізмом розуміє сукупність адміністративно-правових засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на відносини, що виникають у процесі реалізації державної виконавчої влади, а його структурними елементами визначає норми адміністративного права, адміністративно-правові відносини, акти тлумачення норм адміністративного права й акти реалізації адміністративно-правових норм і відносин [10, с. 14]. Водночас найбільш слушно, на нашу думку, є наведена у фундаментальному курсі адміністративного права і процесу позиція Ю. О. Тихомирова [11, с. 376-478], який з урахуванням сучасних суспільних відносин, не тільки досліджує систему адміністративно-правового регулювання (механізм регулювання, адміністративно-правові режими, підзаконний характер адміністративно-правового регулювання), але й на підставі аналізу процесів, пов'язаних із динамікою державного управління, показує його співвідношення з механізмом адміністративно-правового управління.

Наведені теоретичні положення мають безпосереднє відношення до проблем визначення сутності механізму адміністративно-правової охорони у сфері безпеки дорожнього руху (далі – сфера БДР). Так, В. Й. Развадовський відзначає, що сутність і цільова спрямованість адміністративно-правової охорони складається з вирішення двох взаємозалежних завдань: упорядкування і розвитку суспільних відносин у відповідних сферах і галузях (до яких відносяться і транспорт); їхнього захисту від небажаних впливів різноманітних факторів, негативних проявів [12, с. 194]. Як видно, такий підхід відбиває сутність двох традиційно визнаних аспектів впливу правових норм на суспільні відносини – регулятивний і охоронний.

Безумовно, не можна стверджувати, що адміністративно-правове регулювання і адміністративно-правова охорона виконують абсолютно різні завдання. Більш того, обидва правові явища мають єдину природу, а їх розрізнення необхідне лише для відображення різних сторін впливу норм адміністративного права на суспільні відносини. Водночас адміні-

стративно-правову охорону, на наш погляд, доцільно пов'язувати зі здійсненням переважно захисних функцій права, адже в іншому випадку вона перестає відрізнятися від адміністративно-правового регулювання. Вважаємо, що саме охоронне призначення адміністративно-правового забезпечення безпеки дорожнього руху обумовлює потребу вироблення механізмів застосування таких заходів, як адміністративні стягнення.

Стосовно сфери забезпечення БДР, адміністративно-правову охорону слід визначити як вплив санкцій адміністративно-правових норм на суспільні відносини в сфері дорожнього руху, що виникли у результаті негативного впливу факторів, які знижують рівень БДР. Такі фактори та їх шкідливі прояви виявляються у формі різного роду порушень правил, норм і стандартів, що стосуються БДР, а за більшість таких порушень санкціями цих же правових норм передбачається адміністративна відповідальність.

Як нами зазначалося раніше, безпека дорожнього руху визнається структурним елементом громадської безпеки, а тому забезпечення безпеки дорожнього руху є складовою частиною більш загальної проблеми – забезпечення громадської безпеки. При цьому у найбільш загальному значенні БДР слід розуміти як певний стан дорожнього руху, при якому функціонування дорожніх технічних засобів (автомобілів, тракторів, самохідних машин і механізмів) не може призвести до обмеження волі людини. Виходячи з цього, важливе значення для обґрунтування структури та призначення механізму адміністративно-правової охорони відносин у сфері дорожнього руху мають погляди сучасних вчених щодо самого терміну "дорожній рух". Так, С. М. Гусаров слушно визначає дорожній рух, перш за все, як окрему сферу суспільних відносин, що виникають із приводу задоволення соціальних і виробничих інтересів як всього суспільства, так і його окремих членів [13, с. 14].

Аналіз положень чинного законодавства та наукових праць вчених свідчить про значний обсяг компетенції міліцейських підрозділів у сфері безпеки дорожнього руху. Безперечно діяльність останніх займає чільне місце у досліджуваному механізмі охорони відносин безпеки дорожнього руху. Хоча і зрозуміло, що механізм адміністративно-правової охорони являє собою систему адміністративно-правових засобів, а відмінність цих засобів залежить в першу чергу від мети їх застосування.

Тому можна стверджувати, що механізм адміністративно-правової охорони міліцією відносин у сфері БДР – це урегульована нормами адміністративно-деліктного права цілісна система правових засобів, за допомогою яких міліцією здійснюється охорона суспільних відносин у сфері дорожнього руху шляхом протидії порушенням встановлених державою відповідних правил, норм і стандартів з метою попередження ДТП і поліпшення стану безпеки дорожнього руху.

Зазначений механізм, на наш погляд, містить у собі такі основні функціональні елементи:

1) власне охоронні адміністративно-правові норми в сфері дорожнього руху, що складають правові основи адміністративно-правової охорони міліцією відносин у сфері БДР (у тому числі норми, закріплені положеннями відомчих "міліцейських" нормативно-правових актів);

2) охоронні правовідносини, котрі виникають у процесі контрольно-наглядової діяльності міліції за дотриманням встановлених правил, норм і стандартів, що стосуються БДР (знаходять прояв у вигляді суб'єктивних прав і обов'язків учасників таких відносин);

3) акти застосування міліцією норм з адміністративними санкціями (реалізація наданих прав і виконання покладених обов'язків посадовцями міліції у якості суб'єктів адміністративних охоронних правовідносин).

Разом із тим, питання ефективності досліджуваного механізму доцільно пов'язувати й з деякими іншими чинниками. Так, як правильно наголошує А. П. Головін, до складових механізму адміністративно-правового регулювання діяльності міліції громадської безпеки (який, на нашу думку, є подібним за суттю механізму адміністративно-правової охорони міліцією відносин у сфері безпеки дорожнього руху) слід віднести: норми адміністративного законодавства, у тому числі відомчих нормативних актів; адміністративно-правові відносини управлінського та правоохоронного характеру; практичну діяльність апаратів, служб та окремих працівників і правозастосовчі акти. Але водночас акцентується на тому, що на дієвість цього механізму істотно впливають загальні й галузеві принципи права, стан законності і правопорядку, спеціальні адміністративно-правові режими, правосвідомість, правова культура і правова активність працівників тощо [14, с. 32-33]. Зазначені детермінанти повною мірою стосуються і механізму адміністративно-правової охорони міліцією відносин у сфері БДР.

Безумовно результати функціонування механізму насамперед визначатимуться практичною діяльністю міліції, пов'язаною із застосуванням норм права. Тому вважаємо, що дієвість механізму адміністративно-правової охорони міліцією відносин у сфері БДР залежить, у першу чергу, від удосконалення процедур застосування адміністративно-деліктного законодавства міліцією, оскільки акти правозастосування – це найбільш гарантуючий елемент сприяння процесу задоволення інтересів держави. При цьому недооцінка або неправильний вибір юридичних засобів, передбачених нормативно-правовими актами, призводять до фактів неправомірного застосування санкцій, зниження правового ефекту охоронної функції міліції у сфері безпеки дорожнього руху. Такі факти є також наслідком ігнорування ролі засобів впливу на дієвість даного механізму, а саме: загальних і галузевих принципів права, порушень законності і правопорядку в рамках спеціальних адміністративно-правових режимів, а також є свідченням низького рівня правосвідомості та правової культури працівників міліції.

Водночас, надаючи характеристику механізму адміністративно-правової охорони міліцією відносин у сфері БДР, слід підкреслити вирішальне

значення вимог нової національної адміністративно-правової доктрини, які полягають у впровадженні "людиноцентристської" ідеології діяльності органів виконавчої влади. Саме тому, більша частина засобів впливу на дієвість механізму адміністративно-правової охорони відносно його основних елементів (норми, відносини, акти застосування права) може, безперечно, розглядатися і як система гарантій його надійного й ефективного функціонування. При цьому стратегічно важливе значення мають гарантії механізму, поява яких зумовлена прагненням України розбудувати правову державу та стати повноправним членом ЄС.

На нашу думку, за таких умов істотними гарантіями належного функціонування механізму адміністративно-правової охорони міліцією відносин у сфері БДР є різні форми державного та громадського контролю та нагляду, які дозволяють своєчасно вносити відповідні корективи до організації діяльності міліцейських підрозділів і на підставі інформації про фактичні ситуації, явища чи зміни здійснювати заходи до усунення недоліків.

Підсумовуючи, можна зробити висновок про те, що механізм адміністративно-правової охорони міліцією відносин у сфері безпеки дорожнього руху потребує подальшого вдосконалення, а оновлення змісту складових гарантій та засобів впливу на його дієвість слід віднести до числа наукових досліджень, які мають важливе суспільне значення. Вирішення проблем вдосконалення досліджуваного механізму дозволить підвищити рівень безпеки дорожнього руху та сприятиме загальному поліпшенню стану внутрішньої безпеки України.

Використана література:

1. Селіванов В., Діденко Н. *Правова природа регулювання суспільних відносин* // *Право України*. – 2000. – № 10. – С. 10-20.
2. Алексеев С. С. *Государство и право : начальный курс*. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрид. лит., 1996. – 192 с.
3. *Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов* / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. – М. : Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М., 1999. – 570 с.
4. *Загальна теорія держави і права* / За ред. акад. АПрН України, д-ра юрид. наук, проф. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с.
5. *Теория государства и права : курс лекций* / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристъ, 1999. – 672 с.
6. Скакун О. Ф. *Теория государства и права : учебник*. – Х. : Консум, Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
7. Веремеенко И. И. *Механизм административно-правового регулирования в сфере охраны общественного порядка*. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1982. – 112 с.
8. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. *Нелегальная миграция: генезис и механизм протидії* : монографія / МВС України НАВСУ. – Київ – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2002. – 371 с.

9. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.
10. Голосніченко І. П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття) : посібник. – Ірпінь, 1998. – 108 с.
11. Курс административного права и процесса / Ю. А. Тихомиров. – М., 1998. – 798 с.
12. Развадовський В. Й. Адміністративно-правове регулювання праводносин у транспортній сфері України : монографія/ НУВС МВС України. – Х. : НУВС, 2004. – С.194.
13. Гусаров С. М. Адміністративно-правові засади управлінської діяльності державної автомобільної інспекції України щодо забезпечення безпеки дорожнього руху : дис... канд. юрид. наук : 12.00.07/ Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2002.
14. Головін А. П. Місце розсуду в механізмі адміністративно-правового регулювання діяльності міліції / А. П. Головін // Юридична Україна. – 2007. – № 7. – С. 30-34.

УДК 352:342.553

О.О. Кулешов

**ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРИНЦИПИ
ОЦІНЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ**

Розглянуто фундаментальні принципи організації і функціонування місцевого самоврядування, та процес формування сучасних поглядів на муніципально-правову проблематику що існує у системі місцевих виборів, в яких політичні партії та їх блоки, пропонують виборцям свої варіанти рішень місцевих проблем.

Ключові слова: муніципально-правова проблема, правовідношення, місцеві вибори, рішення місцевих проблем, критерії оцінювання, ефективність діяльності влади, органи місцевого самоврядування, посадові особи.

Рассмотрены фундаментальные принципы организации и функционирования местного самоуправления, процесс формирования современных взглядов на муниципально-правовую проблематику которая проявляется в системе местных выборов, в которых политические партии и их блоки, предлагают избирателям свои варианты решения местных проблем.

Ключевые слова: муниципально-правовая проблема, правоотношения, местные выборы, решения местных проблем, критерии оценивания, эффективность деятельности власти, органы местного самоуправления, должностные лица.

Fundamental principles of the organisation and local government functioning, process of formation of modern views on a municipalno-legal problematics which are considered is shown in system of local elections in which political parties and their blocks, offer voters the variants of the decision of local problems.

Key words: a municipalno-legal problem, local elections, decisions of local problems, criteria of estimation, efficiency of activity of the power, local governments, officials.

Актуальність обраної теми обумовлена тим, що сучасні інститути місцевого самоврядування є своєрідним результатом тисячолітнього вітчизняного й світового досвіду організації публічної влади, відносин влади з громадянами, який наочно свідчить, що спрямованість влади на задоволення інтересів потреб людини, може бути забезпечена лише за умови реальної участі громадян у формуванні цієї влади, відповідальності влади перед народом та її максимальне наближення до людини. Місцеве самоврядування в останні місяці є об'єктом особливої уваги внаслідок виборів до місцевих рад проведених на новій пропорційній основі, що певним чином показало недосконалість цієї системи у відношенні до місцевих громад. Політичні партії та деякі мажоритарщики, які сформували обласні, районні, міські, районні в містах ради, прийшли до місцевої влади на загальнодержавних гаслах, не знаючи водночас деталей проблем на місцях, не приділяючи уваги розв'язанню інтересів територіальних громад. Місцевому самоврядуванню властиві діалектичні риси. Будучи водночас органом влади, місцеве самоврядування є представником інтересів територіальної громади, тому у своїй діяльності має спиратися на довіру, накази виборців, працюючи в межах чинного законодавства. Крім того, Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" надає право міській раді приймати рішення щодо створення районних у містах рад, а також у разі їх створення наділяти їх повноваженнями на свій розсуд. За роки існування незалежної України не сформовано єдиних для органів місцевого самоврядування критеріїв оцінки роботи, на законодавчому рівні не визначено єдиних обсягів повноважень органів місцевого самоврядування.

Таке важливе, найбільше наближене до народу місцеве самоврядування не має прикладів оцінки, хоча протягом останніх місяців з'являються пропозиції призначити нові вибори Одеського, Харківського, Луганського та деяких інших міських голів, або хоча б перелікувати бюлетені виборців щоб встановити істину. Пропозиція, яка має бути обґрунтованою саме проведеною оцінкою та доказаною неефективністю органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб, знайшла своє законодавче рішення без доказів, тому це рішення є об'єктом для критики з боку виборців, політичних партій, засобів масової інформації.

Метою дослідження є пошук критеріїв оцінки діяльності органу місцевого самоврядування, наукове обґрунтування власних досліджень та пропозицій, розробка критеріїв, які можуть бути запропонованими для будь-якого органу місцевого самоврядування, не зважаючи на обсяги повноважень. Здійснення політики у сфері місцевого самоврядування має пряий вплив на інтереси громади, отже, коло людей, які беруть участь на різних етапах процесу її здійснення, як правило, є численним і різноманітним. До цього кола людей або груп, котрі мають пряий чи опосередкований інтерес до наслідків рішень щодо політики, можуть належати органи місцевого самоврядування, радники з органів самоорга-

нізації населення та широкий спектр недержавних організацій чи суспільних груп і окремі громадяни. Від ефективності функціонування місцевої влади залежить ефективність усього державного механізму. Ця ефективність значною мірою залежить від того, наскільки оптимально в організації місцевої влади поєднані інтереси держави та інтереси місцевих громадських колективів, державна вертикаль та ініціатива низів [1]. Процес оцінювання ефективності влади – це розгляд конкретної державної політики на практиці, як з огляду на її мету, так і застосовані засоби для її досягнення.

Останнім часом проблеми місцевого самоврядування перебувають у колі наукових інтересів представників найрізноманітніших шкіл і течій. Перш за все, це обумовлено необхідністю перегляду функцій і повноважень місцевого самоврядування на основі сучасних соціальних ідей та технологій. Ця проблематика посідає чільне місце у працях Б.П. Андрусюка, М.О. Баймуратова, Ф.Г. Бурчака, А.С. Васильєва, Р.К. Давидова, В.М. Кампо, О.О. Карлова, А.А. Коваленка, О.Л. Копиленка, В.Ф. Мелещенко, М.П. Орзіха, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики, О.Ф. Фрицького, Ю.С. Шемшученка та інших. Підходи до оцінки ефективності місцевого самоврядування на сьогодні не розроблено, однак цікавою є концепція науковців стосовно діяльності публічної організації [5]. Якщо на перший погляд це порівняння не є коректним, при більш детальному розгляді всіх ступенів, особливо схеми взаємодії, виявилось можливим розглянути орган влади або місцевого самоврядування як публічну організацію, послуги організації – співвіднести до діяльності депутатів місцевих рад, посадових осіб їх виконавчих органів.

Для сучасної європейської держави невід'ємним є наявність інституту місцевого самоврядування. Тобто такої системи організації влади на місцях, за якої місцеві громади мають реальну можливість через створені ними структури самостійно, незалежно від держави та її інституцій розв'язувати місцеві проблеми, питання, що стосуються організації життєдіяльності будь-якої територіальної одиниці, а ефективність і якість послуг, що надаються органами місцевого самоврядування, нерозривно пов'язані з ефективністю їхньої діяльності яка у свою чергу зв'язана зі:

- співвідношенням між витраченими ресурсами та отриманим кінцевим продуктом;
- зменшенням кількості затрачених ресурсів чи зниженням їхньої вартості;
- скороченням тривалості процесу;
- співвідношенням кінцевого продукту і кінцевого результату.

Визначаються три динамічно взаємозалежних елементи публічного сектора: організації, ресурси і програми. Трохи відмінна, хоча і зі схожими елементами, модель робить акцент на інструментальних засобах, що знаходяться в розпорядженні публічних організацій, в якості яких пропонуються: центральна роль в інформаційних процесах; влада, що розуміється

як установлення правил і примус до їх дотримання; організаційні структури, як такі, що здійснюють безпосередні дії [2]. Як останнє віяння можна відзначити поділ інструментів, виходячи з їхнього характеру, на "прямники, батоги і проповіді" [3].

Базуючись на даних, найбільш розповсюджених поглядах і узагальнюючи їх, можна розділити інструменти діяльності публічних організацій на чотири типи: переконання, фінансові засоби, правила, організаційні структури. Переконання ґрунтуються на контролі над інформацією й інформаційними потоками. Це передбачає, що роль публічних організацій в інформаційних процесах ніколи не є нейтральною. Навіть підтримка і забезпечення "нейтралітету" чи "незалежності" інформаційних потоків, що так часто декларуються, слугують певним цілям – підкреслюють демократичну сутність держави. Основною "оболонкою", в яку поміщаються переконання, є так звана "офіційна інформація", що розповсюджується по різних комунікативних каналах. Зміст і форми подавання такої інформації давно вже базуються на результатах наукових досліджень у сфері масових комунікацій, що забезпечує їй максимально ефективний вплив на споживачів. До фінансових засобів публічних організацій відносяться, здебільшого кошти, що виділяються з бюджету, а також одержувані з інших джерел (госпрозрахункова діяльність, благодійні пожертвування тощо).

Наступним інструментом, якому часто не надають значення, є правила, якими публічні організації регламентують свою діяльність. Ці правила хоча і базуються на чинному законодавстві, але можуть бути такими, що клієнт, прийшовши в Організацію отримати (на абсолютно законних підставах!) необхідну йому послугу, піде так нічого і не отримавши, чи отримавши не те, що йому потрібно. Причому, весь процес буде супроводжуватися показом щирої зацікавленості співробітників організації в задоволенні потреб клієнта. Саме така, на жаль, нерідка, ситуація зміцнює негативне ставлення клієнтів до публічних організацій, даючи привід обвинувачувати їхніх співробітників у надмірному бюрократизмі [4]. Щоб цього уникнути, варто при створенні правил керуватися пріоритетом інтересів клієнта. Правила регулюють не тільки відносини між організацією і її клієнтами, але і з іншими реципієнтами, як зовнішніми, так і внутрішніми, будучи тим самим дуже діючим інструментом [8]. Нарешті, останнім (за рахунком, але не за значенням) інструментом є організаційні структури, що є безпосередніми факторами, дії яких значною мірою визначають кінцевий результат діяльності як окремих публічних організацій, так і публічного сектора в цілому. У випадку, коли йдеться про ефективність публічного сектора в цілому, місце організаційних структур займають публічні організації [9]. Незадоволеність моделями ефективності діяльності організацій, що цілком базуються на фінансових показниках, викликало появу холистичних моделей організаційної ефективності. Найбільш відомою з них є модель, яку запропонував Robert J. Ben- net, що отримала назву "збалансована рахункова картка" [12]. Дана мо-

дель ґрунтується на припущенні, що організації мають потребу в низці систем і показників ефективності, які б охоплювали чотири виміри – фінансове, клієнтів, внутрішній бізнес-процес, навчання і – професійне зростання співробітників, і пропонує одночасне інтегроване використання декількох інноваційних управлінських практик таких як суцільно-якісне управління, реінжиніринг, сфокусованість на клієнті, розширення повноважень співробітників. Критерії, що використовуються в холистичних моделях, майже незмінно являють собою суміш дійсних результатів (фінансових і не фінансових) і внутрішніх можливостей. Але, мабуть, найбільшою проблемою є проблема визначності й оцінки кінцевого результату діяльності публічних організацій. Усі вищенаведені моделі мають елементи критеріїв оцінки, пов'язані з фінансовими чи бізнесрезультатами (відомий "bottom-line" бізнесу). Публічні ж організації, за рідкісним винятком, не мають фінансових результатів, у тому сенсі як приватні, головні фінансові результати в публічному секторі – це звіт про витрату бюджетних коштів. Тому для публічних організацій кінцевий результат має не фінансовий, а соціальний характер, що значно ускладнює критерій його оцінки. Існують труднощі й у проведенні якісної оцінки кінцевого продукту публічних організацій, що виражається у визначенні задоволеності клієнта, через мультиплікативність останнього. Дійсно, чи можна відповісти однозначно, хто є клієнтом організації публічного сектора: окремих жителів відповідної адміністративно-територіальної одиниці, окремі соціальні групи, населення в цілому чи інші організації?[7].

Розглянемо кожен з елементів моделі ефективності публічних організацій, яка може бути представленою як сукупність можливостей, організаційних результатів і результатів діяльності.

Можливості можна розділити на два типи: зовнішні, до яких відносяться законодавчі – рамки, ресурси і керівництво, і внутрішні; до яких відносяться стратегія, процеси і люди. Законодавчі рамки створюють ту "оболонку", завдяки якій організації взагалі і публічні організації мають можливість діяти, а ресурси забезпечують їхню "життєдіяльність". Керівництво також віднесене до можливостей, хоча його роль у забезпеченні ефективності стосовно до публічного сектора часто недооцінюється. Проте багато дослідників показують у своїх роботах важливість ефективного управління для ефективної діяльності публічних організацій. До зовнішніх же можливостей керівництво віднесене через практику, що має місце, заняття посад керівниками публічних організацій, які або призначаються вищестоящими організаціями (посадовими особами, або обіймають посаду в результаті виборів у місцеві органи влади, але ніяк не в результаті виборів усередині самих організацій. Внутрішні можливості містять у собі, насамперед, стратегію, від змісту і реалізації якої значною мірою залежить ефективність діяльності організації. Організаційні процеси регламентують і забезпечують, а організаційні структури здійснюють

щоденну діяльність організації, тому вони повинні бути організовані навколо прийнятої стратегії і забезпечувати одержання кінцевого продукту і кінцевого результату. Для підвищення ефективності організаційних процесів можуть бути адаптовані деякі підходи і практики приватного сектора, наприклад, реінжиніринг. Старе гасло "кадри вирішують все" чи нове "люди – наша найбільша цінність" цілком застосовні як у приватному, так і в публічному секторі [10]. Ефективний топ-менеджмент безсумнівно є дуже важливим, але і не менш важлива ефективність діяльності безпосередніх виконавців, що реалізують організаційні процеси. У цьому елементі варто також враховувати аспекти, пов'язані з організаційною культурою.

Організаційні результати варто розглядати в двох аспектах. З одного боку, це реалізація в існуючих законодавчих рамках відповідно до обраної стратегії і під певним керівництвом таких можливостей як ресурси, що має на увазі їхній розподіл відповідно до цілей і завдань, які стоять перед організацією, процеси і структури, що означає їхню організацію для досягнення цілей і завдань, і люди, що включає зміну тих чи інших людських факторів, наприклад, підвищення чи зниження професійного рівня співробітників, розв'язання чи появу робочих конфліктів тощо. Ці результати можна назвати внутрішніми. З іншого боку, організаційні результати означають одержання кінцевого продукту, що виступає для публічних організацій у вигляді наданих громадських (управлінських) послуг, і забезпечення задоволеності кінцевим продуктом, тобто наданими послугами. Причому, в деяких випадках задоволеність може містити в собі не тільки ставлення безпосередніх клієнтів, але й інших реципієнтів. Такі результати можна назвати зовнішніми. Внутрішні і зовнішні результати тісно пов'язані між собою, і важко сказати однозначно, які з них важливіші. Безсумнівно, пріоритетом діяльності публічної організації є надання якісних громадських (управлінських) послуг населенню, тобто зовнішні результати у визначеному нами смислі, але, в той же час, досягнути цього неможливо без високих внутрішніх результатів. Однак, варто пам'ятати, що все-таки зовнішні результати є набагато більш прозорими для зовнішніх реципієнтів, і саме по них вони судять про роботу організації, її керівників і співробітників. Результати діяльності – це ті соціальні результати, які називаються "впливом на суспільство" і які є найголовнішим результатом діяльності публічних організацій, маючи на увазі не конкретну організацію, а цілеспрямованість зусиль організацій публічного сектора в цілому. Але оскільки такі "зусилля" складаються з дій окремих організацій, то цілком правомірно говорити і про соціальні результати стосовно до однієї організації [6]. Якщо послуги, що надаються, їхня кількість і якість, задоволеність послугами дозволяють давати дискретну оцінку діяльності організації, її ефективності то соціальні результати і задоволеність ними є свого роду інтегральним показником.

Таким чином, відповідно до приведеної моделі, ефективність діяльності публічної організації варто оцінювати подвійно: з одного боку, через оцінку наявних можливостей і того, наскільки повно вони використовуються для досягнення організаційних результатів (назвемо це внутрішньою ефективністю); з іншого – через оцінку кінцевих результатів (назвемо це зовнішньою ефективністю) [11]. При цьому варто пам'ятати, що хоча для публічних організацій зовнішня ефективність безсумнівно є більш важливою, вона безпосередньо пов'язана і значно залежить від внутрішньої ефективності. Враховуючи відсутність критеріїв ефективності діяльності органів місцевого самоврядування, водночас з необхідністю проведення оцінки такої діяльності публічна організація може бути розглянута як зразок. Взаємодія складових публічної організації потребує вивчення, результати роботи органів місцевого самоврядування з кожного напрямку діяльності – узагальнення, співвідношення з інтересами територіальних громад, наукового обґрунтування критеріїв ефективності.

Використана література:

1. Авер'янов В.Б. Державне управління: теорія і практика. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 139с.
2. Баймуратов М.А. Конституционно-проектная, регламентация местного самоуправления и территориальных коллективов // Юридический вестник, 1996. – № 1. – С. 97-102.
3. Васильев А.С. Административное право Украины: Учеб. пособие. – Харьков: Одиссей, 2001. – 250 с.
4. Григорьев В.А. Становление местного самоуправления в Украине. – Одесса: Юридична література, 2000. – С. 59-60.
5. Дзюндзюк В.Б. Ефективність діяльності публічних організацій. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ, 2003. – 236 с.
6. Законодавство України про місцеве самоврядування та компетенцію його органів: 36. норм. актів / Уклад.: М.П. Воронов, В.Д. Яворський, П.М. Любченко та ін. – Х.: Факт, 2000. – 170 с.
7. Орзік М.Ф. Концепція правового статусу самоврядних територій і органів місцевого самоврядування // Місцеве та регіональне самоврядування України, 1995. – № 1. – С. 67-70.
8. Погорілко В.Ф. Актуальні проблеми демократії, управління і бюрократії в Україні // Право України, 2001. – № 9. – С. 125-128.
9. Погребняк Л.І., Орган місцевого самоврядування як публічна організація. Сбірка наукових праць – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ, 2008. – № 2. – С. 122-125.
10. Прієшкіна О.В. Місцеве самоврядування в Україні: правове регулювання безпосередньої демократії: Навч. посібник. – К.: Кондор, 2008. – 336 с.
11. Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: (світовий та український досвід. – К.: Заповіт, 1997. – 53 с.
12. Local Government in the New Europe / Ed. Robert J. Bennet. N.Y., USA: Belhaven Press, 1993. – P. 34-35.

Розділ IV. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО, ТРУДОВОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА

УДК 349.6

П.О. Гвоздик

СУДОВА ПРАКТИКА ТА ЇЇ СИСТЕМНИЙ ЗВ'ЯЗОК З ДЖЕРЕЛАМИ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

У статті розглядається зв'язок судової практики з джерелами екологічного права України. З'ясовується місце та призначення судової практики в системі екологічних суспільних відносин. На підставі аналізу судової практики розгляду судами справ про екологічні правопорушення зроблено висновок, що справи з захисту екологічних прав у судах України не набули поширення.

Ключові слова: джерело екологічного права, судової практики, екологічні соціальні відносини, екологічні правопорушення.

В статье рассматривается связь судебной практики с источниками экологического права Украины. Выясняется место и назначение судебной практики в системе экологических общественных отношений. На основании анализа судебной практики рассмотрения судами дел об экологических правонарушениях сделан вывод, что дела по защите экологических прав в судах Украины не получили распространения.

Ключевые слова: источник экологического права, судебная практика, экологические социальные отношения, экологические правонарушения.

In the article the connection of judicial practice with the sources of environmental law of Ukraine is considered. The place and the aim of judicial practice within the system of environmental social relations are defined. On the ground of analysis of court decisions on environmental wrongdoings it is concluded that trials for defending environmental rights in courts of Ukraine are rare.

Key words: source of environmental law, judicial practice, environmental social relations, environmental wrongdoing.

В юридичній літературі склалася неоднозначна позиція щодо визнання чи невизнання судової практики джерелом екологічного права. Проте, незалежно від того, якої позиції додержуються дослідники, усі вони, зокрема, Ю.С. Шемшученко, В.В. Костицький, Г.І. Балюк, А.П. Геть-

ман, М.В. Краснова, Н.Р. Малишева, І.І. Каракаш, М.В. Шульга та інші, підкреслюють не тільки зв'язок цієї практики з законами та іншими нормативно-правовими актами, а й зворотній вплив цієї практики на розвиток законодавства, на підтримання правопорядку у сфері взаємодії людини і природи. Цей зв'язок настільки глибокий і значущий для формування та функціонування системи джерел екологічного права, що потребує спеціального дослідження.

Як і інші види юридичної практичної діяльності, судова практика являє собою систему дій з охорони і захисту прав, свобод і законних інтересів особи і мають юридичні наслідки. У сфері охорони навколишнього природного середовища конкретні права та законні інтереси особи, що має захищати суд, визначаються законами, що регулюють відносини з охорони довкілля у цілому, охорони та використання окремих природних ресурсів, організації та здійснення окремих видів природоохоронної діяльності. Усі ці закони містять положення про вирішення судами спорів, що виникають у відповідній сфері правового регулювання, складі правопорушень, за скоєння яких винні особи притягаються до юридичної відповідальності. Спираючись на аналіз цих законів, можна відзначити, що за предметом законодавчого регулювання може бути виділена судова практика з вирішення правових суперечок в окремих сферах природокористування (землекористування, користування об'єктами тваринного світу, лісокористування та ін.) чи видах діяльності, пов'язаних з запобіганням негативних впливів на довкілля. За змістом законодавчих норм, з приводу застосування яких, виникають суперечки, які має розв'язувати суд, судова практика може поділятися на ту, що стосується вирішення спорів, пов'язаних з виникненням чи припиненням права на природні ресурси, спорів, що виникають між замовником та виконавцем з приводу здійснення діяльності (екологічної експертизи екологічного аудиту, розробки нормативів екологічної безпеки тощо), що має природоохоронне призначення. Значне місце у судовій практиці займає розгляд справ, пов'язаних з притягнення до відповідальності осіб, винних у скоєнні екологічних правопорушень, який утворює самостійний напрямок судової практики.

Отже, судова практика об'єктивно знаходиться у системі суспільних зв'язків, які регулюються законами, виконує у цій системі певну роль, пов'язану з розв'язанням правових суперечок чи присудженням правопорушнику покарання. Основним призначенням судової практики є підтримання правопорядку у системі екологічних відносин. Цей правопорядок будується на безумовному дотриманні суб'єктами відносин у сфері взаємодії та природи еколого-правових вимог, усуненні конфліктів різного роду прав стосовно природних ресурсів, врахування екологічних інтересів сусідів у процесі здійснення господарської діяльності, а також,

відновлення правопорядку шляхом покарання порушників вимог екологічного законодавства, покладання на них обов'язку щодо відшкодування шкоди, завданої довкіллю, окремим природним об'єктам екологічним інтересам окремих громадян. Зокрема, ст. 11 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" встановлюючи гарантії прав громадян у даній сфері зафіксувала, що порушені права громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища мають бути поновлені, а їх захист має здійснюватися в судовому порядку відповідно до законодавства України.

Суди, як правило, самі не ініціюють розгляд справ, пов'язаних природокористуванням, охороною довкілля. Це покладається на окремих осіб що вважають, що їх інтереси або держави у сфері природокористування, охорони довкілля порушені, або ж органи держави, зокрема контролюючі органи, які зобов'язані виявляти усілякі порушення еколого-правових норм та правил, готувати матеріали про екологічні правопорушення і направляти їх в суд на розгляд. Тільки у випадку, коли розглядаючи цивільну справу по суті, суд, виявивши порушення законності, у тому числі у сфері охорони довкілля, окремими службовими особами чи громадянами, має винести окрему ухвалу, по якій протягом місяця повинні бути вжиті заходи щодо усунення допущених порушень, а у випадках виявлення в діях сторони ознак злочину він має про це прокурора або самостійно порушити кримінальну справу (статті 235, 236 ЦПК України).

В екологічному законодавстві можна знайти достатньо посилок на осіб чи органи, які мають звертатися до суду у певних випадках. Так, за ст. 9 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" кожний громадян України має право на: подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище; оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом. Право подавати до суду позови про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища надає закон й громадським об'єднанням у галузі охорони навколишнього природного середовища, органам прокуратури та спеціально уповноваженим органам виконавчої влади у даній сфері (статті 20, 21, 37 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища").

Більш предметно повноваження осіб, котрі мають право звертатися до суду за захистом особистих чи державних екологічних інтересів, визначають природоресурсні закони (кодекси). Так, за ст. 26 Кодексу України про надра право користування надрами припиняється органом, який надав надра у користування в судовому порядку у випадках пору-

шення приписів гірничого законодавства та правових вимог щодо охорони навколишнього природного середовища. Стаття 8 Закону України "Про тваринний світ" від 13.12.2001 р. встановила, що право приватної власності на об'єкти тваринного світу у відповідних випадках може бути припинено в судовому порядку за позовами органів контролю в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу або прокурора. У якості приклада можна посылатися й на ст. 78 Лісового кодексу України, яка передбачила, що лісокористувач може оскаржити у суді рішення відповідного органу про анулювання лісорубного квитка або лісового квитка за мотивами порушення правил і норм, умов спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів тощо.

Спеціалізований характер мають положення з судової практики, що містяться в законах, присвячених окремим видам природоохоронної діяльності в Україні. Наприклад, юридичні особи, заінтересовані в спростуванні висновків державної екологічної експертизи або їх окремих положень, можуть відповідно до закону України "Про екологічну експертизу", подати обґрунтовану заяву до відповідних органів місцевого самоврядування, органів виконавчої влади, які приймали рішення про проведення такої експертизи, а у разі відмови у розгляді заяви вони мають право звернутися до суду (ст. 44). За Законом України "Про оцінку земель" від 11.12.2003 р.¹ рішення екзаменаційної комісії про позбавлення оцінювача з експертної грошової оцінки земельних ділянок кваліфікаційного свідоцтва може бути оскаржено в судовому порядку (ст. 9). Також в судовому порядку мають розглядатися спори щодо виплат компенсацій за перевищення річної основної дозової межі опромінення та відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок впливу іонізуючих випромінювань, як виникають між особою, що постраждала від перевищення дозової межі опромінювання, та юридичними й фізичними особами, у результаті практичної діяльності яких сталося перевищення (ст. 21 Закону України "Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань" від 14.01.1998 р.²).

У процесі розгляду судами спору чи справи про правопорушення в галузі охорони навколишнього природного середовища встановлюється певний зв'язок між загальними правовими нормами, що містяться у джерелах екологічного права, і судовим рішенням, що запроваджує норми індивідуального характеру. Важливо зазначити, що остання є перехідною стадією процесу встановлення правопорядку, який розпочинається з прийняття Конституції, яка встановлює гарантії захисту екологічних прав громадян, екологічної безпеки у державі, продовжується у законах, котрі визначають механізми реалізації екологічних прав, встановлюють правила та вимоги, яких мають дотримуватися природокористувачі та

¹ Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № 15. - Ст. 229.

² Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № 22. - Ст. 115.

інші особи, що здійснюють діяльність, пов'язану з впливом на довкілля, й нарешті приводить до судового рішення. Цей процес за визначенням Г. Кельзена іде від загального (або абстрактного) до індивідуального (або конкретного)¹. Судові рішення, відтак, є актами правозастосування, що захищають правопорядок, відновлюють його.

Суди завжди діють (мають діяти) у певних правових рамках. Екологічне законодавство акцент робить на захисті прав людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на забезпеченні екологічної безпеки у процесі виробничої та іншої господарської діяльності, на встановленні порядку здійснення тієї чи іншої діяльності у даній сфері, покладанні на порушників екологічного законодавства обов'язку відповідати за скоєне. У законодавстві відповідні приписи мають різний характер вияву. Це можуть бути загальні екологічні принципи, або ж приписи, що надають екологічного забарвлення тим чи іншим загальним правам громадян (на освіту, на інформацію, на захист здоров'я, на відпочинок тощо), положення, що прямо встановлюють екологічна права та обов'язки юридичних та фізичних осіб, механізми їх реалізації, або ж такі, що мають відсильний характер, обумовлюють їх зв'язок з іншими законами та підзаконними актами. За такого формування правових норм користування ними утруднюється адже необхідно встановити системний зв'язок ними та нормами інших джерел екологічного права, які мають значення для вирішення у суді певного спору чи справи. Ця обставина певним чином впливає на обізнаність громадян щодо свої екологічних права та можливостей їх захисту і у кінцевому підсумку на рівень еколого-правової свідомості громадян України, який лишається недостатнім. А це є одним з чинників того, що справи з захисту екологічних справ у судах України є поодинокими². Втім, поступово ситуація покращується і своєрідним свідченням тому є те, що вищі судові інстанції починають робити огляди судової практики у даній сфері з тим, щоб дати судам чіткі орієнтири щодо розгляду у цілому нових для них категорій справ. Як приклад можна навести Роз'яснення Вищого Арбітражного суду України "Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням законодавства про охорону навколишнього природного середовища" від 27.06.2001 № 02-5/744 (з наступними змінами, внесеними згідно з Роз'ясненнями та Рекомендаціями Вищого господарського суду). В них узагальнюється судова практика, пов'язана з різноманітними питаннями застосування екологічного законодавства. Зокрема, щодо: відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення природноресурсового, приро-

¹ Кельзен, Ганс. Чисте Правознавство : 3 дод.: Пробл.справедливості / Пер. з нім. О. Мокровольського. - К.: Юніверс, 2004. - С. 263.

² Судовий захист екологічних прав громадян України: Довід. для суддів / Краснова М.В., Малишева Н.Р., Шевчук П.І. та ін. - К.: Вид. дім "КМ Академія", 2001. - С. 39.

доохоронного законодавства, у тому числі особами, що володіють джерелами екологічної небезпеки; обмеження, зупинення чи припинення діяльності підприємств, які порушують законодавство про охорону навколишнього природного середовища; призначення та проведення екологічної експертизи; стягнення зборів за спеціальне використання природних ресурсів та за забруднення навколишнього природного середовища; наданням спеціальних дозволів на природокористування; порушенням законодавства про охорону атмосферного повітря, лісового, земельного та водного законодавства, а також законодавства про тваринний світ.

Реально ж сфера застосування судової практики значно ширша. Це обумовлено напрямками та змістом законодавчого регулювання екологічних відносин, які охоплюють як екологічні інтереси громадян так і екологічні інтереси держави, визначають екологічні права та екологічні обов'язки усіх осіб, що мають відношення до природокористування, організації та здійснення управління в галузі охорони довкілля, здійсненні заходів з охорони та раціонального використання природних ресурсів, забезпечені екологічної безпеки у процесі виробничої та іншої господарської діяльності. Виходячи з положень законодавства про охорону довкілля, використання та охорону природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки у судовому порядку можуть бути: 1) оскаржені рішення, дії або бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян; 2) розглянуто спори, пов'язані з встановленням правомірності набуття та здійснення права власності на природні ресурси та права природокористування; з припиненням права на природні ресурси на підставі їх нецільового використання, ігнорування екологічних інтересів сусідів порушення та порушенні інших еколого-правових приписів, оскарженням укладених договорів з організації діяльності природоохоронної спрямованості та природокористуванням та інші спори, що виникають у зв'язку з порушенням екологічних інтересів фізичних та юридичних осіб; 3) розглянуто справи про відповідальність за шкоду, завдану в наслідок порушення екологічного законодавства.

Розглядаючи справи з питань природокористування, охорони довкілля суди виробляють індивідуальні правові норми, які чинні тільки для одного єдиного випадку, що розглядається ним. Однак цю індивідуальну норму суд виробляє не просто так, а застосовуючи загальні правові норми¹. В межах цих загальних правових норм, що містяться в формально-юридичних джерелах екологічного права, суд, зокрема, приймає рішення, що передбачає застосування адміністративної чи кримінальної санкції, відшкодування збитків певного обсягу, відхилення позову та інші

¹ Кельзен, Ганс. Чисте Правознавство : 3 дод.: Проблсправедливості / Пер. з нім. О.Мокровольського. - К.: Юніверс. 2004. - С. 270.

правові наслідки для позивача та відповідача. Так, керуючись загальними положеннями законів, суд приймає рішення про:

визнання за суб'єктом його права (на екологічну інформацію, на право спеціального природокористування, на приватизацію земельної ділянки тощо);

відновлення становища, яке існувало до порушення права, припинення дій, що порушують право (наприклад, припинення користування чужою земельною ділянкою, поновлення договору оренди землі, повернення самовільно зайнятих земельних ділянок лісгосподарського призначення інших земельних ділянок, тощо);

припинення або зміну правовідношення (припинення дії земельного сервіту на вимогу власника земельної ділянки у встановлених законом випадках тощо);

визнання незаконним акту органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування з питань природокористування та охорони довкілля, коли таким актом порушуються екологічні права громадян;

стягнення збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

застосування адміністративних (штрафу, конфіскації предмета, який став знаряддям вчинення адміністративного правопорушення у даній сфері, позбавлення спеціального права, наданого громадянці, наприклад, права полювання тощо) чи кримінальних (обмеження волі на певний строк, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, санкцій до порушників екологічного законодавства, конфіскація знарядь і засобів заволодіння тощо) санкцій.

Зазначена практика судів, їх рішення за своїм характером, суспільним резонансом на них має досить різноманітне значення, а саме:

- виховне, оскільки формують у громадян та інших суб'єктів суспільних відносин впевненість у стабільності існуючого правопорядку, в захищеності їх екологічних права та інтересів;

- стимулююче - свідчить про доцільність виконання і додержання вимог екологічного законодавства, підтримує в суспільстві у цілому та у окремих осіб настрої на підтримання екологічного правопорядку;

- оцінне-орієнтувальне - орієнтує на вироблення правомірних настанов, збереження правових цінностей в системі відносин, що виникають у сфері взаємодії людини і природи;

- превентивне - сприяє запобіганню новим правопорушенням, оскільки свідчить, що порушення у даній сфері не лишаються безкарними;

- компенсаційне - забезпечує відшкодування шкоди, заподіяної довкіллю та природним ресурсам, поновлення порушеного природного стану територій;

- каральне - забезпечує покарання осіб, винних у заподіяні шкоди довкіллю, правил і вимог екологічної безпеки, раціонального природокористування.

Підводячи підсумок проведеного дослідження слід зазначити наступне. Судова практика об'єктивно знаходиться у системі суспільних зв'язків, які регулюються законами, виконує у цій системі певну роль, пов'язану з розв'язанням правових суперечок чи присудженням правопорушнику покарання. Основним призначенням судової практики є підтримання правопорядку у системі екологічних відносин. Цей правопорядок будується на безумовному дотриманні суб'єктами відносин у сфері взаємодії та природи еколого-правових вимог, усуненні конфліктів між ними, зокрема, стосовно використання природних ресурсів, набуття різного роду прав стосовно природних ресурсів, врахування екологічних інтересів сусідів у процесі здійснення господарської діяльності, а також, відновлення правопорядку шляхом покарання порушників вимог екологічного законодавства, покладання на них обов'язку щодо відшкодування шкоди, завданої довкіллю, окремим природним об'єктам екологічним інтересам окремих громадян.

У процесі розгляду судами спору чи справи про правопорушення в галузі охорони навколишнього природного середовища встановлюється зв'язок між загальними правовими нормами, що містяться у джерелах екологічного права, і судовим рішенням, що запроваджує норми індивідуального характеру. Судові рішення, відтак, є актами правозастосування, що захищають правопорядок, відновлюють його.

Одним з чинників того, що справи з захисту екологічних прав у судах України не набули поширення, є розпорошеність екологічного законодавства, наявність у законах великої кількості відсылних положень, що ускладнює вивчення законів, отримання громадянами правової інформації, необхідної для захисту свої екологічних прав. Тому подальша систематизація екологічного законодавства є фактором, що посилить ефективність судового захисту екологічних прав громадян.

УДК 351.863:338.434 (477)

О.І. Зусєв

ОЦІНКА ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

В статті розглянуто основні задачі фінансової безпеки на підприємстві. Визначено систему показників оцінки фінансової безпеки та її рівні.

Ключові слова: *фінансова безпека підприємств, рівні фінансової безпеки, фінансова стійкість.*

В статье рассмотрены основные задачи финансовой безопасности на предприятии. Определена система показателей оценки финансовой безопасности и ее уровни.

Ключевые слова: *финансовая безопасность предприятия, уровни финансовой безопасности, финансовая устойчивость.*

In the article the main tasks of financial security of the enterprise are consid-

ered. The system of indicators for the assessment of financial security and the levels of financial security are defined.

Key words: *financial security of the enterprise, levels of financial security, financial stability.*

Актуальність дослідження. Головна мета економічної безпеки підприємства полягає в тому, щоб гарантувати його стабільне та максимально ефективне функціонування в теперішньому часі і високий потенціал розвитку в майбутньому. Одною з основних функціональних цілей економічної безпеки є забезпечення високої фінансової ефективності роботи, фінансової стійкості та незалежності підприємства.

Ефективність діяльності підприємств у ринковій економіці обумовлюється багато в чому станом його фінансів, що і приводить до необхідності розгляду проблем забезпечення фінансової безпеки підприємства.

Фінансова безпека може бути визначена як стан найбільш ефективного використання ресурсів, виражений у найкращих значеннях фінансових показників прибутковості і рентабельності, якості управління та використання основних і оборотних коштів, структури його капіталу.

Головна мета фінансової безпеки підприємства полягає в тому, щоб гарантувати його стабільне та максимально ефективне функціонування сьогодні та високий потенціал розвитку в майбутньому.

Головна умова фінансової безпеки підприємства - здатність протистояти існуючим і виникаючим небезпекам та загрозам, які здатні завдати фінансової шкоди підприємству, небажано змінити структуру капіталу, примусово ліквідувати підприємство тощо.

Постановка проблеми. Ринкові перетворення зумовили фундаментальні зміни у функціонуванні сільськогосподарських підприємств. Нині організація процесів формування, акумуляції, використання, руху та спрямування фінансових ресурсів є невід'ємною і необхідною складовою їх успішної фінансової діяльності. З розвитком ринкових відносин, вагомість цих процесів підвищується, оскільки трансформаційна здатність фінансових ресурсів зумовлює їх універсальність, унікальність та значущість у економічному середовищі підприємств. Нестача фінансових ресурсів спричиняє виникнення, формування та зростання заборгованостей перед партнерами, інвесторами, працівниками, фінансовими інституціями, що негативно впливає на імідж, функціонування та можливості розширення подальшого економічного горизонту сільськогосподарських підприємств, оскільки при цьому скорочуються обсяги та ускладнюються умови їх фінансування. Зазначене вимагає вдумливого детального вивчення теоретичного підґрунтя, системного аналізу практики та відпрацювання пропозицій щодо шляхів удосконалення процесів організації формування, акумуляції та спрямування фінансових ресурсів у сільськогосподарських підприємствах.

Теоретичний аналіз досліджень. Вважаючи на вирішальну роль

фінансової безпеки у забезпеченні економічної безпеки підприємства поняття "фінансова безпека" має право на самостійне існування і дослідження як окремої економічної категорії. Її вивченню приділяють увагу такі вчені, як Барановський О.І., Бланк І.О., Горячева К.С., Камлик М.І. та інші [1 - 4, 7].

Мета статті. Автором пропонується дослідження фінансової безпеки підприємства здійснювати на підставі системи показників фінансової стійкості та на їх підставі виділити рівні фінансової безпеки.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення фінансової безпеки підприємства є важливим чинником його стабільного функціонування. Основними задачами фінансової безпеки на підприємстві є забезпечення стійкого розвитку підприємства; забезпечення стійкості грошових розрахунків і основних фінансово-економічних параметрів; нейтралізація негативних дій фінансових криз, тіньових структур на розвиток підприємства; контроль за грошовими потоками підприємства; ефективне залучення і використання різних джерел фінансування; запобігання злочинам і адміністративним правопорушенням у фінансових правовідносинах.

Під час оцінки поточного рівня забезпечення фінансової складової економічної безпеки аналізують фінансову звітність і результати роботи підприємства (платоспроможність, фінансову незалежність, структуру й використання капіталу та прибутку); передусім звертають увагу на зниження ліквідності, підвищення кредиторської та дебіторської заборгованості, зниження фінансової сталості підприємства.

Оцінка фінансового стану та практики забезпечення фінансовими ресурсами сільськогосподарських підприємств передбачає аналіз великих масивів інформації, що дозволить мати достовірне і об'єктивне уявлення про ці процеси та виявити фактори, які на них впливають. Дослідженням охоплені всі сільськогосподарські підприємства Луганської області.

Фінансовий стан сільськогосподарського підприємства характеризується рівнем забезпеченості необхідними фінансовими ресурсами для здійснення ефективної господарської діяльності та своєчасного проведення розрахунків за своїми зобов'язаннями.

Обсяг і структура фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств безпосередньо пов'язані з рівнем розвитку виробництва, його ефективністю. Чим масштабніше виробництво і вище його ефективність, тим більші, за рівних умов, розміри фінансових ресурсів, що можуть бути мобілізовані та використані. Величина ж фінансових ресурсів, які спрямовуються у виробництво, створює передумови для його зростання і вдосконалення, що в свою чергу є основою збільшення вказаних ресурсів.

Від раціонального розподілу сукупної суми фінансових ресурсів між складовими залежить їхнє нормальне функціонування, термін оборотності й повнота виконання притаманних їм виробничої й розрахункової (платіжної) функцій.

Склад, структура і обсяг джерел фінансових ресурсів зумовлені дією

різноманітних факторів. До них відносяться: форма власності і організаційно-правові форми діяльності підприємства, його галузева приналежність, його фактичні розміри виробництва, фінансовий стан, теоретична і практична можливість залучення додаткових фінансових ресурсів з різних джерел, стратегічні цілі і поточні завдання функціонування на певному проміжку часу, фінансова політика підприємства, рівень управління тощо.

Більш детальний аналіз забезпеченості фінансовими ресурсами сільськогосподарських підприємств Луганської області виконаний за допомогою розрахунку показників їх платоспроможності.

Невисока ефективність виробництва, порушення цінового паритету на сільськогосподарську і промислову продукцію призвели до надмірної кредиторської заборгованості, яка перевищує суму фінансових ресурсів.

Проведення подальшої оцінки фінансового стану та рівня забезпеченості фінансовими ресурсами сільськогосподарських підприємств Луганської області зумовлює необхідність виявлення рівня фінансової стійкості, що дозволить виявити можливості стабільного функціонування підприємств в умовах трансформацій та швидких економічних змін.

Фінансову стійкість сільськогосподарських підприємств доцільно визначити на основі методики, запропонованої М.С. Абрютіною та А.В. Грачовим [5], у відповідності, з якою виділено чотири рівні фінансової стійкості сільськогосподарських підприємств.

Перший рівень - підприємство абсолютно фінансово стійке, якщо сума власних оборотних засобів (ВОЗ) перевищує суму наявних запасів і витрат (ЗВ), тобто $ВОЗ > ЗВ$.

Другий рівень - підприємство має нормальне фінансове становище, але відчуває недостатність оборотних засобів, яка може бути покрита за рахунок довгострокових позикових джерел, тобто величину запасів і витрат (ЗВ) перевищує сума власних оборотних засобів (ВОЗ) і довгострокових фінансових вкладень (ДФВ): $ЗВ < ВОЗ + ДФВ$.

Третій рівень - підприємство вважається фінансово нестійким у разі недостатності власних оборотних засобів і довгострокових джерел фінансування, яка може бути ліквідована за рахунок короткострокових джерел - короткострокових кредитів і позик, тобто $ЗВ < ВОЗ + ДФВ + ККП$.

Четвертий рівень - підприємство знаходиться в критичному фінансовому становищі, якщо сума запасів і витрат перевищує суму власних оборотних засобів, довгострокових і короткострокових фінансових вкладень: $ЗВ > ВОЗ + ДФВ + ККП$.

Виконані розрахунки за запропонованою вище методикою свідчать, що в цілому сільськогосподарські підприємства області були фінансово нестійкими. Безперервність виробничого процесу здійснювалася за рахунок залучення короткострокових кредитів і позик.

Індикаторами фінансової безпеки підприємства є граничні значен-

ня таких показників: коефіцієнта покриття, коефіцієнта автономії, рівня фінансового левериджа, коефіцієнта забезпеченості відсотків до сплати, рентабельності активів, рентабельності власного капіталу, середньозваженої вартості капіталу, темпів зростання прибутку, обсягу продажів, активів, співвідношення оборотності дебіторської і кредиторської заборгованості тощо.

Показниками оцінки є: надлишок або нестача власних оборотних засобів, які необхідні для формування запасів і покриття витрат, пов'язаних із господарською діяльністю підприємства; надлишок або нестача власних оборотних засобів, а також середньорічних і довгострокових кредитів та позик; надлишок або нестача загальної величини оборотних засобів.

На підставі означених показників можна виділити чотири рівні фінансової сталості та відповідно чотири рівні фінансової безпеки:

1) абсолютна фінансова сталість та абсолютна фінансова безпека – підприємству достатньо власних оборотних засобів для функціонування;

2) нормальна фінансова сталість та нормальна фінансова безпека – підприємству практично достатньо власних оборотних засобів;

3) нестійкий фінансовий стан і нестійкий рівень безпеки – підприємству недостатньо власних оборотних засобів, також воно залучає середньострокові та довгострокові позики і кредити;

4) критичний фінансовий стан і критичний рівень безпеки – підприємство, окрім середньострокових та довгострокових позик і кредитів, залучає короткострокові;

Забезпечення фінансової складової безпеки підприємства передбачає аналіз негативних фінансових наслідків розвитку виробничої і маркетингової підсистем підприємства з точки зору стану та змін, передусім її платоспроможності, рентабельності та прибутковості.

Висновок. Таким чином, забезпечення фінансової безпеки є однією з пріоритетних задач керівництва підприємства. Тобто фінансова безпека представляє такий стан підприємства, який дозволяє забезпечити фінансову рівновагу, стійкість, платоспроможність і ліквідність підприємства в довгостроковому періоді; задовольняє потреби підприємства у фінансових ресурсах для стійкого розширеного відтворення підприємства; забезпечує достатню фінансову незалежність підприємства; здатний протистояти існуючим і виникаючим небезпекам і погрозам, прагнучим заподіяти фінансовий збиток підприємству, або змінити небажано структуру капіталу, або примусово ліквідувати підприємство.

Використана література:

1. Барановський О.І. Фінансова безпека. – К.: Фенікс, 1999. – 338 с.
2. Бланк И.А. Управление финансовой безопасностью предприятия. – К.: Ника-центр, Эльг, 2004. – 784 с.
3. Горячева К.С. Фінансова безпека підприємства. Сутність та місце в

системі економічної безпеки // Економіст. – 2003. – № 8. – С. 65*67.

4. Горячева К.С. Інформаційно-аналітичне забезпечення фінансової безпеки підприємства // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – № 9. – С. 43-49.

5. Грачова Р. Підприємство і його фінансові ресурси / Р. Грачова // Галицькі контракти. – 1998. – № 25. – Режим доступу до журналу. <http://www.kontrakny.com.ua/norma/1998/25/25kons.htm> – Заголовок з екрану.

6. Демяненко М.Я., Зуєва О.І. Фінансові ресурси сільськогосподарських підприємств України: теорія і практика: монографія. – К.: ННЦІАЕ, 2010. – 190 с.

7. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2005. – 432 с.

УДК 347.763

Н.Л. Шелухин

**ПРОБЛЕМЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ
ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ТРАНЗИТНЫХ
ПЕРЕВОЗОК В УКРАИНЕ**

Стаття присвячена зменшенню об'єму транзитних залізничних перевезень в Україні. Розглянуті причини втрати транзитного потенціалу держави та запропоновані заходи із забезпечення його збільшення.

Ключові слова: залізниця, транзит, якість доставки вантажів, митна операція, експедитори, тарифна політика.

Статья посвящена уменьшению объема транзитных железнодорожных перевозок на Украине. Рассмотрены причины потери транзитного потенциала государства и предложены меры по обеспечению его увеличения.

Ключевые слова: железная дорога, транзит, качество доставки грузов, таможенные операции, экспедиторы, тарифная политика.

The article is devoted diminishing of volume of transit railway transportations on Ukraine. Reasons of loss of transit potential of the state are considered and measures are offered on providing of its increase.

Key words: railway, trunk-to-trunk, quality of delivery of loads, custom operations, dispatch, tariff policy.

Длящийся финансовый кризис показал уязвимость существующей структуры национальной экономики, в которой доминирующее место имеет одна, преимущественно сырьевая, отрасль. С учетом того, что металлурги более 80% продукции вывозят за границу, потеря рынков сбыта ознаменовала практически 50% сокращение объемов производства. И как следствие – в упадке оказалась вся экономика государства и валютная система, а также государственное финансирование. Трудности, с которыми столкнулась отечественная экономика, заставляют задуматься над необходимостью пересмотра макроэкономических отраслевых приоритетов. Положение дел требует диверсификации экономической системы Украины, отход от монопрофильности и зависимости от ситуации в од-

ной базовой отрасли, которая ориентирована на экспорт. Решая эту проблему, можно с уверенностью положиться на развитие транспортной системы. Ведь реализация возможностей национальной транспортной системы – одно из немногих реальных альтернатив развития действительно конкурентоспособной на мировом рынке отрасли, которая позволит поставить на "устойчивые рельсы" всю отечественную экономику.

Особое внимание при эксплуатации транспортной системы Украины привлекает возможность использования ее транзитного потенциала¹. В этом заинтересованы не только украинские участники ВЭД, но и иностранные партнеры, так как кратчайшие пути движения товаров проходят по территории Украины. Через территорию Украины проходят четыре из десяти международных транспортных коридоров (МТК): № 3 Берлин-Вроцлав-Краков-Львов-Киев, № 5 Триест-Будапешт-Львов, № 7 Дунайский, № 9 Хельсинки-С.-Петербург-Киев-Александрополь, кроме этого в 1996 г. страна присоединилась к международному транспортному коридору Европа-Кавказ-Азия (TRASECA), а также совместно с Польшей началась реализация проектов МТК Гданьск-Одесса и Европа-Азия (через погранпереходы в Донецкой и Луганской областях с направлением на Казахстан).

Исходя из того, что важнейшим направлением международной интеграции в области транспорта является развитие сотрудничества со странами ЕС и СНГ с целью обеспечения эффективного взаимодействия транспортных систем, формирования и развития общего транспортного пространства необходимо экспорт транспортных услуг рассматривать в качестве важной составляющей национального продукта Украины и развивать в следующих основных направлениях:

- развитие использования транзитного потенциала украинской транспортной системы. Реализация геостратегической миссии Украины

¹ Транзит – таможенный режим, при котором товары и транспортные средства перемещаются под таможенным контролем между двумя таможенными или в пределах зоны деятельности одной таможни без какого-либо использования таких товаров и транспортных средств на территории Украины.

Транзит грузов сопровождается товарно-транспортными накладными, составленными на языке международного общения. В зависимости от избранного вида транспорта такой накладной может быть авиационная грузовая накладная (Air Waybill), международная автомобильная накладная (CMR), накладная CMBC (CMGS), накладная ЦИМ (CIM), накладная ЦИМ/CMBC (CIM/SMGS, ЦИМ/CMGS), коносамент (Bill of Lading).

В смешанном сообщении транзит грузов может быть связан с их перегрузкой с одного вида транспорта на другой, переработкой, сортировкой, упаковкой, обменом, накоплением, формированием или измельчением партий транзитного груза, временным хранением и т.п. Такие операции осуществляются в зонах таможенного контроля исключительно по выбору владельца груза.

как естественного моста между Европой и Азией;

- увеличение доли участия украинских транспортных организаций в поставке отечественных экспортных грузов на мировые рынки;
- повышение доли украинских транспортных организаций в доставке импортных грузов, перевозках транзитных грузов, грузов третьих стран и иностранных фрахтователей.

Причем, к основным направлениям повышения уровня транзитного потенциала Украины необходимо отнести:

- участие Украины в разработке общей стратегии развития сети международных транспортных коридоров, проходящих по европейским и азиатским направлениям, в рамках формирования новых транзитных магистралей континентального значения;

- содействие реализации инвестиционных проектов, в том числе международных, направленных на развитие транзитных перевозок;

- дальнейшее развитие логистических технологий, информационных систем, всей инфраструктуры транзитных перевозок в целях ускорения доставки транзитных грузов, обеспечения гарантий их сохранности, общего повышения качества сервиса;

- стимулирование создания украинских мультимодальных транзитных операторов;

- разработку экономических механизмов привлечения субъектов Украины и частных инвесторов к реализации проектов, направленных на использование транзитного потенциала;

- разработку при участии субъектов Украины проектов создания и развития транзитных коридоров, дополняющих базовые международные транспортные коридоры.

Именно транзитные перевозки могут позволить Украине занять достойное место на экономической карте мира, обеспечить новый источник поступления внешних платежей в национальную экономику и сформировать устойчивый фундамент для развития всей экономики государства. Использование транзитного потенциала Украины должно быть не только приоритетом развития транспортной системы, но и самостоятельной точкой роста экономики. Однако потенциал геополитического положения Украины как транзитного государства используется на данный момент не в полной мере. Государства, с которыми Украина может и должна сотрудничать, в сфере транзитных перевозок, все чаще выбирают для себя при проектировании распределительной сети путь, фактически не проходящий по территории нашей страны.

Технологические мощности национальной транспортной инфраструктуры разрешают ежегодно перевозить железными дорогами, внутренним водным и автомобильным транспортом и перерабатывать в портах свыше 60-70 млн. т и доставлять трубопроводами до 200 млн. т товаров. Однако фактические объемы транзита составляют лишь 200 млн. т. То есть имеющийся транзитный потенциал Украины используется на

40%, а транспорт общего пользования без трубопроводов – только на 50%.

Каждая страна-перевозчик заинтересована в количестве транзитных перевозок, так как доходы от транзита и комплекса, связанных с ним услуг составляют достаточно весомую сумму. Например: у стран Балтии эта сумма равна примерно 30% ВВП. За доходы от транзитных грузопотоков происходит постоянная конкурентная борьба между странами-владельцами путей сообщения. На территории стран СНГ основную конкуренцию в транзитных перевозках Украине составляет Россия. Эта страна обладает готовым транспортным коридором (Транссибом), транзит по которому в данное время почти не осуществляется из-за неконкурентоспособности тарифов и проблем с обеспечением сохранности грузов. Кроме того, наш северный сосед активно развивает коридор "Север-Юг". Стараются РФ расширить свое влияние и на развитие ТРАСЕКА. После передачи Армянской железной дороги в концессию РЖД россияне получают доступ к кавказским маршрутам. В результате грузопотоки из Армении в Европу могут пойти не через Грузию и Украину, а через РФ.

Для стабильного и эффективного развития, какой либо деятельности, прежде всего, необходимо нормативно-правовое обеспечение этой деятельности, а также четкое выполнение установленных правил и нормативов. В Украине, в отличие от других стран, правовое регулирование транзитных перевозок обеспечено специальным законом "О транзите грузов", в котором законодатель не только задекларировал, но и достаточно полно выписал основные положения, определяющие пути развития транзитных перевозок в государстве¹. В статье 3 вышеназванного Закона указывается на недопустимость необоснованных задержек и ограничений, в том числе откосительно средств транзита, и освобождения от уплаты любых других платежей, кроме единого сбора взимаемого в пунктах пропуска через государственную границу Украины. Важнейшими обязательными условиями, содействующими наращиванию объемов транзитных грузов являются:

- четкая регламентация проведения контроля и действий должностных лиц специально уполномоченных органов исполнительной власти исключительно нормативно-правовыми актами;
- квалифицированные должностные лица специально уполномоченных органов исполнительной власти, содержащиеся исключительно за счет средств государственного бюджета;
- наличие необходимых сертифицированных средств контроля;
- упрощенный и ускоренный порядок контроля;
- комплексное, одновременное и непрерывное проведение всех видов контроля, а при наличии соглашений с соответствующими органами

¹ Про транзит вантажів. Закон України від 20 жовтня 1999 року за № 1172 / Відомості Верховної Ради України, 1999. - № 51. - Ст. 446.

смежных государств – совместно с ними.

Регулирование деятельности специально уполномоченных органов исполнительной власти, производящих контроль транзитных грузов, осуществляет Кабинет Министров Украины.

Что же касается ситуации с исполнением установленных правил и нормативов, то здесь имеются определенные сложности. Так как в Законе не прописана ответственность за нарушение законодательства о транзите грузов, а в фабуле статьи 11 лишь приводится "дежурная" фраза о том, что "лица, виновные в нарушении законодательства о транзите грузов, несут дисциплинарную, административную, гражданско-правовую или уголовную ответственность в соответствии с законами Украины", то выполнение данного Закона оказывается под угрозой. Деятельность транспортных и таможенных ведомств отнюдь не способствует исполнению вышеназванного Закона, а должностные лица этих ведомств ответственности за его неисполнение не несут. Убытки, нанесенные экономике государства, в том числе и от непродуманных и неправомерных действий конкретных должностных лиц у нас подсчитывать не принято, однако вместе с тем будет уместен такой пример из личного опыта:

До конца 90х годов прошлого столетия через Украину проходил наикратчайший путь доставки грузов из центральной части России на Кавказ и Закавказье. Кратчайший путь перевозок пассажиров из практически всех регионов России до традиционных мест отдыха – Сочи, Кисловодск, Новороссийск, Гагры, курорты Каспийского моря и т.д., также проходил транзитом через Украину.

Этот крупнейший украинский транзитный маршрут "Москва-Кавказ", "бархатный путь" так называли его железнодорожники из-за высокого качества пути и возможности движения составов на предельных скоростях, проходил через крупнейшую узловую станцию Иловыйск Донецкой железной дороги, с которой сдавались и на которую получались грузы из Северо-Кавказской магистрали. Ежедневно на Северо-Кавказскую железную дорогу России в среднем сдавались 75 грузовых поездов и 80 пассажирских составов. После обретения Украиной независимости, со стороны тогдашнего руководства "Укрзалізниця" было принято авантюристическое решение об укреплении финансового положения украинских железных дорог за счет увеличения транзитных тарифов. В одностороннем порядке поэтапно, на протяжении 3х лет, были значительно повышены тарифы на транзитные перевозки, что привело к значительному удорожанию перевозочной платы для грузоотправителей и пассажиров; было необоснованно увеличено время на прохождения таможенных процедур. Кроме этого, после введения в оборот украинских купонов по указанию прокуратуры были проведены мероприятия с целью недопущения торговли в транзитных пассажирских поездах российского формирования за рубли. Российская сторона оказалась не готова к такому подходу в сфере транзитных перевозок, однако изменить ничего не могла в связи с тем,

что железная дорога в обход Украины состояла из одной ветки пути, а станции не могли принимать пассажирские составы более 14 вагонов. Все вышеназванные причины привели к необходимости развития и перестройки инфраструктуры Юго-Восточной железной дороги России, что и было сделано за 4 года. Были достроены вторые пути, закончено развитие железнодорожных станций и грузопассажирские перевозки были переориентированы на территорию России, а Украина лишилась транзита. На сегодняшний день по депрессивной станции Иловайск сдается и принимается на Российские железные дороги по 5 грузовых поездов в сутки и проходят два поезда российского формирования № 24 Адлер-Москва и № 27 Кироводск-Москва. В связи с отсутствием вагонопотока ликвидировано Иловайское отделение Донецкой железной дороги, из 12 предприятий железнодорожного транспорта в усеченном виде существуют только 6. Из-за резкого уменьшения числа работников железнодорожного транспорта ликвидирован отдел рабочего снабжения Иловайского отделения дороги (включавший в себя 32 магазина, 2 хлебозавода, 11 предприятий общественного питания, базы, складские помещения и т.д.), в связи с отсутствием транзитных пассажиров ликвидировано предприятие "Дорресторан на станции Иловайск" (включавший в себя 3 ресторана, 15 кафе и буфетов, обширную сеть киосков). Из-за сокращения более полутора тысяч рабочих мест население города сократилось с 21,0 тыс. жителей (на 1991 год) до 14,6 тысяч жителей (на начало 2010 года), приходит в упадок инфраструктура города и предприятий транспорта. Таким образом, в основном из-за волонтаристических решений руководства железных дорог Украины о повышении транзитных тарифов и отсутствием должного государственного контроля за деятельностью силовых структур Украине был нанесен ущерб в миллионы гривен. Ответственности за это никто не понес.

На сегодняшний день основу транзитного потенциала Украины составляет железная дорога. Без учета трубопроводного транспорта на нее приходится без малого 83% всего грузооборота страны. При этом более половины всех транзитных перевозок в Украине осуществляется именно железной дорогой. Почти 95% транзитных потоков входит в Украину через железнодорожные переходы. В основном это экспортные грузы из России, Беларуси, Казахстана (железная руда – 36%, каменный уголь – 16%, нефтепродукты – 10%), которые направляются в Словакию, Венгрию, Австрию, Чехию, Румынию, а также через порты в другие страны мира. Автомобильные транзитные перевозки в основном осуществляются по автомагистралям, которые проходят по направлениям: Северо-Восточная Европа – запад Украины – Россия, Беларусь; морские порты Украины – Россия, Беларусь, Кавказ, Молдова и другие страны. В номенклатуру грузов, которые перевозятся, входят продукты питания, одежда, обувь, мебель, фармацевтическая продукция, контейнерные грузы,

в том числе те, которые прибыли через морские порты.

Транзит для железной дороги крайне важен, ведь на сегодня эти перевозки дают порядка 12% всех доходов отрасли, доля которых при необходимых условиях может быть увеличена до 40%, то есть в своей основе транспортная логистика строится именно на железнодорожном транспорте. К сожалению, создать условия для устойчивого роста объемов транзита никак не удастся. Наоборот – объемы транзитных перевозок уменьшаются. Об этом красноречиво свидетельствует статистика.

Таблиця 1

Структура транзитных железнодорожных перевозок¹

Транзитные перевозки	2009 г. тонн	2008 г. тонн	2006 г. тонн
Всего перевезено грузов, из них:	45450.626	69788.756	75050.720
каменный уголь	10844.208	16321.604	50139.570
руда железная и марганцевая	7637.686	13451.283	
черные металлы	4212.217	7013.983	7931.640
лес	108.887	297.681	870.690
зерно и продукты помола	772.086	2760.592	1586.490
цемент	7.364	878.315	

Исследования Всемирного банка показали, что по индексу логистической эффективности Украина заняла 102-е место среди 155 стран. Оценивали по следующим критериям: эффективность процедур таможенного оформления, инфраструктура транспортной логистики, доступность и легкость организации международных поставок. Поэтому страна – неконкурентный транзитер. Лаури Охало автор исследования Всемирного банка: "Так как в Украине – непрозрачные процедуры таможенного контроля, значительно уменьшается спрос на дополнительные мощности. Все это не способствует получению Украиной в ближайшем будущем статуса международного транзитера".

К основным причинам, определяющим сокращение транзитных железнодорожных перевозок через Украину необходимо, на наш взгляд, отнести:

1) отсутствие возможности перевозчика предоставлять качественную услугу по перевозке;

¹ Приведены данные из источников:

Залізничний транспорт України на порозі реформування / Ю.М. Цетов, М.В. Макаренко, А.Д. Ляшко та ін. – К.: ДЕУТ, 2008. – 189 с.

Транспортний бізнес 2008 – 2010. Електронний ресурс. www.tbu.com.ua

2) отсутствие гибкой тарифной политики и несогласованность действий всех участников транзитного перевозочного процесса;

3) неоправданно большой документооборот и неупорядоченность процедуры оформления документов на транзитные грузы

4) непрозрачность процесса таможенного оформления транзитных грузов, отсутствие сроков нахождения грузов под пограничным и таможенным контролем и ответственности со стороны должностных лиц пограничной и таможенной служб за превышение этих сроков;

5) наличие коррупционных схем в системе управления транспортом при организации транзитных перевозок.

Раскроем более подробно сущность вышеназванных причин:

- более 94% подвижного состава "Укрзалізниця" (тепловозы, электровозы, грузовые и пассажирские вагоны) эксплуатируются с 10 до 15 лет. Имеет место дефицит грузовых вагонов, в том числе и специализированного подвижного железнодорожного состава (окатышевозов, зерновозов, цистерн и т.д.), только за последние 5 лет грузовой парк сократился на 23 тысячи вагонов.¹ Недостаточно количество портовых терминалов, которые могут обрабатывать грузы доставленные железнодорожным транспортом, низкая скорость доставки грузов;

- тарифы на грузовые перевозки в Украине выше международных. Например, в США стоимость доставки кукурузы на расстояние около 5 тыс. км. из штата Северная Дакота на западное побережье с погрузкой на судно обходится в \$35 за тонну. В Украине доставить кукурузу со станции Бобровица в Черниговской области до Одессы с погрузкой на судно обойдется в \$45 за тонну, хотя речь идет о расстоянии порядка 700 км. Ниже украинских тарифы и в большинстве портов Южной и Западной Европы: в частности, в Генце (Бельгия), Руане (Франция) или Тарагоне (Испания). И с 1 января 2011 года "Укрзалізниця" повышает тариф еще на 16%. Кроме того, наши порты проигрывают в скорости погрузки. В то же время негативным фактором на транзит является несогласованная тарифная политика на железнодорожные перевозки и ставки портового сбора, что отталкивает грузовладельцев от транспортировки грузов через украинские порты;

- в Украине экспедиторам приходится оформлять большое количество документов, предусмотренных регламентом работы "Укрзалізниця". Необходимо активизировать использование в качестве накладной единого экспедиторского документа, что позволит участникам перевозочного процесса сэкономить своё время и снизить риск допущения ошибок при оформлении перевозки. В настоящее "Укрзалізниця" совместно с железными дорогами России, Словакии, Венгрии, Польши, Герма-

¹ Маринова Т. "Укрзалізниця" повышает тарифы и ждёт за это благодарности от всей страны // 2000. Еженедельник. Блок В. - 2011.- № 51-52 - С.1,5

нии, Беларуси уже заключила соглашения об организации электронного документооборота и применения электронных перевозочных документов в международном сообщении. Благодаря информационному обмену электронными копиями перевозочных документов предварительный таможенный контроль может осуществляться до ввоза груза на таможенную территорию.

- нацеленность таможенной службы на увеличение объемов бюджетных поступлений отодвигает на второй план, заявленной в преамбуле таможенного кодекса цели, что он направлен обеспечение защиты экономических интересов Украины, создание благоприятных условий для развития ее экономики, защиты прав и интересов субъектов предпринимательской деятельности и граждан, а так же обеспечение выполнения законодательства Украины по вопросам таможенной деятельности¹. Отсутствие ответственности за нанесение ущерба субъектам внешнеэкономической деятельности работниками таможни при злоупотреблениями своими правами дает возможность таможенникам использования коррупционных схем в своей работе;

- осуществляется лоббирование интересов отдельных коммерческих структур. Например - с начала 2009 г. "Укрзалізниця" установила спецусловия для транзита руды, которые якобы должны были привлечь этот грузопоток. Эти условия предусматривают, что если один экспедитор обеспечивает месячный объем перевозок не менее 400 тыс. т, то получает скидку к тарифу в среднем на уровне около 50%. Так, например, обычный тариф за перевозку со станции Тополи (Харьковская обл.) в порт "Южный" составляет \$25 за 1 т, то специальная ставка составляет \$13 за 1 т, Казачья Лопань - Керчь \$23,2 за 1 т и \$11,5 за 1 т и т.д. Но обеспечить такой месячный объем транзита и получить скидку имел возможность только один крупнейший украинский экспедитор - ЗАО "Интертранс". Несмотря на желание российских экспортеров минимизировать риски и работать с несколькими экспедиторами, в отношении потенциальных конкурентов "Интертранса" "Укрзалізниця" применяла админресурс, вплоть до лишения железнодорожного кода.

Выводы: учитывая вышеизложенное на наш взгляд необходимо разработка государственной программы по развитию транзитных перевозок с участием перевозчиков, экспедиторов, наиболее крупных транзитеров, пограничной и таможенной службы, причем в первую очередь необходимо:

- установить жесткие сроки пограничного и таможенного оформления грузов в пунктах их пропуска за/на территорию Украины; ввести финансовую ответственность в рамках административного и уголовного кодексов для должностных лиц таможни за нарушение сроков простоя

¹ Таможенный кодекс Украины. Утвержден Законом Украины от 14 июля 2002 г. - № 92-IV / Відомості Верховної Ради України. - 2002. - № 38-39. - Ст. 288.

под таможенным контролем без достаточных на то оснований;
- сбалансировать тарифную политику всех видов транспорта (железнодорожного, морского, автомобильного, трубопроводного);
- активизировать введение электронных перевозочных документов в международном сообщении.

УДК 349.3:36

П.В. Полулях

**ПІЛЬГИ ЯК САМОСТІЙНИЙ ВИД
СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

У статті розглядається чинна система соціальних пільг в Україні, підстави їх надання. Розкриваються недоліки сучасної системи пільг, пропонуються шляхи їх удосконалення.

Ключові слова: *соціальні пільги, привілеї, адресна грошова допомога, система пільг, соціальний захист, соціальне забезпечення.*

В статье рассматривается действующая система льгот в Украине, основания для их предоставления. Раскрываются недостатки современной системы льгот, предлагаются пути их усовершенствования.

Ключевые слова: *социальные льготы, привилегии, адресное денежное пособие, система льгот, социальная защита, социальное обеспечение.*

In the article is considered the operating system of privileges is examined in Ukraine, grounds for their grant. The lacks of the modern system of privileges open up, the ways of their improvement are offered.

Key words: *social privileges, privileges, address benefit in cash, system of privileges, social defence, public welfare.*

Необхідність збереження державних пільг чи заміна їх відповідним підвищенням заробітної плати та адресною соціальною допомогою є найбільш дискусійною проблемою сучасної соціальної політики України. Правовим підґрунтям початку обговорення цього питання стало зупинення Верховною Радою України на 1999-2001 рр. положень законодавчих актів України у частині надання пільг, які фінансуються з бюджетів усіх рівнів. Актуальність наукових досліджень цієї проблеми підтверджується і розглядом справ Конституційним Судом України щодо пільг, компенсацій і гарантій та щодо офіційного тлумачення терміна "член сім'ї", а також прийнятою Стратегією упорядкування системи надання пільг окремим категоріям громадян до 2012 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. № 594-р).

На сьогоднішній день у теорії права соціального забезпечення знаходить підтвердження думка про існування чотирьох видів соціального забезпечення - пенсія, допомога, послуга та пільга. Дехто схильється до думки, що пенсія та допомога є основними видами, а послуга та пільга - додатковими. Питання пільг залишається довгий час дискусійним, на-

самперед тому, що досі законодавчо не закріплене.

Слід зазначити, що сучасна система пільг виникла ще за радянських часів, оскільки саме тоді була законодавче означена категорія осіб, які мали право на отримання пільг. В-першу чергу, це ветерани та учасники Другої світової війни, ветерани праці, діти-сироти, інваліди. Перелік пільг можна назвати "традиційним": зниження плати за житло, безкоштовний або пільговий проїзд у громадському транспорті, пільгове забезпечення путівками. Однак В.С. Андреев, характеризуючи об'єкти правовідносин соціального забезпечення, включав до їх переліку лише пенсії, допомоги та послуги [1, с. 159]. Разом з тим, він розглядає житлові та транспортні пільги як соціальне забезпечення певних категорій громадян.

Відокремлення пільг як самостійного виду соціального забезпечення в праві соціального забезпечення України відбувалося поступово. Зокрема, М. Бойко та І. Ярошенко не виділяють пільги серед об'єктів соціально-забезпечувальних відносин [11, с. 163]. Треба констатувати, що за роки незалежності значно збільшилося як коло суб'єктів-отримувачів пільг, так і їх видів. Слід згадати насамперед закони України "Про статус ветеранів військової служби і ветеранів органів внутрішніх справ та їх соціальний захист" від 24 березня 1998 р., "Про жертви нацистських переслідувань" від 23 березня 200 р., "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні" від 16 грудня 1993 р., "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" від 22 жовтня 1993 р., "Про державну соціальну допомогу сім'ям з дітьми" від 22 березня 2001 р., "Про державну соціальну допомогу інвалідам дитинства та дітям-інвалідам" від 16 листопада 2000 р. Загалом правова база про забезпечення громадян державними пільгами складається з 25 законів і актів Кабінету Міністрів України, що, безумовно, ускладнює правозастосовну діяльність, викликає соціальну та політичну напругу.

Разом з тим, у чинному законодавстві не дається визначення поняття пільг, попри те, що в ньому сам термін "пільги" вживається доволі часто (див., наприклад, ст. 20 Закону України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 28.02.1991 р.; ст. 12 Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" від 22.10.1993 року зі змінами та доповненнями; ст. 6 Закону України "Про статус гірських населених пунктів в Україні" від 15.02.1995 р. і т. д.). Це є перешкодою для остаточного розуміння правової, соціальної й економічної природи пільг.

Для характеристики соціальних пільг важливо виділити їх основні ознаки, так, наприклад І. С. Морозова, О. В. Мальков пропонують наступні.

По-перше, пільги спрямовуються на більш повне задоволення інтересів суб'єктів, покращення умов їх життєдіяльності. Метою встановлення пільг є соціальний захист, поліпшення становища окремих категорій громадян [6, с. 26].

По-друге, вони є своєрідним відхиленням від єдиних положень но-

рмативного характеру та виступають способом юридичної диференціації прав громадян, елементом їх спеціального правового статусу. Так, для певних категорій громадян встановлені правила, які полегшують вступ до навчальних закладів, гарантують безплатний проїзд у громадському транспорті, зменшують розмір оплати житлово-комунальних послуг тощо.

По-третє, соціальні пільги виступають правомірними винятками виконання особою обов'язків, передбачених законодавством.

І, по-четверте, вони закріплюються переважно у законах, якими визначаються особливості спеціального правового статусу певних категорій громадян [6, с. 28].

Незважаючи навіть на ці єдині для всіх соціальних пільг ознаки, система їх є доволі неоднорідною.

Зазвичай пільги виділяють за їх галузевою належністю. Провідну роль за таким поділом відіграють пільги у сфері соціального захисту населення. Одні з них надаються громадянам, які з огляду на життєві обставини погребують особливої уваги до себе [2, с. 253]. За своєю природою ці пільги є частинною державної системи соціального забезпечення. Інший вид пільг і пов'язаний із службовим статусом особи чи видом її трудової діяльності. З урахуванням цих двох спрямувань державних пільг можна виділити соціальні та професійні пільги [11, с. 100].

Необхідність такого розмежування зумовлена науковою та законодавчою дискусією щодо доцільності збереження чи скасування державних пільг та визначення політики держави щодо їх забезпечення. Проблема полягає у тому, аби визначитись: збереження державних пільг є обов'язком чи правом держави щодо певних суб'єктів, яким такі пільги призначені? З цього приводу навіть було порушено справу, яку розглядав Конституційний Суд України про визнання неконституційними положення законів України "Про Державний бюджет на 2001 рік" та "Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів" [9]. Вказаними законами призупинялась дія всіх пільг громадян. Можливо, саме розмежування пільг на соціальні та професійні дозволить обґрунтувати природу цих пільг та визначити роль держави щодо їх забезпечення.

Підставою надання соціальних пільг є: 1) настання соціального ризику за обставин, передбачених; 2) наявність у особи особливих заслуг перед державою, пов'язаних з такими публічними подіями державного чи міжнародного значення як воєнні дії, техногенні катастрофи, стихійні лиха [10].

На нашу думку, друга підстава суперечить сутності соціального забезпечення. Правовою підставою надання громадянам соціальних пільг, як і інших видів соціального забезпечення, повинно бути лише настання соціального ризику за обставин, передбачених законодавством.

С. М. Синчук визначає соціальний ризик як закріплену законодавством та визнану суспільством соціально значущу обставину об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни (члени їх сімей) можуть втратити

тимчасово або назавжди засоби до існування чи потребують додаткового матеріального забезпечення та не можуть самостійно її уникнути [10].

Аналіз міжнародної практики та національного законодавства засвідчив, що такими обставинами є непрацездатність, втрата годувальника, хвороба, безробіття, часткове безробіття та ін.

Погоджуючись з точкою зору О. В. Лавріненка, С. М. Синчук, зазначимо, що соціальні пільги – це законодавче звільнення (повне чи часткове) особи від виконання нею свого обов'язку або надання їй додаткових прав при настанні соціального ризику [10].

Дещо інше розуміння пільг міститься в міжнародних нормативних актах. Європейський кодекс соціального забезпечення (Страсбург, 1964) у Доповненні 2, яке має назву "Додаткове забезпечення чи пільги", до їх видів відносить такі допомоги, чк медична, по хворобі, по безробіттю, по старості та ін [4, с. 30].

Разом з тим, ст. 22 Європейської Соціальної Хартії зазначається, що ".....соціальні та соціально-культурні послуги і пільги розуміються як соціальні та/або культурні пільги для робітників, які надаються певними підприємствами, а саме матеріальна допомога, спортивні споруди, кімната для матері, що годують дітей, бібліотеки, дитячі табори та ін." [5].

Тобто пільги – це такі види забезпечення, що полегшують життя особи або створюють більш комфортні умови її існування.

Тому наразі є об'єктивним існування соціальних пільг як звільнення від виконання обов'язку у зв'язку з настанням таких соціальних ризиків як безробіття, малозабезпеченість, непрацездатність, наявність неповнолітніх дітей. Тобто пільги, так само як допомога, пенсія та послуга, повинні підтримувати насамперед відповідний життєвий рівень сім'ї або окремої особи або/та допомагати у подоланні несприятливих життєвих обставин.

Вважаємо, що, крім соціальних ризиків, другою підставою надання соціальних пільг повинен стати рівень забезпеченості суб'єкта отримувача пільг.

Вже давно обговорюється проблема надмірного фінансового тягаря соціальних пільг на бюджет. Наприклад, за преший квартал 2008 р. залізними перевезено 15,1 млн. громадян пільгових категорій. Внаслідок цього недоотримано доходів у сумі 51,7 млн. грн., а відшкодовано лише 13,4 млн., або 26%. За той самий період 2006 р. водним транспортом перевезено 820 тис. громадян пільгових категорій [10]. Загальний обсяг пільг потребує щороку понад 29 млрд. грн., що дорівнює річним видаткам усіх місцевих бюджетів України. Близько 13% членів домогосподарств не користуються пільгами у зв'язку зі станом здоров'я або відсутністю певних послуг, хоча фактично мають на це право. Дослідження, проведене Центром громадської експертизи, засвідчило: в Україні нині близько 120 категорій пільговиків, а загальна чисельність громадян України, які мають право на пільги, близько 15 млн. Такого співвідношення пільг

до рівня реальної економіки не має жодна країна Європи. За оцінками різних експертів, загальна вартість задекларованих у чинному законодавстві пільг становить від 4 до 6 млрд. доларів на рік, проте реально фінансується лише їх частина [12, с. 146].

Отже, є очевидним, що кількість пільг та їх суб'єктів не є реальним показником соціального захисту населення.

Ринкові перетворення в суспільстві зумовили відповідне реформування державної системи соціального забезпечення в Україні, зокрема системи соціальних пільг. За результатами опитування, проведеного Радою по вивченню продуктивних сил Національної академії наук, понад 40% населення, яке має право на пільги, вважає доцільною їх заміну на адресну грошову соціальну допомогу [2, с. 220].

В Україні, ще у 2002 р., було зроблено спробу вирішити питання підвищення соціального захисту населення, запровадивши Стратегію заміни системи пільг на адресну грошову допомогу населенню (затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 2002 р.) [7]. Для цього було розроблено три етапи заміни чинної системи пільг за адресною грошовою допомогою, у результаті чого повинен був завершитися перехід від системи надання пільг за соціальною ознакою до системи адресної грошової соціальної допомоги. Однак, вже у 2004 р., Постановою Кабінету Міністрів дія цієї Стратегії була призупинена [8].

Основною причиною згорання цієї Стратегії була відсутність у державі об'єктивної бази для розрахунку обсягу субвенцій, та й реальні статистичні дані про кількість пільговиків і вартість спожитих ними послуг відсутні. Не створено систему моніторингу реального доходу сімей та систему точного обліку наданих послуг [3].

Натомість Україна продовжує йти по шляху нагромадження пільг та збільшувати коло суб'єктів, які мають право на їх отримання. Можна згадати такі закони України як "Про соціальний захист дітей війни" від 18 листопада 2004 р., та "Про підвищення престижності шахтарської праці" від 2 вересня 2008 р. Перелік осіб, що мають пільги при вступі до вищих навчальних закладів, включає дев'ять категорій, які фактично залишають поза межами цих закладів осіб, які пільг не мають.

Тому цілком виправданими та необхідними є нагальні кроки, на які вказують експерти прекуту "Реформування пільг - наближення до європейських стандартів", що реалізується Центром громадської адвокатури за підтримки Міжнародного фонду "Відродження": "інвентаризація" пільг в Україні, у тому числі "безболісне" скасування пільг, які сьогодні не застосовуються та чи навіть суперечать актам вищої дії шляхом внесення змін до відповідних законодавчих актів; реформування пільг на основі адресного підходу (з врахуванням потреб, доходу та інших обставин пільговика); обмеження кола осіб які мають право на пільги, у тому числі

за професійною ознакою; згодом – монетизація частини пільг та заміна їх грошовою компенсацією після адресності; також це має супроводжуватись підвищенням якості та розвитку ринку соціальних послуг, у тому числі через участь неурядових організацій у наданні таких послуг [10]. Досвід інших держав доводить, що цей шлях є очевидним та врешті-решт позитивним як для держави, так і для особи та суспільства в цілому.

Наприклад, 1 січня 2005 р. в Російській Федерації набув чинності федеральний закон № 122-ФЗ, який умовно називають "законом про монетизацію пільг". Згідно з цим законом була проведена заміна трьох пільг на проїзд у міському та приміському транспорті, на безкоштовні ліки, на безкоштовне санітарно-курортне обслуговування. Вони були замінені щомісячними грошовими виплатами [3].

17 грудня 2007 р. в Білорусії набрав чинності закон яким скасовується значна частина соціальних пільг. Натомість держава обіцяє надавати адресну підтримку малозабезпеченим громадянам у вигляді щомісячної або одноразової соціальної допомоги. На щомісячну допомогу зможуть претендувати громадяни, доход яких не перевищує розміру бюджету прожиткового мінімуму. Одноразову допомогу одержуватимуть білоруси, чий дохід перевищує бюджет прожиткового мінімуму не більше як на 20% [11].

Надміру розвинена система соціальних пільг в Україні (у кількісному еквіваленті) та форм їх виявлення ще не характеризує належний ступінь соціальної захищеності населення. На сьогодні виникла потреба докорінного вдосконалення системи надання соціальних пільг. Недоліками сучасної державної системи соціальних пільг є:

1. Відсутність системного нормативно-правового акта, який універсально встановлював би підстави, перелік суб'єктів, види та механізм надання соціальних пільг.

2. Недосконалість механізму надання пільг, оскільки реально пільгами користуються не всі, хто має на них право (наприклад, правом безоплатного проїзду міським транспортом користуються лише пенсіонери, які проживають у місті; натомість сільські жителі не користуються такою пільгою або ж користуються дуже рідко).

3. Відсутність системи моніторингу доходів сімей, щоб визначати тих, кому забезпечення є найбільш необхідним.

4. Відсутність на підприємствах, що надають послуги, на оплату яких запроваджено пільги, та у місцевих органах виконавчої влади:

- а) єдиної методики обчислення фактичної вартості окремих видів пільг;
- б) єдиної методики обліку наданих пільг;
- в) єдиної статистичної звітності щодо фактичної вартості пільг та стану їх фінансування.

Вважаємо, що необхідно повернутися до впровадження адресної грошової допомоги, що дасть можливість здійснювати соціальний захист населення, ефективно витрачаючи бюджетні кошти.

Використана література:

1. Андреев В. С. Право социального обеспечения в СССР. учеб. [Текст] / В. С. Андреев. – М.: Юрид. Лит., 1987. – 352 с.
2. Бойко М. Д. Право соціального забезпечення України: навч. посіб. Вид. 3-тє, доп. та переробл. [Текст] / М. Д. Бойко. – К.: Атіка, 2006. – 380 с.
3. Гринкевич В. Монетизация льгот: итоги пятилетней реформы / В. Гринкевич [Електронний ресурс] // <http://www.rain.ru/analytics/20090820/181707562.html>.
4. Європейський Кодекс соціального забезпечення. Страсбург, 14 квітня 1964 р. // Законодавство України про соціальне забезпечення / Упоряд. В. С. Ковальський, Л. П. Ляшко. [Текст] / В. С. Ковальський [та ін.]. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 5-35.
5. Європейська соціальна харія (Переглянута) (ETS N 163), Страсбург, 3 травня 1996 року [Електронний ресурс] // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=994_062
6. Малько А. В., Морозова И. С. Привилегии как специфическая разновидность правовых льгот / А. В. Малько, И. С. Морозова // Правоведение. – 1999. – № 4. – С. 25-32.
7. Про затвердження Стратегії заміни системи пільг на адресну грошову допомогу населенню. Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2002 р. № 253 [Текст] // Офіційний вісник України. – 2002. – № 10. – Ст. 480.
8. Про визнання такими, що втратили чинність деяких актів Кабінету Міністрів України. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2004 р. № 457 [Електронний ресурс] // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.
9. Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2002 р. № 5-рп/2002 у справі за конституційними поданнями 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 58, 60 Закону України "Про Державний бюджет України на 2001 рік" та і підпункту 1 пункту 1 Закону України "Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів" [Електронний ресурс] // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>
10. С. М. Сінчук Соціальні пільги як вид соціального забезпечення в Україні / С. Сінчук [Електронний ресурс] // <http://www.lawyer.org.ua/?d=311&i=&w=r/>
11. У Білорусії скасували соціальні пільги [Електронний ресурс] // <http://news.finance.ua/ua/1/0/all/2007/12/17/113716>
12. Ярошенко І. С. Право соціального забезпечення України: навч. посіб. [Текст] / І. Ярошенко. – К.: КНЕУ, 2005. – 232 с.

УДК 349.2(477)

О.Б. Лисицина

**ПОНЯТТЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ВИВІЛЬНЕННЯ
ПРАЦІВНИКІВ У КОНТЕКСТІ ЧИННОГО
ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ**

Стаття присвячена теоретичному дослідженню сутності поняття "вивільнення" працівників в контексті чинного законодавства України.

Ключові слова: вивільнення працівників, припинення трудового договору, розірвання трудового договору, звільнення.

Статья посвящена теоретическому исследованию сущности понятия "высвобождения" работников в контексте действующего законодательства Украины.

Ключевые слова: высвобождение работников, приостановление трудового договора, расторжение трудового договора, увольнение.

The article is devoted to the theoretical research of the essence of the concept of "liberation" of workers in the context of the current legislation of Ukraine.

Key words: liberation of workers, suspension of the employment contract, termination of the employment contract, dismissal.

В трудовому праві термін "вивільнення" з'явився нещодавно, до того часу в юридичній літературі, а також в правозастосовній практиці панували тільки три таких поняття як: "припинення трудового договору", "розірвання трудового договору" та "звільнення". І хоча всі ці терміни об'єднані кінцевою метою - припиненням трудових відносин, вони відрізняються одні від одного за своєю правовою природою. Так, як зазначає Ф.Г. Мишко, перші два терміна вживаються відносно до трудового договору (контракту), термін же "звільнення" - до працівника [1, с. 158].

Безперечно найбільш поширеним з них є поняття "припинення трудового договору", яке передбачає припинення трудового правовідношення у всіх випадках, передбачених діючим законодавством про працю. В.С. Венедіктов під припиненням трудового договору вбачає родові поняття, яке об'єднує всі підстави розірвання трудових зв'язків, як по ініціативі працівника, власника або уповноваженого ним органу, третіх осіб, так і в зв'язку з вибуттям працівника із спискового складу підприємства в зв'язку з його смертю [2, с. 106]. З цим погоджуються А.Ю. Бабаскін, Ю.В. Баранюк, С.В. Дріжчана, які наголошують, що припинення трудового договору є найширшим поняттям, що охоплює всі випадки закінчення трудового договору (за угодою сторін, вибуття зі складу підприємства у зв'язку зі смертю, закінченням строку трудового договору тощо) [3, с. 280]. В.І. Прокопенко зазначає, що "припинення трудового" договору є родовим поняттям, яке охоплює усі випадки припинення трудових відносин [4, с. 235]. Згідно позиції Н.Б. Болотіної, припинення трудового договору є найбільш широким за обсягом і охоплює всі випадки закінчення дії трудового договору, в тому числі за угодою сторін, внаслідок вибуття зі складу підприємства та інше [5, с. 281].

В свою чергу термін "розірвання трудового договору" передбачає припинення трудового договору з ініціативи однієї із сторін трудових правовідносин – працівника або власника чи уповноваженого ним органу, а в деяких випадках і третьої особи, яка вимагає розірвання трудового правовідношення. При цьому можливість та право вимагати розірвання трудового договору або контракту третьою особою, що не є стороною трудового договору, повинне бути передбачено діючим законодавством про працю [2, с. 107]. Розірвання трудового договору виражає волю його сторін, тобто ініціативу тієї чи іншої сторони або волю певного органу, який не виступає його стороною (виборний орган первинної профспілкової організації, військкомат тощо) [3, с. 280].

Термін "звільнення з роботи" включає в себе порядок, процедуру, пов'язану з розірванням або припиненням трудових відносин. А.Ю. Бабаскін, Ю.В. Баранюк, С.В. Дрижчана зазначають, що звільнення з роботи у всіх випадках тотожне з терміном припинення трудового договору і йому притаманна сама процедура технічного оформлення припинення трудових правовідносин [3, с. 280]. Яка включає в себе такі стадії як: написання заяви працівником; видання наказу власником або уповноваженим ним органом, в якому зазначається підстава розірвання трудового договору з посиланням на відповідний пункт і статтю закону; оформлення трудової книжки; проведення розрахунку в останній день роботи включаючи виплату вихідної допомоги в передбачених законом випадках.

Таким чином, ми бачимо, що терміни "припинення трудового договору", "розірвання трудового договору", "звільнення" є різними за своєю організаційно-правовою природою і займають свою, характерну тільки ним, ланку в структурі припинення трудових правовідносин. Зазначена позиція існувала до того часу коли Указом Президії Верховної Ради Української РСР "Про внесення до Кодексу законів про працю Української РСР змін і доповнень, пов'язаних з перебудовою управління економікою" від 27.05.1988 р. № 5938-XI, Кодекс законів про працю був доповнений Главою III-A, в якій з'явився новий термін "вивільнення працівників" [6].

На даний час в положеннях Кодексу законів про працю України вивільненню працівників приділено увагу лише в ст.ст. 49², 49⁴ [7]. Причому зазначені норми присвячені лише порядку вивільнення працівників та їх подальшій зайнятості, вони не містять ні підстав застосування вивільнення, ні його процедури, а стаття що регулює зайнятість вивільнених працівників взагалі має бланкетний характер та відносить вирішення цього питання до положень Закону України "Про зайнятість населення" [8].

Несприятливим є і той факт, що ч. 3 ст. 49² Кодексу законів про працю України [7] встановлює тільки одну підставу вивільнення працівників – зміни в організації виробництва і праці. При цьому ця норма не конкретизує які саме організаційно-правові заходи власника або уповноваженого ним органу слід віднести до змін в організації виробництва і праці. В.С. Венедіктов підкреслює, що в зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці допускається зміна істотних умов праці при проходженні роботи за тією ж спеціальністю, кваліфікацією або посадою. Про зміну істотних умов праці – систем та розмірів оплати праці, пільг, ре-

жиму роботи, встановленні або відміні неповного робочого часу, суміщенні професій, зміні розрядів і найменувань посад та інших – працівник повинен бути попереджений не пізніше як за два місяці [7, с. 99].

Відсутність чіткого тлумачення в нормах законодавства про працю терміну "зміни в організації виробництва і праці" дозволяє зробити висновок, що це свого роду оціночне поняття в трудовому праві. Вони, як писав професор М.І. Бару, вправі відрізнятися трьома важливими особливостями: 1) вони не конкретизовані законодавством або іншими компетентними органами; 2) вони уточнюються в процесі правозастосування; 3) вони надають правозастосуючому органу можливість вільного розсуду, вільної оцінки фактів [9, с. 104].

Однак, якщо звернутися до п. 1 ст. 40 Кодексу законів про працю України [7], то можна побачити своєрідне тлумачення поняття "зміни в організації виробництва і праці". Згідно цієї норми трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані власником або уповноваженим ним органом у випадку змін в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників, можна критерії визначення змін в організації виробництва і праці. Отже, положення Кодексу законів про працю України під змінами в організації виробництва і праці розуміють ліквідацію, реорганізацію, банкрутство або перепрофілювання підприємства, установи, організації, що призводять до скорочення чисельності або штату працівників.

Все вищезазначене дозволяє зробити висновок, що зміни в організації виробництва і праці це оціночне поняття в трудовому праві, яке передбачає організаційно-господарські або технологічні заходи власника або уповноваженого ним органу, що призводить до подальшого скорочення чисельності або штату працівників на підприємстві, в установі, організації. Основними формами змін в організації виробництва і праці є: ліквідація, реорганізація, банкрутство або перепрофілювання підприємства, установи, організації.

Однак слід мати на увазі, що існують і інші підстави вивільнення працівників, які хоча прямо і не закріплені в нормах діючого законодавства, але випливають з нього. До них можна віднести: вивільнення працівника з підстав, передбачених контрактом, якщо в контракті, укладеному згідно з чинним законодавством, сторонами буде передбачено додаткові підстави припинення трудового договору; вивільнення керівника підприємства, що має стійку неплатоспроможність впродовж певного проміжку часу, з дня прийняття господарським судом постанови про визнання боржника банкрутом; розірвання трудового договору із працівником, який відмовився укласти договір про повну матеріальну відповідальність за наявності поважних причин для відмови.

Не містить ст. 49² Кодексу законів про працю України [7] і чіткої послідовності дій власника або уповноваженого ним органу при вивільненні працівників. Зазначена норма закріплює лише обов'язок адміністрації персонально попередити працівника про наступне вивільнення не пізніше ніж за два місяці. Одночасно з попередженням про звільнення

працівникові пропонується інша робота на тому ж підприємстві, в установі, організації. А в разі її відсутності або відмови працівника, власник або уповноважений ним орган доводить до відома державної служби зайнятості про наступне вивільнення працівника із зазначенням його професії, спеціальності, кваліфікації та розміру оплати праці.

Однак зазначена процедура вивільнення працівників, яка закріплена в ст. 49² Кодексу законів про працю України, не в повному обсязі регламентує цей процес. Так, вона не містить таких положень як: обов'язок власника або уповноваженого ним органу в день вивільнення видати працівникові належним чином оформлену трудову книжку та призвести з ним відповідні розрахунки, включаючи виплату вихідної допомоги та подавати до державної служби зайнятості списки фактично вивільнених працівників не пізніше 10 днів після звільнення.

Все вищезазначене свідчить про "недоопрацьованість" вивільнення працівників в нормах діючого законодавства про працю, а це, в свою чергу, призводить до негативних наслідків в правозастосовній практиці. Для подолання цієї проблеми необхідним є внесення відповідних змін до Кодексу законів про працю України, а саме в Главу III-A, в якій би конкретизувалося поняття вивільнення працівників, підстави його настання, а також порядок проведення. На наш погляд, поняття вивільнення працівників треба визначити наступним чином, – це припинення трудових правовідносин з працівниками за ініціативою власника або уповноваженого ним органу пов'язане зі змінами в організації виробництва і праці, спричиненими ліквідацією, реорганізацією або перепрофілюванням підприємств, установ, організацій всіх форм власності, які тягнуть за собою скорочення чисельності або штату працівників.

Використана література:

1. Трудовое право: Учебник для вузов / Под ред. Ф.Г. Мышко и др. – 2-е изд., перераб. И доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2005. – 463 с.
2. Венедиктов В.С. Трудовое право Украины. – Харьков: Консум, 2004. – 304 с.
3. Трудовое право Украины: Академ. курс: Підруч. / А.Ю. Бабаскін, Ю.В. Баранюк, С.В. Дріжчана та ін.; За заг. ред. Н.М. Хуторян. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 608 с.
4. Прокопенко В.І. Трудовое право Украины: Підручник. – Х.: Фірма "Консум", 1998. – 480 с.
5. Болотіна Н.Б. Трудовое право Украины: Підручник. – К.: Вікар, 2003. – 725 с.
6. Указ Президії Верховної Ради Української РСР "Про внесення до Кодексу законів про працю Української РСР змін і доповнень, пов'язаних з перебудовою управління економікою" від 27.05.1988 р. № 5938-XI // Відомості Верховної Ради УРСР, 1988, № 23, ст. 556.
7. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради УРСР, 1971, додаток до № 50, ст. 375.
8. Закон України "Про зайнятість населення" від 01.03.1991 р. № 803-XII // Голос України, 1991, 03, 22.03.91 N 56; Відомості Верховної Ради УРСР, 1991, № 14 (02.04.91), ст. 170.
9. Бару М.И. Оценочные понятия в советском трудовом праве // Сов. Государство и право. – 1970. – № 7.

Розділ V. ПРОБЛЕМИ БОРТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

УДК 343.231

М.В. Карчевський

**СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ПРАВОВИХ
ЗАХОДІВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ**

Для встановлення соціальних передумов формування правових механізмів інформаційної безпеки розглядаються основні концепції інформаційного суспільства та інформатизації суспільних відносин

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформація, інформаційна безпека, правове регулювання, позитивні та негативні наслідки інформатизації.

Для установления социальных предпосылок формирования правовых механизмов информационной безопасности рассматриваются основные концепции информационного общества и информатизации общественных отношений

Ключевые слова: информационное общество, информация, информационная безопасность, правовое регулирование, положительные и негативные последствия информатизации.

For an establishment of social preconditions of formation of legal mechanisms of information security the basic concepts of an information society and information of public relations are considered

Key words: an information society, the information, information security, legal regulation, positive and negative consequences of information.

Актуальним завданням юридичної науки є створення правових механізмів, адекватних тенденціям комп'ютеризації та інформатизації сучасного суспільства. Спеціальний комплекс правових заходів, що забезпечують охорону суспільних відносин від негативних проявів розвитку комп'ютерних технологій та стимулюють розвиток відносин інформатизації, які мають позитивне соціальне значення, може бути визначений як інформаційна безпека. Відповідно, ефективне розв'язання завдання побудови дієвого механізму інформаційної безпеки передбачає ретельне дослідження як позитивних так і негативних тенденцій сучасних соціальних

трансформацій. Одним з можливих методів такого дослідження є аналіз концепцій інформаційного суспільства та висновків науковців щодо соціальних наслідків інформатизації.

Зазначимо, що у сучасному науковому дискурсі крім терміну "інформаційне суспільство" використовуються й такі поняття як "мережеве суспільство", "суспільство знань", "постіндустріальне суспільство", "пізній модернізм" [27, с. 82] тощо. У цій роботі ми не ставимо мети визначення поняття "інформаційне суспільство", тому використовуємо його будемо у найширшому розумінні, як сукупний масив соціальних, економічних, політичних, культурних та технічних тенденцій розвитку сучасного суспільства, обумовлених його інформатизацією та комп'ютеризацією.

Окрему увагу звернемо на те, що в ході дослідження сутнісних ознак інформаційного суспільства ми будемо керуватися принципом різноманітності підходів. Слід погодитися з Н. П. Лукіною у тому, що складність процесів, які відбуваються в сучасному суспільстві, потребують "зміщення дослідницького ракурсу, що в першу чергу передбачає відмову від принципу методологічної одноманітності при розгляді суспільства... Принцип різноманітності підходів полягає не стільки у визнанні наявності рівнозначних стандартів раціональності, скільки у визнанні обмеженості кожного з них. Ця обмеженість долається шляхом можливості переходу від одного підходу до іншого, спираючись на методологічний принцип доповнення" [23]. Отже, шляхом аналізу комплексу наукових концепцій інформаційного суспільства, керуючись принципом різноманітності підходів та спираючись на методологічний принцип доповнення ми встановимо систему соціально корисних та соціально небезпечних тенденцій інформатизації.

Історично перші наукові дослідження в сфері інформаційного суспільства містили так зване *технологічне* визначення. Автори, які дотримуються такої точки зору вважають, що інформаційне суспільство має місце тоді, коли бурхливо розвиваються та широко використовуються інформаційно-комунікаційні технології. Відповідно до такого бачення саме технології виступають тим чинником, під впливом якого відбуваються зміни у суспільстві, вони забезпечують трансформацію сучасного соціуму на майбутнє більш безпечне та досконале, на думку більшості прибічників технологічного визначення, "інформаційне суспільство". Розвиток технологічних концепцій інформаційного суспільства, пов'язаний з іменами таких всесвітньо відомих соціологів та футурологів як Йонедзі Масуда та Елвін Тофлер. До прибічників технологічного визначення інформаційного суспільства належить й відомий американський політолог Збігнев Бжезінський. "Постіндустріальне суспільство, - стверджує він, - стає технотронним суспільством - суспільством, що у культурному, психологічному, соціальному й економічному відношенні формується під впливом техніки й електроніки, особливо розвинutih в галузі комп'ютерів і комунікацій" [4, с. 9].

При зовнішній послідовності та відповідності технологічних визна-

чень дійсності не можна не погодитися з критичними зауваженнями щодо такого бачення інформаційного суспільства, висловленими професором City University of London Френком Уебстером. По-перше, достатньо складно визначити "точку на технологічній шкалі, досягши якої суспільство можна вважати інформаційним". По-друге, неправильно вважати позасоціальний феномен (технологію) чинником, що визначає розвиток суспільства. Технологія сама є результатом розв'язання певних соціальних потреб і вважати її самодостатнім чинником соціальних трансформацій непослідовно [31, с. 17]. Достатньо різку критику подібних підходів ми зустрічаємо й у відомій роботі Девіда Лайона "Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії". Він зауважує: "...там, де ідея інформаційного суспільства залежить від версії технологічного детермінізму, вона повинна зустріти опір. Такий детермінізм є демонстративно фальшивим. Технологічний розвиток не має заздалегідь встановлених соціальних ефектів, відносно яких можна передбачити, чи є вони благотворними універсально, чи лише для даного випадку. Його можна представити як похідний від самого соціального утворення, включаючи деякі навмисні політичні, економічні й культурні уподобання" [20].

Для розв'язання наукового завдання, сформульованого на початку статті, технологічні підходи корисні фіксацією того наскільки велике значення у сучасному суспільстві мають інформаційно-комунікаційні технології. При цьому зауважимо, що значення це є не самостійним, технології важливі не самі по собі, а лише у зв'язку з тим видом соціальної активності для автоматизації чи інтенсифікації яких вони використовуються.

Подальший розвиток теорій інформаційного суспільства відбувається в контексті дослідження специфічних тенденцій розвитку економічних та політичних відносин, змін у структурі зайнятості населення, особливостей організації діяльності людини в контексті розвитку глобальних інформаційних мереж, трансформацій культурної складової суспільства тощо.

Достатньо знаковою віхою у розвитку теорій інформаційного суспільства стала поява у 1973 році роботи професора Гарвардського університету Деніела Белла "Прихід постіндустріального суспільства. Досвід соціального прогнозування" (The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting), з цим дослідженням, як правило, асоціюється визначення інформаційного суспільства за критерієм зайнятості населення [3]. У запропонованій Д. Беллом типології суспільного устрою роль критерію відіграє домінуючий на певній стадії вид найманої праці, саме він є визначальною рисою того чи іншого суспільства. Інформаційне суспільство характеризується тим, що більшість зайнятих переходить до сфери послуг, яка швидко розвивається завдяки зростанню продуктивності сільського господарства та промисловості. При цьому робота у сфері послуг є по суті інформаційною оскільки послуги представляють собою взаємодію з людьми, яка здійснюється на основі інформації. Ця ключова теза Д. Белла дозво-

ляє встановити науступні важливі характеристики сучасних соціальних трансформацій: 1) суспільна значимість інформації обґрунтовується тим, що вона є предметом труда більшості населення, саме завдяки їй забезпечується найбільш поширений у інформаційному суспільстві вид діяльності - надання послуг; 2) підвищення суспільної значимості теоретичного знання, яке доводить Д. Белл, повертає нас до важливості розв'язання проблемних питань захисту авторського права та інтелектуальної власності в сучасних умовах.

Так зване *економічне* визначення інформаційного суспільства відображає тенденції зростання економічної цінності інформаційної діяльності. Дослідники, що дотримуються такої точки зору вважають, що про інформаційне суспільство можна казати тоді, коли в економічній сфері інформаційна активність превалює над діяльністю в області сільського господарства та промисловості [9, наводиться за 31]. Найбільш відомими представниками такого підходу є Фриц Махлуп [11] та Марк Порат [12].

Означений підхід додає наступні характеристики сучасних соціальних трансформацій, які є важливими для розв'язання завдань правового регулювання: 1) велика економічна значущість відносин, пов'язаних з інформацією; 2) принципова неможливість виділення інформаційного сектору, своє значення він набуває як складова інших видів діяльності. Тут ми стикаємося з проблемою на яку вже звертали увагу під час розгляду технологічного критерію: як техніка не має значення сама по собі, а набуває його тільки в контексті певної соціальної активності, так і інформаційний сектор економіки навряд чи може бути виділений у "чистому виді", а не як сукупність складових різних видів діяльності інших секторів економіки.

Важливі дослідження сучасних тенденцій інформатизації суспільства в контексті економічної складової здійснені й науковцями так званої школи регулювання Аленом Ліпіцем [10] та Мішелем Альєттою [1], які порушують наступне важливе для нашого дослідження питання - значення інформації та інформаційних технологій в контексті тенденцій глобалізації економіки. Вони обґрунтовано доводять, що інформація та інформаційні технології є необхідною умовою стабільності сучасного режиму накопичення капіталу. Доречним буде приклад, який пропонує В. А. Лужецький. Акцентуючи увагу на суспільній небезпечності посягань на інформаційну безпеку в умовах глобалізації економіки він наводить витяг з інтерв'ю з М. Дюре, директором Центру інформації та документації НАТО в Україні. Експерт з питань інформаційної безпеки зазначає, що свого часу планувалася терористична атака на Нью-Йоркську біржу, ціллю терористів були комп'ютерні системи, що зберігають та обробляють інформацію про торгівлі операції в США і Європі. Наслідки такого терористичного акту могли призвести до кризи світового масштабу [22, с. 35].

Важливі аспекти інформатизації аналізує професор Каліфорнійського університету в Сан-Дієго Герберт Шиллер. На його думку в інформа-

ційній сфері домінують інтереси корпоративного капіталізму. Розвиток інформаційних технологій відбувається в інтересах приватного бізнесу, а не суспільства в цілому. Ураховуючи означені положення Г. Шиллер аналізує небезпеки сучасного інформаційного простору. Так, він зазначає, що зміст повідомлень у засобах масової інформації визначається тим, чи забезпечить воно більшу аудиторію для реклами. Це призводить до збільшення кількості інформації, але не покращення інформованості населення. "Ми бачимо і чуємо все більше і більше про все менш і менш істотні речі" [13, наводиться за 31, с. 201].

Таким чином, до особливостей сучасного інформаційного суспільства слід додати небезпеки функціонування інформаційної сфери, пов'язані з її капіталізацією. Дослідження Г. Шиллера ставлять питання про побудову ефективного механізму контролю за розвитком та функціонуванням медійного бізнесу та попередження його негативних соціальних наслідків.

Серед досліджень, пов'язаних з небезпеками маніпулятивного інформаційного впливу слід відзначити роботи німецького філософа Юргена Габермаса. Інформаційні технології, зокрема піар, внесли до публічної сфери маскарад, який використовується учасниками для того, щоб приховати дійсні інтереси під час міркувань про "суспільство загального добробуту" або "національні інтереси". Все це дає Ю. Габермасу підстави називати сучасну політичну дискусію "підробкою" справжньої публічної сфери, казати про перетворення політичного життя на шоу, яке розігрується перед обдуреними "глядачами, які тут же готові до нього приєднатися" [8, с. 195, наводиться за 31, с. 223, 225].

Для нашого дослідження важливим у роботах Ю. Габермаса є акцент на залежність політичного життя країни від можливих маніпуляцій, які взагалі ставлять під сумнів можливість демократичного розвитку країни. Отже ще однією важливою характеристикою інформаційного суспільства є складна система політичної участі, яка забезпечується сучасними інформаційними технологіями.

Важливі характеристики інформаційного суспільства розглядає відомий англійський соціолог, доктор філософії Кембриджського університету Ентоні Гідденс. Вихідним положенням його теоретичної конструкції є наступне: світ у якому ми живемо організований набагато більше, наше життя заплановане та упорядковане так, як ніколи раніше. Щоб така високоорганізована форма суспільних зв'язків могла існувати, необхідним є систематичний збір інформації про індивідів та їх діяльність. Модернізація суспільства - це збільшення можливостей вибору для його членів. Однак, модернізація потребує підвищення рефлексивності на кожному рівні організації суспільства. Під зростанням рефлексивності Е. Гідденс розуміє більш повне відстеження ситуації (збір інформації), яке дозволяє накопичувати знання, необхідні для здійснення вибору. Саме необхідність здійснювати вибір в умовах суспільства, що ускладнюється, зумовлює підвищен-

ну потребу у інформації, розвиток інформаційних технологій, засобів масової інформації тощо [31, с. 277-280].

Отже, Е. Гідденс звертає увагу на наступне важливе для нас положення: організація сучасного суспільства в якості обов'язкової умови функціонування передбачає збирання інформації про особу, технології, які використовуються дозволяють шляхом збирання та накопичення великих об'ємів інформації забезпечити реальне покращення життя кожного надаючи йому можливість широкого вибору варіантів поведінки, в той же час це створює загрози від порушень права на повагу до приватного життя до тоталітарних методів керування суспільством. Крім цього висновки Е. Гідденса щодо надзвичайної організаційної ускладненості сучасного суспільства з необхідністю ставлять питання нових форм захисту цієї організації. Очевидно, що більш складну систему набагато легше вивести з ладу ніж просту, отже сучасне суспільство через власну ускладненість має більше ризиків втрати стабільності.

Серед наукових підходів до визначення основних характеристик інформаційного суспільства окреме місце займають теорії, що використовують в якості основної ознаки суспільства нового типу так званий *просторовий* критерій. Він полягає у тому, що в суспільстві нового типу інформаційні мережі чинять глибокий вплив на організацію часу та простору. У мережевому суспільстві ускладнення пов'язані з часом та простором багато у чому подолані, корпорації та окремі особи мають змогу ефективно вести свої справи в глобальному масштабі, дослідникам не має необхідності вирушати у відрядження для відвідування бібліотек оскільки є можливість доступу до мережевих інформаційних ресурсів, менеджерам корпорацій не треба перелітати через континенти, щоб з'ясувати як працюють філії на Далекому Сході, оскільки комп'ютерна мережа надає можливість постійного дистанційного спостереження за ходом робіт [31, с. 26].

Найбільш відомою науковою розробкою питань впливу комунікаційних технологій на суспільство є дослідження професора Каліфорнійського університету в Берклі Мануеля Кастельса викладене у його трилогії "Інформаційна доба: економіка, суспільство, культура" [7; 6; 5] На його думку новий світ зародився наприкінці 1960-х - середині 1970-х, внаслідок трьох незалежних процесів: 1) революції інформаційних технологій; 2) кризи як капіталізму, так і етатизму; 3) розквіту культурних суспільних рухів, таких, як лібертаріанізм, боротьба за права людини, фемінізм, захист навколишнього. Взаємодія між цими процесами та спровоковані ними реакції створили нову домінуючу соціальну структуру, мережеве суспільство; нову економіку - інформаціональну / глобальну і нову культуру - культуру реальної віртуальності.

Ключовою трансформацією в економічній сфері є те, що "не дивлячись на широке різноманіття соціальних та культурних ландшафтів, вперше в історії життя всієї планети організоване в значній мірі відповідно загальним економічним правилам" [17]. Нову форму капіталізму дослід-

ник називає - інформаціональний капіталізм. Він має специфічні особливості виробничого процесу, труду та капіталу. Виробничий процес розвивається в напрямку збільшення інновацій та гнучкості з метою забезпечення глобально орієнтованого підвищення продуктивності та конкурентоспроможності. Головною особливістю капіталу є наявність глобальних фінансових ринків, які М. Кастельс відносить до фундаментальних особливостей нового інформаціонального капіталізму. "Фірми всіх видів, фінансові, промислові, сільськогосподарські виробники, виробники послуг, а також уряди та громадські організації використовують глобальні фінансові мережі як депозитарії своїх доходів та як потенційні джерела більш високих прибутків. Саме в цій специфічній формі глобальні фінансові мережі є нервовим центром інформаціонального капіталізму" [17].

Через істотні зміни в економіці з'являються й принципово нові характеристики суспільного укладу. Найбільш важливою характеристикою соціальних зрушень за М. Кастельсом, є те, що включеність до мережі розглядається як умова повноцінної участі у житті суспільства. Стверджується, що доступ до інформаційно-комунікаційних технологій визначає право громадянина в інформаційній добі [31, с.142].

Основні зрушення в культурному контексті М. Кастельс пов'язує з реальною віртуальністю, що представляє собою систему, у якій сама реальність (тобто матеріальне/символічне існування людей) повністю занурена в установку віртуальних образів, в світ створюваних переконань [17].

Виявлені особливості дозволяють М. Кастельсу стверджувати, що "наші суспільства - не упорядковані в'язниці, а безладні джунглі" та прогнозувати, що у майбутньому на нас чекає "інформована плутанина". "Існує екстраординарний розрив між нашою технологічною надрозвиненістю та нашою соціальною недорозвиненістю. Наші економіка, суспільство та культура побудовані на інтересах, цінностях, інститутах та системах уявлень, які загалом обмежують колективну креативність, конфіскують плоди інформаційної технології та відхиляють нашу енергію в бік самознищуючої конфронтації" [17].

Важливими, у контексті дослідження правового регулювання інформаційних суспільних відносин, є наступні положення теорії інформаціонального капіталізму: 1) доступ до інформаційно-комунікаційних технологій набуває для сучасної людини значення, яке важко переоцінити; 2) існує великий потенціал соціальних конфліктів, який можна задіяти інформаційними засобами; 3) наявна реальна небезпека виключення з процесів, що відбуваються у світовій економіці через неготовність здійснювати інноваційне та гнучке виробництво; 4) надмірна залученість до світових процесів небезпечна втратою як економічного так і культурного суверенітету, що з огляду на поширення культури реальної віртуальності порушує питання щодо побудови системи цінностей та орієнтирів, яка б забезпечувала стабільність та поступовий розвиток; 5) історично безпрецедентна

глобалізація фінансового ринку, організаційно побудованого на використанні сучасних інформаційних технологій, створює небезпеку посягань з надзвичайно великим ступенем небезпеки.

Розгляд концепцій інформаційного суспільства був би неповним без дослідження концепцій інформаційного суспільства, що базуються на так званому *культурному* критерії. Для науковців, що дотримуються таких поглядів найбільш визначальною рисою сучасного суспільства є набагато більша інформативність сучасної культури ніж будь якої попередньої. Життя істотно символізується, воно проходить в процесах обміну повідомленнями, спостерігається вибухове зростання знаків. Однак таке зростання знаків приводить багатьох дослідників до парадоксального висновку: із зростанням кількості знаків вони втрачають свою вагу. Так Жан Бодіяр зазначає: "Знаків стає все більше, а сенсу все менше" [2, с. 95, наводиться за 31, с. 29]. Російська дослідниця І. О. Мальковська констатує, що у величезному комунікаційному просторі, через надлишковість інформації (ексформації) загострюються проблеми втрати смислів [24, с. 77]. М.М. Павликова зазначає, що ми тонемо в інформації, але у знаннях відчуваємо голод, та наводить думку нобелівського лауреата, економіста Герберта Саймона: "сьогоднішня інформація винищує та поїдає увагу своїх споживачів" [270, с. 83].

Найбільш ретельно ці, та пов'язані проблеми досліджувалися представниками постмодерністської інтелектуальної традиції. Професор Ф. Уєбстер, вказавши, що сам не поділяє поглядів постмодерністів, до особливостей їх концепцій відносить наступні: неприйняття будь яких претензій на встановлення істини, оскільки існують тільки її версії; неприйняття намагань уточнення смислу, оскільки смислів нескінченна множина, і це робить безнадійним сам пошук смислів; задоволення від поверхового, уявного, розмаїття, змін, пародій та стичізацій [31, с. 330-331]. Відповідаючи, наприклад, на побоювання Г. Шиллера та Ю. Габермаса щодо маніпуляцій свідомістю за допомогою знаків, що не відповідають дійсності, постмодерністи відзначають, що "аудиторія зовсім не складається з людей "підсаджених на іглу" хитроумних знаків, чого так боялися ідеологи сучасного суспільства. Насправді аудиторія взагалі нічого не бачить та не чує, вона просто насолоджується тим спектаклем, який розіграє для неї сучасне суспільство" [31, с. 341]. Оскільки щодня ЗМІ завалюють кожного величезною кількістю різних інтерпретацій фактів і абсолютно по-різному визначають круг подій, як можна казати про єдину для всіх реальність [31, с. 342].

Для нашого дослідження важливий сам факт існування постмодерністських концепцій. Він демонструє специфічні наслідки надмірного насичення соціального буття інформацією. За втратою знаками смислу, неприйняттям теоретичного знання, поверховим відношенням до інформації, через відсутність в ній смислу та сприйняття її виключно як розваги, як видається криється небезпека тотальної втрати принципових навичок роботи з інформацією. Соціологи зазначають, що один з парадоксів сучасно-

го інформаційного суспільства полягає у тому, що "суспільство знань" дуже стрімко продукує "суспільство нічогонезнаюк" [24, с. 77]. Представники психологічної науки підтверджують ці висновки, але у більш різкій та категоричній формі. Так, Т. Росінчук вказує на такі негативні наслідки ущільнення інформаційних потоків та розширення сфери застосування інформаційних технологій як: 1) витіснення писемного мовлення (читання і письма), яке є найважливішим інструментом особистого розвитку, та, як наслідок, руйнування мовлення у дітей 5-10 років; 2) зниження культури мислення у молоді; 3) небезпека інволюції, процесу зворотного еволюції [28, с. 92 -94].

Самостійною проблемою та визначальною ознакою інформаційного сучасного суспільства є також втрата державою своїх позицій в сфері суспільного контролю. Сучасні дослідники формують так званий парадокс "інтеграції-деінтеграції". Доктор історичних наук, професор Л. П. Нагорна зазначає, що поширені нещодавно очікування електронної демократії, гібридної ідентичності з прозорими кордонами, космополітичної етики відповідальності не справдилися. "Навпаки, побічним ефектом глобалізації та всевітньої комунікації стала активізація явищ гетерогенності, локалізації, фрагментації, що змусило політологів спішно вводити в обіг гібридні терміни - "глокалізація", "глоболокалізм", "фрагментація" тощо" [26, с. 4]. Отже означений парадокс полягає у тому, що хоча комунікаційні мережі забезпечують певну інтеграцію людського суспільства, власно зв'язок між людьми відсутній, існує його ілюзія, створена інформаційними технологіями. Насправді ж соціальні контакти втрачають свою інтенсивність [24, с. 79]. Втрата цих контактів, а відповідно й зменшення ефективності механізму критичного оцінювання інформації, що надходить, призводить до того, що молоді громадяни стрімко втрачають уявлення про оточуючу реальність та своє місце в ній, насичення інформаційного простору автоматично не створює організованого суспільного простору, призводить до проблеми "втрати реальності" [24, с. 78]. Крім того за умов фрагментації суспільства значно підвищується вірогідність маніпулювання суспільною свідомістю. Все це призводить до ситуації, коли віртуальний світ стає реальним за своєю значимістю для людини та суспільства, а держава за своєю значимістю, навпаки, стає при цьому для них віртуальною [21, с. 5]. За даними соціологів, на початку нашого століття 2/3 громадян у світі не ідентифікували себе з державою, та не розглядали себе як народ, представлений їх урядами [27, с. 89]. У таких умовах особливе значення набуває пошук нових правил та форм взаємодії держави та суспільства в інтересах збереження своєї цілісності та безпеки розвитку всіх і кожного.

Дослідження характеристик інформаційного суспільства було б неповним без розгляду робіт вітчизняних дослідників, які інтерпретують досвід світової науки з урахуванням українських особливостей інформатизації. Так, Д. В. Дюжев ґрунтовно доводить, що "формування інформацій-

ного суспільства є сучасною домінуючою тенденцією розвитку людства в глобальний інформаційний простір на базі інформаційно-комп'ютерних технологій, Інтернету тощо" [15]. В свою чергу одним з результатів дисертаційного дослідження В. М. Скалацького є констатація того, що перехід до інформаційного суспільства в Україні є об'єктивною необхідністю. "Однак лише належне стратегічно-інституційне забезпечення формування інформаційного суспільства дозволить виявити реальні можливості України як держави з потужним інтелектуальним потенціалом" [30, с. 4].

В. О. Даніліян пропонує визначення інформаційного суспільства як сучасного стану цивілізаційного розвитку, сутність якого полягає у збільшенні масштабів створення, накопичення, передачі, обробки і використання інформації, перетворенні інформації і знання на продуктивні сили суспільства, а також у збільшенні впливу новітніх інформаційно-комунікаційних технологій на політику, економіку, соціальну структуру, право, культуру тощо. Та констатує, що процеси становлення вітчизняного інформаційного суспільства "відбуваються стихійно і неузгоджено, а рівень розвитку інформаційного суспільства в Україні порівняно зі світовими тенденціями є недостатнім і не відповідає потенціалу і можливостям України" [14, с. 7, 14]. Підтвердження такої констатації ми знаходимо у Доповіді Державного комітету інформатизації України Кабінету Міністрів України у 2008 році. У цьому документі зазначається, що існує кілька рейтингів оцінювання країн на предмет розвиненості інформаційного суспільства, результати щодо України наступні: Індекс інформаційного суспільства (ISI) - на офіційному сайті наводяться значення для 53 країн, України серед них немає; Індекс цифрового доступу - розраховувався для 178 країн, які були поділені на чотири групи за рівнем доступу до інформаційно-комунікаційних технологій (найвищий, високий, середній, низький) - Україні присвоєно середній рівень; Рейтинг електронної готовності - 60 місце серед 69 країн, між Еквадором та Шрі-Ланкою [14, с. 8].

Професор А. О. Сіленко констатує наявність значного потенціалу сучасних інформаційно-комунікаційних технологій в плані збирання, зберігання та поширення інформації, а отже визнає можливість їх використання в якості досить ефективного засобу маніпулювання людською свідомістю. "За допомогою інформаційних технологій формується специфічне інформаційне поле, що стає потужним засобом здійснення й проведення владних стратегій. Інформаційне поле настільки ж невидиме для безпосереднього спостереження, як гравітаційне чи електромагнітне, але воно здатне структурувати все, що виявляється "усередині" його, за певними лініями і напрямками. Невидиме управління не викликає протесту, оскільки створюється враження, ніби людина всі рішення приймає вільно й тільки сама" [29, с. 97-98]. Крім цього професор А.О. Сіленко поділяє стурбованість теоретиків інформаційного суспільства щодо тенденції інтеграції культурного простору, заміщення локальних просторів інформа-

ційними потоками: "вплив місцевих традицій, які сприяють самодостатньому інерційному розвитку окремих елементів, послаблюється", наслідком інтеграції стає "розмивання регіональних і культурно-історичних особливостей розвитку" [29, с. 98].

Значну роботу щодо встановлення сутнісних характеристик інформаційного суспільства провів вітчизняний дослідник А. В. Колодюк. У своєму дисертаційному дослідженні "Інформаційне суспільство: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні" [18] він провів ретельний аналіз концепцій інформаційного суспільства, розглянув існуючі світові стратегії його розвитку, визначив особливості та основні пріоритети його становлення в Україні. Серед результатів даного дослідження окремий інтерес для нас представляє включення у науковий дискурс категорії "цифровий розподіл". На думку А.В. Колодюка "в сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства на міжнародному, регіональному та національному рівнях одночасно відбувається й розвиток процесу нового виду соціального розмежування – цифрового розподілу, в результаті чого переважна більшість людей не знає, або ж не бажає знати про можливості життєдіяльності у новітньому типі суспільного устрою" [19]. Автор констатує, що ця проблема актуальна і для нашої держави, її розв'язання вимагає збалансованого загальнодержавного системного підходу, та впровадження строківих, цільових ініціатив для залучення широких верств населення до використання переваг інформаційно-комунікаційних технологій у різноманітних сферах життєдіяльності. "У вирішенні цих завдань, слід також усвідомити, що завдяки використанню інформаційно-комунікаційних технологій можна і, наголошуємо, потрібно вирішувати увесь комплекс сьогоденних соціально-економічних проблем" [18, с. 59]. Зауважимо, що проблема "цифрової нерівності" має й внутрішньодержавний вимір. Так згідно даних спеціальних досліджень у 2004 році 55% українських користувачів Інтернету мешкає у м. Києві, ще третина (29%) перебуває в містах Одесі, Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Львові, Запоріжжі. Як правильно зазначає професор М. З. Згуровський це є однією з причин глибокої соціально-економічної кризи суспільства, оскільки його переважна більшість відокремлена від актуальних світових знань та інформації і їх генерування [16, с. 110]. Нажаль ситуація з територіальним розподілом національних користувачів Інтернету залишається складною. На фоні суттєвого збільшення Інтернет-аудиторії України майже не відбулося змін у її регіональній структурі. Як і раніше, спостерігається суттєва диспропорція, навіть між Київським регіоном та іншими регіонами, в яких знаходяться великі міста [14].

Наприкінці зупинимося ще на одному важливому положенні. Далеко не всі дослідники поділяють думку про те, що інформаційне суспільство представляє собою новий вид соціуму. Професор Ф. Уебстер з цього приводу зазначає, що серед науковців, які займаються проблемами інформаційного суспільства, існує фундаментальний розкол на тих, хто "проголо-

сив виникнення суспільства нового типу" та прибічників ідеї соціальної спадкоємності, тих, які не заперечують ключової ролі інформації у сучасному світі, але стверджують, що процеси інформатизації раніше встановлених відносин ще не означають появи нового соціального укладу. Дослідивши погляди перших та других Ф. Уебстер доходить наступного висновку: "...видається, що ті, хто пояснює явище інформатизації в термінах історичної спадковості, дозволяють нам краще зрозуміти роль інформації в сьогодишньому світі... вони чинять супротив намаганням квантифікувати інформаційне суспільство і саму інформацію" [31, с. 372-373]. Відомий дослідник соціальних аспектів інформатизації Кристофер Мей також не вважає, що сьогодні відбувається становлення суспільства нового типу. Характеризуючи сучасні суспільні процеси він зазначає, що зміст людської діяльності був і залишається сталим, змінюються лише її форми. Це положення підтверджується в тому числі скептичним аналізом технологічно детерміністських поглядів та критикою висловлених у науці положень щодо формування економіки нового (інформаційного) типу. Так, стосовно інформаційних технологій він зазначає, що вони створюються під впливом соціальних умов, а не навпаки, і продовжують обслуговувати суспільство. Сучасні тенденції в економіці він пов'язує з стрімким поширенням законів приватної власності в інформаційній та науковій сферах, що свідчить не про появу нових, а про повернення до традиційних економічних відносин. "Інформаційне суспільство є лише логічним продовженням капіталістичного розвитку – новим капіталістичним ремейком" [25, с. 4, 17, 18, 43]. В контексті визначеної на початку роботи мети, дані висновки корисні констатацією того, що інформаційне суспільство, у нашому розумінні – сукупність змін викликаних інформатизацією та комп'ютеризацією, не представляє собою суспільства нового типу, а отже не вимагає побудови нової системи цінностей властивих йому, які необхідно забезпечувати правовою охороною.

Проведений аналіз наукових концепцій інформаційного суспільства та досліджень в сфері його становлення та функціонування дозволяє зробити наступні висновки:

1. Становлення інформаційного суспільства це домінуюча тенденція світових соціальних процесів та об'єктивна необхідність для України.

2. В структурі суспільних відносин надзвичайно важливість у зв'язку з цим отримують: 1) відносини щодо отримання доступу до інформації, оскільки вона має істотне соціальне, політичне та економічне значення, є, у перспективі, предметом труда більшості зайнятих; 2) відносини щодо продукування та захисту знання, створення потужних інформаційних ресурсів оскільки саме вони є необхідною передумовою прийняття ефективних рішень на рівні індивіда, суспільства або держави, забезпечують іновационність та гнучкість виробництва, конкурентоспроможність продукції на глобальних ринках; 3) відносини, пов'язані з функціонуванням інформацій-

них технологій як засобів, що забезпечують ефективність людської діяльності, при цьому значимість цих суспільних відносин залежить від виду людської діяльності для інтенсифікації якої використовується електронно-обчислювальна техніка та особливо актуалізується в умовах глобалізації.

3. Великим потенціалом суспільної небезпечності слід охарактеризувати наступні тенденції розвитку інформаційного суспільства: надмірна капіталізація інформаційного простору; небезпека антидемократичного розвитку через маніпуляції суспільною свідомістю в політичній сфері; небезпека системних порушень права на повагу до приватного життя та тотального контролю над особистістю через створення надпотужних баз персональних даних; зростання рівня ідеологічної уразливості політичних систем через наявність потенціалів глибоких соціальних конфліктів, які можуть бути задіяні шляхом використання інформаційних технологій; втрата навичок роботи з інформацією через надмірне насичення нею соціального буття.

4. До головних характеристик процесу становлення інформаційного суспільства в Україні слід відносити: 1) недостатню розвиненість інформаційної інфраструктури, що робить актуальним питання "цифрового розподілу" на міждержавному рівні; 2) вкрай нерівномірний розвиток інформаційних технологій на регіональному рівні, що знову ж таки актуалізує названу проблему, але вже на внутрішньодержавному рівні; 3) негативні тенденції інноваційної діяльності.

5. Описаний стан створює як небезпеки так і певні переваги для українського суспільства. Небезпека полягає у тотальному виключенні України з світових інтеграційних процесів як країни, що не може бути частиною прогресивного міжнародного співтовариства через принципову застарілість організації влади, недостатність технологічної бази та обмеженість, неготовність населення до існування в інформаційному просторі. Переваги полягають у тому, що за умов інтенсифікації становлення інформаційного суспільства, подолання небезпеки про яку йшлося вище, ми маємо час та можливість попередити соціально небезпечні тенденції інформатизації.

Використана література:

1. Aglietta, Michel, *A Theory of Capitalist Regulation*. New Left Books. 1979.
2. Baudrillard, Jean. *In the Shadow of the Silent Majorities; or, The End of the Social and Other Essays*. Translated by Paul Foss, John Johnson and Paul Patton. New York: Semiotext(e), 1983.
3. Bell, Daniel *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. Harmondsworth: Penguin, 1976.
4. Brzezinsky Z. *Between two Ages. American's Role in the Technotronic Era*. N.Y.: The Wiking Press, 1970.

5. Castells, Manuel, End of Millennium. Vol. 3 of The Information Age: Economy, Society and Culture. Oxford: Blackwell, 1998.
6. Castells, Manuel, The Power of Identity. Vol. 2 of The Information Age: Economy, Society and Culture. Oxford: Blackwell, 1997.
7. Castells, Manuel, The Rise of the Network Society. Vol. 1 of The Information Age: Economy, Society and Culture. Oxford: Blackwell, 1996.
8. Habermas, Jurgen, The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. Translated by Thomas Burger with the assistance of Fre derick Lawrence. Cambridge: Polity, 1989.
9. Jonscher, Charles Wired Life. New York: Bantam, 1999.
10. Lipietz, Alain Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism. Verso, 1987.
11. Machlup, Fritz The Production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1962
12. Porat, Marc Uri The Information Economy: Sources and Methods for Measuring the Primary Information Sector (Detailed Industry Reports). OT Special Publication 77-12 (2). Washington, DC: US Department of Commerce, Office of Telecommunications, 1977.
13. Schiller, Herbert I. Old Foundations for a New (Information) Age, in Schemem, Jorge R. and Lievroux, Leah (eds), pp. 23-31., 1987.
14. Данил'ян В.О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально- філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Харківський ун-т повітряних сил ім. Івана Кожедуба. - Х., 2006. - 19 с.
15. Дюжев Д. В. Інформаційне суспільство: соціально-правова парадигма суспільного розвитку: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Донецький національний ун-т. - Донецьк, 2004. - 18 с.
16. Згуровський М.З. Загальні тенденції розвитку інформаційного суспільства у глобальному контексті: трансформації світового устрою // Інформаційне суспільство. Шлях України. - К.: 2004. - С. 104 - 114.
17. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Електронний документ на сайті Бібліотеки Гумер. Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/09.php.
18. Колодюк А.В. Інформаційне суспільство: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут журналістики. - К., 2004. - 234 арк. - Бібліогр.: арк.. 215-234.
19. Колодюк А.В. Цифровий розподіл - нова форма соціального розмежування в умовах глобалізації // Вісник державної Академії керівних кадрів культури. - 2004. - № 4.
20. Лайон Д. Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. - К., 1996. - С. 362-380.
21. Лонатин В.Н. Актуальные проблемы становления и развития теории информационного права // Информационное право. - 2005. - № 3. - С. 4 - 7.
22. Лужецький В.А. Інформаційна безпека: Навчальний посібник / В.А. Лужецький, О.П. Войтович, А.В. Дудатьєв. - Вінниця: УНІВЕРСУМ - Вінниця, 2009. - 240 с.

23. Лукина Н.П. Информационное общество: состояние и перспективы социально-философского исследования // Открытый междисциплинарный электронный журнал "Гуманитарная информатика". - № 1. Режим доступа: <http://huminf.tsu.ru/e-jurnal/magazine/1/lukina.htm>.
24. Мальковская И.А. Профиль информационно-коммуникативного общества (обзор зарубежных теорий) // Социологические исследования. - 2007. - № 2. - С. 76 - 85.
25. Мей К. Информационное общество. Скептический взгляд / Переклад з англійської. - К.: К.І.С., 2004. - 220 с.
26. Нагорна Л. Символічний простір інформаційного суспільства: зорові аберації віртуальності // Політичний менеджмент. - 2009. - № 2. - С. 3 - 11.
27. Павликова М.М. Парадоксы информационного общества // Вестник Московского государственного университета. - Сер. 10. Журналистика. - 2008. - № 1. - С. 82 - 9.
28. Росінчук Т. Антиутопія інформаційного суспільства // Соціальна психологія. - 2008. - № 1. - С. 85 - 95.
29. Сіленко А.О. Інформаційні технології - новий імпульс для пошуку парадигми майбутнього суспільства // Політичний менеджмент. - 2007. - № 3. - С. 96 - 112.
30. Скалацький В. М. Інформаційне суспільство: сучасні теорії та моделі (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2006. - 17 с.
31. Узбстер Ф. Теории информационного общества. Пер. с англ. М.В. Арапова, Н.В. Малыхиной; под. ред. Е.Л. Вартановой. - М.: Аспект Пресс, 2004. - 400 с.

УДК 343.81

С.І. Халимон

**ПРАВОВІ ОСНОВИ КОНФІДЕНЦІЙНОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА В ОРГАНАХ
І УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ**

У статті аналізується правові основи конфіденційного співробітництва в органах і установах виконання покарань, акцентується увага на тому, що сьогодні відсутні наукові розвідки щодо таких питань.

Пропонується внесення змін до законодавства щодо використання конфідентів у кримінальному процесі у якості свідків.

Ключові слова: *установа виконання покарань, оперативно-розшукова діяльність, конфіденційне співробітництво.*

В статье анализируются правовые основы конфиденциального сотрудничества в органах и учреждениях исполнения наказаний, акцентируется внимание на том, что сегодня отсутствуют научные разработки поднятых вопросов.

Предлагается внесение изменений в законодательство с целью использования конфиденентов в уголовном процессе в качестве свидетелей.

Ключевые слова: *учреждение исполнения наказаний, оперативно-розыскная деятельность, конфиденциальное сотрудничество.*

The legal basis of confidential collaboration at bodies and institutions of executing punishments is analyzed in the article; the emphasis is laid on the fact of absence of scientific research on this matter.

The introduction of amendments to legislation concerning using of secret agents in the field of criminal process as witnesses is proposed in the article.

Key words: *penal institutions, criminal search activity, confidential co-operation.*

В органах і установах виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби оперативно-розшуковою діяльністю займаються оперативні підрозділи (управління, відділи, сектори, групи), які визначені у статті 5 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" і до компетенції яких входить здійснення оперативно-розшукової діяльності.

Основним завданням оперативно-розшукової діяльності (далі-ОРД) в органах і установах виконання покарань є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України.

Для вирішення поставлених завдань оперативні підрозділи органів і установ виконання покарань мають право залучати до конфіденційного співробітництва засуджених та осіб, узятих під варту, а також окремих громадян із числа персоналу Державної кримінально-виконавчої служби і їх оточення на засадах добровільності (п. 13 ч. 1 ст. 8 ЗУ "Про ОРД"). На нашу думку, серед інструментарію оперативно-розшукової діяльності конфіденційне співробітництво має найбільш питому вагу.

Актуальність теми дослідження обумовлюється важливістю складової конфіденційного співробітництва оперативних підрозділів органів і установ виконання покарань, як державних органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю.

Науковими розробками, спрямованими на удосконалення оперативно-розшукової діяльності і, зокрема, конфіденційного співробітництва у різні роки займалися вчені України, Російської Федерації, Білорусії та інших країн Співдружності: Антонов К.В., Бандурка О.М., Баранов В.В., Басецький І.І., Бобров В.Г., Богданов Б.Є., Богатирьов І.Г., Вандишев А.С., Возний А.Ф., Галінський О.І., Гребельський Д.В., Дідоренко Е.О., Долженков О.Ф., Іванчук В.В., Козаченко І.П., Лекарь А.Г., Лукашов В.А., Матвійчик В.В., Никифорчук Д.И., Обшалов С.В., Овчинський С.С., Ординський В.Л., Регульський В.Л., Снігерьев О.П., Сервецкий І.В., Усенко В.Ф., Філіппенко Н.Є., Черкасов Ю.Е., Шахматов О.В., Шинкаренко І.Р. та ін. Безумовно, роботи перелічених авторів збагатили теорію оперативно-розшукової діяльності та мають велику наукову і пізнавальну цінність.

Поряд з тим, за останнє десятиріччя в Україні відбулися значні зміни соціально-економічного, політичного й правового характеру: відокремлення органів і установ виконання покарань від системи МВС, зміна нормативних актів з питань проведення оперативно-розшукової діяльності в органах і установах виконання покарань тощо.

У зв'язку з цим, питання правового регулювання конфіденційного співробітництва в органах і установах виконання покарань як у теоретичному, так і практичному планах потребують детальнішого висвітлення, адже проблемам ОРД у місцях позбавлення волі майже не приділяється увага, що, на нашу думку, є не виправданим.

Метою даної статті є дослідження сучасного стану та значення правового регулювання конфіденційного співробітництва в оперативних підрозділах органів і установ виконання покарань.

Значення статті обумовлюється також тим, що Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" на сучасному етапі не в повній мірі відповідає стану і тенденціям розвитку кримінальної ситуації у місцях позбавлення волі, а в окремих випадках і потребам практики. Отже, норми даного закону потребують удосконалення з означених позицій.

Використання конфіденційного співробітництва отримало широке розповсюдження у практиці оперативних підрозділів правоохоронних органів України. Безумовно, це властиво не лише національній, а і світовій поліцейській практиці, адже без використання інституту негласних помічників (конфідентів) досить складно розкривати вчиненні злочини та попереджати їх.

Правову основу ОРД органів і установ виконання покарань становлять: Конституція України, Закони України "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", "Про Державну кримінально-виконавчу службу України", "Про інформацію", "Про Державну таємницю", "Про прокуратуру", Кримінальний, Кримінально-процесуальний та Кримінально-виконавчий кодекси України. Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань, затверджене Постановою Кабінету міністрів України від 10 червня 2009 року № 587, інші відомчі нормативно-правові акти.

Тривалий час діяльність оперативних підрозділів взагалі не регламентувалась. З розвитком суспільних відносин поступово виникала потреба правового регулювання тих чи інших сфер діяльності. Оскільки оперативно-розшукова діяльність та її основна складова частина – конфіденційне співробітництво, як зазначалося раніше, є державною діяльністю, то правова регламентація її здійснювалася за вимогами, що ставилися до неї. Якщо окремі напрями ОРД так чи інакше відображалися в окремих правових актах, то конфіденційне співробітництво, як цілком таємна, прихована від суспільства діяльність, не згадувалось [1, с. 51].

В Україні правова регламентація конфіденційного співробітництва в органах і установах виконання покарань почалася з моменту проголо-

шення її республікою. Декретом Ради Народних Комісарів України від 9 лютого 1919 р було створено робітничо-селянську міліцію, 16 квітня цього ж року був прийнятий декрет "Про організацію карного розшуку", а 11 травня Народний комісаріат юстиції на виконання цього декрету затвердив "Положення про органи народного розшуку і судово-карної міліції", яке було першим нормативним актом радянських часів, що юридично закріпив право карного розшуку мати таємну агентуру [2, с. 42].

Оперативне обслуговування місць позбавлення волі у цей період покладалось на підрозділи карного розшуку та територіальні органи ВНК-ДПУ-ОДПУ (в межах їх повноважень). Така організація оперативної роботи в місцях позбавлення волі себе не виправдовувала. Це сприяло вчиненню втеч та інших пенітенціарних злочинів. Звіти НКЮ свідчать про вкрай незадовільний стан боротьби зі злочинністю в місцях позбавлення волі. Найбільші проблеми полягали у вчиненні засудженими втеч. Так, якщо за часів царату на початку революції щорічно вчиняли втечі 0,7-08% засуджених, то із місць позбавлення волі у 1920 р. вчинило втечу 3,95%, у 1921 р. – 3,77%, у 1922 р. – 19,2%, у 1923 р. – 8,7% засуджених. Такі цифри пояснюються, перш за все, неналежною охороною, наглядом та слабкою професійною підготовкою особового складу.

Апарати карного розшуку в процесі оперативного обслуговування місць позбавлення волі вживали заходи з попередження, виявлення і розкриття злочинів; проводили дізнання, обшуки, арешти, виїмки та інші встановлені законом дії; вивчали злочинців та способи вчинення ними злочинів; вели реєстрацію та облік кримінального елемента.

Органи ВНК-ДПУ-ОДПУ основну увагу зосереджували на попередженні та розкритті контрреволюційних злочинів з боку засуджених, у тому числі і нерозкритих злочинів, вчинених ними до арешту. З цієї метою вони вивчали засуджених, залучали з їхнього середовища агентів і з їх допомогою збирали дані, які являли оперативний інтерес. Відсутність єдиного оперативного апарату негативно впливала на попередження злочинів, викликало необхідність різного узгодження, заважало створенню єдиної інформаційної бази, призводило до неузгодженості при проведенні заходів з реалізації отриманої інформації.

Створення виправно-трудових таборів та використання праці засуджених, які там утримувались, викликало потребу в покращенні оперативно-розшукової роботи в місцях позбавлення волі. У зв'язку з цим, 23 травня 1930 р. для оперативного обслуговування виправно-трудових таборів створюються спеціальні апарати – інформаційно-слідчі відділи [3, с. 220], які стали першими в історії місць позбавлення волі спеціалізованими підрозділами з обслуговування установ виконання покарань.

Правова регламентація конфіденційного співробітництва в органах і установах виконання покарань тих часів здійснювалась виключно інструкціями МВС СРСР та союзних республік.

Оперативно-розшукова діяльність та її основна складова – конфіденційне співробітництво – посіло чинне місце в державній соціальній діяльності лише з прийняттям 18 лютого 1992 р. Верховною Радою Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" [4]. Цей Закон вивів його з таємної, закритої діяльності та поставив у ряд інших сфер діяльності держави.

Конфіденційне співробітництво є складною, різнобічною формою діяльності у сфері протидії злочинності, зміст якої становлять дії, що по суті охоплюють різноманітні за своєю природою правовідносини (державно-правові, адміністративно-правові, організаційно-управлінські, трудові, фінансові, соціально-правового захисту, у сфері інформаційної діяльності тощо) та заходи, спрямовані на створення умов, надання допомоги у виконанні завдань боротьби зі злочинністю, забезпечення ефективності роботи негласного апарату та використання отриманих від нього відомостей у правоохоронній діяльності, а також дотримання законності та забезпечення безпеки осіб, які залучаються до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності [5, с. 67–68].

Правова основа – це правовий базис, фундамент, на основі якого розбудовується вся оперативно-розшукова діяльність, у межах якої можуть і повинні діяти органи державного управління, до яких належать і правоохоронні органи. Оскільки конфіденційне співробітництво є складовою частиною оперативно-розшукової діяльності, то для нього правовою основою, безумовно, є ті самі положення, що стосуються оперативно-розшукової діяльності в цілому [1, с. 57].

Аналіз Конституції України [6] як основного документа в діяльності оперативних підрозділів органів і установ виконання покарань свідчить, що Конституція України не містить норм, які безпосередньо регламентують конфіденційне співробітництво, проте вона гарантує права і свободи засуджених та інших громадян, які обов'язково повинні бути дотримані оперативними працівниками у роботі з конфідентами.

Кримінально-процесуальний кодекс України [7] регламентує конфіденційне співробітництво оперативних підрозділів органів і установ виконання покарань, як органів дізнання, зобов'язуючи вживати необхідних оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочину та осіб, які його вчинили (ст. 103 КПК України). Однією з поширених форм оперативно-розшукової діяльності є оперативний пошук, який зводиться до виявлення осіб і фактів, що представляють оперативний інтерес для оперативних підрозділів, у тому числі шляхом використання конфідентів.

Закон України "Про Державну кримінально-виконавчу службу" [8] є правовою базою конфіденційного співробітництва, оскільки він регламентує права та обов'язки співробітників кримінально-виконавчої служби, зокрема ст. 18 покладає такі обов'язки на посадових та службових осіб органів і установ виконання покарань:

- запобігати вчиненню злочинів та дисциплінарних проступків в органах і установах виконання покарань та слідчих ізоляторах;
- приймати і реєструвати заяви та повідомлення про злочини і події, своєчасно приймати щодо них рішення;
- здійснювати заходи щодо розшуку осіб, які вчинили втечу з установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, та засуджених, які ухиляються від покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;
- виявляти, припиняти, розкривати злочини, вчинені в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах;
- провадити дізнання відповідно до кримінально-процесуального законодавства;
- брати участь у боротьбі з тероризмом у межах своїх повноважень;
- виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів і порушень режиму в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах, а також вчиненню злочинів засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, вживати в межах своїх повноважень заходів до їх усунення.

Виконуючи ці завдання, оперативні підрозділи звертаються за допомогою до засуджених та інших громадян і залучають їх до конфіденційного співробітництва, що, в свою чергу, дає підстави для проведення оперативно-розшукових заходів і є правовою основою конфіденційного співробітництва.

Кримінально-виконавчий кодекс України [9] у ст. 104 визначає, що в колоніях здійснюється оперативно-розшукова діяльність, основним завданням якої є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп з метою:

- забезпечення безпеки засуджених, персоналу колоній та інших осіб;
- виявлення, попередження і розкриття злочинів, вчинених у колоніях, а також порушень встановленого порядку відбування покарання;
- вивчення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень;
- надання правоохоронним органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, допомоги в розкритті, припиненні та попередженні злочинів.

Досить важливою проблемою конфіденційної роботи залишається питання використання конфідентів у кримінальному процесі у якості свідків. Оперативно-розшукове законодавство країн Балтії свідчить про досить значний поступ у вирішенні даного питання. Так, відповідно до ч. 3 ст. 31 Закону "Про оперативну діяльність" Латвійської Республіки, таємний помічник може бути залучений до кримінального процесу без розкриття факту таємного співробітництва. Факт таємного співробітництва або надання особою відомостей у ході кримінального процесу можуть бути оголошені у тому випадку, якщо це необхідно для досягнення мети слідства, для гарантії громадської безпеки, і лише тоді, якщо це не ставить

під загрозу життя, здоров'я, свободу таємного помічника або можливість його подальшого використання [10, с. 524-525].

У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне звернутись до закордонної практики отримання від конфідентів доказової інформації з урахуванням максимального дотримання їх захисту. При цьому використовують, наприклад, такі відомі форми, як подання слідчому і оголошення в суді письмових свідчень без фіксування його установчих даних, або допит оперативного працівника який підтримував зв'язок із конфідентом, про події, які цікавлять слідчого або суддю. У США такі інформатори іменуються "свідок зі слів" [11, с. 81-87].

У цьому контексті діючий закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" потребує удосконалення.

Розширюють положення законів нормативно-правові акти Державного департаменту України з питань виконання покарань, які детально регламентують конфіденційне співробітництво в органах і установах виконання покарань, акцентуючи увагу на її значенні у боротьбі зі злочинністю, меті, завданні та порядку роботи з особами, які залучаються до конфіденційного співробітництва.

Підводячи підсумок розглянутих питань, можна констатувати, що на даний час в Україні в цілому склалась достатня правова база, яка дозволяє забезпечити вказану роботу на належній правовій основі. Однак це не означає, що сучасні нормативно-правові акти не містять недоліків. Цілоком реально, що вони потребують удосконалення і будуть розвиватись разом із українським суспільством.

Використана література:

1. Усенко В. Ф. Використання конфіденційної допомоги громадян у боротьбі зі злочинами: погляд сьогодення : / В. Ф. Усенко, В. А. Некрасов, В. Я. Мадюк. Погляд сьогодення : Монографія. - К. : КНТ, 2007. - 204 с.
2. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина 1: Підручник - Харків : / О.М. Бандурка // Вид-во Нац. ун-ту. внутр. справ, 2002 - 336 с.
3. Халимон С. І. Історико-правові аспекти становлення та розвитку оперативно-розшукової діяльності в органах і установах виконання покарань (XIV-XX) / С. І. Халимон // Науковий вісник Дніпропетровського держ. ун-ту внутрішніх справ : Збірник наукових праць. - 2008. - № 4 (40). - С. 215-224.
4. Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" // (Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, N 22, ст.303).
5. Корчовий М. Проблеми правовідносин у процесі конфіденційного співробітництва оперативних підрозділів ОВС з громадянами. / М. Корчовий, К. Ольшевський // Вісник Академії управління МВС. - №1-2, - 2008 - С. 66-73.
6. Конституція України // (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, N 30, ст. 141).
7. Кримінально-процесуальний кодекс України // (Затверджений Законом від 28.12.60 (1000-05) ВВР, 1961, N 2 ст. 15).

8. Закон України Про Державну кримінально-виконавчу службу України // (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, N 30, ст.409).

9. Кримінально-виконавчий кодекс // (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, N 3-4, ст. 21).

10. Федеральный закон "Об оперативно-розыскной деятельности". Комментарий / К. К. Горяинов, Ю. Ф. Кваша, К. В. Сурков. ; Под ред. : П. Г. Пономарев. – М. : Новый Юрист, 1997. – 576 с.

11. Смирнов М. П. Полиция зарубежных стран и ее оперативно-розыскная деятельность. Учебное пособие / М. П. Смирнов; Под ред. : Е. В. Токарева. – М. : Изд-во Акад. МВД России, 1995. – 128 с.

УДК 351.746.2:341

■ МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У СФЕРІ Ю.М. Чорноус ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У науковій статті розглядаються питання правових підстав, змісту та форм міжнародного співробітництва правоохоронних органів у сфері оперативно-розшукової діяльності.

Ключові слова: *оперативно-розшукова діяльність, міжнародне співробітництво, міжнародні договори України, правова допомога у кримінальних справах.*

В научной статье рассматриваются вопросы правовых оснований, содержания и форм международного сотрудничества правоохранительных органов относительно оперативно-розыскной деятельности.

Ключевые слова: *оперативно-розыскная деятельность, международное сотрудничество, международные договора Украины, правовая помощь по уголовным делам.*

In a scientific article questions the legal basis, contents and forms of international law enforcement cooperation with respect to the operational-search activity.

Key words: *operational-search activity, international cooperation, international agreements of Ukraine, legal aid on criminal cases.*

Нині співробітництво між правоохоронними органами різних держав набуває особливої ваги та значення у зв'язку з набуттям злочинністю міжнародного характеру. При цьому міжнародне співробітництво здійснюється на трьох рівнях: рівень двостороннього співробітництва між державами; регіональний рівень; співробітництво на загальносвітовому рівні.

Таке співробітництво обумовлено низкою причин об'єктивного характеру, починаючи із взаємозв'язку і взаємозалежності держав у сучасному світі; збільшення кількості злочинів міжнародного характеру, удосконалення застосовуваних ними засобів, методів і знарядь; зацікавленістю правоохоронних органів різних держав у спільному пошуку найбільш ефективних шляхів розкриття, розслідування та попередження злочинів.

У забезпеченні належної протидії міжнародній злочинності важлива роль відводиться співробітництву правоохоронних органів у сфері оперативно-розшукової діяльності.

Багаточисленним питанням протидії міжнародній злочинності присвятили свої роботи Ю.П. Аленін, О.М. Бандурка, П.Д. Біленчук, О.І. Виноградова, О.Г. Волеводз, Т.С. Гавриш, Л.Н. Галенська, В.М. Гребенюк, Ю.М. Грошевий, О.Ф. Долженков, Н.С. Карпов, Н.І. Клименко, І.П. Козаченко, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.В. Лисенко, Є.Д. Лук'яничков, І.В. Лешукова, А.Г. Маланюк, В.Т. Маляренко, В.В. Молдаван, М.М. Михенко, В.В. Мілінчук, Д.Й. Никифорчук, Ю.Ю. Орлов, В.Т. Нор, В.П. Панов, М.І. Пашковський, М.А. Погорецький, А.С. Сизоненко, М.І. Смирнов, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова, В.П. Шибіко, В.П. Шупилов, В.Ю. Шепітько та інші.

Враховуючи ґрунтовні напрацювання вчених, слід зазначити про потребу в уточненні змісту та форм міжнародного співробітництва правоохоронних органів у сфері оперативно-розшукової діяльності, що і є метою наукової статті.

У діяльності з розкриття, розслідування та попередження злочинів, в тому числі й міжнародного характеру, результати оперативно-розшукової діяльності можуть бути використані як приводи та підстави для порушення кримінальної справи або проведення невідкладних слідчих дій; для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі; для попередження, припинення і розслідування злочинів, розвідувально-підривних посягань проти України, розшуку злочинців та осіб, які безвісти зникли; для забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів цих осіб; для взаємного інформування підрозділів, уповноважених здійснювати оперативно-розшукову діяльність та інших правоохоронних органів; для інформування державних органів відповідно до їх компетенції [1, с. 250].

За умови міжнародного співробітництва правоохоронних органів різних держав, оперативно-розшукові заходи можуть реалізовуватися у формі міжнародної правової допомоги у кримінальних справах.

Міжнародна правова допомога у кримінальних справах – це передбачена міжнародними договорами, національним кримінально-процесуальним законодавством та заснована на принципі взаємності форма міжнародного співробітництва, що полягає у проведенні компетентними органами запитуваної держави на її території процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів у зв'язку з виконанням слідчих чи судових доручень та з метою сприяння розслідуванню, розгляду і вирішенню кримінальної справи, що знаходиться у провадженні компетентних органів запитуючої договірної сторони [2, с. 230].

Базовою характеристикою, що відрізняє міжнародно-правову допомогу у кримінальних справах від інших форм міжнародно-правового спів-

робітництва, виступає те, що за умов її реалізації держава-замовник (запитуюча сторона) частково передає свою компетенцію щодо вирішення кримінальної справи, що знаходиться у її провадженні, іншій державі (запитуваній стороні). Саме повноваження щодо одержання доказів, виконання процесуальних дій та здійснення оперативно-розшукових заходів передаються під час взаємної правової допомоги компетентним органом однієї держави компетентному органу іншої держави. Передавання компетенції передбачає наступне визнання доказів, одержаних за правилами закордонного кримінально-процесуального законодавства, допустимими і такими, що відповідають вимогам національного законодавства держави-замовника (запитуючої сторони) [2, с. 232].

Проводячи процесуальні дії та оперативно-розшукові заходи за міжнародним дорученням, слід враховувати у кожному випадку норми міжнародних договорів та національного законодавства. Більшість дво- або багатосторонніх угод про правову допомогу у кримінальних справах містять загальне правило, відповідно до якого при виконанні доручення про надання правової допомоги запитувана сторона застосовує законодавство своєї держави. На прохання запитуючої сторони держава-виконавець може застосувати і процесуальні норми запитуючої сторони, якщо тільки вони не суперечать її законодавству.

Звичайно, що клопотання запитуючої держави про правову допомогу не може цілком відповідати нормам матеріального і процесуального права виконуючої сторони. Отже, слід зауважити, що в даному випадку мова йде про непротириччя прохання основним принципам законодавства запитуваної держави.

Протириччя кримінально-процесуального законодавства запитуючої держави нормам запитуваної може бути виражене в тому, що доручення про надання правової допомоги містить прохання про виконання процесуальної дії, не передбаченої законодавством виконуючої держави; прохання суперечить кримінально-процесуальному законодавству запитуваної сторони щодо кола осіб і характеру можливих обмежень їхніх прав, привілеїв та імунітетів; доручення стосується процесуальної дії, яка може бути виконана тільки на визначеній стадії кримінального процесу [3, с. 110-111].

Правовою підставою перелічених заходів є норми міжнародного та національного законодавства України. Особливо слід наголосити на Європейській конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 року [4, с.112-232], Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 року [5, с. 463-499].

7 жовтня 2002 року в м. Кишинів представниками країн СНД укладено нову Конвенцію про правову допомогу та правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах, де у ст.6 "Обсяг правової допомоги"

передбачено, що Договірні Сторони у порядку взаємної правової допомоги можуть виконувати процесуальні та інші дії, які передбачені законодавством запитуваної Договірної Сторони, зокрема "... розшуку осіб, здійснення оперативно-розшукових заходів в межах розслідуваної кримінальної справи, кримінального переслідування, видачі осіб для притягнення їх до кримінальної відповідальності чи приведення вироку у виконання ..." [6, с. 508-551].

Кишинівська конвенція 2002 року є чинною для України, проте залишається відкритим питання щодо ратифікації, адже за такої умови її положення будуть повноцінно використовуватися у практичній діяльності.

Відповідно до Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року [7, с. 552-606], з метою сприяння міжнародному співробітництву у справі більш активного попередження транснаціональної організованої злочинності та боротьби з нею, компетентні органи можуть створювати органи з проведення спеціальних розслідувань (ст. 19), застосовувати спеціальні методи розслідування, такі як контрольовані поставки, електронне спостереження або інші форми спостереження, агентурні операції тощо (ст. 20), які можна розглядати й як негласні оперативно-розшукові заходи [8, с. 61].

Необхідно враховувати положення двосторонніх міжнародних договорів, ратифікованих законами України, які регулюють питання взаємної правової допомоги у кримінальних справах з окремими державами. Нині в Україні діє близько тридцяти двосторонніх договорів про правову допомогу у кримінальних справах із країнами як ближнього, так і далекого зарубіжжя. Їх положення визначають об'єм і види правової допомоги при розслідуванні злочинів, умови, підстави і порядок видачі осіб для кримінального переслідування тощо.

Слід зазначити й про міжнародні договори міжвідомчого характеру. Їх укладення передбачено Законом України "Про міжнародні договори" 2004 року, Постановою Кабінету Міністрів України від 1994 року № 422 "Про затвердження Положення про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру" [9].

Згідно Наказу МВС України від 15.05.2007 № 158 "Про організацію міжнародної діяльності органів внутрішніх справ України", зі змінами та доповненнями, п. 2.3., "міжнародний договір міжвідомчого характеру - це укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо)" [10].

Наприклад, відповідно до Угоди про співробітництво між МВС України та МВС Російської Федерації 1992 року [11, с. 135-140], співробітництво Сторін у боротьбі зі злочинністю реалізується шляхом проведення опера-

тивно-розшукових і процесуальних дій, виконання запитів та доручень, а також в інших формах, які не суперечать законодавству держав.

Стаття 4 деталізує форми співробітництва: а) обмін оперативно-розшуковою, оперативно-довідковою і криміналістичною інформацією про такі, що готуються, або скоєні злочини та причетних до них осіб, а також архівною інформацією; б) виконання запитів і доручень у кримінальних справах, справах оперативного обліку та матеріалах про адміністративні правопорушення; в) спільне здійснення оперативно-розшукових заходів і процесуальних дій та інші.

Міжнародні договори міжвідомчого характеру можуть бути й багатосторонніми. Так, 24 квітня 1992 року в Алма-Аті було підписано Угоду про взаємодію міністерств внутрішніх справ незалежних держав у сфері боротьби зі злочинністю [12, с. 68-73]. Документ встановлює основні напрями співробітництва, серед яких боротьба зі злочинами у сфері економіки, із бандитизмом, тероризмом, незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин тощо.

Згідно ст. 2 вказаного документу, Сторони, керуючись національним законодавством, здійснюють співробітництво у боротьбі зі злочинністю у наступних формах:

а) виконання запитів і прохань у кримінальних справах, справах оперативного обліку і матеріалах про адміністративні правопорушення;

б) обміну оперативно-розшуковою, оперативно-довідковою і криміналістичною інформацією про злочини, що готуються, вчинені злочини і причетних до них осіб, а також архівною інформацією;

в) сприяння в проведенні оперативно-розшукових заходів і процесуальних дій та інших.

У 1993 році було укладено Угоду про співробітництво між міністерствами внутрішніх справ з техніко-криміналістичного забезпечення оперативно-службової діяльності, у 1994 році - Угоду про співробітництво міністерств внутрішніх справ в сфері боротьби з організованою злочинністю, у 1995 році - Угоду про співробітництво міністерств внутрішніх справ у боротьбі зі злочинністю на транспорті, 1998 року - Угода про співробітництво у сфері спеціального супроводження оперативно-розшукової діяльності та інші, за змістом яких передбачено застосування заходів оперативно-розшукового характеру.

Окрему увагу слід звернути на таку форму міжнародного співробітництва, як проведення *сильних розслідувань*, які відбуваються із залученням специфічних форм і методів оперативно-розшукової діяльності.

Згідно зі статтею 19 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року [7, с. 552-606], Держави-учасниці розглядають можливість укладення двосторонніх або багатосторонніх угод або домовленостей, в силу яких у зв'язку зі справами, що є предметом розслідування,

кримінального переслідування або судового розгляду в одній або декількох державах, заінтересовані компетентні органи можуть створювати органи з проведення спільних розслідувань. За відсутності таких угод або домовленостей спільні розслідування можуть проводитися за угодою в кожному конкретному випадку.

Відповідно до ст. 63 Згідно Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 2002 року [6, с. 508-551], з метою швидкого і всебічного розслідування злочинів, вчинених однією або кількома особами на територіях двох і більше Договірних Сторін або зачіпаючих їх інтереси, можуть створюватися спільні слідчо-оперативні групи. Члени спільної слідчо-оперативної групи безпосередньо взаємодіють між собою, узгоджують основні напрями розслідування, проведення слідчих дій, розшукових чи оперативно-розшукових заходів, обмінюються отриманою інформацією. Координацію їх діяльністю за домовленістю здійснює ініціатор створення спільної слідчо-оперативної групи або один із її членів.

Слідчі дії, розшукові чи оперативно-розшукові заходи здійснюються членами спільної слідчо-оперативної групи тієї Договірної Сторони, на території якої вони проводяться згідно з вимогами міжнародних договорів.

Кількісний і персональний склад спільної слідчої групи залежить від складності кримінальної справи, кількості епізодів злочинної діяльності підозрюваних, територіального розміщення місць вчинених злочинних дій, кількості осіб, причетних до злочину, необхідності їх встановлення і розшуку, кількості потерпілих та їх місцезнаходження, обсягу слідчої та оперативної інформації тощо.

Необхідно зауважити, що для забезпечення ефективного і оперативного виконання завдань міжнародного співробітництва у розкритті та розслідуванні злочинів активно використовується допомога Інтерполу та Європолу.

В Україні Інтерпол представляє Національне центральне бюро (далі НЦБ) Інтерполу. Робочий апарат НЦБ Інтерполу забезпечує співробітництво правоохоронних органів України та зарубіжних країн як загалом, так і за окремими напрямками боротьби зі злочинністю, та компетентіе: готувати і направляти ініціативні запити за кордон; готувати і надсилати відповіді на запити закордонних правоохоронних органів; здійснювати обмін оперативно-розшуковою, оперативно-довідковою та криміналістичною інформацією про підготовку і вчинення злочинів на причетних до нього осіб, а також архівною та процесуальною інформацією; проводити обмін досвідом роботи, законодавчими та іншими нормативними актами, навчально-методичною літературою з питань діяльності правоохоронних органів; здійснювати обмін науково-технічною та іншою інформацією з питань боротьби зі злочинністю [13, 379-380].

Розглядаючи питання оперативно-розшукової компетенції НЦБ Інтерполу в Україні, слід звернути увагу на положення, які містяться у ві-

домчих нормативних актах, зокрема, у наказі МВС України "Про створення підрозділів Укрбюро Інтерполу та типові завдання та функції підрозділів Укрбюро Інтерполу в головних управліннях, управліннях МВС України в Криму, областях, містах Києві та Севастополь" від 15.02.1995 р. № 104, де передбачено залучення співробітників Інтерполу до проведення оперативно-розшукових, оперативно-профілактичних та інших дій. Тобто, на співробітників Інтерполу не покладається безпосереднє виконання оперативних функцій, проте вони включаються до складу слідчо-оперативних груп, контролюють процес реалізації заходів, здійснюють перевірку за базами даних Інтерполу під час рейдів та перевірок, надають відповідні консультації [14].

Отже, НЦБ Інтерполу України організовує міжнародне співробітництво оперативних підрозділів органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів України і, відповідно, опрацьовує оперативно-розшукову інформацію, координує заходи з міжнародного розшуку осіб тощо. Слід додати, що в останні роки НЦБ Інтерполу України все частіше виступає не тільки засобом обміну інформацією та організатором взаємодії, а й ініціатором, координатором проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих саме на попередження, розкриття та розслідування злочинів.

Діяльність Європолу спрямована на підвищення ефективності роботи національних правоохоронних служб країн Європейського Союзу та інших держав, відповідно до укладених угод та принципів співробітництва у боротьбі з тероризмом, незаконним оборотом наркотиків, кіберзлочинністю тощо.

Як і Інтерпол, Європол не має виконавчих повноважень, не проводить безпосередньо оперативно-розшукових заходів і розслідування кримінальних справ. Він надає підтримку правоохоронним органам держави-учасницям у вигляді: забезпечення обміну інформацією між державами-учасницями; забезпечення обміну інформацією з третіми державами відповідно до положень окремих актів; надання інформації щодо будь-яких зв'язків, виявлених між розслідуваними злочинами; здійснення оперативного аналізу даних про злочини, а також заходів, до яких вдаються держави-члени; надає рекомендації щодо проведення розслідувань; готує стратегічні звіти (зокрема, формулює загрози), здійснює загальне дослідження злочинності; надає експертну та технічну підтримку в рамках проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів країнами-учасницями; сприяє гармонізації процедур розслідування країнами-учасницями; організовує та забезпечує проведення навчально-практичних тренінгів з питань протидії злочинності [15, с. 55].

Дослідження окреслених питань вимагає комплексного підходу й подальшого доопрацювання, зокрема що стосується особливостей їх практичної реалізації.

По-перше, необхідним є удосконалення законодавчого та нормативно-правового регулювання залучення матеріалів оперативно-розшукової діяльності до кримінальної справи у випадку їх отримання у порядку міжнародної правової допомоги.

По-друге, слід удосконалювати методи збирання оперативної інформації на міжнародному рівні з метою встановлення діяльності організованих злочинних угруповань, їх структури, перехоплення відповідної інформації протиправного характеру; забезпечення захисту потерпілих і свідків; розроблення механізмів, які дозволять забезпечити вилучення незаконних доходів, і, таким чином, сприяти їх конфіскації та відшкодуванню заподіяних злочинним збитків.

По-третє, забезпечувати прогресивний розвиток профілактичної діяльності, в тому числі й шляхом залучення оперативно-розшукових заходів, розробкою більш гнучких та оперативних механізмів взаємодії з метою припинення та попередження злочинів.

І, нарешті, слід застосовувати заходи із навчально-методичного забезпечення слідчих і оперативних співробітників, що дозволить сформувати у практиків знання, навички щодо особливостей досягнення завдань кримінального судочинства за умови розслідування злочинів міжнародного характеру.

Використана література:

1. Оперативно-розшукова діяльність: Навч. посіб. / Є.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, Д.Й. Никифорчук та ін. / За ред. проф. О.М. Джужи. - К.: Правова єдність, 2009. - 310с.
2. Бараннік Р.В. Співробітництво та допомога у кримінальних справах: співвідношення понять // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ - №1 - 2010 - С.224-232.
3. Смирнов М. Застосування іноземного кримінально-процесуального права при наданні взаємної правової допомоги по кримінальних справам // Підприємництво, господарство і право -№1 - 2004 - С.109-112.
4. Європейська конвенція про взаємну правову допомогу у кримінальних справах 1959 року з Додатковими протоколами 1978 та 2001 року до неї. Закон України "Про ратифікацію Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах, 1959 рік, та Додаткового протоколу 1978 року до Конвенції" від 16 січня 1998 року // Збірник міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори. - К.: "Фенікс". - 2006. - С.112-232.
5. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 року, ратифікована Законом України 10 листопада 1994 року, та Протокол до Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1997 року, ратифікований Законом України від 3 березня 1998 року // Там само. - С. 463-499.

6. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах 2002 року // Там само. - С. 508-551.

7. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року та Протоколи, що її доповнюють. Закон України "Про ратифікацію Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності та Протоколів, що її доповнюють (Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї і Протоколу проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю та повітря) \\ Там само. - С. 552-606.

8. Гринчак Я.В. Деякі аспекти удосконалення міжнародного співробітництва правоохоронних органів України у сфері проведення негласних оперативно-розшукових заходів // Міжнародне співробітництво ОВС у боротьбі з транснаціональною злочинністю [Текст]: тези доп. Міжнар. наук-теорет. конф., Київ, 24 березня 2010 р. / редкол: М.Г. Вербеньський, В.Я. Горбачевський, Є.М. Моїсєєв, О.М. Джужа та ін. - К.: КНУВС., 2010. - С.60-61.

9. Закон України "Про міжнародні договори" від 29 червня 2004 року №1906 - IV // Відомості Верховної Ради України - 2004 - №50 - ст. 540.; Постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 1994 р. №422 "Про затвердження Положення про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру" зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМ України № 165 (165-98-п) від 16.02.98 - зміни втратили чинність на підставі Постанови КМ України № 617 (617-2006-п) від 11.05.2006 № 1758 (1758-2001-п) від 27.12.2001) [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

10. Наказ МВС України № 158 від 15 травня 2007 року "Про організацію міжнародної діяльності органів внутрішніх справ України". - К., 2007. - 28л.; Наказ МВС України №407 від 26 жовтня 2007 року "Про внесення змін до Наказу МВС України від №158 від 15.05.2007" - К., 2007. - 10л.

11. Угода про співробітництво між МВС України та МВС Російської Федерації (від 28.02.1992 р.) та інші // Правові основи міжнародної діяльності МВС України: Збірник міжнародно-правових договорів документів в 2-х т. Т. 2 / МВС України. Відділ міжнародних зв'язків.- К., 1997.- С.135-140.

12. Соглашение о взаимодействии министерств внутренних дел независимых государств в сфере борьбы с преступностью от 24.04.1992 г. // Там само. - С. 68-73.

13. Інструкція про порядок використання правоохоронними органами можливостей Національного центрального бюро Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів. Затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Держкомкордону України, Державної митної служби України, Державної податкової адміністрації України від 9 січня 1997 р. N 3/1/2/5/2/2 // Довідник працівника міліції у 2-х книгах - Книга 2, частина I.: Нормативно-правові акти з питань діяльності органів внутрішніх справ / Довід. видання. - Відп.ред. М.В. Білоконь; упоряд. С.М. Гусаров, В.Г. Слободянюк, С.М. Калок. - К.: Видавнича компанія "Воля", 2004 - С.378-414.

14. Карпов О.Н. Оперативно-розшукова компетенція Інтерполу [Електронний ресурс]: - Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum

/Dtr/pravo/2010_1/files/LA110_27.pdf

15. Гаврилюк В.І., Дубина В.І., Данилюк М.П. Актуальні аспекти міжнародного співробітництва органів внутрішніх справ України на напрямку протидії торгівлі людьми - К.: Цифра, 2007. - 171 с.

УДК 351.746.2:343.81

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

І.П. Баглай

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

У статті на підставі вивчення наукової літератури, законодавчих актів аналізується оперативно-розшукова діяльність у місцях позбавлення волі особлива увага акцентується на тому, що сьогодні відсутні наукові розвідки щодо таких питань.

Ключові слова: *установа, покарання, оперативно-розшукова діяльність.*

В статье на основании исследования научной литературы, законодательных актов анализируется оперативно-розыскная деятельность в местах лишения свободы, акцентируется внимание на том, что сегодня отсутствуют научные разработки поднятых вопросов.

Ключевые слова: *устройство, наказание, оперативно-розыскная деятельность.*

In the article on the basis of research of scientific literature, legislative acts operatively-search activity is analysed in the places of imprisonment, attention is accented on том, that scientific developments of heaved up questions are today absent.

Key words: *establishment, punishment, operatively-search activity.*

Постановка проблеми. Досліджуючи правове регулювання ОРД в установах виконання покарань неможливо обійти його теоретичне обґрунтування. Так, в теорії права під правовим регулюванням взагалі розуміється специфічна діяльність держави, її органів і посадових осіб по упорядкуванню суспільних відносин шляхом встановлення правових норм і прийняття в необхідних випадках індивідуально-регламентуючих рішень у відповідності з цими нормами по юридично-значимих питаннях, які виникають у процесі таких відносин. Крім того, правове регулювання носить функціональний, управлінський характер.

Ми підтримуємо позицію Я.Ю. Кондратьєва, що сьогодні ставлення громадськості та фахівців юристів як в Україні, та і за кордоном до оперативно-розшукової діяльності різне: одні вважають її необхідним для розкриття злочинів, інші категорично заперечують. Негативне ставлення до оперативно-розшукової діяльності ґрунтується на припущенні можливостей використання оперативними працівниками провокаційних дій і порушення ними прав громадян, у тому числі злочинців, а отже необхідність їх захисту від свавілля [10, с.130] Правове регулювання оперативно-

розшукової діяльності в установах виконання покарань на думку професора Богатирьова І.Г. складається із сукупності правових актів, які проголошують правові норми, що регламентують групи однорідних суспільних відносин між державою і засудженим в процесі виконання кримінальних покарань і їх відбування засудженими особами, шляхом застосування спеціальних методів, сил і засобів [6, с. 275].

Таке регулювання відбувається відповідно до статті 3 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність". Правову основу оперативно-розшукової діяльності установ виконання покарань становлять Конституція України, цей закон, Кримінальний, Кримінально-виконавчий та Кримінально-процесуальний кодекси України, закони України про прокуратуру, міліцію, Службу безпеки, Державну прикордонну службу, Державну кримінально-виконавчу службу, Державну охорону органів державної влади України та посадових осіб, статус суддів, забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, державний захист працівників суду і правоохоронних органів, інші законодавчі акти та міжнародно-правові угоди і договори, учасником яких є Україна.

Джерельна база статті. Вагомі здобутки в розробку правових та організаційних засад оперативно-розшукової діяльності в місцях позбавлення волі внесли К.В. Антонов, О.М. Бандурка, Л.В. Багрій-Шахматов, І.Г. Богатирьов, В.О. Глушков, О.І. Галінський, О.М. Джужа, О.Ф. Долженков, І.П. Козаченко, О.Г. Колб, Ю.Ю. Орлов, В.Л. Оргинський, А.Ф. Зелінський, А.В. Савченко, О.М. Литвак, М.І. Мельник, В.А. Мисливий, П.П. Михайленко, і багато інших вчених.

Відаючи належне роботам цих та інших вчених, слід визнати, що до теперішнього часу в юридичній теорії та практиці не проводилося комплексного дослідження правових засад оперативно-розшукової діяльності в установах виконання покарань. Переважна більшість вчених у свої дослідженнях приділяли увагу тільки окремим аспектам зазначеної проблеми.

Основний зміст статті. Конституція України є базовим фундаментальним джерелом правового регулювання оперативно-розшукової діяльності. Конституція має найвищу юридичну силу, це закон прямої дії, який застосовується на всій території України. Всі інші закони і галузеві нормативно-правові акти повинні відповідати нормам Конституції, а в разі протиріччя їй вони вважаються не дійсними. Пряма дія конституційних норм має безпосереднє відношення до здійснення оперативно-розшукової діяльності.

В статті 1 Конституції України проголошується, що Україна є незалежна, суверенна, демократична, соціальна і правова держава. Саме в такій державі права і свободи людини і громадянина мають бути пріоритетними і всебічно захищеними. Так, розділ 2 Конституції України проголошує основні права і свободи людини і громадянина, які визначають основу

правового статусу громадянина України. Конституція надає особам право на власність, вибір професії і роду занять, право в'їзду і виїзду з України [1].

Зокрема відповідно до статті 31 Конституції України, кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, поштової, телеграфної та іншої кореспонденції, недоторканність житла, особистості, права пересування і вибору місця проживання та інші права і свободи. Обмеження таких прав можливе тільки на підставі судового рішення [1].

Саме про таке можливе обмеження прав засуджених говориться в законодавстві про оперативно-розшукову діяльність. Права і свободи засудженої особи, можуть бути обмежені відповідно до закону тільки в тій мірі, в якій це необхідно для захисту основ конституційного ладу, державного устрою, моралі, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони і безпеки держави.

Разом з тим, кожному засудженому, права і свободи якого обмежуються на підставі закону, Конституція гарантує судовий захист і не допускає фізичного і морального приниження честі, гідності та недоторканності особи.

Життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека особи за Конституцією визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини, їх гарантії складають зміст і цілі державної діяльності. Україна, як держава, відповідає перед людиною за свою діяльність. Ствердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Виконання вказаних завдань покладається на всі державні органи і громадські організації. Разом з тим, серед державних органів діють і такі, які створені, в основному, для охорони і захисту прав громадян, забезпечення безпеки засуджених, тобто, для здійснення кримінально-виконавчої діяльності. Одним із таких органів є Державна кримінально-виконавча служба України, яка державою наділена певною компетенцією на здійснення своїх повноважень, у т.ч. і оперативно-розшуковою діяльністю.

Для правового регулювання оперативно-розшукової діяльності в установах виконання покарань особливе значення мають ті конституційні положення, якими вирішуються питання загальної структури відповідних органів, основи їх взаємовідносин, порядок їх утворення, а також поставлені основні завдання, які вони мають виконувати. У цих розділах Конституції сформульовані принципи побудови правоохоронних органів і управління правосуддя в державі.

Так, Конституція України встановлює, що численність і структура військових та воєнізованих формувань (якими є і підрозділи Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, Державної кримінально-виконавчої служби України та інші) та їх функції визначаються тільки Верховною Радою України через прийняття законів.

Правовою основою оперативно-розшукової діяльності її фундамен-

том потрібно вважати норми самого Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" [5]. Він є комплексним нормативно-правовим актом який регулює суспільні відносини в галузі ОРД, а також в інших видах діяльності правоохоронних органів і спецслужб України. Так згідно статті 5 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" ОРД здійснюється оперативними підрозділами:

- Міністерства внутрішніх справ – кримінальною, транспортною та спеціальною міліцією, спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю, судовою міліцією;

- Служби безпеки України – контррозвідкою, військовою контррозвідкою, підрозділами захисту національної державності, спеціальними підрозділами по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, оперативно-технічним, внутрішньої безпеки, боротьби з тероризмом і захисту учасників кримінального судочинства та працівників правоохоронних органів;

- Служби зовнішньої розвідки України – агентурної розвідки, оперативно-технічними, власної безпеки;

- Державної кримінально-виконавчої служби – оперативними підрозділами;

- Державної прикордонної служби – розвідувальним органом спеціально уповноваженого органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону (агентурної розвідки, оперативно-технічним, власної безпеки), оперативно-розшуковими підрозділами відповідно спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону та його територіальних органів, підрозділами з охорони державного кордону органів охорони державного кордону та Морської охорони, забезпечення внутрішньої безпеки, забезпечення власної безпеки, оперативного документування та оперативно-технічними підрозділами;

- Управління державної охорони – підрозділом оперативного забезпечення охорони виключно з метою забезпечення безпеки осіб та об'єктів, щодо яких здійснюється державна охорона;

- Розвідувального органу Міністерства оборони України – оперативними, оперативно-технічними, власної безпеки;

- Органів державної податкової адміністрації – оперативними підрозділами податкової міліції.

Статтею 6 Закону України "Про розвідувальні органи України" право здійснення оперативно-розшукової діяльності надає також спеціальним підрозділам Міністерства оборони України для визначення рівня воєнної загрози, забезпечення оборони і інтересів держави у сферах: воєнній, воєнно-політичній, воєнно-технічній, воєнно-економічній, інформаційній та екологічній.

Проведення оперативно-розшукової діяльності іншими підрозділами

зазначених органів, підрозділами інших міністерств, відомств, громадськими, приватними організаціями та особами категорично забороняється. Оперативно-розшукова діяльність займає важливе місце серед комплексу правових і організаційних заходів, які вживає держава по боротьбі зі злочинністю і захисту законних інтересів людини і суспільства.

Слушною є думка М.В. Корнієнко, що проведення оперативно-розшукових заходів є вимушеним засобом боротьби правоохоронних органів з найбільш небезпечними виявами злочинності, особливо в її організованих формах. Вживаючи заходів, пов'язаних з обмеженнями прав людини, держава фактично вдається до крайньої необхідності, тому, що іншими шляхами виявити, попередити, розкрити певні види злочинів неможливо [11, с. 126].

На теперішній час оперативно-розшукову діяльність здійснюють вже не два-три суб'єкти, як було раніше (МВС, КДБ, ГРУ), а оперативні підрозділи семи відомств, а прокуратура і суд мають свої повноваження по контролю і використанню результатів оперативно-розшукової діяльності.

Компетенція кожного із них встановлюється як загальним законом "Про оперативно-розшукову діяльність" так і законами України: "Про міліцію" від 20.12.90 р., "Про Службу безпеки України" від 25.03.92 р., "Про Державну прикордонну службу України" від 04.11.2005 р., "Про Державну кримінально-виконавчу службу України" від 23.06.2005 р. та іншими Законами України.

Правову основу оперативно-розшукової діяльності складають не тільки перелічені закони, а й такі, як Кримінальний, Кримінально-виконавчий, Кримінально-процесуальний кодекси України, Закони України "Про організаційно-правові основи боротьби з корупцією і організованою злочинністю", "Про інформацію", "Про державну таємницю", "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів", "Про статус суддів України" і ряд інших. Кожен з цих законів регламентує певні групи спеціальних відносин, які виникають в процесі оперативно-розшукової діяльності і у зв'язку з нею.

Кримінальний кодекс України (стаття 11) дає визначення поняття злочину, перелік конкретних складів злочинів, ознак, які в тій або іншій дії чи (бездіяльності) особи становлять суть більшості завдань ОРД, а також містять низку правових норм, реалізація яких здійснюється в процесі оперативно-розшукової діяльності [2].

Кримінально-виконавчий кодекс України (стаття 104) містить, зокрема, положення, згідно якого оперативні підрозділи установ виконання покарань виконують наступні завдання: пошук і фіксацію фактичних даних про протиправну поведінку окремих засуджених осіб; забезпечення безпеки засуджених, персоналу колоній та інших осіб; виявлення, попередження і розкриття злочинів, вчинених у колоніях, а також інших правопорушень; надання правоохоронним органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, допомоги в розкритті, припиненні та попере-

дженні злочинів [3].

Кримінально-процесуальний кодекс України містить, зокрема, норми, згідно яких на органи дізнання покладається прийняття необхідних оперативно-розшукових заходів з метою виявлення злочинів і осіб їх вчинили, регламентується також робота по розшуку осіб, які ухиляються від слідства і суду (ч. 1 ст. 103, ст. 137, 138) [4]. Важливо наголосити, що оперативно-розшукова діяльність не повинна замінити собою кримінальне судочинство. На підставі її результатів особу не можна визнати винною у вчиненні злочинів.

На думку вчених процесуалістів Ю. Аленін, Ю. Грошевого, Є. Лук'яничкова, С. Стахівського, В. Тертишника, А. Іщенко, М. Шумило оперативна інформація за жодних обставин не може замінити доказів у кримінальній справі, що можуть бути отримані тільки в результаті розслідування і в порядку, передбаченому кримінально-процесуальним законодавством [13, с. 2]. З огляду на вищевикладене робимо висновок, що оперативно-розшукова діяльність в установах виконання покарань – є самостійним видом оперативно-розшукового процесу, завдання якого забезпечити судочинство певною, але важливою інформацією.

Під галузевими нормативно-правовими актами, що регламентують оперативно-розшукову діяльність, необхідно розуміти такі правові приписи, якими деталізуються норми закону та регламентуються суспільні відносини, що виникають в оперативно-розшуковій діяльності. Необхідно підкреслити, що такі нормативно-правові акти, як правило, несуть у собі закритий (службовий або таємний) характер і повинні регламентувати виключно організацію і тактику проведення оперативно-розшукових заходів.

Для прийняття таких нормативно-правових актів чинним законодавством передбачений особливий порядок, який визначає межу повноважень у здійсненні ОРД конкретного органу. Важливо також наголосити, що серед вчених у галузі ОРД відсутня єдність думок з того приводу, чи є галузеві нормативно-правові акти правовою основою оперативно-розшукової діяльності. На нашу думку, в основі любого правового регулювання покладена норма яка ґрунтується на законах і підзаконних нормативно-правових актах. З цього робимо висновок, що галузеві нормативно-правові акти можуть бути правовою основою ОРД.

У разі потреби Державна кримінально-виконавча служба України видає разом з іншими центральними органами державної виконавчої влади спільні нормативно-правові акти. До таких нормативно-правових актів відносяться спільні інструкції з організації взаємодії при здійсненні оперативно-розшукової діяльності, з порядку застосування оперативно-технічних засобів тощо. Вказані нормативно-правові акти конкретизують застосування норм законодавства у оперативно-розшуковій діяльності оперативних підрозділів [9].

До джерел правового регулювання ОРД належать деякі акти міжнато-

дно-правового характеру. Підставою для внесення таких документів до зазначених джерел є положення (ст. 9 і 18) Конституції України. Якщо міжнародним договором України встановлено правила, відмінні від передбачених законодавством, то застосовуються приписи міжнародного договору.

Такі угоди ґрунтуються на загальноновизнаних нормах міжнародного права і міждержавних договорах, надаючи важливого значення зміцненню співробітництва в галузі правових відносин для забезпечення захисту прав і свобод персоналу установ виконання покарань та засуджених.

До таких актів слід віднести угоду про основні напрямки співробітництва у сфері організації оперативно-розшукової діяльності в місцях позбавлення волі, боротьби зі злочинністю і розшуку злочинців, які вчинили втечі з місць позбавлення волі та переховуються на території держав - учасниць СНД. Цією угодою визначається порядок вжиття заходів щодо виконання запитів сторін, які скріпили її своїми підписами.

Висновок. Вищевикладене дає нам підстави стверджувати, що детальне правове регулювання оперативно-розшукової діяльності в установах виконання покарань є важливим засобом повного і правильного проведення в життя законів та підзаконних актів з питань виправлення і ресоціалізації засуджених. Це забезпечує єдиний порядок і узгодженість дій всіх підрозділів установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, визначає конкретні шляхи подальшого вдосконалення їх роботи, щодо забезпечення безпеки засуджених, персоналу установ та інших осіб.

Використана література:

1. Конституція України: // Відомості Верховної Ради. - 1996. - № 30. - Ст. 141.
2. Кримінальний кодекс України // Закон України від 5 квітня 2001 р. № 234.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України // Відомості Верховної Ради. - 2004. - № 3-4. - Ст. 104.
4. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради. - 2004. - № 3-4. - Ст. 104.
5. Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність": К., 1992 (зі змінами та доповненнями) // Збірник систематизованого законодавства. - 2006. - № 15. - С. 184-190.
6. Богатирьов І.Г. Діяльність оперативних підрозділів установ виконання покарань щодо виявлення осіб, схильних до вчинення злочину І.Г. Богатирьов // Науковий вісник. Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. - 2006. - № 4 (30). - С. 275 - 281.
7. Джужа О.М., Орлов Ю.Ю. Законодавче регулювання оперативно-розшукової діяльності: деякі проблеми // Право України, 2006. - № 6. - С. 79- 81.
8. Колб О.Г. Вплив оперативно-розшукової діяльності на детермінанти вчинення злочинів засудженими до позбавлення волі / О.Г. Колб // Науковий вісник НАВСУ. - К., 2004. - № 3. - С. 127- 134.

9. Закон України "Про Державну кримінально-виконавчу службу України", м. Київ, 23 червня 2005 р. № 2713-IV. - К., 2005. - Ст. 18.

10. Кондратьєв Я.Ю. Організаційно-правові та психологічні аспекти оперативно-розшукової діяльності Я.Ю. Кондратьєв // Наук. вісн. Української академії внутрішніх справ, 1997. - № 1. - С. 130.

11. Корнієнко М.В. Правові гарантії дотримання прав людини при проведенні оперативно-технічних заходів М.В. Корнієнко // Науковий вісник НАВСУ. - К., 2005. - № 3. - С. 126.

12. Лук'янчиков Б.Є, Лук'янчиков Є.Д., Поняття, сутність і структура інформаційного забезпечення розслідування Є.Д. Лук'янчиков // Науковий вісник НАВСУ. - К., 2005. - № 3. - С. 195.

13. Стахівський С.М. Кримінально-процесуальні засоби доказування С.М. Стахівський // Автореф. дис ... д-ра юрид. наук. - К., 2005. - С. 2.

УДК 351.741:070

С.Л. Недов

**ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ
ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ,
ЯКІ ВЗАЄМОДІЮТЬ ІЗ ЗАСОБАМИ
МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ**

Статтю присвячено з'ясуванню особливостей правового статусу підрозділів органів внутрішніх справ, які взаємодіють із засобами масової інформації. Розглянуто структуру цих підрозділів, охарактеризовано їхні функції. Надано пропозиції щодо усунення прогалин у їх правовому регулюванні.

Ключові слова: *органи внутрішніх справ, засоби масової інформації, взаємодія, правовий статус.*

Статья посвящена выявлению особенностей правового статуса подразделений органов внутренних дел, взаимодействующих со средствами массовой информации. Рассмотрена структура этих подразделений, охарактеризованы их функции. Даны предложения по устранению пробелов в их правовом регулировании.

Ключевые слова: *органы внутренних дел, средства массовой информации, взаимодействие, правовой статус.*

The article is devoted to the exposure of particularities of legal status of units of internal affairs bodies, that interact with mass medias. The structure of these units is considered, their functions are described. Suggestion for elimination of defects in their legal regulation are given.

Key words: *internal affairs bodies, mass medias, interaction, legal status.*

Відповідно до ст.1 Закону України "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації" інформаційні служби органів державного управління - це структурні підрозділи цих органів, що виконують інфор-

маційно-аналітичні функції та забезпечують зв'язки із засобами масової інформації та громадськістю [1]. До них належать: інформаційні управління, управління внутрішньої політики, інформаційно-аналітичні підрозділи, прес-служби, прес-центри, управління і центри громадських зв'язків, прес-бюро, прес-секретарі та прес-аташе з відповідним апаратом. Крім того, частина структурних підрозділів органів виконавчої влади спеціально зорієнтована на постійну роботу з окремими групами громадськості. Це служби: кадрової роботи, розгляду звернень громадян, соціального захисту населення, у справах релігій тощо.

З метою практичної реалізації державної інформаційної політики, забезпечення ефективної взаємодії органів державної влади із засобами масової інформації та забезпечення зв'язків з громадськістю Державним комітетом телебачення і радіомовлення України було розроблено Методичні рекомендації щодо положень про управління (відділи) з питань взаємодії із засобами масової інформації та зв'язків з громадськістю апаратів центральних і місцевих органів виконавчої влади [2].

Функція зв'язків із засобами масової інформації реалізується в органах внутрішніх справ Департаментом зв'язків з громадськістю та міжнародної діяльності МВС України [3] і відповідними підрозділами на обласному рівні – Центрами громадських зв'язків [4], на місцевому рівні – підрозділами по роботі з населенням і громадськими формуваннями в адміністративних службах міліції [5]. Основними напрямками їхньої діяльності є прогнозування, регулювання, планування, контроль та організація взаємодії із засобами масової інформації.

Основу правового статусу підрозділів зв'язків із засобами масової інформації становлять: завдання, функції, обов'язки, права та їх відповідальність. Отже, правовий статус підрозділів зв'язків із засобами масової інформації – це визначена у нормативно-правових актах система їх завдань, функцій, обов'язків, прав та відповідальності.

Перед безпосереднім розглядом елементів правового статусу підрозділів зв'язків із засобами масової інформації доцільною буде характеристика їх організаційної структури.

Відповідно до відомчих нормативних актів, що регулюють діяльність підрозділів зв'язків з громадськістю ГУ-УМВС, УМВСТ та міськрайорганів внутрішніх справ [3-5] найвищим органом управління у цій сфері є Департамент зв'язків з громадськістю МВС України. Його структуру становлять керівництво, чотири профільні відділи та канцелярія. Так, *організаційно-аналітичний відділ* забезпечує: організацію планування діяльності Департаменту зв'язків з громадськістю, його підрозділів на місцях, контроль за виконанням запланованих заходів; організацію та контроль за виконанням директивних документів Президента, уряду та МВС України; організацію планування заходів, спрямованих на виконання програмних документів щодо формування позитивного іміджу міліції, узагальнення результатів

цієї роботи та внесення пропозицій щодо її поліпшення; аналіз результатів роботи підрозділів ЦГЗ МВС, ГУ-УМВС на місцях та внесення пропозицій щодо її вдосконалення; підготовку інформаційних, аналітичних, звітних матеріалів, інших управлінських документів по лінії служби; організацію проведення брифінгів, прес-конференцій, "круглих столів", "гарячих ліній" телефонного зв'язку, розгляду відповідних звернень громадян; вивчення громадської думки населення регіонів щодо діяльності міліції, окремих структурних підрозділів ОВС та підготовку відповідних аналітичних матеріалів; здійснення інспекторських та контрольних перевірок структурних підрозділів Департаменту зв'язків з громадськістю в областях, організаційно-методичне забезпечення їх діяльності, надання відповідної методичної та практичної допомоги; організацію професійної та службової підготовки працівників Департаменту зв'язків з громадськістю, виконання заходів щодо зміцнення дисципліни та законності серед особового складу Департаменту зв'язків з громадськістю, протипожежної безпеки, охорони праці, мобілізаційної роботи.

До структури ДЗГ та МД входять: керівництво, прес-центр (на правах управління), організаційно-аналітичне управління, канцелярія.

Відділ взаємодії з пресою виконує такі функції: налагоджує взаємовідносини з редакційними колективами інформаційних агентств та друкованих періодичних видань з метою їх залучення до висвітлення заходів Міністерства, спрямованих на зміцнення законності та правопорядку в державі, результатів діяльності у боротьбі зі злочинністю; готує інформаційні матеріали щодо діяльності ОВС для брифінгів, прес-конференцій, "круглих столів", "прямих ліній" телефонного зв'язку з громадянами тощо; готує та надає ЗМІ офіційні заяви, звернення, повідомлення, інтерв'ю, коментарі керівництва МВС та його структурних підрозділів, аналітичні та нарисові матеріали про окремі підрозділи та працівників ОВС; організує спільні з редакціями друкованих ЗМІ акції, спрямовані на відзначення кращих працівників та підрозділів ОВС, популяризацію міліцейської професії; висвітлює в друкованих ЗМІ діяльність ГУМВС, УМВС, УМВСТ; аналізує висвітлення діяльності ОВС у друкованих ЗМІ, у тому числі відстеження критичних матеріалів та організацію реагування на них; проводить фотозйомки заходів в ОВС та готує відповідні фоторепортажі для ЗМІ; організує роботу журналістів під час виїзних заходів МВС; координує висвітлення діяльності ОВС відомчими друкованими виданнями [6, с. 117].

Вважаємо, що до переліку вищенаведених функцій слід додати і такі, як: визначення найбільш впливових у регіоні газет, журналів, бюлетенів та інших друкованих ЗМІ; встановлення тісних контактів із редакціями газет і журналів та визначення напрямків взаємовигідної співпраці з ними; забезпечення своєчасного та об'єктивного реагування на критичні виступи у ЗМІ; визначення довготермінової тематики та графіків публікацій про

діяльність органів внутрішніх справ.

Відділ взаємодії з телебаченням та радіомовленням забезпечує взаємодію з редакційними колективами телерадіокомпаній з метою їх залучення до висвітлення заходів міністерств, спрямованих на зміцнення законності та правопорядку в державі, результатів діяльності у боротьбі зі злочинністю, брифінгів, прес-конференцій, "круглих столів", "прямих ліній", творчих конкурсів тощо; організацію та підготовку тематичних теле-, радіопрограм та відеоматеріалів про діяльність МВС України, їх вихід на центральних телеканалів; участь керівництва МВС у телевізійних та радіопрограмах, які виходять у прямому ефірі; підготовку до виходу на центральних телеканалів телемарафонів, "прямих включень" тощо; організацію надходження та розміщення на телерадіоканалах матеріалів щодо діяльності органів внутрішніх справ; створення тематичних відеофільмів на замовлення державних органів, галузевих служб Міністерства та їх демонстрацію на центральних телеканалах, під час брифінгів, прес-конференцій, семінарів та нарад; створення спільно з творчими організаціями тематичних кінофільмів, телесеріалів, відеокліпів та організацію їх виходу на центральних телеканалах.

З нашої точки зору, серед функцій відділу взаємодії з телебаченням та радіомовленням слід передбачити і такі, як: створення власних телепрограм; трансляція на постійній основі інформаційних повідомлень про діяльність органів внутрішніх справ; розміщення відеороликів і телесюжетів соціальної реклами з правоохоронної тематики; висвітлення умов та порядку прийому на службу як до ОВС, так і на навчання до вищих закладів освіти системи МВС.

Організаційно-аналітичне управління у складі відділу моніторингу і роботи з мережею Інтернет та організаційно-методичного відділу забезпечує: відстеження та аналіз розміщених в інтернет-виданнях матеріалів щодо діяльності ОВС; внесення пропозицій про реагування на відповідні критичні публікації; розповсюдження комп'ютерними мережами матеріалів про діяльність ОВС; облаштування та інформаційне наповнення веб-сторінки Департаменту зв'язків з громадськістю на офіційному Інтернет-сайті МВС; взаємодію з галузевими службами Міністерства в інформаційному та технічному забезпеченні роботи Департаменту зв'язків з громадськістю в мережі Інтернет; надання ЗМІ інформації про розкриття резонансних та тяжких злочинів, організацію охорони громадського порядку в період проведення масових заходів тощо; комп'ютерну обробку та архівацію фотоматеріалів, їх підготовку та надання друкованим та електронним ЗМІ, у тому числі через мережу Інтернет; належне функціонування комп'ютерної техніки ЦГЗ; інтерактивне вивчення громадської думки стосовно довіри до МВС та окремих підрозділів міліції.

На нашу думку, серед функцій відділу роботи з мережею Інтернет необхідно передбачити і такі, як: організація інформаційних веб-сторінок,

присвячених діяльності не лише Департаменту зв'язків з громадськістю, а й іншим підрозділам органів внутрішніх справ на рівні департаментів та Головних управлінь; аналіз та використання електронної пошти; організація тематичних телеконференцій; організація та інформаційне наповнення рубрик щодо розшуку осіб та викрадених речей, автомобілів тощо.

Слід зазначити, що в областях України працюють 27 ЦГЗ, діяльність яких координується Департаментом зв'язків з громадськістю. Центри громадських зв'язків ГУ-УМВС в областях, містах Київ, Севастополь та на транспорті діють як самостійні структурні підрозділи відповідних управлінь на правах відділів і перебувають в оперативному підпорядкуванні ЦГЗ МВС України. У структурних підрозділах центрального апарату Міністерства, міськрайліноорганах можуть вводитися посади фахівців зі зв'язків з населенням та засобами масової інформації (прес-офіцерів), а за необхідності – створюватися групи зі зв'язків з громадськістю, які перебувають в оперативному підпорядкуванні відповідних ЦГЗ.

Тепер перейдемо до аналізу елементів правового статусу підрозділів зв'язків з громадськістю. Відразу ж відзначимо те, що недоліком Положення про Центри громадських зв'язків ГУ-УМВС, УМВСТ є те, що у ньому відсутній вичерпний перелік завдань цих підрозділів, тому що їхні завдання та функції подаються в одному і тому ж пункті Положення. Отже, незрозуміло, що саме нормотворець відносить до завдань, а що – до функцій.

Як ми вважаємо, до завдань ЦГЗ необхідно віднести: 1) створення умов для реалізації конституційних прав громадян на інформацію; 2) створення та підтримку позитивного іміджу діяльності органів внутрішніх справ; 3) аналіз і координацію діяльності структурних підрозділів ОВС щодо інформування громадськості з питань, які належать до їх компетенції; 4) створення та реалізацію тематичних медіа-планів та проєктів, організацію оприлюднення в пресі та на каналах телебачення і радіомовлення інформаційних матеріалів, підготовлених структурними підрозділами ОВС; 5) здійснення моніторингу громадської думки про діяльність ОВС; 6) оперативне реагування на критичні публікації, виступи, повідомлення тощо; 7) залучення представників засобів масової інформації до вивчення громадської думки стосовно шляхів вирішення гострих проблем у сфері діяльності ОВС, виявлення порушень законодавства в процесі надання і використання інформації, реалізації конституційного права громадян на звернення; 8) висвітлення негативних факторів у діяльності органів внутрішніх справ, що компрометують систему МВС України в очах громадян; 9) надання допомоги інформаційним агентствам, телерадіокомпаніям, друкованим засобам масової інформації, інтернет-виданням, іншим творчим організаціям та підприємствам у підготовці матеріалів про діяльність органів внутрішніх справ; 10) підвищення суспільної та міжнародної репутації МВС України як структури, що стоїть на варті демократії та прав людини.

До функцій ЦГЗ віднесено: розроблення та здійснення комплексу заходів, спрямованих на реалізацію інформаційної політики МВС; організацію взаємодії із ЗМІ (у тому числі зарубіжними, акредитованими в Україні), населенням, трудовими колективами, громадськими організаціями тощо з метою інформування про стан правопорядку в державі, заходи ОВС щодо його зміцнення, формування позитивного іміджу міліції України; аналіз розміщених у засобах масової інформації матеріалів (у тому числі критичних) щодо діяльності органів внутрішніх справ, своєчасне інформування про них керівництва МВС, ГУ-УМВС з метою забезпечення відповідного реагування; сприяння у розповсюдженні інформації правового характеру з метою підвищення рівня правової свідомості населення, поважного ставлення до чинного законодавства, заходів органів внутрішніх справ щодо зміцнення правопорядку і громадської безпеки; участь у виготовленні та розповсюдженні інформаційно-рекламної друкованої продукції, фото- та відеоматеріалів, що популяризують діяльність органів внутрішніх справ, сприяють формуванню позитивного іміджу міліції; організація конкурсів серед журналістів, інших творчих працівників на краще висвітлення діяльності органів внутрішніх справ, створення високоякісних літературно-художніх та мистецьких творів на міліцейську тематику; координацію діяльності відомчих ЗМІ, забезпечення їх активної присутності в інформаційному просторі держави з метою повного і об'єктивного інформування населення про діяльність міліції; забезпечення акредитації при ЦГЗ журналістів, організації їх участі у брифінгах, прес-конференціях, "круглих столах", "прямих лініях" телефонного зв'язку керівництва органів внутрішніх справ з громадянами, зустрічей з редакційними колективами, пошук та впровадження нових форм взаємодії ОВС із засобами масової інформації; підготовку тематичних матеріалів та програм для засобів масової інформації з проблем діяльності органів внутрішніх справ, сприяння журналістам у цій роботі; надання іншим структурним підрозділам ОВС організаційно-методичної та практичної допомоги у взаємодії із засобами масової інформації та населенням.

На нашу думку, до зазначених вище функцій слід додати наступні: підготовка пропозицій щодо створення теле- та радіопрограм з інформаційно-аналітичного висвітлення діяльності ОВС; інформування населення про вчинення резонансних та інших злочинів, про хід їх розслідування та винесені судом вирoki щодо призначення покарання винним особам, які їх вчинили; інформування населення про форми та методи профілактики правопорушень, випуск відповідних методичних рекомендацій та інформаційних матеріалів; проведення занять із працівниками ОВС щодо підвищення рівня їх комунікативної культури та подолання конфліктних ситуацій; розгляд звернень громадян з питань, що належать до їх компетенції.

Таким чином, у діяльності ЦГЗ можна виділити два напрямки: зовні-

шній і внутрішній. Зовнішній – це організація і співпраця із ЗМІ, трудовими колективами, населенням, громадськими формуваннями, політичними партіями з метою об'єктивного інформування про стан правопорядку і заходи ОВС щодо його зміцнення, профілактики правопорушень і забезпечення громадського порядку. Внутрішній, у свою чергу, передбачає взаємодію з усіма управліннями і самостійними відділами МВС України. Така робота носить суто координаційний характер і включає залучення галузевих служб ОВС до співпраці з населенням, підвищення професійного та етичного рівня працівників міліції, набуття ними навичок відповідної поведінки при спілкуванні з громадянами в різних ситуаціях.

Недоліком Положення про Центри громадських зв'язків ГУ-УМВС, УМВСТ є відсутність переліку їх прав та обов'язків. У Положенні лише визначено *повноваження* начальників підрозділів зв'язків із громадськістю. Так, начальники підрозділів зв'язків із громадськістю здійснюють загальне керівництво діяльністю ЦГЗ та його підрозділами на місцях; узагальнюють та вносять на розгляд керівництва МВС, ГУ-УМВС пропозиції щодо створення умов для оперативного і всебічного інформування населення про діяльність ОВС, усунення недоліків у виконанні наказів, розпоряджень, доручень Міністра та його заступників, визначення ефективних способів залучення засобів масової інформації та громадськості до здійснення заходів, спрямованих на формування позитивного іміджу міліції; в межах своєї компетенції вносять пропозиції щодо підготовки директивних документів МВС, ГУ-УМВС, затверджують та направляють розпорядження й методичні рекомендації з питань діяльності ЦГЗ; розподіляють обов'язки між заступниками, подають на затвердження керівництву МВС, ГУ-УМВС функціональні обов'язки працівників ЦГЗ; забезпечують добір та розстановку кадрів ЦГЗ, вносять пропозиції про їх призначення на посади, переміщення та звільнення, присвоєння чергових спеціальних звань, а також, в межах своєї компетенції, вирішують питання щодо проходження ними служби; подають пропозиції про встановлення і зміну посадових окладів працівникам ЦГЗ в межах максимальних і мінімальних розмірів, доплат до посадових окладів у встановлених розмірах і межах фонду грошового забезпечення; вносять пропозиції з питань заохочення і накладання дисциплінарних стягнень на працівників ЦГЗ; видають, в межах своєї компетенції, розпорядження й методичні рекомендації з питань діяльності ЦГЗ; вживають заходів щодо зміцнення матеріально-технічної бази ЦГЗ; організують взаємодію та співпрацю ЦГЗ із структурними підрозділами МВС, ГУ-УМВС, прес-службами інших державних органів з метою їх залучення до реалізації заходів, спрямованих на формування позитивної громадської думки про діяльність міліції.

На нашу думку, крім повноважень начальників, у Положенні про Центри громадських зв'язків ГУ-УМВС, УМВСТ необхідно закріпити також

повноваження інших категорій працівників, зокрема головних спеціалістів та спеціалістів. Так, до повноважень головного спеціаліста ЦГЗ ГУМВС, УМВС областей України ми відносимо: вивчення та аналіз роботи підрозділів ОВС з питань взаємодії із ЗМІ та трудовими колективами; здійснення контролю за якісним і своєчасним виконанням на місцях наказів та вказівок МВС та УМВС України в області щодо питань, які стосуються роботи ЦГЗ; надання допомоги підрозділам ОВС у підготовці методичних рекомендацій щодо роботи із засобами мас-медіа і населенням; готування доповідних записок, проектів наказів, вказівок та інших документів, що стосуються роботи ЦГЗ.

До повноважень спеціалістів груп взаємодії із засобами масової інформації слід віднести: організацію взаємодії з державними та комерційними засобами масової інформації; планування роботи з редакціями ЗМІ; підготовку відеосюжетів, інтерв'ю та інших матеріалів для розповсюдження у ЗМІ, ведення їх обліку; здійснення контролю за переданими по телебаченню і радіо критичними матеріалами на адресу органів внутрішніх справ.

Вважаємо, що до загальних прав підрозділів зв'язків з громадськістю доцільно віднести такі: представляти органи та підрозділи ОВС у відносинах із ЗМІ, підприємствами, організаціями та установами, їх трудовими колективами та окремими громадянами; оприлюднювати матеріали про діяльність органів внутрішніх справ; отримувати від структурних підрозділів ОВС аналітичні та інші необхідні для їх роботи матеріали; брати участь у підготовці змін та доповнень до проектів законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів з питань що відносяться до їх компетенції; вносити пропозиції керівництву щодо штатного та матеріально-технічного забезпечення підрозділів зв'язків з громадськістю; готувати та надсилати до органів внутрішніх справ огляди і методичні вказівки з питань взаємодії з населенням; приймати участь у підготовці перспективних та поточних планів роботи підрозділу.

Необхідним елементом правового статусу є юридичний *обов'язок*. Функціональне призначення обов'язків полягає в забезпеченні самого існування і реалізації прав. Права та обов'язки невід'ємні одне від одного, взаємообумовлені і не можуть існувати ізольовано. *Обов'язок* завжди передбачає право, наприклад право вимагати виконання *обов'язку*.

На нашу думку, до обов'язків підрозділів зв'язків з громадськістю слід віднести: проведення моніторингу громадської думки про діяльність ОВС; проведення заходів, спрямованих на підтримку позитивного іміджу працівників ОВС; надання допомоги інформаційним агентствам, телерадіокомпаніям, друкованим засобам масової інформації, інтернет-виданням, іншим творчим організаціям та підприємствам у підготовці матеріалів про діяльність органів внутрішніх справ; аналіз розміщених у засобах масової інформації матеріалів щодо діяльності органів внутрішніх справ, своєчасне інформування про них керівництва з метою забезпечення відповідного

реагування; виготовлення та розповсюдження інформаційно-рекламної продукції про діяльність органів внутрішніх справ; підготовку тематичних матеріалів та програм для засобів масової інформації з проблемних питань діяльності органів внутрішніх справ, сприяння журналістам у цій роботі.

У нормативно-правових актах, що регламентують діяльність підрозділів зв'язків із громадськістю, зазначено, що керівник несе персональну відповідальність за виконання завдань, покладених на його підрозділ [3-5]. Працівники цих підрозділів несуть відповідальність за невиконання обов'язків, визначених посадовими інструкціями. Таким чином, за невиконання або неналежне виконання завдань та обов'язків, визначених посадовими інструкціями, працівники підрозділів зв'язків із громадськістю притягаються до дисциплінарної відповідальності. До матеріальної, цивільної, адміністративної та кримінальної відповідальності – на загальних засадах, згідно з чинним законодавством України. Крім того, за порушення певних правил та норм, наприклад у сфері електроенергетики, водокористування, санітарно-епідеміологічних та інших, до юридичної відповідальності може бути притягнуто Департамент (Центр) зв'язків з громадськістю як юридичну особу.

З метою подальшої активізації роботи ОВС з населенням, посилення боротьби зі злочинністю і профілактики правопорушень наказом МВС України від 24 червня 1997 р. № 400 в структурі служби дільничних інспекторів міліції апаратів ГУМВС, УМВС, міськрайвідділів та у складі служби охорони громадського порядку УМВС на транспорті, у лінійних відділах створені підрозділи по роботі з населенням та громадськими формуваннями [5]. Відповідно до п.1.4 цього Положення, головними принципами діяльності підрозділів по роботі з населенням є суворе дотримання законності, широка гласність і врахування громадської думки в своїй роботі [5].

Завданнями цих підрозділів є: 1) зміцнення зв'язків ОВС з населенням, громадськими формуваннями; 2) надання громадянам необхідної правової допомоги та проведення роз'яснювальної роботи з ними щодо профілактики правопорушень і посилення боротьби зі злочинністю.

З нашої точки зору, передбачені у Положенні завдання підрозділів по роботі з населенням потребують доопрацювання. По-перше, серед суб'єктів взаємодії необхідно було б передбачити і засоби масової інформації та трудові колективи. По-друге, перелік завдань доцільно доповнити і такими, як: залучення населення до правоохоронної діяльності, навчання членів громадських формувань формам і методам правоохоронної діяльності; створення та підтримка позитивного іміджу діяльності органів внутрішніх справ; інформування громадськості про діяльність ОВС; здійснення моніторингу громадської думки про діяльність ОВС.

Щодо функцій підрозділів по роботі з населенням та громадськими формуваннями, то їх, на нашу думку, доцільно звести у такі групи: 1) робота із

ЗМІ щодо формування громадської думки про діяльність органів внутрішніх справ; 2) здійснення заходів щодо підвищення рівня правової свідомості населення, надання громадянам необхідної правової допомоги; 3) робота з населенням та громадськими формуваннями на адміністративній дільниці щодо охорони громадського порядку і громадської безпеки; 4) організація проведення профілактичної роботи; 5) організація попередження і припинення злочинів та адміністративних правопорушень; 6) навчання громадян формам та методам боротьби із правопорушеннями.

Права та обов'язки підрозділів ОВС також достатньо врегульовані відомчими наказами, але практично не визначені особливості несення відповідальності осіб – службовців даних підрозділів ОВС, які взаємодіють з засобами масової інформації. Передусім, слід передбачити персональну відповідальність керівників цих підрозділів за інформацію, надану мас-медіа, про що необхідно внести зміни до відповідних відомчих нормативно-правових актів [7-10].

Ми переконані, що персонал підрозділів зв'язків з громадськістю повинен являти собою команду спеціалістів із знанням завдань, функцій та структури ОВС, прав та обов'язків працівників органів внутрішніх справ, мати журналістську освіту. Виконання цього завдання – справа непроста. В органах МВС України для зв'язку з громадськістю і засобами масової інформації необхідно ретельно підбирати кадри і навчати їх за спеціальною програмою, як це прийнято у більшості зарубіжних країн світу. Людина, якій доручено таку роботу, повинна мати наступні риси: вміння привертати до себе людей; добре орієнтуватися в юридичних аспектах діяльності органів та підрозділів МВС і одночасно знати специфіку роботи засобів масової інформації; нестандартність мислення, аналітичний склад розуму.

Отже, ефективність впливу інформації залежить не тільки від організаційно-правових норм, але і від її джерел, посередників, які її обробляють, і доводять до споживача, та від споживача інформації. І головними складовими ефективності впливу інформації є надійність джерела в особі ЦГЗ, служб і підрозділів органів внутрішніх справ, професіоналізм і сумлінність посередника в особі редакції, журналіста засобу масової інформації, в тому числі відомчого, активність споживача в особі населення.

Використана література:

1. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації: Закон України від 23 верес. 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 49. – Ст. 299.

2. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо положень про управління (відділи) з питань взаємодії з засобами масової інформації та зв'язків з громадськістю апаратів центральних і місцевих органів виконавчої влади: наказ Державного комітету телебачення і радіомовлення України та

Міністерства юстиції України від 26 берез. 2003 р. № 314/7.

3. Про затвердження Положення про Департамент зв'язків із громадськістю та міжнародної діяльності Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 08 лют. 2008 р. № 51.

4. Положення про Центри громадських зв'язків МВС, ГУ-УМВС, УМВСТ : Наказ МВС України від 31 жовт. 2003 р. № 1357.

5. Положення про відділення та групи по роботі з населенням та громадськими формуваннями в адміністративних службах міліції : наказ МВС України від 24 червня 1997 р. № 400.

6. Братель С. Департамент зв'язків з громадськістю МВС України як посередник між міліцією та ЗМІ / С. Братель // Право України. – 2006. – № 3. – С. 116-119.

7. Про вдосконалення діяльності Центру громадських зв'язків МВС України : наказ МВС України від 15 трав. 1992 р. № 269.

8. Про створення Департаменту зв'язків з громадськістю МВС України: наказ МВС України від 10 берез. 2004 р. № 330.

9. Про удосконалення оприлюднення у мережі Інтернет діяльності органів внутрішніх справ : розпорядження МВС України від 27 берез. 2002 р. № 132.

10. Про додаткові заходи по забезпеченню особистої безпеки народних депутатів України, членів їхніх сімей, а також представників засобів масової інформації : розпорядження МВС України від 26 листоп. 1998 р. № 262.

УДК 354,31 : 343.9.01

О.В. Ченка

НАПРЯМИ ТА ФОРМИ ВНУТРІШНЬОВІДОМОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ САМОВІЛЬНОМУ ЗАЙНЯТТЮ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ТА САМОВІЛЬНОМУ БУДІВНИЦТВУ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються напрями та форми внутрішньовідомчої взаємодії підрозділів органів внутрішніх справ щодо запобігання самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву в Україні.

Ключові слова: *запобігання злочинам, внутрішньовідомча взаємодія, самовільне зайняття земельної ділянки, самовільне будівництво.*

В статье рассматриваются направления и формы внутрев ведомственного взаимодействия подразделений органов внутренних дел по предотвращению самовольного занятия земельных участков и самовольного строительства.

Ключевые слова: *предотвращение преступлений, внутрев ведомственное взаимодействие, самовольное занятие земельного участка, самовольное строительство.*

The directions and forms of internal co-operation of divisions of Organs of Internal Affairs on prevention of arbitrary occupying of land plots and arbitrary building are considered in the article.

Key words: *prevention of crimes, internal co-operation, arbitrary occupying of land plots, arbitrary building.*

Актуальність обраної теми пояснюється необхідністю вдосконалення спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинам, пов'язаним з самовільним зайняттям земельної ділянки та самовільним будівництвом, сума матеріальних збитків від яких щороку сягає до 1 млрд. грн., а встановлена площа земель за порушеними кримінальними справами, що перебувають у незаконному обігу, коливається щороку від 27 528 до 36 974 га¹. Враховуючи те, що основна робота у запобіганні цим злочинам здійснюється органами внутрішніх справ (далі – ОВС) безпосередньо через свої спеціальні підрозділи, пропонуємо зосередити увагу на визначенні основних напрямів та форм внутрішньовідомчої взаємодії підрозділів ОВС щодо запобігання цим злочинам.

Метою даного дослідження є аналіз напрямів та форм внутрішньовідомчої взаємодії підрозділів ОВС щодо запобігання самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву в Україні для подальшого їх вдосконалення. Зокрема, ми зупинимося на напрямах та формах взаємодії в ході здійснення запобіжної діяльності цим злочинам між слідчими відділеннями (далі – СВ), підрозділами державної служби боротьби з економічними злочинами (далі – ДСБЕЗ), боротьби з організованою злочинністю (далі – БОЗ) та дільничними інспекторами міліції (далі – ДІМ) ОВС України та напрямах її вдосконалення.

Вагомий внесок у наукове і прикладне дослідження питань запобігання ОВС злочинам у сфері економіки зробили: А. Алексєєв, М. Бажанов, Ю. Баулін, В. Борисов, В. Голіна, І. Данышин, А. Закалюк, В. Зеленецький, О. Кальман, М. Камтик, М. Мельник, О. Перепелиця, В. Попович, В. Тацій, В. Туляков та ін., але питання запобігання ОВС самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву на сьогоdnішньому етапі вивчені ще недостатньо.

Дослідження точок зору кримінологів показують, що найбільш ефективними заходами запобігання злочинам у сфері економіки зокрема та злочинності взагалі є заходи загальносоціального характеру, адже вони комплексно спрямовуються на гармонізацію суспільних відносин та усунення детермінант злочинності. Але в умовах поширення випадків самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва, а також створення нових та вдосконалення існуючих схем вчинення цих злочинів, потребують розробки і вдосконалення і заходи спеціально-кримінологічного запобігання, що мають цілеспрямований характер.

Завдання належної охорони права власності на земельні ділянки може бути досягнуто двома шляхами:

- 1) кримінально-репресивного спрямування (тобто застосування державного примусу до особи, що вчиняє посягання на ці відносини – покарання, виправлення та перевиховання);
- 2) кримінологічного спрямування (недопущення порушення кримінально-правових норм по охороні права власності на земельні ділянки та створення відповідних умов, що виключали б вчинення цих злочинів).

¹ Аналітична довідка ДСБЕЗ МВС України (на вих. № 2885 від 25.09.2009 р.)

Щодо запобіжної діяльності держави самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву, можна виділити таку її специфічну ознаку, як комплексність – наявність множинності суб'єктів запобігання цим злочинам та різноманітність запобіжних заходів, тісний взаємозв'язок регіонального та загальнодержавного аспекту запобіжної діяльності.

Аналіз нормативно-правових актів показує, що суб'єктами загальносоціального запобігання самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву в Україні є: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Державний комітет України із земельних ресурсів, Державна земельна інспекція, Управління з контролю за використанням та охороною земель, Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України, Державна екологічна інспекція України тощо.

Суб'єктами спеціально-кримінологічного запобігання злочинності у кримінологічній літературі називають державні і громадські органи, громадські організації, службові особи або громадяни, які спрямовують свою діяльність на розроблення і реалізацію заходів, пов'язаних з випередженням, обмеженням, усуненням кримінологічних явищ та процесів, що породжують злочинність і злочини, а також її недопущення на різних злочинних стадіях, у зв'язку з чим мають права, обов'язки і несуть відповідальність¹. Зокрема, це - Генеральна прокуратура України та її структурні підрозділи (в тому числі природоохоронна прокуратура) та підрозділи ОВС.

Вказані суб'єкти запобігання самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву взаємодіють на засадах принципів законності, науковості, економічної доцільності, безперервності, плановості, гласності, системності, комплексності, спільності інтересів, "головної ланки", "маневреності", паритетності (рівності), спеціалізованості (оптимального використання можливостей взаємодіючих суб'єктів), пропорційної відповідальності за наслідки взаємодії, посилення параметрів управління системою, не пересічення компетенції, комплексного використання сил та засобів сторін, що взаємодіють.

Дослідивши правові норми, що регулюють запобігання саме підрозділами ОВС самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву, варто зазначити, що цей напрям запобіжної діяльності держави регламентовано як законами, так і підзаконними нормативно-правовими актами.

Аналіз слідчої практики дозволяє стверджувати, що етап дослідної перевірки заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини, передбачені ст. 197¹ КК України [Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво] нерідко має проблемний характер. У багатьох випадках строки, встановлені чинним Кримінально-процесуальним кодексом Укра-

¹ Кримінологія: учеб. для юрид. вузов / под ред. Долговой А.И. - М.: Изд. группа ИНФРА-НОРМА, 1997. - С. 351-365; Кримінологія: учебник / под ред. В.М. Кудрявцева и В.М. Эминова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М., 1999. - С. 104.

їни, не дотримуються, мають місце випадки необґрунтованої відмови в порушенні кримінальної справи, і навпаки – порушення справ за відсутності належних підстав.

Тому, на відміну від запобіжної діяльності щодо злочинів загалом кримінальної спрямованості, особливістю запобігання самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву є необхідність поглибленого знання працівниками ОВС, що працюють у цьому напрямку, не лише кримінального та кримінально-процесуального законодавства, а й нормативно-правової бази, що регулює порядок та визначає правові підстави надання у власність земельних ділянок.

Важко не погодитися з думкою деяких науковців та практиків щодо наявності суттєвих ускладнень, з якими стикаються оперативні працівники, слідчі та прокурори під час виявлення та розслідування зазначеного виду злочинів, що пов'язано із недосконалістю чинного законодавства, відсутністю досвіду такої діяльності, наукових розробок та методичних рекомендацій¹. Загальновідомо, що однією з умов ефективної взаємодії слідчих та оперативних підрозділів є швидка та повна передача достовірної інформації слідчому, але, як свідчать наукові дослідження й практика, питання про шляхи її надходження, форми передачі та відбору належним чином ще не врегульовано². Необхідність тісної взаємодії працівників оперативних підрозділів ОВС на стадії виявлення та документування кримінально каранних випадків самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва не лише між собою, а й з іншими суб'єктами запобігання злочинам у сфері земельних відносин (зокрема, Держземінспекціями), також є особливістю запобіжної діяльності ОВС цим злочинам.

Оскільки в межах даної статті нами розглядаються питання взаємодії тільки підрозділів ОВС щодо запобігання самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву, зупинимося на характеристичні її основних напрямів та форм.

Проаналізувавши відомчі нормативно-правові акти можна дійти висновку, що основними напрямками внутрішньовідомчої взаємодії підрозділів СВ, ДСБЕЗ, БОЗ та ДІМ ОВС щодо запобігання самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву, є сприяння та взаємна допомога при здійсненні таких заходів:

¹ Степанюк Р.Л., Особливості порушення кримінальної справи про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. // Р.Л. Степанюк, Д.Д. Заяць [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnuvs/2009_44/VV-44/VV-44_9.pdf

² Чернявський С.С. Проблеми взаємодії слідчих та оперативних підрозділів на етапі розкриття економічних злочинів // Організація інформаційно-аналітичної роботи підрозділів ДСБЕЗ України у протидії економічним злочинам: доповіді провідних вчених, представників громадськості, державних службовців та працівників підрозділів ДСБЕЗ на міжвідомчому семінарі-наradі / Відп. ред. Л.П. Скалужуб, В.І. Василючук, В.Д. Сапсай. – К.: 2009. – 162 с. – С. 218-224.

1. Перевірка законності використання земельних ділянок (найчастіше здійснюється ДЗБЕЗ).

2. Проведення індивідуальної профілактичної роботи щодо криміногенної групи осіб (виконується всіма підрозділами ОВС - ДІМ, ДСБЕЗ, БОЗ, СВ).

3. Оперативне супроводження процесів приватизації земельних ділянок (покладено на ДЗБЕЗ, БОЗ).

4. Перевірка правильності проведення земельних аукціонів (виконується БОЗ, ДСБЕЗ).

Основними *формами* взаємодії підрозділів СВ, ДСБЕЗ, БОЗ та ДІМ ОВС щодо запобігання самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву, є:

1. Здійснення спільних слідчих та оперативно-пошукових заходів, спрямованих на своєчасне виявлення цих злочинів та їх детермінант.

2. Обмін інформацією щодо стану запобігання самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву та їх детермінант (переважно, це оперативна інформація про злочини, які готуються або вже вчинені, і є необхідність у негайному їх виявленні).

4. Спільне виконання окремих запитів правоохоронних органів щодо запобігання цим злочинам.

5. Проведення спільних комплексних перевірок об'єктів та земельних ділянок, вивчення та розповсюдження позитивного досвіду запобігання цим злочинам (наприклад, шляхом розробки спільних методичних рекомендацій з тактики виявлення, документування і запобігання злочинам у сфері земельних відносин, взагалі та самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву на рівні регіону, району та міста, зокрема, враховуючи особливості способу їх вчинення та специфіку).

6. Підготовка та внесення до відповідних інстанцій, міністерств та відомств спільних пропозицій про усунення детермінант самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва.

Завдяки проведенню дослідженням, виявлено певні проблеми у взаємодії слідчих та оперативних підрозділів ОВС. Так, в процесі розслідування кримінальних справ про економічні злочини, порушені за офіційними матеріалами (а переважна більшість справ за самовільне зайняття земельних ділянок та самовільне будівництво, порушуються саме за результатами збору офіційних матеріалів), лише у 15% велося оперативне супроводження, причому лише за дорученнями слідчих¹.

¹ Чернявський С.С. Проблеми взаємодії слідчих та оперативних підрозділів на етапі розкриття економічних злочинів // Організація інформаційно-аналітичної роботи підрозділів ДСБЕЗ України у протидії економічним злочинам: доповіді провідних вчених, представників громадськості, державних службовців та працівників підрозділів ДСБЕЗ на міжвідомчому семінарі-нараді / Відп. ред. Л.П. Скалужуб, В.І. Василюк, В.Д. Сапсай - К.: 2009. - 162 с. - С. 218-224.

Один з важливих шляхів вдосконалення взаємодії слідчих підрозділів ОВС з іншими підрозділами щодо виявлення та усунення причин та умов, що сприяють вчиненню самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву – підвищення ефективності практики фактично, а не формального виконання вимог ст.ст. 114, 118, 23 та 23-1 КПК України та контролю за їх виконанням з боку керівників відповідних підрозділів¹. На жаль, така взаємодія відбувається формально через "гонитву" за кількісними показниками, і триває лише до винесення слідчим карток статистичної звітності (насамперед, Ф.1 та Ф.4). Тому, на нашу думку, при визначенні критеріїв оцінювання роботи підрозділів ОВС щодо запобігання цим злочинам, необхідно враховувати не лише співвідношення виявлених та розкритих злочинів до загальної кількості вчинених, порівняно з аналогічними показниками минулих років (адже загальновідомо, що цей показник не відображає реальні результати запобігання злочинності), а й інші показники: кількість виявлених злочинів і якість їх розкриття; кількість справ, направлених на додаткове розслідування; відсоток справ, у яких особи, обвинувачені у вчиненні злочину, були виправдані судом; кількість припинених злочинів на стадії підготовки або замаху; площі та категорії самовільно зайнятих земельних ділянок; співвідношення сум завданих і відшкодованих збитків; обсяги відшкодованої матеріальної шкоди від злочинів як добровільно, так і в примусовому порядку; кількість подань, складених у порядку ст. 23-1 КПК України, та відповідей на них прожиті заходи щодо усунення причин та умов вчинення злочинів; результати перевірки реальності виконання подань слідчих ОВС; вивчення громадської думки щодо оцінки запобіжної діяльності правоохоронних органів у цьому напрямку; кількість проведених правоохоронними органами комплексних перевірок об'єктів та земельних ділянок та їх результати, тощо. На жаль, на сьогоднішній день у жодному правоохоронному відомстві відсутній єдиний підхід до визначення критеріїв оцінки розкриття та розслідування злочинів, в тому числі досі існують різні критерії оцінки роботи слідчих і оперативних працівників, що визначають у спільній роботі пріоритет не інтересів справи, а відомчих інтересів².

Вдосконалення шляхів взаємодії підрозділів ОВС, була б не повною і

¹ Тертишник В.М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К.: А.С.К., 2002. – 1056 с. – (Нормативні документи та коментарі). – С. 495-512, 514, 117-124.

² Чернявський С.С. Проблеми взаємодії слідчих та оперативних підрозділів на етапі розкриття економічних злочинів. // Організація інформаційно-аналітичної роботи підрозділів ДСБЕЗ України у протидії економічним злочинам: доповіді провідних вчених, представників громадськості, державних службовців та працівників підрозділів ДСБЕЗ на міжвідомчому семінарі-наradі / Відп. ред. Л.П. Скалужуб, В.І. Василючук, В.Д. Сапсай - К.: - 2009. – 162 с. С. 218-224.

без застосування педагогічних заходів, спрямованих на підвищення рівня кваліфікації працівників цих підрозділів¹.

Користуючись методом експертних оцінок, нами виявлено, що найбільш негативно на запобіжну діяльність ОВС самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву впливає відсутність єдиного підходу прокурорів різних районів щодо необхідності наявності в матеріалах дослідчої перевірки інформації, необхідної для порушення кримінальної справи за ст. 197¹ КК України. Так, при направленні ідентичних матеріалів дослідчих перевірок для порушення кримінальних справ за ст. 197¹ КК України до прокуратур різних районів в одних прокуратурах справи порушуються, в інших – повертаються для додаткової дослідчої перевірки з вимогами витребувати додаткові документи, уточнити суми завданих матеріальних збитків, додатково опитати свідків, хоча вказані дії можливо було б вчинити і при здійсненні досудового слідства. Також при вивченні кримінальних справ, порушених за ст. 197¹ КК України нами виявлено часту (порівняно з іншими злочинами проти власності) зміну сум завданих злочинном матеріальних збитків під час досудового та судового слідства, що пояснюється повторним проведенням експертиз щодо оцінки завданих матеріальних збитків відповідно до Методики для визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриття (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу².

Не важко виділити ще оду особливість запобігання ОВС самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву – необхідність протистояння потужному впливу корупційних зв'язків осіб, що вчиняють ці злочини. Адже, як свідчать результати проведеного опитування працівників ОВС, що здійснюють розкриття та розслідування цих злочинів, саме наявністю корупційних зв'язків, насамперед, пояснюється обрання зловмисниками земельної ділянки для самовільного зайняття та самовільного будівництва, а також неефективність заходів запобігання пояснюють саме високим рівнем корумпованості державних службовців.

Отже, основними особливостями запобіжної діяльності ОВС самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву є такі: необхідність вдосконалення та поглибленого знання працівниками ОВС не лише кримінального та кримінально-процесуального законодавства, а

¹ Алексеев А.И. Педагогические основы предупреждения преступлений органами внутренних дел. Учеб. пособие. – М.: ВНИИ МВД СССР. 1984. – 92 с.

² Про затвердження Методики для визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриття (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу: Постанова Кабінету Міністрів України № 963 від 25 липня 2007 року // Офіційний вісник України. – 2007. – № 31. – Ст. 1.

й нормативно-правової бази, що регулює надання у власність земельних ділянок, тісна взаємодія з іншими суб'єктами запобігання злочинам у сфері земельних відносин (зокрема, Держкомземом та Держземінспекціями), врахування працівниками ОВС таких прогалин, як відсутність єдиного підходу прокурорів різних районів щодо наявності в матеріалах дослідчої перевірки інформації, необхідної для порушення кримінальної справи за ст. 197¹ КК України, часта (порівняно з іншими злочинами проти власності) зміна сум завданих злочином матеріальних збитків під час досудового та судового слідства, та необхідності протистояння потужному впливу корупційних зв'язків осіб, що вчиняють ці злочини. Ці особливості відрізняють запобіжну діяльність ОВС самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву від запобіжної діяльності іншим злочинам.

Основними шляхами вдосконалення внутрішньовідомчої взаємодії підрозділів ОВС щодо спеціально-кримінологічного запобігання самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву, є: підвищення ефективності практики фактичного, а не формального виконання вимог ст.ст. 114, 118, 23 та 23-1 КПК України та посилення контролю за їх виконанням з боку керівників відповідних підрозділів; зміна критеріїв оцінки ефективності діяльності підрозділів ОВС; підвищення рівня кваліфікації тих працівників СВ, БЗБЕЗ, БОЗ та ДІМ, діяльність яких спрямована на виявлення, розслідування та запобігання цим злочинам.

**УДК 343.98 ■ ДЖЕРЕЛА ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ
Б.В. Щур КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МЕТОДИЧНИХ РЕКОМЕНДАЦІЙ**

Узагальнюючи погляди провідних вчених-криміналістів аналізується особливості їх формування, система їх джерел, автор висловлює бачення реалізації криміналістичних методичних рекомендацій у розслідуванні злочинів.

Ключові слова: криміналістика, методика розслідування, криміналістичні методичні рекомендації, криміналістична діяльність, діяльність по розслідування злочинів.

Обобщая взгляды известных ученых-криминалистов анализируется особенности их формирования, системы источников, автор излагает взгляд реализации криминалистических методических рекомендаций при расследовании уголовных дел.

Ключевые слова: криминалистика, методика расследования, криминалистические методические рекомендации, криминалистическая деятельность, деятельность по расследованию преступлений.

Summarizing looks of leading scientists criminal lawyer, analysed feature of their forming, system of their sources. An author expresses vision of realization of criminalistics methodical recommendations in investigation of crimes.

Key words: criminalistics, methodology of investigation, criminalistics methodical recommendations, criminalistics activity, activity from investigation of crimes.

Постановка проблеми. Одним з найважливіших завдань розвитку криміналістики було і залишається розширення та поглиблення дослідження теоретичних проблем науки, котрі стосуються як загальних, так і окремих розділів, у тому числі й криміналістичної методики розслідування злочинів. Криміналістика за історично короткий час пройшла шлях від науково-технічної дисципліни, яка виконувала суто допоміжні практичні завдання під час розслідування різних подій, до методологічно зрілої системи знань, розвинутими пізнавальними, інформаційними і прогностичними функціями [1, с. 41]. На даний час існує потреба перегляду даних теорії та практики, а також уточнення і доповнення традиційних рішень додатковими, розробки дієвих, рекомендацій розслідування злочинів. Зокрема слідча та судова практика свідчать, що протидія злочинності може бути ефективною лише за умови подальшого вдосконалення методик розслідування окремих видів злочинів з урахуванням основоположних і новітніх надбань, досягнень та розробок вітчизняної та закордонної криміналістики.

Стан дослідження. У криміналістичній методиці протягом багатьох років дискусійним питанням є проблема дослідження та розробки категорії окрема криміналістична методика, її структури та змісту. Вирішення цієї проблеми сприятиме роботі практичних підрозділів, на які покладено завдання протидіяти злочинам, викривати винних, притягувати їх до кримінальної відповідальності. Питання методики розслідування злочинів взагалі, окремих криміналістичних методик зокрема досліджували вчені-криміналісти Ю.П. Аленін, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, А.В. Дулов, В.А. Журавель, Г.Г. Зуйков, О.Н. Колесніченко, В.О. Коновалова, А.М. Кустов, В.В. Лисенко, А.Ф. Лубін, І.М. Лузгін, В.Г. Лукашевич, Г.А. Матусовський, В.О. Образцов, М.В. Салтєвський, В.В. Тищенко, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблоков та ін. Однак і надалі залишається дискусійним, а значить і таким, що потребує дослідження питання криміналістичних методичних рекомендацій, їх джерел та способів реалізації у процесі розслідування кримінальної справи. Власне висвітлення вказаної проблеми і є **метою** цієї публікації

Виклад основних положень. Кінцевим продуктом криміналістичної науки, що поступає на озброєння слідчо-судової практики є окремі криміналістичні методики у зміст яких на основі положень та висновків загальних та окремих криміналістичних теорій комплексуються у криміналістичні рекомендації щодо здійснення судового дослідження та попередження злочинів [2, с. 166]. Визначено, що загальна теорія криміналістики - це

система її світоглядних принципів, теоретичних концепцій, категорій, понять, методів та зв'язків визначень та термінів наукове відображення всього предмета криміналістики. Загальна теорія служить методологічною основою криміналістики. Окремі криміналістичні теорії, що є підлеглими по відношенню до загальних теорій, в свою чергу, можуть розрізнятися по ступені узагальнення свого предмета. Окремі криміналістичні теорії у своїй сукупності виступають як теоретична основна розробки та застосування засобів та методів розслідування та попередження злочинів. Вочевидь мова йде про окремі криміналістичні методики в тому числі і криміналістичні методичні рекомендації.

У структуру криміналістичної методики традиційно показують, формують дві частини: загальну та особливу.

Загальна частина містить базові положення що пред'являються до усієї криміналістичної методики. Особлива частина криміналістичної методики це власне її складові: методика розслідування окремих груп, видів злочинів. Методики базуються на нормативних джерелах (Конституції України, законах), а також наукових положеннях криміналістичної техніки і тактики, слідчій практиці розслідування окремих видів злочинів, результатах наукових досліджень у сфері удосконалення технології розслідування злочинів за активного творчого використання досягнень у сфері природних, технічних і гуманітарних наук [3, с. 237-239].

Формування окремих методик розслідування злочинів передбачає розробку найбільш ефективних методів і засобів розслідування, побудову криміналістичної характеристики, оптимізує сам процес розслідування кримінальних справ конкретної категорії на основі використання даних про типові слідчі ситуації, типових комплексів слідчих версій, організаційних і оперативно-розшукових заходів, тактичних операцій тощо. Для того щоб успішно вирішувати практичні завдання з розслідування злочинів тої чи іншої категорії, необхідно знати слідчу практику, мати у своєму розпорядженні при розслідуванні дані про досвід розкриття аналогічних злочинів. У криміналістиці є потреба вивчення і постійного узагальнення досвіду розслідування конкретних видів злочинів, встановлення найбільш типових даних про злочин (спосіб вчинення та приховування злочину, механізм і обстановка вчинення злочину та ін.), на основі яких розробляються науково-обґрунтовані рекомендації до ефективного розкриття злочинів. Тобто формуються власне методики розслідування окремих видів злочинів. Методика є складною сукупністю теоретичних положень, які перевірені практикою та як наслідок складають самостійний розділ науки криміналістики [4, с. 3].

Формуючи методику розслідування окремих видів злочинів, слід дотримуватися послідовності, наступальності, об'єктивності та раціональності методики. Її науково-практичної обґрунтованості. Розробка методики розслідування окремих видів злочинів часто йде довільно та не завжди

правильним шляхом. Між тим продуктивність роботи в цій галузі вимагає, щоб була певна направленість, цілеспрямованість, певні стійкі принципи, на підставі яких будуть розроблятися проблеми окремої методики [5, с. 43].

Цілком погоджуємось з позицією Смалъ І.В., що виділяє ряд загальних положень, на які необхідно спиратися у формуванні окремих методик розслідування злочинів.

1. Правовою підставою формування методики є норми кримінального законодавства, що визначають склад злочину, а також норми кримінально-процесуального законодавства, які визначають завдання кримінального судочинства, правила діяльності органів і посадових осіб, що здійснюють розслідування, предмет, межі і засоби доказування у кримінальних справах. Висновки і рекомендації щодо методики розслідування повинні бути науково обґрунтованими і достовірними. Для дотримання цієї вимоги до формування методики необхідно створити певну інформаційну базу, що включає:

- а) узагальнення досвіду розслідування справ певної категорії;
- б) узагальнення й аналіз способів вчинення цих злочинів та інших обставин, що дозволяють розробити криміналістичну характеристику;
- в) вивчення спеціальної та суміжної літератури з урахуванням категорії злочину;
- г) виявлення відповідних закономірностей, тенденцій та ознак, характерних для цих злочинів.

2. Індивідуальність і динамічність методики. Застосовуючи загальні положення методики розслідування, потрібно у всіх випадках виходити з конкретної справи, з обставин, за яких вона виникла, що у своїй сукупності визначають специфіку і своєрідність розслідування кожного злочину.

3. Методика розслідування повинна містити в собі рекомендації щодо проведення таких дій і заходів, цілеспрямована послідовність яких виключить необґрунтоване дублювання, забезпечить оперативність, швидкість, повноту, точність і економічність розслідування.

4. Планомірність методики дозволить за короткий період всебічно, повно й об'єктивно досліджувати коло обставин, що входять у предмет доказування за розслідуваним злочином. Необхідно формувати методику таким чином, щоб її застосування забезпечувало швидке і повне розкриття злочину, встановлення всіх епізодів і фактів злочинної діяльності, викриття всіх осіб, що брали участь у вчиненні і прихованні злочину, відшкодування заподіяного збитку.

5. У побудові методики варто враховувати, що завданням слідчого, дізнавача є не тільки розкрити конкретний злочин, а й запобігти вчиненню аналогічних злочинів і тим самим активно сприяти зміцненню правопорядку та викоріненню злочинності. Тому закон зобов'язує слідчого (дізнавача) в процесі розслідування виявляти причини й умови, що сприяють вчи-

ненню злочину, вживати заходів щодо їх усунення [6, с. 17-18].

Слід погодитись з позицією Белкіна Р.С., що окрема криміналістична методика це система елементів, що по-перше є взаємопов'язані, а по-друге є такими що, визначають один одного. Вона має певну структуру, у відповідності до якої елементи розташовуються в послідовності, що формує підсистеми [2].

Ми підтримуємо думку, що елементами системи повинні виступати не криміналістичні прийоми і засоби, не слідчі чи інші дії, а криміналістичні (методичні) рекомендації, тобто науково-обґрунтовані та апробовані практикою поради які стосуються організації розслідування, вибору та застосуванню техніко-криміналістичних засобів та криміналістичних прийомів. Таким чином система представляє собою комплекс порад - рекомендацій, що відображає типове для розслідування злочинів певного виду. Відповідно на основі визначення криміналістичної методики як розділу науки виводиться уявлення про окремі криміналістичні методики як типізовану систему методичних (науково-практичних) рекомендацій по організації та здійсненню розслідування, попередження окремого виду чи групи злочинів.

У системі джерел формування криміналістичних методичних рекомендацій норми права відіграють визначальну роль. Норми кримінального права окрім своєї класифікаційної ролі наповнюють необхідним змістом загальну формулу предмета доказування, що визначена нормами кримінально-процесуального права, таким чином відповідно визначають мету процесу розслідування як види діяльності. Погоджуємось з позицією, проте, що слідчий не розслідує справу взагалі, а встановлює випадки коли було вчинений злочин, шляхом його розслідування через факти які мають кримінально-правове значення, доказують наявність в діях особи винуватого обтяжуючі чи пом'якшуючі обставини.

Норми кримінально-процесуального права визначають загальну процедуру розслідування, вичерпним способом визначає коло слідчих дій за допомогою яких здійснюється процес доказування, визначають загальну формулу предмета доказування на базі якої криміналістична методика розробляє коло обставин, що підлягають з'ясуванню по кожній конкретній категорії кримінальних справ, що фактично є елементом криміналістичної характеристики злочину та вимоги кримінально-процесуального закону всебічно, повно та об'єктивно встановити обставини справи, швидко та повно розкрити злочин, викрити винних.

Наступним джерелом визначена слідчо-судова практика, яка розглядається і як джерело криміналістичних рекомендацій і критерій їх істинності та ефективності. Однак визначається необхідність вивчення не практики взагалі а цілеспрямованого систематизованого накопичення, аналізу та узагальнення даних по:

- способам вчинення та приховування злочинів;

- ознаки злочину, його вчинення та укриття його певним способом;
- типовий зміст вихідних даних при порушенні кримінальної справи окремих видів та категорій;
- застосування на практиці прийомів та засобів розкриття та розслідування виду злочину.

Складні двосторонні зв'язки існують між методикою та загальною теорією криміналістики як цілісного відображення предмета цієї науки. погоджаємось з концепцією Р.С.Белкіна про те, що загальні положення криміналістичної методики є фактично "екстрактом" з окремих криміналістичних теорій система яких і утворює загальну теорію криміналістики. Як наслідок ці положення являються базою всіх окремих криміналістичних методик відповідно служать базою для розробки нових окремих криміналістичних рекомендацій. В свою чергу окремі криміналістичні методики та їх рекомендації визначають емпіричний матеріал для теоретичних узагальнень та висновків [2].

Очевидно, що постає питання про потребу дослідження специфіки розслідування злочинів як самостійного виду соціально-значимої діяльності з одного боку та форми реалізації методичних рекомендацій розкриття та розслідування конкретного виду злочинів з іншого.

Звернемо увагу, що предмет сучасної криміналістичної науки більшістю вчених визначається через вказівку на потребу вивчення закономірностей різних видів злочинної діяльності, а також діяльності щодо збирання, дослідження, оцінки та використання доказової та іншої інформації, діяльності щодо розкриття, розслідування та попередження злочинів, пошуково-пізнавальної кримінально-процесуальної діяльності.

Вважаємо, що успішне вирішення завдань протидії злочинності можливе лише на дійсно науковому рівні з використанням розробки різних наук, що забезпечують формування комплексу різних знань. Науковий аналіз сучасного стану протидії злочинності демонструє, що в даній сфері здійснюються різноманітні види правової, практичної, пізнавальної діяльності. Серед них особливе місце відводиться діяльності, що називають "криміналістичною діяльністю".

У літературі під криміналістичною розуміють професійну діяльність, систему пізнавальних та практичних дій, операцій та методик скерованих на вирішення криміналістичних завдань, які виникають при розкритті, розслідуванні та попередженні злочинів [8, с. 14]. Однак самостійним видом криміналістичної діяльності, що здійснюється спеціальними суб'єктами в рамках кримінального судочинства засобами системи певних дій є діяльність по розслідуванню злочинів.

Загалом мета діяльності щодо розслідування злочинів звичайно визначається як мета відповідної стадії кримінального процесу, на якій у встановленому законом процесуальній формі здійснюється цей вид діяльності. Кінцеву мету розслідування визначено повне та достовірне встанов-

лення обставин справи, що підлягають доказуванню. Однак крім кінцевої правової мети в структурі діяльності щодо розслідування злочинів виділяють проміжну мету: тактичну, що обумовлюється ситуаціями, які складаються у процесі розслідування кримінальної справи [7, с. 18-19].

Вважаємо, що при розслідуванні злочинів як вид криміналістичної діяльності для досягнення мети цього розслідування фактично використовуються криміналістичні методичні рекомендації. Однак крім того при розробці нових окремих криміналістичних методик і на їх основі ці рекомендації апробовуються, що дає можливість з'ясувати їх ефективність та доцільність.

Висновок. Таким чином практичне досягнення мети розслідування злочинів забезпечують засоби криміналістичної діяльності зокрема щодо розслідування кримінальної справи. До основних груп засобів розслідування відносять: кримінально-процесуальні засоби розслідування, криміналістичні засоби, психологічні засоби, оперативно-розшукові засоби, засоби організаційно-управлінського характеру. Традиційно криміналістичні методичні рекомендації відносять до криміналістичних засобів. Однак приймаючи до уваги, що джерелами таких є норми права, слідчо-судова практика, то криміналістичні методичні рекомендації не можуть просто бути підпорядковані до криміналістичних засобів. Як варіант доцільно розглядати питання про виокремлення їх як самостійного елемента в структурі засобів розслідування.

Використана література:

1. Гончаренко В.Г. Право і криміналістика // Вісник Академії адвокатури України. - 2004. - Вип. 1. - С. 40 - 43.
2. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории - к практике. - М.: Юрид. лит., 1988. - 304 с.
3. Когутич І.І. Використання знань та засобів криміналістичної тактики і методики під час розгляду кримінальних справ у суді: Монографія. - Львів: Тріада плюс, 2009. - 448 с.
4. Ведерников Н.Т. Личность преступника как элемент криминалистической характеристики преступления // Криминалистическая характеристика преступлений: Сб. науч. тр. - М.: Всесоюзный ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1984. - С. 74-78.
5. Шавер Б. Об основных принципах частной методики расследования преступлений // Социалистическая законность. - 1938. - № 1. - С. 42-56.
6. Смаль І.В. Методика розслідування підроблення проїзних квитків. - Дис. канд. юрид. наук. - Донецьк, 207. - 223 с.
7. Колдин В.Я. Криминалистика: теоретическая наука или прикладная методология? // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. - 2000. - № 4. - С. 14.
8. Чебуренков А.А. Основы теории расследования: Монография. - М.: Юрлитинформ, 2010. - 176 с.

УДК 343.982:343.985

С.С. Кудінов

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ: СУЧАСНИЙ СТАН
ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ**

У статті розглядаються шляхи підвищення ефективності інформаційного забезпечення розслідування злочинів. Описано значення криміналістичної характеристики злочинів для формування інформаційних баз даних, що є складовими системи інформаційного забезпечення розслідування злочинів. Проаналізовані джерела формування криміналістичних та інших обліків, що використовуються у розслідуванні злочинів. Запропоновано алгоритм дій по формуванню нових автоматизованих інформаційних систем.

Ключові слова: інформаційне забезпечення, інформаційні системи, криміналістична характеристика, розслідування злочинів.

В статье рассматриваются пути повышения эффективности информационного обеспечения расследования преступлений. Описано значение криминалистической характеристики преступлений для формирования информационных баз данных, являющихся составными частями информационного обеспечения расследования преступлений. Проанализированы источники формирования криминалистических и иных учетов, используемых в расследовании преступлений. Предложен алгоритм действий по формированию новых автоматизированных информационных систем.

Ключевые слова: информационное обеспечение, информационные системы, криминалистическая характеристика, расследование преступлений.

The article reviews ways of improving information support of criminal investigations. Describe the importance of criminal characteristics for forming databases that are components of information support system for crime investigation. Suggested the algorithm of forming the new computer databases.

Key words: information security, information systems, criminal characteristics, crimes investigation.

Метою цієї статті є дослідження шляхів вдосконалення діяльності з інформаційного забезпечення розслідування злочинів.

Інформаційне забезпечення є невід'ємною частиною діяльності правоохоронних органів з виявлення, розкриття, розслідування, профілактики злочинів, і на сьогодні є одним з найважливіших факторів, що визначають успіх та ефективність боротьби зі злочинністю в нашій державі.

Дослідженню питань інформаційного забезпечення розслідування злочинів присвячені праці К.І. Беякова, В.В. Бірюкова, В.І. Галагана, Е.П. Іщенко, О.І. Ієрусалимова, Н.С. Карпова, Е.Д. Лук'янчикова, В.Я. Лукашенка, Р.А. Усманова, та ін. Разом з тим питання формування інформаційних масивів, їх наповнення, використання потребують подальших досліджень.

В широкому значенні під інформаційним забезпеченням розуміють систему напрямів оптимізації кримінально-процесуальної діяльності в формах дізнання і досудового слідства, які включають постійне узагальнення слідчої практики, виявлення недоліків, проблем, їх наукову розробку і практичне вирішення [1, 339]. Змістом цієї діяльності є створення, функціонування та вдосконалення інформаційних систем, які представляють собою апаратно-програмні комплекси засобів, що дозволяють здійснювати збір, обробку, накопичення криміналістично значущих даних їх видачу на запити споживача [2,12].

Особливе значення інформаційне забезпечення має під час розслідування кримінальних справ в умовах дефіциту відомостей, коли слідчий відчуває нестачу даних необхідних йому, як для організації розслідування так і для виявлення слідів злочину, з'ясування механізму злочинної діяльності, встановлення винних у вчиненні злочину та ін. Зокрема це характерно слідчим ситуаціям, коли не встановлено особу, яка вчинила злочин [3, 127], а також розслідуванню окремих категорій злочинів, таких як терористичні акти, комп'ютерні злочини, злочини вчинені злочинними угрупованнями, іноземцями та ін.

Одним з головних питань при формуванні інформаційних систем (масивів) є визначення критерію, основи побудови масиву. Сьогодні інформаційні системи, в тому числі і криміналістичні обліки, що використовуються правоохоронними органами при розкритті і розслідуванні злочинів побудовані за окремими родовими (видовими) і індивідуальними ознаками: подій, людей, матеріалів, речовин, виробів, які мають значення для правоохоронної діяльності. Зокрема це сама подія злочину, знаряддя вчинення злочину, особа злочинця, сліди злочину, предмети злочинного посягання, довідкова інформація щодо конкретних об'єктів зацікавленості правоохоронних органів та ін. Така побудова інформаційних масивів дозволяє вирішувати завдання, що стоять перед правоохоронними органами, зокрема ідентифікаційно-пошукові. Разом з тим для отримання аналітичної інформації та вирішення діагностичних питань під час розслідування слідчому потрібно отримати інформацію з декількох інформаційних масивів узагальнити її, проаналізувати і лише потім використовувати під час розслідування. Тому цілком виправданим є питання необхідності розробки нових основ для формування інформаційних масивів для забезпечення потреб правоохоронних органів.

Однією з підстав для формування інформаційних баз даних може бути криміналістична характеристика злочинів. Слід зазначити, що інформаційне забезпечення виявлення і розслідування злочинів тісно пов'язано із криміналістичною характеристикою та в цілому із інформаційною моделлю злочинного діяння. Фактично криміналістична характеристика є джерелом даних для автоматизованих інформаційно-пошукових систем, криміналістичних обліків [4, 13].

Під останньою розуміють певним чином упорядковану сукупність даних (відомостей) про криміналістично значимі ознаки злочинів [5, 9]. Сконцентровані в криміналістичній характеристиці відомості під час досудового слідства використовуються слідчими при висуненні версій як "предзнання" про певний вид протиправного діяння [6, 374]. Її практичним призначенням є підвищення ефективності розробки і використання рекомендацій з аналізу слідчих ситуацій, побудові і перевірці версій, плануванню розслідування, організації і тактиці проведення окремих слідчих дій, ревізійних та інших заходів, тактичних операцій та комбінацій, взаємодії слідчого з співробітниками органу дізнання, використанню допомоги громадськості та пов'язаних із цим більш індивідуальних (локальних) завдань з виявлення, розкриття, розслідування та попередження злочинів [7, 15].

На сьогодні дискусійним є питання щодо визначення структури криміналістичної характеристики. Зокрема до її елементів відносять: розповсюдженість злочинів, особливості розкриття та виявлення злочинів, що мають загальний характер, механізм стідоутворення, загальні типові ознаки, обставини та інші характерні риси певного виду злочинних дій, типові ознаки певного виду злочинів, безпосередній об'єкт злочинного посягання, умови охорони його від посягання, характеристика типових ситуацій даного виду злочинів типових матеріальних слідів злочину, що можуть мати значення речових доказів, найбільш ймовірних місць їх виявлення, тайників, злочинних навиків, злочинних зв'язків, особливості способу вчинення злочину, особливості безпосереднього предмету злочинного посягання, особливості особи потерпілого, відомості про матеріальні сліди злочину, механізми вчинення злочину, найбільш розповсюджених мотивах і цілях вчинення злочину, обставинах, що сприяють вчиненню злочинів, типові слідчі ситуації, під якими розуміють характер вихідних даних, типові матеріальні сліди злочину і вірогідні місця їх знаходження, інші відомості (про структуру і зв'язки організованих злочинних груп), засоби відображення, опис типових властивостей і рис суб'єктів розслідування, які є важливими з точки зору наукового і практичного вирішення завдань раціонального, швидкого і повного розкриття певної категорії злочинів та ін. [6, 15-17].

Узагальнивши та проаналізувавши думки науковців з цього приводу, М.В. Салтєвський зробив висновок, що більшість науковців виділяють чотири основні елементи криміналістичної характеристики: 1) предмет безпосереднього замаху; 2) спосіб вчинення злочину в його широкому розумінні; 3) слідова картина в її широкій інтерпретації; 4) особа злочинця [8, 130-133]. Проте на думку В.П. Бахіна, Б.Д. Лук'янчикова, В.Л. Синчука та інших вчених, яку ми поділяємо, зазначені елементи не можуть розглядатися як єдина та незмінна система для всіх видів злочинів. Це найбільш типовий набір криміналістично значущих ознак, які покликані забезпечити функцію криміналістичної характеристики. Але стосовно окремих ви-

дів злочинів цей набір може видозмінюватися, тобто скорочуватися чи розширюватися [9, 42; 10, 49]. Тому слід погодитися з думкою Стратушкевича А. В., що у кожному виді (групі) або конкретному злочині структура криміналістичної характеристики може конкретизуватися, змінювати свої параметри; якісний та кількісний склад криміналістично значимих ознак, зв'язки між ними, у взаємодію можуть втягуватися нові об'єкти або може змінюватися спосіб такої взаємодії [5, 24].

Визначаючи криміналістичну характеристику, як основу для побудови автоматизованих систем накопичення, зберігання відомостей для інформаційного забезпечення розкриття і розслідування злочинів слід враховувати, що змінення структури криміналістичної характеристики для кожного злочину вплине й на особливості структури автоматизованої інформаційної системи. І тому інформаційні бази (їх структуру) необхідно формувати за категоріями кримінальних справ (злочинів). Сама структура відповідної інформаційної бази повинна враховувати особливості криміналістичної характеристики певного виду злочину. В ній у якості структурних елементів, що підлягають наповненню повинні бути визначені окремі елементи криміналістичної характеристики, сформованої на підставі аналізу практики та наукових досліджень особливостей розслідування окремих злочинів.

Ще одним важливим питанням інформаційного забезпечення процесу розкриття і розслідування злочинів є визначення джерел з яких відомості вносяться до автоматизованих систем. На сьогодні в криміналістичні обліки та інформаційні масиви вноситься інформація з кримінальних справ ще не закінчених провадженням: в стадії порушення справи або пред'явлення обвинувачення, коли здійснюється розшук осіб, причетних до вчинення злочину, предметів, що були предметом злочинного посягання або знаряддям вчинення злочину та ін.

Такий спосіб формування та наповнення інформаційних масивів має слабкі місця, до яких слід віднести:

- 1) окрему реєстрацію елементів криміналістичної характеристики злочинів, відсутність в інформаційних масивах інформації про зв'язки між ними;
- 2) можливість спростування облікованої інформації, у кримінальній справі не закінченій провадженням;
- 3) необхідність узагальнення (аналітичної обробки) даних, що знаходиться в різних інформаційних системах (масивах) для використання під час розслідування;

Застосування як основи для побудови інформаційних масивів криміналістичної характеристики злочинів, з використанням відомостей із завершених провадженням справ, дозволить об'єднати (консолідувати) зусилля з підвищення ефективності розкриття і розслідування злочинів криміналістичної характеристики, як елементу криміналістичної методики роз-

слідкування злочинів, та інформаційного забезпечення, як одного з основних елементів організації діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю. Крім того таке формування інформаційних масивів дозволить одночасно застосовувати описовий та статистичний підходи для створення якісних криміналістичних характеристик злочинів і поряд з описовими криміналістичними моделями використовувати в правоохоронній діяльності статистичні моделі злочинів [6, 376].

На наш погляд алгоритм формування нових інформаційних систем повинен складатися з наступних етапів:

- 1) виділення категорії кримінальних справ (злочинів) за якою вона буде формуватися;
- 2) визначення типових елементів криміналістичної характеристики для злочинів виділеної категорії на підставі чого створення структури інформаційної системи;
- 3) розробка інформаційних листів (анкет) для наповнення баз даних;
- 4) підбір та аналіз матеріалів кримінальних справ закінчених провадженням, введення даних в інформаційну систему.

Слушною є думка окремих науковців про необхідність залучення до формування інформаційних масивів побудованих на підставі криміналістичної характеристики злочинів трьох суб'єктів роботи з інформацією: слідчих, оперативних співробітників та працівників експертних підрозділів [11, 98]. Така інтеграція інформаційних можливостей слідчих, оперативно-розшукових та експертно-криміналістичних підрозділів дозволить збирати узагальнену (про сліди вчинення злочину, знаряддя його вчинення, осіб, що причетні до його вчинення, механізм злочинної діяльності та ін.) криміналістичну інформацію як за певною кримінальною справою так і за сукупністю справ певної категорії. Але вочевидь що така інтеграція потребує розробки відповідних анкет (довідок) для кожного з підрозділів за напрямками діяльності, відомості з яких будуть вноситися до інформаційних масивів.

Наведене дозволяє висловити думку, що формування нових автоматизованих систем для інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності на підставі криміналістичної характеристики злочинів можуть сприяти ефективності розкриття та розслідування злочинів. Зокрема, така узагальнена і систематизована інформація може використовуватися:

- на загально державному рівні для визначення напрямів і засобів боротьби зі злочинністю;
- на управлінському рівні для аналізу стану роботи з розкриття і розслідування злочинів, конкретним правоохоронним органом, його підрозділом, виявлення недоліків в цій роботі та розробку пропозицій з її покращення;
- на науково-методичному рівні для проведення досліджень і розробки рекомендацій з розслідування окремих категорій злочинів;

- для організації роботи в цілому, проведення окремих слідчих під час розслідування конкретного злочину.

Разом з тим слід зазначити, що ефективність інформаційного забезпечення буде залежати від повноти збору, якості обробки, належності зберігання, пошуку та оперативності отримання інформації, а крім того потребує окремого нормативного врегулювання.

Використана література:

1. Лук'янчиков Е.Д.: Інформаційне забезпечення розслідування злочинів (правові і тактико криміналістичні аспекти): Дис... доктора. юрид. наук:12.00.09 / Лук'янчиков Євген Дмитрович. - К., 2005. - 429с.
2. Е.П. Ищенко П.П. Понятие и структура информационного обеспечения следственной деятельности/ Ищенко Е.П. // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка Спец.випуск. - 2008. - № 5. - Ч. 1. - С. 3-12;.
3. Усманов Р.А. Информационные основы предварительного расследования [учебн. пособ.] / Р.А. Усманов. - М.:Юрлитинформ, 2006. - 208 с.
4. В.В. Лисенко Інформаційно-довідкове забезпечення виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних з несплатою податків/ В.В. Лисенко// Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка Спец.випуск. - 2008. - № 5. - Ч. 1. - С. 13-19.
5. Старушкевич А.В. Криміналістична характеристика злочинів: [навч. посібник.] / А.В. Стратушкевич. - К., 1997. - 44 с.
6. Великанов С.В. Концептуальні підходи до формування криміналістичної характеристики злочинів/ Великанов С.В.//Реформування судових і правоохоронних органів України: проблеми та перспективи: матеріали наук.-практ. конф 14травня 2005р./ ред.кол.: В.В. Сташис (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. -Х.: Одіссей, 2010. - 456 с. - С. 374-376.
7. Ермолович В.Ф. Криминалистическая характеристика преступлений / В.Ф. Ермолович. - Мн.: Амафeya, 2001. - 304 с.
8. Салтєвський М.В. Криміналістика: Навчально-довідковий посібник. -К., 1996. - 230 с.
9. Бахін В., Лук'янчиков Б. Структура і призначення криміналістичної характеристики злочинів// Правничий часопис Донецького університету. - 2000. - № 1 (4). - С. 39-43.
10. Синчук В.Л. Розслідування вбивств: шляхи вдосконалення: Монографія / За ред. д-ра юрид. наук, проф. В.А. Журавля. - Х.: Харків юридичний, 2005. - 288 с.
11. Бондар В.С. Использование специальных криминалистических знаний для поиска преступников по способу совершения преступления // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. Спец.випуск. - 2007. - № 2. - Ч. 3. - С. 97-102.

УДК 351.741: 343.96.06

М.О. Яковенко
С.Т. Монахов**ВІДДІЛИ З РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ
МИНУЛИХ РОКІВ: СУЧАСНІСТЬ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

У статті проаналізовано діяльність відділів з розкриття злочинів минулих років у боротьбі зі злочинністю. На підставі проведеного емпіричного дослідження й аналізу статистичних показників запропоновано конкретні шляхи реформування органів внутрішніх справ з метою більш ефективної організації розслідування та розкриття злочинів минулих років.

Ключові слова: *розкриття та розслідування злочинів; нерозкриті злочини минулих років; відділи з розкриття злочинів минулих років.*

В статье проанализирована деятельность отделов по раскрытию преступлений прошлых лет в борьбе с преступностью. На основании проведенного эмпирического исследования и анализа статистических данных предложены конкретные пути реформирования органов внутренних дел с целью более эффективной организации расследования преступлений прошлых лет.

Ключевые слова: *раскрытие и расследование преступлений, нераскрытые преступления прошлых лет, отделы по раскрытию преступлений прошлых лет.*

In this article the activity of departments on detection of past-years crimes is being analyzed in the light of fight with criminality. On the basis of the conducted empiric research and analysis of statistical data the authors offer concrete ways to reform the law enforcement bodies in order to organize the investigation of the past-years crimes more effectively.

Key words: *opening and investigation of crimes, unexposed crimes of past years, departments on detection of crimes of past years.*

Конституція України передбачає, що людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність та безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Правоохоронні органи, будучи наділені державою відповідними повноваженнями, здійснюють захист цих прав. Досягнення такої мети неможливе без реалізації принципу невідворотності покарання. З цього випливає, що наявність нерозкритого злочину не повинна виключати можливості притягнення винної особи до кримінальної відповідальності. Інакше це породжує у злочинців уявлення про їх безкарність, що сприяє продовженню протиправної діяльності. У цьому контексті особливої актуальності набуває проблема розкриття органами внутрішніх справ злочинів минулих років. Так, у I півріччі 2010 року в Україні таких злочинів було зареєстровано 1 962 815¹, що аж ніяк не відповідає критеріям нормального функціонування держави. Причин таких явищ багато, однак багато в чому во-

¹ Стан та структура злочинності в Україні (2010 рік - I півріччя) [Електронний ресурс]: офіційний сайт МВС України: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/374130>.

ни зумовлені надмірною завантаженістю слідчих та працівників карного розшуку роботою, яка потребує термінового виконання, тобто розкриття злочинів по "гарячих слідах", здійснення невідкладних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, розслідування злочинів, у яких обвинувачені перебувають під вартою, тощо. З часом зупинені кримінальні справи для працівників слідства та карного розшуку стають другорядними. Вони довгий час зберігаються в сейфах та архівах слідчих відділів, доки минуть установлені законом строки давності для їх закриття (у I півріччі 2010 року таких справ було закрито 80 627 кримінальних справ¹).

Проблеми щодо організації розслідування та розкриття злочинів минулих років досліджувались у багатьох працях видатних науковців і практиків, зокрема В.М. Бикова, О.М. Бандурки, П.К. Кривошеїна, В.П. Коляди, В.П. Лаврова, О.В. Лускатова, І.А. Малютіна та інших. Так, на думку П.К. Кривошеїна, завдання по розкриттю злочинів минулих років можуть вирішуватися лише організаційно-правовими засобами через формування спеціалізованих слідчо-оперативних груп (далі – СОГ)². У свою чергу, О.М. Бандурка та В.П. Коляда переконані, що ця форма взаємодії слідчого з органами дізнання при розкритті злочинів минулих років є найефективнішою і потребує подальшого її вдосконалення та впровадження у дію³. Поділяючи ці погляди, І.А. Малютін зазначив, що створення СОГ є умовою для досягнення найвищого рівня взаємодії слідчих зі співробітниками органу дізнання при розкритті злочинів указаної категорії⁴.

На наш погляд, такий підхід до вирішення цих проблем є однобічним, адже, як свідчить сьогоденна практика, діяльність СОГ навряд чи можна назвати результативною, оскільки її членами є звичайні працівники підрозділів слідства та карного розшуку, на яких покладено величезний обсяг інших завдань, не пов'язаних із розкриттям злочинів минулих років. У результаті робота в цих справах часто має суто формальний характер, тому що розкриття цих злочинів потребує неабияких зусиль, а їх продуктивність є дуже низькою. Тому здебільшого пріоритетне значення вони надають саме тим кримінальним справам, які щойно порушені або в яких

¹ Стан та структура злочинності в Україні (2010 рік - I півріччя) [Електронний ресурс]: офіційний сайт МВС України: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/374130>.

² Див.: Кривошеїн П.К. Расследование разбойных нападений. – К.: РИО МВД УССР, 1990. – С. 37.

³ Див.: Бандурка А.М., Горбачев А.В. Оперативно-розыскная деятельность: правовой анализ. – К.: РИО МВД Украины, 1994. – С. 103; Див.: Коляда П.В. Проблемні питання діяльності слідчих підрозділів органів внутрішніх справ України на сучасному етапі та шляхи їх вирішення // Бюлетень з обміну досвідом роботи. – К., 2004. – № 154. – С. 15–21.

⁴ Див.: Малютін І.А. Взаємодія органів попереднього слідства у зупинених кримінальних справах як одна з форм боротьби зі злочинністю // Право України. – 2004. – № 4. – С. 73–77.

є перспектива швидкого розкриття злочину.

Важливим кроком до подолання цієї проблеми стало створення в структурі Департаменту кримінального розшуку обласних управлінь відділів з розкриття злочинів минулих років "СОВА" (далі – ВРЗМР УКР). Ці підрозділи було укомплектовано найбільш досвідченими фахівцями, у тому числі колишніми працівниками органів внутрішніх справ з необхідним досвідом роботи¹. З метою якнайефективнішої організації розкриття тяжких та особливо тяжких злочинів минулих років на ВРЗМР УКР покладалася такі функціональні обов'язки: вивчення й аналіз інформації, зібраної в ході оперативно-розшукових заходів; організаційно-методичне керівництво діяльністю підрозділів кримінального розшуку з розкриття тяжких та особливо тяжких злочинів минулих років; відомчий контроль за діяльністю підрозділів кримінального розшуку з розкриття вказаних злочинів; винесення окремих вказівок щодо вдосконалення оперативно-службової діяльності на підставі вивчених матеріалів оперативно-розшукових справ; розроблення та реалізація заходів щодо оптимізації своєчасного розкриття тяжких та особливо тяжких злочинів. Проведення систематичної та цілеспрямованої роботи ВРЗМР УКР сприяло зупиненню постійного зростання кількості нерозкритих злочинів і навіть дещо знизило їх чисельність. Про це переконливо свідчить статистика МВС України, а саме: на кінець 2006 року залишок тяжких та особливо тяжких нерозкритих злочинів минулих років становив 1 074 148², а в першому півріччі 2010 року – 1 055 688, що на 1,7 % менше³.

Проте, незважаючи на певну статичність показників щодо розкриття тяжких та особливо тяжких злочинів минулих років, зазначена проблема залишається невирішеною. Значною мірою це зумовлено відсутністю в структурі органів досудового слідства МВС України відділів, які б забезпечували організацію розслідування злочинів минулих років.

У ході проведеного нами анкетування 328 слідчих МВС України в Луганській, Донецькій, Київській, Полтавській, Дніпропетровській, Вінницькій та Тернопільській областях було встановлено, що пропозиція створення спеціалізованих слідчих відділів (підрозділів) при районних, міських відділах та обласних управліннях з розслідування нерозкритих злочинів минулих років цілком підтримується 188 (57%) респондентів. За створення таких підрозділів лише при міських та обласних управліннях висловилися

¹ Див.: Наказ МВС України № 285 від 30.04.2005 року "Про створення підрозділів кримінального розшуку з розкриття злочинів минулих років".

² Див.: Стан та структура злочинності в Україні на 2005-2006 рік [Електронний ресурс]: офіційний сайт МВС України: <http://mvs.gov.ua/mvs/doccatalog/document?id=67110>

³ Див.: Стан та структура злочинності в Україні (2010 рік – I півріччя) [Електронний ресурс]: офіційний сайт МВС України: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/374130>

112 (34%) опитаних. Заперечили проти цієї пропозиції 19 (6%) слідчих, а 9 (3%) опитаних не визначились з відповіддю.

Крім того, з метою організації більш ефективного розслідування та розкриття злочинів минулих років, на наш погляд, доцільно створити в структурі обласних слідчих управлінь відповідні відділи, які б виконували такі функції:

1) Організаційно-методичне керівництво діяльністю слідчих та СОГ, у провадженні яких перебувають кримінальні справи про нерозкриті злочини минулих років, для забезпечення їх усебічного, повного та об'єктивного розслідування.

2) Здійснення відомчого процесуального контролю за розслідуванням кримінальних справ про нерозкриті злочини минулих років.

3) За результатами вивчення матеріалів кримінальних справ розроблення в межах своєї компетенції вказівок з питань досудового слідства.

4) Організація взаємодії слідчих підрозділів з іншими службами ОВС, у тому числі через спільну діяльність з ВРЗМНР УКР та іншими правоохоронними органами України.

5) Узагальнення слідчої практики в справах про нерозкриті тяжкі та особливо тяжкі злочини минулих років, у тому числі проти життя та здоров'я особи, а також про ті, що мають особливий суспільний резонанс.

6) Аналіз стану розкриття та розслідування злочинів минулих років розроблення на його основі й реалізація заходів, спрямованих на вдосконалення роботи організації слідчих підрозділів з кримінальними справами вказаної категорії.

7) Підвищення професійної майстерності слідчих, у провадженні яких перебувають справи про нерозкриті злочини минулих років, шляхом проведення з ними службових занять, надання практичної та методичної допомоги, упровадження позитивного досвіду, підготування рекомендацій щодо вдосконалення тактики та методики проведення окремих слідчих дій і розроблення сучасних методик розслідування нерозкритих злочинів минулих років за окремими видами.

Ураховуючи викладене, на наш погляд, реформування структури органів внутрішніх справ шляхом створення спеціалізованих відділів з розслідування та розкриття злочинів минулих років у районних і міських органах міліції стане запорукою успішного та ефективного розкриття вказаної категорії злочинів. Крім того, паралельне створення відділів з розслідування злочинів минулих років в обласних слідчих управліннях, які б тісно співпрацювали з ВРЗМР УКР, сприятиме вдосконаленню організації розслідування та розкриття, таких злочинів, а також налагодить взаємодію органів досудового слідства з підрозділами карного розшуку в цій сфері діяльності. А це, у свою чергу, позитивно вплине на поліпшення роботи органів внутрішніх справ у боротьбі зі злочинністю, що додасть громадянам впевненості в спроможності правоохоронних органів захистити їх від протиправних посягань.

УДК 343.163:343.123.1:343.13

Д.В. Борzych

**ФУНКЦИИ ПРОКУРАТУРЫ ПО НАДЗОРУ
ЗА СОБЛЮДЕНИЕМ ЗАКОНОВ ОРГАНАМИ
ДОЗНАНИЯ И ДОСУДЕБНОГО СЛЕДСТВИЯ
ПРИ ПРОВЕРКЕ ЖАЛОБ УЧАСТНИКОВ
УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА**

В статье раскрыта сущность прокурорского надзора за соблюдением уголовно-процессуального законодательства правоохранительными органами при рассмотрении жалоб участников уголовного процесса. Проанализированы основные направления работы органов дознания и досудебного следствия, которые вызывают нарекания со стороны участников уголовного процесса. Раскрыт механизм прокурорского реагирования на нарушение законности при производстве досудебного следствия по жалобам подозреваемых, обвиняемых, потерпевших.

Ключевые слова: *прокуратура, жалоба, реагирование, права, законность, нарушения.*

У статті розкрито сутність прокурорського нагляду за додержанням кримінально-процесуального законодавства правоохоронними органами при розгляді скарг учасників кримінального процесу. Проаналізовано основні напрямки роботи органів дізнання та досудового слідства, які викликають нарікання з боку учасників кримінального процесу. Розкрито механізм прокурорського реагування на порушення законності при провадженні досудового слідства за скаргами підозрюваних, обвинувачених, потерпілих.

Ключові слова: *прокуратура, скарга, реагування, права, законність, порушення.*

The essence of directorate of public prosecutions for observance of the criminal procedure legislation by law-enforcement bodies on the consideration grievances of criminal procedure participants is exposed in article. The basic directions of agencies of immediate inquiry investigation work which cause censures from participants of criminal trial are analyzed. The mechanism of public prosecutor's reaction to contravention of legitimacy by conducting of the inquiry under grievances of the suspect in a crime, accused, and victim is disclosed.

Key words: *Office of Public Prosecutor, grievance, reaction, rights, legitimacy, infringements.*

Обязательным требованием ПАСЕ, снятия мониторинга с Украины является принятие Уголовно-процессуального кодекса Украины. К сожалению, этот столь необходимый для развития демократических процессов в стране закон до настоящего времени так и не принят. Было бы ошибочным утверждать, что в этом направлении отечественное юридическое сообщество не обеспечило никакого поступательного движения вперед. Напротив, за годы независимости разработано до десяти проектов уголовно-процессуального кодекса. Примечательно, что дважды даже удавалось добиться принятия его отдельных вариантов Верховной Радой в первом

чтении. Но затем все неизменно возвращалось на исходные позиции с обещаниями долгожданного света в конце уголовно-процессуального тоннеля. 25-го сентября 2010 года заместитель председателя администрации Президента, А. Портнов анонсировал внесение очередного проекта УПК в ВР Украине не позднее октября 2010 года, а вице-президент ПАСЕ И. Папеску заверил, что многострадальный закон примут еще до начала председательства Украины в Совете Европы запланированного на май-ноябрь 2011 года. В то же время такие авторитетные в юридическом мире личности как М. Корниенко, Н. Сирый в целом скептически отозвались о перспективах принятия нового УПК. Причем, если М. Корниенко призывает учитывать сегодняшние реалии Украины, менталитет ее граждан, исторические особенности развития страны и предостерегает от поспешных шагов, то Н. Сирый акцентирует внимание на необходимости расширения прав стороны защиты, введении реальной состязательности, ограничении тайны следствия¹. Его позиция в целом корреспондирует с мнением высказанными Э. Дидоренко, М. Чвѣркиным, Л. Кириченко о проекте УПК².

Столь оживленные дискуссии, с высказыванием полярных суждений по форме и содержанию УПК Украины позволяют предположить, что единой точки зрения по этому вопросу в настоящее время не выработано. Как следствие, в обозримом будущем юристам придется работать с УПК Украины, введенным в действие еще 01 апреля 1961-го года с внесенными в него многочисленными, порой весьма спорными изменениями и дополнениями. Хаотическое, перекраивание УПК Украины, как минимум привело к наслению многочисленных противоречий в ткани этого закона, ущемлению прав участников процесса, а по большому счету - к справедливым упрекам в адрес Украины о его недемократических началах со стороны ПАСЕ. Поэтому как никогда ранее, актуально прокурорское реагирование на жалобы участников процесса на действия органов дознания и досудебного следствия со стороны участников процесса, независимо от статуса подозреваемого обвиняемого, или потерпевшего. Независимо и то, что в действующем УПК, за исключением вопросов возбуждения и прекращения уголовного дела, избрания некоторых видов мер пресечения и продления сроков содержания под стражей, обжалование действий органов дознания и следствия на стадии досудебного расследования носит

¹ Корниенко М. От прелюдии - к действию // Зеркало Недели. - 2010. - Вып. № 35. - С. 6; Сирый Н. Проект УПК: Назад в будущее? // Юридическая практика. - 2005. - Вып. № 51. - Режим доступа: http://www.urist.org.ua/issue/crime/10428100106/proekt_upk-nazad_v_budushee

² Дидоренко Э.А., Чвѣркин М.И. Феерверк правового невежества на пике морального бесстыдства // Вісник Верховного Суду України. - 2004. - Вып. №11. - С. 42-44; Кириченко Л. Проект УПК: Вперед в прошлое! // Зеркало Недели. - 2003. - Вып. № 7. - С. 4.

внесудебный характер. На этот момент обращали внимание Н. Курочка, М. Чвѣрткин, предпринявшие попытку разрешения в практической плоскости обжалования в судебном порядке постановлений дознавателя и следователя о возбуждении уголовного дела¹. А при внесудебном обжаловании других вопросов, по существу, только от своевременности и качества прокурорского надзора зависит обеспечение прав и свобод участников процесса на досудебных стадиях уголовного судопроизводства.

Нормативная база прокурорского надзора в Украине за органами дознания и досудебного следствия вполне достаточна для его эффективного обеспечения. Ее основу составляет раздел 7-й Конституции, Закон Украины "О прокуратуре", УПК Украины².

Полномочия прокурора при этом конкретны и позволяют не просто констатировать те или иные нарушения законности органами дознания и досудебного следствия, но, что гораздо более значимо - своевременно устранить их. Небезынтересно в этой связи соотношение норм Конституции Украины, Закона Украины "О прокуратуре" и УПК Украины. Ст. 121 Конституции Украины возложила на прокуратуру функции надзора за соблюдением законов органами, которые проводят оперативно-розыскную деятельность, дознание, досудебное следствие. Эта основополагающая, для обеспечения прокурорского надзора за силовыми структурами норма, получила свое развитие в ст. ст. 29, 30, 32 Закона Украины "О прокуратуре", в которых дано определение предмета прокурорского надзора, его магистральных направлений. Наконец, глава 21-я УПК Украины конкретизировала полномочия прокурора при осуществлении прокурорского надзора за органами дознания и досудебного следствия. Тем самым законодательно создана единая система прокурорского надзора в ее причинной связи и взаимозависимости, но подменяемая иными государственными органами. Имеющая законодательная база, регламентирующая особенности прокурорского надзора предусматривает обязательность указаний прокурора (ст. 32 Закона Украины "О прокуратуре", ч. 3 ст. 227 УПК Украины).

Принципиальным в прокурорском реагировании является то, что оно не может и не должно быть шаблонным. Широкий спектр полномочий прокурора за исполнением законов органами дознания и досудебного следствия, приведенных в ст. 227 УПК Украины позволяет в каждом конкретном случае гибко реагировать на нарушение законности органами дознания и досудебного следствия. Иной раз это может быть участие про-

¹ Курочка Н.И., Чвѣрткин М.И. Практические аспекты обжалования в суде уголовного дела // Вісник ЛДУВС. - 2009. - Вып. № 1. - С. 116-123.

² Конституция Украины: принята на пятой сессии Верховной Рады Украины от 28 июня 1996 года // (ВВР). - 1996. - № 30. - С. 141; Уголовно-процессуальный кодекс Украины от 28.12.1960 года // (ВВР). - 1961. - № 2. - С. 15; Закон Украины "О прокуратуре" от 5 ноября 1991 года // (ВВР). - 1991. - № 53. - С. 793.

курора в производстве дознания и досудебного следствия, другой - отмена незаконного и необоснованного постановления. Главное чтобы прокурорский надзор не носил формально-декларативного характера. Меры реагирования, принимаемые высшим органом надзора в стране должны быть мотивированными и обоснованными, указания носить конкретный характер. Хотелось бы отметить, что процессуальный статус прокурора в уголовном процессе равноудален от поддержки тех, или иных его участников, что и нашло свое отражение в ст. 29 Закона Украины "О прокуратуре". Не случайно эта норма предусматривает обязанность прокурора не только содействовать борьбе с преступностью, но и предотвращать незаконное привлечение граждан к уголовной ответственности, обеспечивать права и законные интересы граждан находящихся под следствием. Надзор за соблюдением законов и пресечение нарушения законности от кого бы они не исходили, является предметом надзора.

Функции прокурорского надзора при проверке жалоб подозреваемых, обвиняемых на действия органов дознания и досудебного следствия.

Одним из наиболее существенных, является конституционное право подозреваемого, обвиняемого на защиту. На это, неоднократно обращал внимание Пленум Верховного Суда Украины в своих постановлениях № 9 от 01.11.96 г., № 7 от 30.05.97 г., № 8 от 24.10.2003 г., № 2 от 11.02.2005 г. Столь пристальное внимание к этому вопросу со стороны высшего судебного органа дает основания для вывода о том, что проблема существует и нуждается в своем решении, в том числе и посредством прокурорского реагирования. Не вызывает оптимизма и динамика роста жалоб этой категории поступающих в органы прокуратуры. К примеру, в прокуратуру Ленинского района г. Луганска в 2008-м году поступила 191 жалоба, в 2009-м - 276, а в истекшем - уже 392¹. На уровне прокуратур городов Украины также отмечается увеличение аналогичных жалоб: Кременчуг - в 2009 г. - 2921, в 2010 г. - 3143². Анализ жалоб подозреваемых, обвиняемых о нарушении права на защиту со стороны органов дознания и досудебного следствия, поступивших прокурору позволяет выделить и обобщить их характерные причины.

Характерным нарушением является допрос в качестве свидетеля в то время, как он должен допрашиваться как подозреваемый, или обвиняемый. Такая подмена процессуального статуса лишает лицо возможности реализовать свои права, предусмотренные ст.ст. 43, 43-1, 197, 202 УПК Украины. В результате, фактически обвиняемый, до момента объявления об окончании следствия проходит по делу в качестве свидетеля. Практике известны случаи, когда органы дознания и следствия проводя следствен-

¹ Отчет формы "П" прокуратуры Ленинского района г. Луганск за 12 мес. 2008-2010 гг.

² Новости Полтавщины. - Режим доступа: <http://novostiukrainy.ru/21.1.11>

ные действия с участием таких "свидетелей", назначают экспертизы, указывая в постановлениях о совершении ими конкретных преступлений. Это нарушение приобрело столь распространенный в Украине характер, что законодатель дополнил ст. 48 УПК Украины ч. 8, специально оговаривающей недопустимость допроса свидетеля как подозреваемого. При поступлении жалобы на такие нарушения, прокурор не должен ограничиваться пояснениями следователя, тем более недопустимо, поручать ему подготовку проекта ответа на жалобу. Представляется, что в этом случае прокурор во исполнение п. 2 ч. 1 ст. 30 Закона Украины "О прокуратуре", п. 1 ч.1 ст. 227 УПК Украины истребует для проверки обоснованности жалобы материалы уголовного дела. В случае подтверждения доводов в ней изложенных, не следует ограничиваться констатацией факта нарушения законности с последующим указанием о его недопустимости и возбуждением дисциплинарного производства в отношении виновного. С учетом существенности этого нарушения права обвиняемого на защиту будет более эффективным использование следующих функций прокурорского надзора:

1) дать письменные указания по делу с требованием восстановить нарушенные права обвиняемого, проведя заново все следственные действия с его участием в которых он фигурировал в качестве свидетеля. При этом обязать следователя ознакомить лицо с постановлением о назначении экспертизы и ее заключением. В случае, если экспертиза уже была назначена, а с постановлением о ее назначении фактически обвиняемый, ознакомлен не был, то прокурор может потребовать от следователя восстановить его нарушенные права. В случае постановления обвиняемым дополнительных вопросов, заявления просьб, ходатайств, предусмотренных п.п. 1-6 ч. 1 ст. 197 УПК Украины, прокурор вправе и должен, лично, не передоверяя следователю, рассмотреть, при подтверждении обоснованности, удовлетворить (п. 10, ч. 1 ст. 227 УПК Украины);

2) возбудить дисциплинарное производство в отношении следователя допустившего нарушение права на защиту;

3) разрешить, чего как правило не делается, организационные вопросы об отстранении дознавателя, следователя допустивших нарушение законности от расследования по делу (п. 10 ч. 1 ст. 227 УПК Украины).

В практике прокурорского реагирования встречаются иные нарушения законности со стороны дознавателей и следователей обжалуемых подозреваемыми. В таких жалобах содержатся сведения о том, что по возбужденному по факту о преступлении уголовному делу, лицо допрашивается в соответствии с требованиями п. 2 ч. 1 ст. 43-1 УПК Украины каждые десять дней в качестве подозреваемого с избранием меры пресечения - подписки о невыезде. Тем самым, без предъявления обвинения вообще, ограничиваются конституционные права на свободу передвижения, не компенсируются расходы, понесенные при вызове в органы дознания и досу-

дебного следствия, изымается принадлежащая собственность. Такие нарушения законности, характерны при расследовании дел о ДТП и позволяют изъять и удерживать сколь угодно долго собственность свидетеля, в данном случае - автотранспортное средство, при отсутствии доказательств, для предъявления обвинения. При рассмотрении подобного рода жалоб, прокурор обязан, используя правовой инструментарий прокурорского надзора истребовать уголовное дело, восстановить нарушенные права лица, в том числе и по возврату незаконно изъятых и принадлежащих ему имущества. Одновременно, в соответствии с предоставленным прокурору правом, предусмотренным п. 10 ч. 1 ст. 227 УПК Украины следователь, допустивший нарушение законности, должен быть отстранен от следования, в отношении него возбуждено дисциплинарное производство. Следует учитывать, что отстранение дознавателя, следователя в этих случаях от дальнейшего ведения расследования является обязанностью прокурора, независимо от того заявлен ли отвод со стороны подозреваемого.

Немало нареканий подозреваемых и обвиняемых на действия следователей и дознавателей вызывает и волокита по делу. Изучение жалоб поступивших в прокуратуру Ленинского района г. Луганска в период 2008-2010 годов, позволяет выделить наиболее характерные причины. В числе преобладающих:

- недостаточный профессионализм работников органов дознания и следователей;
- сокрытие допущенных нарушений законности путем необоснованного приостановления досудебного следствия по п. 2 ч. 1 ст. 206 УПК Украины.

Соответственно должны дифференцироваться функции прокурорского надзора.

В первом случае целесообразно использовать процессуальные полномочия прокурора, предусмотренные п.п. 1, 3 ч. 1 ст. 227 УПК Украины и изучив материалы дела, заслушав ход расследования, подготовить по нему конкретные письменные указания. В соответствии с п. 9 ч. 1 той же статьи в случае необходимости разрешить вопрос о передаче уголовного дела другому следователю.

Во втором, более эффективно на наш взгляд, изучить материалы дела с определением его судебной перспективы. При отсутствии таковой, прокурор, реализуя свои полномочия указанные в п. 2 ч. 1 отменяет незаконное постановление следователя или дознавателя о приостановлении и дает указание о его прекращении. Практика, однако, свидетельствует о том, что прокуроры ограничиваются лишь отменой постановлений о необоснованном приостановлении уголовных дел, не сопровождая их указаниями о прекращении. Впоследствии такого рода заволокиченные и бесперспективные уголовные дела прекращаются в связи с истечением срока

давности привлечения обвиняемого к уголовной ответственности. Благодаря этому достигается снижение остатков приостановленных дел, создается видимость благополучия. Подобный подход не имеет ничего общего с предметом прокурорского надзора, поскольку по приостановленным уголовным делам не отменяются меры пресечения в отношении обвиняемых, не снимается арест, наложенный на их имущество, другие ограничения прав и свобод граждан. Уместно отметить, что процессуальный статус обвиняемого весьма негативно сказывается на репутации гражданина, ему причиняются моральные страдания. Поэтому принятие прокурором полумера, при отмене необоснованных постановлений, о приостановлении уголовных дел без указания о принятии по ним процессуального решения, не может рассматриваться как действенное и полноценное прокурорское реагирование.

Особое место среди жалоб подозреваемых, обвиняемых на действия дознавателей и следователей, занимают те, в которых сообщается о применении к ним физического или психического насилия. Это грубейшее нарушение законности, к сожалению, достаточно распространено в Украине, где насилию со стороны милиции ежегодно подвергается более полумиллиона граждан¹. Нетерпимость, к подобного рода действиям, неоднократно подчеркивал и министр внутренних дел, в том числе и в выступлении перед депутатами Верховной Рады. Ст. 373 УК Украины предусматривает уголовное наказание лиц проводящих дознание и досудебное следствие за принуждение к даче показаний, что свидетельствует о наличии и актуальности проблемы. В этой связи трудно переоценить роль прокурора осуществляющего высший надзор за соблюдением законности.

Хотя в настоящей публикации конкретизируются вопросы функций прокурорского надзора связанные с рассмотрением поступивших жалоб подозреваемых и обвиняемых на действия следователя, нельзя тезисно не обозначить и превентивные меры прокурорского реагирования. Следует учитывать, что не всегда обвиняемые и подозреваемые в силу различных обстоятельств обжалуют в письменном виде незаконные действия дознавателя и следователя - прокурору. Это не означает, что последний должен реагировать исключительно по мере поступлений сигналов о нарушении законности. Ст. 44 Закона Украины "О прокуратуре" предусматривает право прокурора на посещение ИВС, следственных изоляторов, прием, подозреваемых обвиняемых содержащихся там. В случае выявления фактов психического или физического воздействия, в отношении этой категории лиц, прокурор обязан инициировать меры прокурорского реагирования, аналогично, как и при поступлении в его адрес соответствующих жалоб.

¹ Насилию со стороны милиции ежегодно подвергается более полумиллиона украинцев. – Режим доступа: <http://ru.isn.ua/ukraine/28.7.2010>

С учетом содержания жалоб этой категории, меры прокурорского реагирования имеют свою специфику. Принципиально важно, используя прокурорские полномочия, предоставленные п.п. 1, 3, 5, 10 ч. 1 ст. 227 УПК Украины, в случае подтверждения доводов приведенных в жалобе, документально зафиксировать факт наличия телесных повреждений имеющихся у подозреваемого, обвиняемого путем проведения освидетельствования, опроса свидетелей, виновных лиц, изъятия вещественных доказательств. По результатам проверки решить вопрос об отстранении лиц нарушивших законность от расследования уголовного дела, и привлечении их к ответственности.

Функции прокурорского надзора при проверке жалоб потерпевшего на действия органов дознания и досудебного следствия.

Проведенными эмпирическими изысканиями установлено, что потерпевший как участник процесса появляется в большинстве случаев лишь к концу расследования. В этой связи не может в полном объеме реализовать свои права, предусмотренные ст. 49 УПК Украины. Справедливо суждение Р.Х. Аюпова, полагающего, что потерпевшие оказываются в худшем положении, нежели их процессуальные оппоненты, которые вступая в дело на более ранних этапах, в силу своего статуса используют предоставленные законом правомочия. Нельзя не учитывать, что ст. 4 УПК Украины закрепляя за органом дознания, следователем, процессуальный статус субъекта доказывания и в массе своей преимущественно публичный характер уголовного преследования, способствует снижению значения места потерпевшего на второй стадии уголовного судопроизводства. Дознаватель и следователь зачастую выносят постановление о признании лица потерпевшим при фактическом завершении расследования. С другой стороны, именно субъекты доказывания в лице дознавателя и следователя объективно представляют интересы потерпевшего. Последний в этой связи довольствуется своим сложившимся на практике второстепенным процессуальным статус-кво. Все эти объективные и субъективные факторы частично объясняют, почему потерпевший не является активным участником процесса на его ранних стадиях. Необходима оговорка о том, что высказанные суждения относятся к общим тенденциям, а не к частным случаям. Такое положение вещей, обязывает прокурора при подтверждении жалоб потерпевшего пресекать нарушения законности, допущенные дознавателем или следователем¹.

Обобщение причин, по которым потерпевшие обращаются с жалобами к прокурору, позволяет выделить наиболее характерные:

- не принимаются меры к установлению лица совершившего престу-

¹ А. Яковлев. Гражданин обратился в прокуратуру // Слва Севастополя, 2010. – Режим доступа: http://www.slava.sebastopol.ua/media/?cnt=staty_show&tyr=2010&mnt=3&day=4&id=21386

пление;

- действия виновного неправильно квалифицированы;

- лицо, совершившее преступление, не привлечено к уголовной ответственности;

- к уголовной ответственности привлечены не все лица, совершившие преступление;

- лицо не признано потерпевшим по делу.

Рассмотрение жалоб поступивших прокурору от потерпевших имеет свои особенности. Прежде всего, следует учитывать, что лицу преступлением причинен вред. Он может быть физическим, моральным, имущественным, или совокупным. Но в любом случае нарушены конституционные права лица. Потеря здоровья, близкого человека, существенные имущественные потери, подчас определяют эмоциональное состояние потерпевшего. Поэтому проверка доводов изложенных потерпевшим не может носить общего характера и сводиться к формальному удовлетворению требований. При разрешении жалоб о необоснованном приостановлении дела, не следует ограничиваться отменой постановления и письменным указанием по делу носящем общий характер. Как правило, такой подход порождает новые жалобы. Указание должно быть мотивированным и конкретным. В случаях, когда имеет место жалоба на неправильную квалификацию действий виновного, прокурор, устраняя это нарушение материального права, обязан дать указание о надлежащей квалификации и привлечении к уголовной ответственности всех виновных лиц.

Целесообразно в таких случаях вызвать потерпевшего и лично на приеме сообщить о принятых мерах.

Серьезную роль в повышении качества прокурорского надзора могут играть полугодовые аналитические обобщения, на уровне прокуроров районов, городов, не имеющих районного деления, причин жалоб прокурору на действия дознавателей и следователей со стороны подозреваемых, обвиняемых, потерпевших. По их результатам прокуроры областей смогут отслеживать тенденции в практике рассмотрения таких жалоб, мерах прокурорского реагирования, достоверно знать количество удовлетворенных или отклоненных жалоб, их причины. Все это в своей совокупности позволит выработать единую прокурорскую практику рассмотрения жалоб и заявлений граждан, подготовить на этой основе ведомственные приказы, инструкции, оптимизирующие надзорные функции прокурора. И как следствие повысят эффективность прокурорского надзора и его авторитет в Украине.

Использованная литература.

1. Конституция Украины: принята на пятой сессии Верховной Рады Украины 28 июня 1996 года // ВВР. - 1996. - № 30. - С. 141.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Украины от 28.12.1960 года // ВВР. - 1961. - № 2. - С. 15.
3. Закон Украины "О прокуратуре" от 5 ноября 1991 года // ВВР. - 1991, № 53. - С. 793.
4. Отчет формы "П" прокуратуры Ленинского района г. Луганск за 12 мес. 2008-2010 гг.
5. Дидоренко Э.А., Чвѣрткин М.И. Фейерверк правового невежества на пике морального бесстыдства // Вісник Верховного Суду України. - 2004. - Вып. № 11. - С. 42-44.
6. Кириченко Л. Проект УПК: Вперед в прошлое! // Зеркало Недели. - Вып. № 7. - 2003. - С. 4.
7. Корниенко М. От прелюдии - к действию // Зеркало Недели. - 2010. - Вып. № 35. - С. 6.
8. Курочка Н.И., Чвѣрткин М.И. Практические аспекты обжалования в суде уголовного дела // Вісник ЛДУВС. - 2009. - Вып. № 1. - С. 116-123.
9. ПАСЕ снимет мониторинг с Украины в 2011 году.- Режим доступа: http://lb.ua/news/2010/10/20/70345_S_Ukraini_mogut_snyat_monitoring.html
10. Уголовный процесс // Под ред. Галузо. - М., 1999. - С. 107-109.
11. Сирый Н. Проект УПК: Назад в будущее? // Юридическая практика. - 2005. - № 51. - Режим доступа: http://www.urist.org.ua/issue/crime/10428100106/proekt_upk-nazad_v_budushee
12. Новости Полтавщины. - Режим доступа: <http://novostiukrainy.ru/21.1.11>
13. Насилию со стороны милиции ежегодно подвергается более полумиллиона украинцев. - Режим доступа: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/nasiliyu-so-storony-milicii-ezhegodno-podvergayutsya-bolee-polumilliona-ukraincev.html>
14. А. Яковлев. Гражданин обратился в прокуратуру // Слава Севастополя, 2010. - Режим доступа: http://www.slava.sebastopol.ua/media/?cnt=staty_show&yr=2010&mnt=3&day=4&id=21386

Розділ VI. ТРИБУНА ВИКЛАДАЧА

УДК 343.915

В.Є. Тарасенко

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА ТА ПРЕДМЕТА ОКРЕМОЇ ТЕОРІЇ АГЕНТУРНОГО МЕТОДУ

У статті розглядаються сутність окремої теорії агентурного методу, її об'єкт та предмет, а також співвідношення з теорією оперативно-розшукової діяльності.

Ключові слова: об'єкт, предмет, окрема теорія, агентурний метод, оперативно-розшукова діяльність.

В статье рассматриваются сущность частной теории агентурного метода, ее объект и предмет, а также соотношение с теорией оперативно-розыскной деятельности.

Ключевые слова: объект, предмет, частная теория, агентурный метод, оперативно-розыскная деятельность.

The article examines the nature of the special theory of secret-service method, its object and subject as well as the relation with the theory of operatively-search activity.

Key words: a secret-service method, special theory, object, subject, operatively-search activity.

Формування окремих теорій, як своєрідних галузей наукових досліджень, розпочався у другій половині минулого століття, коли розмежування, уточнення та поглиблення досліджуваних дисциплін призвели до виокремлення певних напрямів. В сучасній науці теоретичні системи відрізняються за колом охоплюваних ними об'єктів, відповідно, можна казати про всезагальну наукову теорію, про загальні та окремі наукові теорії. За висловлюванням М.Б. Туровського, всезагальна наукова теорія або всезагальна методологія всіх наук це матеріалістична діалектика. Діалектика, будучи системою категорій, одночасно виступає як всезагальний метод побудови будь-якої наукової теорії, тобто як логіка теоретичного мислення, і, як така, - методологія всякої конкретної науки в безпосередньому значенні цього слова [1, С. 55].

Загальна теорія конкретної науки, зокрема оперативно-розшукової діяльності, це і є та система основних ідей даної галузі знань, яка охоплює

максимально повне відображення предмета науки в його зв'язках та взаємовідносинах. У становлення загальної теорії оперативно-розшукової діяльності великий внесок зробили А.І. Алексєєв, В.Г. Бобров, М.П. Водько, А.Ф. Возний, К.К. Горяїнов, Д.В. Гребельський, І.А. Клімов, О.Г. Лекар, В.А. Лукашов, С.В. Овчинський, В.Г. Самойлов, В.В. Сергєєв, Г.К. Синілов, О.Ю. Шумілов. З часу проголошення незалежності України в державі почала складатися самостійна вітчизняна теорія ОРД, розробку якої активно здійснюють О.М. Бандурка, Е.О. Діцоренко, О.Ф. Долженков, І.П. Козаченко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Л. Ортинський та ін.

У своїй генезі оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ інтегрувала накопичені наукові знання, класифікувала основні поняття та визначення, теоретичні концепції окремих методик та оперативно-розшукових теорій, зокрема таких, як вчення про оперативно-розшукові версії, про оперативно-розшукову інформацію, теорія оперативно-розшукової тактики, процесуального статусу ОРД тощо. Отже сьогодні ОРД як теорія й цілісна діяльна система складається з об'єктивно необхідних і взаємообумовлених підсистем, що визначають внутрішню її побудову та сутність.

Що стосується окремої наукової теорії, то вона являє собою одну зі сторін об'єкта, тому має відношення не до предмета даної науки в цілому, а до його певної частини. Іншими словами, окремі наукові теорії – це розділи, частини, структурні підрозділи загальної наукової теорії. Аналізуючи процес формування окремих теорій та їх співвідношення з загальними теоріями Р.С. Белкін визначає що генетично окремі теорії можуть передувати загальній, або навпаки, породжуватися останньою. За його думкою, загальна теорія може виникати на ґрунті окремих теорій, або сама може являти собою підґрунтя для виникнення нових окремих теорій [2, С. 43].

Що стосується теорії агентурного методу, то вона може виступати підсистемою теорії оперативно-розшукової діяльності, оскільки агентурний метод являє собою один з інститутів оперативно-розшукового права, оскільки нормативно врегульований і є складовим елементом ОРД. В основі співвідношення загальної теорії оперативно-розшукової діяльності та окремої теорії агентурного методу знаходиться діалектичне співвідношення цілого та частини. Як і будь яка інша, теорія агентурного методу потребує визначення її об'єкту та предмету.

Поняття "об'єкт пізнання" фіксує об'єктивне фіксування досліджуваних явищ. Це філософська категорія, що відображає те, що протистоїть суб'єкту у його практичній та пізнавальній діяльності. Тобто, об'єктивна реальність, що існує незалежно від людини та його свідомості, виступає як об'єкт пізнання для індивіду [3, С. 2]. Об'єктом окремої теорії агентурного методу маємо вважати ті явища, зв'язки та відносини, ту частину предметної галузі, в якій проявляються об'єктивні закономірності, що вивчаються теорією ОРД. Тут, на наш погляд, доречно провести аналогію

об'єктів теорії оперативно-розшукової діяльності та агентурного методу, як цілого та частини. Оскільки під загальним об'єктом в теорії ОРД розуміється злочинна діяльність відповідних антигромадських елементів у всьому її системному вигляді (загальний стан і структура злочинності; вплив на неї безпосередніх причин і умов, а також опосередкованих факторів соціального середовища, включаючи окремі деструктивні інфраструктури) [4, С. 13], то відповідно об'єктом пізнання агентурного методу слід вважати такі різновиди злочинів, що неможливо або вкрай важко попередити або розкрити гласними методами (латентні злочини, злочини, що вчинюються в умовах неочевидності, формування злочинного задуму тощо). Звідси, під об'єкт пізнання, що вивчається окремою теорією агентурного методу, повинні підпадати :

- злочинність, причому у тій її частині, знання про яку потрібні для правильної організації діяльності оперативних підрозділів ОВС щодо протидії протиправним проявам (насамперед вивчаються дії осіб, які готують або вчиняють злочини, що не піддаються виявленню гласними методами);

- особистість злочинця, середовище в якому знаходяться правопо-рушники, їх оточення, інтереси, особливості спілкування та інші аспекти;

- система відносин правового морального та організаційного характеру, які складаються між оперативними підрозділами та суб'єктами застосування агентурного методу, між оперативними підрозділами та іншими правоохоронними, державними органами і громадськими організаціями. Вони проявляються у процесі отримання первинної інформації про осіб та факти, які становлять оперативний інтерес, оперативно-розшукового попередження злочинів, вирішення завдань оперативної розробки (пошук та фіксація фактів невідомих (латентних) злочинів та осіб, що їх вчинили; осіб, які вчинили злочини в умовах неочевидності; осіб, які ухиляються від слідства та кримінального покарання, а також безвісно зниклих), проведення оперативних операцій, використання здобутих відомостей у кримінальному судочинстві, забезпечення правового та соціального захисту суб'єктів агентурного методу, ефективності зазначеної діяльності в цілому тощо.

Такі, на наш погляд, особливості агентурного методу, як об'єкту вивчення його теорією. Тепер нам потрібно визначитися з предметом окремої теорії агентурного методу. Як зазначає В.Г. Самойлов, включаючи до свого предмету "сферу пізнання" людської діяльності, окремі науки відображають закономірності, властивості, зв'язки та відношення, що містять конкретна галузь діяльності [3, С. 2]. Оскільки окрема теорія агентурного методу є підсистемою загальної теорії оперативно-розшукової діяльності, то її предмет - це елемент чи частина предмета загальної оперативно-розшукової науки. Іншими словами, предметом окремої теорії агентурного методу є певні закономірності об'єктивної дійсності з числа тих, що вивчає ОРД в цілому.

На відміну від об'єкту пізнання, предмет формується суб'єктом його дослідження. У формулюванні предмету науки роз'яснюється у якому

аспекті, з якого боку відображається об'єкт вивчення, тобто предмет пізнання являє собою сукупність закономірностей, властивостей, зв'язків та відношень, що виокремлюються з об'єкту пізнання та визначає рамки, в межах яких вивчається той чи інший об'єкт [3, С. 2].

Виходячи із завдань дослідження, до предмету окремої теорії агентурного методу потрібно включити декілька груп закономірностей, що розкривають його зміст. Це насамперед:

- пізнавальна сутність агентурного методу;
- правова та моральна сутність агентурного методу;
- діяльна сутність;
- забезпечувальна сутність;
- трансформаційна сутність.

Спробуємо надати характеристику зазначеним закономірностям:

Закономірності, що відносяться до пізнавальної сутності агентурного методу. Базуючись на загальних гносеологічних методах пізнання, теорія агентурного методу вивчає дії осіб, від яких можна очікувати протиправних діянь, які готують або вчиняють злочини, переховуються від слідства та суду, способи маскування злочинів, а також закономірності відображення у реальній дійсності слідів таких протиправних дій, що неможливо або вкрай важко виявити гласними методами. Вона вивчає закономірності отримання фактичних даних, що забезпечують успішне вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності. Тут найбільш суттєвою є закономірний зв'язок таємного вчинення злочинів та негласного характеру методів їх пізнання. Таємне готування або вчинення злочину, таємна реалізація того, що здобуто злочинним шляхом, як і перебування на нелегальному становищі, залишають свій, притаманний тільки цим явищам, перелік слідів. Їх різновиди, місце знаходження тощо.

Закономірності, що відносяться до правової та моральної сутності агентурного методу. Це закономірності, що лежать у сфері її правової регламентації, виникнення правових та інших відносин морально-етичного і психологічного характеру при застосуванні агентурного методу, характеру норм, що регламентують ті чи інші відносини в цій діяльності, системі норм, що регулюють ОРД у цілому. Ці закономірності притаманні правовим та морально-етичним відносинам, їх різновидам, що виникають між різними суб'єктами. Вивчення зазначених закономірностей дозволить усунути прогалини в нормативно-правовому регулюванні, сприйняти свідомістю громадян зазначену діяльність як вимушену, пом'якшити психологічне навантаження суб'єктів застосування агентурного методу у процесі виконання завдань ОРД.

Закономірності, що відносяться до діяльної сутності агентурного методу. До предмету теорії агентурного методу також входить вивчення закономірностей, що відносяться до його діяльної сутності, тобто які

проявляються у процесі виконання завдань оперативно-розшукової діяльності. До цієї групи закономірностей необхідно віднести ті, що розкривають тактику використання агентурного методу з метою профілактики злочинів та впливу на осіб, з метою відмови від протиправних дій. У цьому випадку потрібно також знати і закономірності антигромадського формування особи. Однією з груп закономірностей, що відносяться до цього боку предмету теорії, є ті, що визначають тактику застосування агентурного методу у розкритті злочинів, вчинених в умовах неочевидності; розшуку осіб, які ухиляються від слідства та кримінального покарання та прийняття до винних заходів, передбачених законом. Важливе значення мають закономірності, що відносяться до тактики затримання осіб на стадії замаху чи вчинення злочину, реалізації цінностей, здобутих злочинним шляхом, а також затримання злочинців. Їхнє пізнання дає можливість формулювати тактичні прийоми отримання доказів, легалізації такої інформації в процесуальні дані, затримання злочинців та вилучення у них доказів протиправної діяльності тощо.

Закономірності, що відносяться до забезпечувальної сутності агентурного методу. З них найбільш суттєвими є закономірності, що проявляються при організації роботи оперативних підрозділів. До них, насамперед, можна віднести такі закономірності, що пов'язані з чинниками, які складають оперативну обстановку на території обслуговування, з її аналізом та оцінкою, виявленням негативних тенденцій. На цій підставі відпрацьовуються заходи щодо безпосереднього використання агентурного методу оперативними підрозділами ОВС у протидії злочинності. Важливе значення мають закономірності, пов'язані з існуванням криміногенних місць, інфраструктури організованої злочинності пізнання яких дозволяє організувати роботу щодо оперативного перекриття криміногенних об'єктів, створення необхідних умов та забезпечення технічної оснащеності для успішного проведення операцій. Звичайно, зазначені закономірності пов'язані з предметом загальної теорії ОРД, однак теорія агентурного методу наповнює їх своїм змістом – особливостями проявлення цих закономірностей в процесі діяльності оперативних підрозділів, щодо використання агентурного методу.

Закономірності, що відносяться до трансформаційної сутності агентурного методу. Це, насамперед, закономірності, що проявляються у процесі становлення, розвитку, удосконалення та перспективи подальшого раціонального використання агентурного методу у протидії злочинності. Вони базуються на історичних та соціальних явищах, суспільних відносинах, низькому соціальному рейтингу діяльності органів внутрішніх справ, прогалинах в нормативно-правовому регулюванні тощо. Їх пізнання дозволить з'ясувати соціальну обумовленість існування агентурного методу як засобу пізнання дійсності, відпрацювати пріоритетні напрямки його використання, шляхи підвищення авторитету діяльності міліції та її

взаємодії з населенням як у гласній, так і в негласній формі, шляхи обмеження агентурного втручання та забезпечення прав громадян при використанні агентурного методу, перспективи вдосконалення механізму забезпечення державного захисту суб'єктів його застосування тощо.

Отже, зазначені вище закономірності є найбільш характерними рисами і у своїй сукупності складають предмет окремої теорії агентурного методу оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ.

На підставі вищезазначеного, ми доходимо наступних висновків:

Об'єктом окремої теорії агентурного методу є явища, зв'язки, відносини та об'єктивні закономірності, що проявляються у зв'язку з існуванням криміногенного середовища, вчиненням неочевидних протиправних дій з боку окремих осіб, безпосереднім застосуванням агентурного методу з метою виконання завдань ОРД та кримінального судочинства, правовим регулюванням зазначеної діяльності та наявністю правових і моральних відносин між її учасниками.

Предметом окремої теорії агентурного методу є сукупність знань про закономірності виникнення фактичних даних щодо вчинення неочевидних та замаскованих злочинів; закономірності організації і тактики отримання цих відомостей та використання їх в інтересах ОРД і кримінального судочинства; закономірності правового регулювання агентурного методу протидії злочинності та виникнення правових і моральних відносин при його застосуванні; закономірності розвитку та перспективи вдосконалення агентурного методу оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ.

Використана література:

1. Туровский М. Б. Диалектика как метод построения теории. - Вопросы философии, 1965, №2, с. 55
2. Белкин Р.С. Курс криминалистики: Частные криминалистические теории. В 3-х томах. Т.1.- М.: Юристъ, 1997. - 445с.
3. Самойлов В.Г. О предмете и методе оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел // Совершенствование организации и тактики оперативной работы органов внутренних дел. - Омск: НИИ РИО ОБШ МВД СССР, 1984. - С. 1-17.
4. Долженков О.Ф. Инфраструктура організованої економічної злочинності. - Одеса: НДРВВ ОІО НУВС, 2002. - 254 с.
5. Синилов Г. К. Перспективы развития предмета, системы и методологии оперативно-розыскной деятельности / Г. К. Синилов // В сб.: Актуальные проблемы теории и практики оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел. - М.: Академия МВД России, 1996. - С. 14-28.
6. Теория оперативно-розыскной деятельности: Учебник / Под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, Г. К. Синилова. - М.: ИНФРА-М, 2008. - X, 832 с.

Розділ VII. НАУКОВЕ ЖИТТЯ

УДК 340.12

В.Д. Тимов
О.М. Литвинюв

**ФІЛОСОФІЯ ПРАВА СЬОГОДНІ: ПРО СПРОБУ
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ОГЛЯДУ СУЧАСНОГО
СТАНУ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНА ПРАВА
З ВИСВІТЛЕННЯМ Й СВОГО ПОГЛЯДУ
НА ПРАВОВУ РЕАЛЬНІСТЬ¹**

Сергій Іванович Максимов – постать відома не тільки в Україні та Росії (україно- та російськомовному науковому – філософсько-правовому – просторі), а й у світовому співтоваристві філософів права та соціальних філософів. Він представляв Україну, зокрема харківську школу філософії права, на останніх чотирьох Всесвітніх конгресах International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy (IVR), які відбувалися у м. Лунд (XXI конгрес, Швеція, 2003 рік), у м. Гранада (XXII конгрес, Іспанія, 2005 рік), у м. Краків (XXIII конгрес, Польща, 2007 рік) та у м. Пекін (XXIV конгрес, Китай, 2009 рік). Будучи учасником знакового для відродження вітчизняної філософії права "круглого столу" з актуальних проблем цієї науки, проведеного спільно Інститутом держави і права імені В.М. Корецького та Інститутом філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (Київ, березень 2003 року), доктор юридичних наук С.І. Максимов стає членом редакційної колегії започаткованого на цьому заході міжнародного часопису "Проблеми філософії права", який згодом набуває статусу "фахового" з філософських та юридичних наук в Україні, а також офіційного видання IVR. Такий світовий рівень формальний підтверджується й відповідним рівнем науково-творчим: авторами часопису вже сьогодні є видатні мислителі сучасності, які визначають інтелектуальне обличчя людства. На сторінках семи надрукованих томів ми можемо познайомитися з найновішими працями Ауліса Аарніо, Роберта Алексі, Мануеля Атієнзи, Еугенію Булігіна, Юргена Габермаса, Франціско Лапорти, Владіка

¹ Рец. на кн.: Максимов С.І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003-2010). – Х.: Право, 2010. – 336 с. (Бібліотека міжнародного часопису "Проблеми філософії права").

Нерсисянца, Енріко Паттаро та інших, працями провідних українських та російських філософів та юристів, які звертаються до правничої проблематики. Особливо слід сказати про переклади текстів класиків філософсько-правової думки, наприклад, Густава Радбруха, Євгена Ерліха та інших (тут слід відзначити величезну працю відповідального секретаря часопису кандидата юридичних наук, магістра права США В'ячеслава Бігуна). Автори цих рядків пишаються тим, що вони також є постійними авторами цього авторитетного видання.

Уже в межах його функціонування започатковано нову традицію – видання "Бібліотеки міжнародного часопису "Проблеми філософії права". Першим випуском цієї серії була колективна монографія наших молодих талановитих дослідників – майбутнього вітчизняної філософії права, які запропонували нові оригінальні ідеї стосовно вирішення теоретичних та практичних проблем правосуддя у всезагальному, тобто філософському, та суто юридичному, тобто теоретичному ракурсах¹.

Наступним випуском серії стала книжка С.І. Максимова, де у концентрованому вигляді подано не тільки пошуки й досягнення одного з провідних вітчизняних філософів права, а також демонструється поступ світової думки у напрямку осягнення одного з найскладніших феноменів культури – права. Перше репрезентують оригінальні праці дослідника, опубліковані не тільки в "Проблемах філософії права", а й в інших провідних юридичних часописах України, а також за кордоном: в Іспанії, Німеччині, Росії. Друге складають аналітичні огляди Всесвітніх конгресів з філософії права і соціальної філософії та переклади праць провідних філософів права, здійснених С.І. Максимовим.

Книжка складається з чотирьох розділів. Розділ 1 – це статті, що були опубліковані у часопису "Проблеми філософії права" (всього 6). Перші дві з них присвячено аналізу проблем специфіки філософії права як науки, визначення її предметного поля, а також розгляду питань співпраці юристів та філософів, що зумовлено існуванням двох різних джерел формування цієї науки. З точки зору автора, основним питанням філософії права є питання про смисл права, вирішення якого має змістовпо об'єднати зусилля представників цих двох сфер наукової діяльності. Для вирішення цього питання слід усвідомити її – філософії права – фундаментальну роль у системі правознавства як загальнометодологічної дисципліни. Цікаво, що С.І. Максимов починає вирішувати його в межах самої філософії права (стаття "Філософія права як проблема філософії права"), і такий підхід, крім

¹ Див.: Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стівба / (Відп. ред. В.С. Бігун). – К.: Ін-т держави і права НАН України ім. В.М. Корецького, 2009. – 316 с. (Бібліотека міжнародного часопису "Проблеми філософії права").

природної для філософії тавтології¹, є вельми важливим насамперед з точки зору вимогливості так би мовити "зсередини", до самого себе, точніше, до самих себе (філософів права): а чи не надто самовпевненим є таке метаметодологічне тлумачення цієї науки, що тільки-но відроджується в наших умовах, коли ми маємо вельми потужну теорію права (теорію держави і права)? Іншими словами, ми можемо відзначити надзвичайну наукову коректність, яку демонструє дослідник для доведення висловлених положень уже при самій постановці проблеми. Він апелює й до думок своїх колег – відомих українських правознавців і філософів В.Д. Бабкіна, К.К. Жоля, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, М.В. Костицького, П.М. Рабіновича та інших, але свою позицію формує на основі критичного аналізу доповіді одного з провідних сучасних філософів права Р. Алексі на XXI Всесвітньому конгресі IVR "Природа філософії права". Зокрема ним наводиться й підтримується розподіл філософії права та теорії права, що його запропонував відомий німецький правознавець, а саме: остання є історичним продуктом радикального проведення "обмежувального принципу" стосовно філософії права. Мабуть що так, і певним чином можна сказати: йому – Р. Алексі – видніше, оскільки саме в надрах німецької філософії права в XIX столітті зародилася теорія права, а "обмежувальний принцип" і означає відмову її від вирішення філософських проблем та відсторонення від моральної та політичної філософії. Ще одну статтю цього розділу спеціально присвячено розгляду в цілому концепції професора з м. Кіля ("Концепція дуальної природи права Роберта Алексі").

Статтею "Кантівський проєкт правового суспільства і нові демократії" український філософ права долучається до дискусії, що сьогодні розгортається в планетарному масштабі як обговорення ідеї геніального кенігзберзького мислителя про можливість "вічного миру", якщо світова спільнота об'єднається в федерацію демократичних республік (держав). Одну з найавторитетніших думок з цього приводу – позицію Юргена Габермаса – професор Максимов також подає у своєму перекладі його праці "Кантівський проєкт конституціоналізації міжнародного права. Чи є в нього майбутнє?" (розділ 4 книжки). Ю. Габермас указує на перепони встановленню "космополітичного правопорядку", серед яких виокремлює найбільші: діяльність "злочинних держав" та "непередбачуваність трансформації універсальних правових цінностей в умовах локальних культур". С. Максимов, очевидно враховуючи думки "гранда" сучасної філософії, концентрує увагу на понятті "правове суспільство", де процес глобальної персоналізації має відбитися (насамперед світоглядно) у понятті "правова людина". Звідси ми можемо зробити висновок щодо значення правового виховання та правової освіти, причому першого як більш значного та дієвого.

¹ Див.: Мамардашвили М.К. Быть философом – это судьба // Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1990. – С.30.

Такий наш висновок можна підкріпити ще й логікою міркувань С.І. Максимова стосовно переважаючої значущості культурних (не інституційних) вимірів буття перед політико-юридичними (інституційними), або, іншими словами, перевагою "правового суспільства", як співтовариства правових осіб, перед "правовою державою", як більшою мірою формалізованим нормативно аспектом буття людини в світі¹. Юридично це конкретизується в категорії прав людини, соціально – у відповідних механізмах їх втілення (реалізації). Для нашої "молодої демократії", як і для багатьох інших країн світу, це звучить досить дразливо чи навіть утопічно, але якщо споглядати цей світ цілісно, як єдину цивілізацію з очевидними тенденціями уніфікації багатьох сфер локальних культур, то ознаки вказаної персоніфікації є наявними як мінімум на технічно-інформаційному рівні у вигляді, наприклад, електронних адрес чи то номерів мобільних телефонів, дійсних фактично в масштабі планетарному. Тому можна припустити, як на нашу думку, що інтенціонально "правова людина" є стрижнем "людини культурної" чи "людини гуманістичної", і якщо історично переможе (переважатиме) цей внутрішній творчо-раціональний чинник ("божественне начало" в середньовічній термінології), а не чинник ірраціонально-тваринний ("діавольське начало"), то кантівський проєкт може стати реальністю.

І. Кант постає центральною постаттю й у філософії права іншого видатного нашого сучасника Е. Соловйова² – російського мислителя та одного з найвідоміших серед інтелектуалів радянських "шестидесятників", якого С. Максимов називає своїм учителем і другом, і якого привітав від імені редколегії часопису "Проблеми філософії права" ("Эриху Юрьевичу Соловьёву – 75 лет"). Наведемо лише деякі факти біографії Е.Ю. Соловйова. Він, за запрошенням самого Ю. Габермаса, неодноразово виступав із лекціями – з історії німецької філософії і культури! – в університеті Франкфурта-на-Майні. Він, за запрошенням Українського Філософського Фонду (неурядової організації професійних філософів України), неодноразово виступав із лекціями – з філософії права, зокрема прав людини – в Міжнародних літніх філософських школах у Києві, до речі, де також викладав і С.І. Максимов³.

Розділ 2 збірки має назву "Право і верховенство права у філософському осмисленні". Надрукована в російському виданні стаття "Світоглядно-

¹ Це також є гуманістичною традицією європейського, у даному випадку – знов – німецького гуманізму, точніше – загальносвітоглядної (методологічної, філософської) позиції В. фон Гумбольдта (Див., напр.: История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА-М., 1996. – С.483–486).

² Див.: Соловьёв Э.Ю. Категорический императив нравственности и права. – М.: Прогресс-Традиция, 2005; ін.

³ Серед слухачів школи були представники й Луганська та Харкова, наприклад, нині вже доктори філософських наук А. Атоян, Н. Бусова, О. Єременко та В. Шаповал.

методологічні підходи до осмислення права" є своєрідним енциклопедичного гатунку орієнтиром у правознавчих пошуках, що здійснюються ще заангажованими радянською юриспруденцією дослідниками поруч із намаганням частини з них відірватися від відчуття постійної наявності "царева ока" у вигляді ідеологічної цензури в питаннях, які вже досить давно стали банальними в європейському (та північноамериканському) співтоваристві. Причому мова йде не стільки про професійно вистраждане юридичне висловлювання, а про те, що у наших підручниках з теорії держави і права стосуються тем (проблем) правової свідомості, правової культури тощо. Тут слід віддати належне професору С.І. Максимову за його віртуозне вміння налагодити "місти взаєморозуміння" між наявною радянською (пост-радянською) науково-юридичною елітою з тим, що народжується під впливом прорваної ідеологічної блокади в правознавчій думці нашої країни. Він робить це за рахунок ретельного аналізу всього того, що було плідним незалежно від ідеологічних домінайт, іноді навіть ризикуючи (слава Богу, в наших сучасних умовах ця констатація є метафоричною) бути "за межею" політичних орієнтирів, що визначаються поточними владними структурами. Роз'яснювальна робота, що її проводить харківський дослідник, стосується надто високого ступеню абстракції, щоб її зрозуміли сьогоднішні охоронці "ідеологічної чистоти", тим більше, що остання надто часто змінює свої орієнтири, іноді як складається враження, не зовсім розуміючи смисту цих змін. Повертаючись же до принципового питання методологічного та світоглядного (тобто, філософських) підходів до осмислення права, слід відзначити надзвичайну обізнаність автора рецензованої збірки в найсучасніших точках зору щодо визначення сутності права, а також в намаганні класифікувати всі наявні підходи. Ця кваліфікація нам відома з його фундаментальної праці, яка є однією з найбільш цитованих сьогодні робіт¹. Вона значною мірою відбиває нинішній стан певної невизначеності того, що відбувається в осмисленні та "ранжируванні" юридичних наук, а тому систематизація, запропонована С.І. Максимовим, однозначно є продуктивним інструментом як мінімум виявлення стану українського правознавства в координатах існуючих у сучасному світі підходів до осягнення права як феномена людської культури. А тому природною є постановка питання в наступній статті щодо верховенства права в державному управлінні. Зважаючи на постійний стан і постановки, і відповіді на це питання в нашому культурно-історичному ареалі як позитивістсько-силової, слід підкреслити особливе значення наполягання автора на концептуальних підвалинах конституційності як життєвої необхідності, насамперед йдеться про верховенство права і (правового) закону та побудови системи відносин між виконавчою владою й індивідом, коли кожна з цих сторін має і права, і обов'язки стосовно одне одного. Показово, що реалістичність погляду дослідника

¹ Див.: Максимов С.І. Правовая реальность: опыт философского осмысления. - Х.: Право, 2002.

на цю завжди болючу для нас проблему змушує його фактично нагадувати (через характер, якість або інтенсивність викликів сучасного світу тощо) про значення зовнішнього фактору, що існує. Безперечно, як мінімум сьогодні цей фактор для нас є визначальним, звичайно ж, не тільки в державно-правовій сфері. Так, у нас, відзначимо, партикулярні тенденції на основі національно-культурних традицій в соціальній сфері демонструють переважно негативні інтенції, найяскравішим прикладом чого є тотальна бідність населення, що, за І. Кантом, свідчить про панування несправедливості (про цей висновок – і логіку міркувань – видатного філософа також нагадує С.І. Максимов в одній з попередніх статей). Звідси правомірними стають висновки про нормативний пріоритет універсального, втіленого насамперед у правах людини.

Харківський вчений настійно наполягає на думці стосовно життєвої необхідності втілювати універсальні принципи, відбиті зокрема й у нашій Конституції, незважаючи на обмеженість можливостей, що склалися культурно-історично (стаття "Конституційний принцип верховенства права: загальне та особисте"). Він наполягає і на нагальній потребі "величезних духовних зусиль" задля подолання "історично сформованої тенденції до правового нігілізму" візантійського типу з непрозорістю влади та її концентрацією в одних руках. Культурний чинник функціонування права в сучасних умовах глобалізації пересмилюється як потреба в міжкультурному діалозі з постійним "утриманням" ідеї прав людини як його - діалогу - визначальної домінанти (стаття "Права людини: універсальність та культурна різноманітність"). І на кожній сторінці – посилання на думки провідних сучасних філософів права з усього світу з усією багатобарвністю підходів, концепцій, поглядів та думок. Є на що спиратися, і таку ж можливість С.І. Максимов надає й нам.

Цьому спеціально присвячено наступні два розділи книжки. Розділ 3 "Бесіди на конгресі з філософії права (2003-2009): аналітичні огляди" – це звіти представника України професора С.І. Максимова про роботу найавторитетніших зібрань провідних представників науки філософії права з усього світу. Слід зазначити, що таку можливість наш вчений отримав завдяки фінансовій підтримці Міжнародного фонду "Відродження"¹, діяльність яко-

¹ У "Передмові" С.І. Максимов висловлює вдячність виконавчому директору фонду Є.К. Бистрицькому і за фінансову, і за інтелектуальну підтримку. Зауважимо, що доктор філософських наук Є.К. Бистрицький мабуть першим у вітчизняній філософії проблему особистості принципово поставив у центр своїх пошуків і вирішував її вже за межами обов'язкової в той час ідеології марксизму. Поява його монографії "Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие" у 1991 році та захист докторського ступеня в лютому 1992 року були першими відвертими ознаками кардинального антропологічного повороту в розвитку вітчизняної філософії, втіленими талановитим філософом. Сам цей захист став подією, що мала значення й за межами України (опонентами були провідні мислителі й з Білорусі та Росії). Надто нечасто у нас відбуваються такі захисти. Можна говорити й про вплив Є.К. Бистрицького та інших представників світоглядно-антропологічної (культурологічної) кївської школи В.І. Шинкарука - В.П. Іванова на розвиток вітчизняної соціально-філософської, політологічної та філософсько-правової думки, але це вже є темою окремого дослідження.

го спрямовано на стимулювання будь-яких кроків у бік демократичних перетворень в Україні, незважаючи на форми їх втілення¹. Про інформаційно-аналітичні звіти Сергія Івановича можна говорити як про своєрідні репортажі з "передової лінії філософсько-правового фронту": вперше вітчизняний спеціаліст у цій галузі знання, що відроджується, отримує реальну картину стану та тенденцій її розвитку. Стає більш зрозумілим, де ми, звісно, в силу відомих історичних прилин ідеологічного характеру тощо, "пасемо задніх", а де можемо залучатися до професійного дискурсу як мінімум "на рівних". З'ясовується, зокрема, що існують проблеми, які мають досить багато спільного в різних частинах світу, і що основна проблема їхнього осмислення – в площині методологічній, а сама ця площина має вигляд не бінарного співставлення антагоністичного характеру, а плюралістичного толерантного діалогу та полілогу. Право у всесвітньому масштабі зіставляється з політикою (XXI Конгрес, Лунд, Швеція), зі справедливістю (XXII Конгрес, Гранада, Іспанія), з особливостями національних (локальних) правових культур (XXIII Конгрес, Краків, Польща), з питанням верховенства права в процесі глобалізації (XXIV Конгрес, Пекін, Китай). Голоси провідних сучасних фахівців ми чуємо, незважаючи на їхню мову, тобто національну приналежність, завдяки перекладам та коментарям С.І. Максимова, який таким чином виконує величезного значення просвітницьку місію. Досвід століть і його вплив на сучасну правову реальність стає більш зрозумілим, як і стан нашої вітчизняної і філософії права, і правознавства взагалі, і правового життя як однієї з визначальних сфер людського буття. До традиційно потужних англійської, німецької, американської, італійської, іспанської думки вже приєдналися аргентинська, фінська, шведська, а також китайська, турецька, японська позиції щодо осмислення й тлумачення права як стрижневої культуротворчої категорії сучасного світу. Загальна ідея комунікативної практичної філософії стосовно інтерсуб'єктивного характеру правового і соціального дискурсу в цілому набуває втілення в різних культурних контекстах, відбиваючи природні епохальні процеси глобалізації й об'єднання світової спільноти навколо головної проблеми існування людства – збереження життя. І в центр таких прагнень висувається регулятивна система, що має дієвий інструмент впливу на суспільні процеси – примус, а це, звісно, право. Його різні "ліки" (обличчя) – це різні погляди та точки зору, що розглядаються представленими в книжці "гранд-персонами" правознавства: Аулісом Аарніо, Робертом Алексі, Мануелем Атіензою, Євгеном Булігіним, Юргеном Габермасом, Франціско Лаптортою. Слід зауважити щодо тенденції, яку відзначають

¹ Крім підтримки видання найсучасніших досліджень українських та зарубіжних вчених (у тому числі філософів права), зокрема, Фонд "Відродження" фінансував роботу вже згаданих Міжнародних літніх філософських шкіл у Києві із запрошенням провідних фахівців (і теоретиків, і практиків) з різних країн світу – від Сполучених Штатів Америки до Російської Федерації.

у світовому правознавстві, причому йдеться саме про юристів, а саме: все більше стає очевидною необхідність звернення до всезагальних підмурків правничих категорій, іншими словами – звернення до осмислення їхніх філософських основ. Тут, як на нашу думку, набуває втілення методологічна функція філософії права, оскільки взагалі вона – філософія права як доктрина (доктрини) природного права – тлумачиться насамперед як критика права з позицій морального ідеалу, тобто уявлень про справедливість тощо. Втілюється й конкретизується в зазначеному аспекті також і загальна тенденція зростання значення філософії в інтелектуальному й взагалі духовному житті. Як зазначав О. Марквард, голова Загального філософського товариства Німеччини, сьогодні ми взагалі без філософії не здатні жити, насамперед з причини надзвичайного ускладнення життя в світі, де стає надто важко орієнтуватися. Оскільки ж філософія займається принциповою орієнтацією, потреба в ній буде постійно зростати¹.

Однак останнє не є процесом, що не потребує додаткового ініціювання чи стимулювання, тобто, незважаючи на свою об'єктивність, він потребує суб'єктивних зусиль та навіть напруження. Мається на увазі необхідність зусиль фахівців не тільки в професійно-академічному напрямку, а й у напрямку суспільно-популяризаторському, пропагандистському, виховному. Іншими словами, виглядає нагальним питання звернення вчених-правників, а тим більше філософів права до форм, які є більш доступними широкому загалу, включаючи літературне оформлення в жанрах, що користуються попитом на ринку інтелектуальних послуг. До таких видів діяльності зверталися й видатні вчені й філософи ще в європейській історії часів Просвітництва або, теж маємо приклади, у вітчизняній історії початку XX століття, а німецькі філософи традиційно й по сьогоднішній день активно співпрацюють з періодичними виданнями, включаючи й щоденні газети. В умовах проголошеного курсу на розбудову правової держави мабуть є сенс спробувати ефективність свого пера в науково-популярних жанрах, тим більше, що перо професора С.І. Максимова є досить плідним і легким. Таке побажання значною мірою випікає й з позиції самого автора цієї книжки для фахівців, оскільки він у багатьох працях наполягає на необхідності формування правового суспільства та правової людини як умови створення правової держави.

¹ Див.: Філософія сьогодні. Розмови з Ульріхом Бекон, Гансом-Георгом Гадамером, Юргеном Габермасом, Гансом Йонасом, Отфрідом Гюффе, Вітторіо Гюсле, Річардом Рорті та іншими. За ред. Ульріха Бьома /Пер. з нім. і прим. А.Л. Рогачова. – К.: Альтерпрес, 2003. – С.14.

НАШІ АВТОРИ

- Афанасьєв К.К.** кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільних та адміністративно-правових дисциплін Лузанського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Бяглай І.П.** суддя судової палати у кримінальних справах Апеляційного суду у Чернівецькій області
- Бартацук Л.П.** суддя Дніпровського районного суду м. Києва
- Берченко Г.В.** асистент кафедри конституційного права України Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
- Бесчастний В.М.** доктор наук з державного управління, заслужений юрист України, доцент, начальник Донецького юридичного інституту Лузанського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Биков О.М.** кандидат юридичних наук, вчений секретар Інституту законодавства Верховної Ради України
- Бігун В.С.** кандидат юридичних наук, науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України
- Борзих Д.В.** заступник прокурора Ленінського району м. Лузанська, юрист І класу
- Бурбело О.А.** доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної безпеки Лузанського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Віскунов В.В.** викладач кафедри кримінального права Лузанського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Гвоздик П.О.** кандидат юридичних наук, голова Івано-Франківського апеляційного суду
- Деля Ю.В.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник ад'юнктури Донецького юридичного інституту Лузанського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Джужа А.О.** здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ
- Дробот В.П.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права Лузанського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Зусєв О.І.** заступник начальника кафедри економічної безпеки Лузанського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

- Карпенко Є.М.** ад'юнкт кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ
- Карчевський М.В.** кандидат юридичних наук, доцент, докторант Національної академії внутрішніх справ
- Комісаров С.А.** здобувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Кудінов С.С.** кандидат юридичних наук, доцент спеціальної кафедри СК №1 Інституту підготовки юридичних кадрів для СБ України НЮАУ ім. Я. Мудрого
- Кулешов О.О.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін Донецького державного університету управління
- Лисицина О.Б.** здобувач кафедри цивільного та трудового права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Литвинов О.М.** кандидат філософських наук, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії права, історії та культурології Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Малишев О. О.** аспірант Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
- Монахов С.Т.** начальник відділу з розкриття злочинів минулих років управління карного розшуку УМВС України в Луганській області
- Недов С.Л.** кандидат юридичних наук, заслужений юрист України
- Несвіт Є.О.** кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Полулях П.В.** аспірант Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Смаков С.М.** кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального процесу Одеського державного університету внутрішніх справ
- Степаненко В.В.** ад'юнкт Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Тарасенко В.Є.** кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри ОРД Одеського державного університету внутрішніх справ
- Титаренко С.А.** доктор філософських наук, професор кафедри філософії Луганського національного ієрархного університету
- Титов В.Д.** доктор філософських наук, професор, професор кафедри НЮАУ ім. Я. Мудрого
- Ткаченко В.І.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільних та адміністративно-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Утехін І.Б.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри приватного вищого навчального закладу "Буковинський університет"

- Філіпенко А.С.** кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Халимон С.І.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін ПФПА
- Чепка О.В.** ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
- Чорноус Ю.М.** кандидат юридичних наук, доцент, докторанти кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ
- Шадлер А.В.** ад'юнкт кафедри кримінального процесу та провсуддя Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, начальник Сватівського РВ УМВС України в Луганській області
- Шелухін М.Л.** доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського та екологічного права Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Щур Б.В.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник ГУМВС України у Львівській області
- Яковенко М.О.** ад'юнкт кафедри організації розслідування злочинів Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

З М І С Т

ДО УВАГИ АВТОРІВ	3
-------------------------------	---

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Биков О.М. Основні проблеми та перспективи розвитку права людини на зміну релігійних переконань в Україні.....	5
Литвинов О.М. Американці та українці: історія - культура - право (спроба короткого резюмуючого зіставлення).....	15
Малишев О.О. Деякі особливості опіки і піклування над неповнолітніми в Україні за доби Російської імперії.....	31
Титаренко С.А. Концепція розуміння держави в роботах Ніколая Бердяєва.....	45
Джужа А.О. Кримінологічні засади віктимізації як різновид у профілактичній діяльності.....	52
Смоков С.М. Ще раз о реформе уголовного судопроизводства в Україні.....	57
Делія Ю.В. Поняття та принципи правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування в Україні: конституційно-правові аспекти.....	63
Бігун В.С. Філософія правосуддя: балансуєчий смисл правосуддя.....	71
Утехін І.Б. Загальні положення про виконання договору в країнах континентального права: Німеччина та Франція.....	81
Берченко Г.В. Українська нація як політичний суб'єкт та її роль у формуванні громадянського суспільства.....	89
Карпенко Є.М. Тенденції реагування світової спільноти на поширення незаконного обігу наркотиків.....	96

Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

Дробот В.П. Уголовная ответственность за нарушение правил административного надзора как рудимент в системе преступлений против правосудия.....	104
Барташук Л.П. Правове регулювання забезпечення права людини на повагу до гідності у кримінальному судочинстві України.....	115

Шадлер А.В. О терминологических основах механизма использования результатов оперативно-розыскной деятельности в уголовном судопроизводстве.....	124
Віскунов В.В. Поняття підробки ідентифікаційних номерів транспортного засобу: семантичний та юридичний аспекти	133

**Розділ III. ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ,
АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА,
АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ**

Бесчастний В.М., Філіпенко А.С. Правові та організаційні засади державного управління в сфері запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій	138
Афанасьєв К.К. Правові засади адміністративних послуг ОВС, пов'язаних з видачею дозволів на виготовлення печаток і штампів	148
Бурбело О.А. Підвищення ефективності управління в органах внутрішніх справ (поведінковий підхід).....	156
Ткаченко В.І. Формування вітчизняної адміністративно-процесуальної науки у другій половині ХХ та на початку ХХІ сторіччя	164
Несвіт Є.О., Степаненко В.В. Місце процедур в адміністративному процесі України	169
Комісаров С.А. Механізм адміністративно-правової охорони міліцією відносин у сфері безпеки дорожнього руху: поняття, складові та гарантії забезпечення	173
Кулешов О.О. Правові особливості та принципи оцінювання організації роботи місцевого самоврядування.....	180

**Розділ IV. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО,
ТРУДОВОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО
ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА**

Гвоздик П.О. Судова практика та її системний зв'язок з джерелами екологічного права України	187
Зуєва О.І. Оцінка фінансової безпеки підприємства	194
Шелухин Н.Л. Проблемы ответственности при осуществлении транзитных перевозок в Украине	199
Полулях П.В. Пільги як самостійний вид соціального забезпечення.....	208
Лисниця О.Б. Поняття та сучасний стан вивільнення працівників у контексті чинного законодавства України.....	215

**Розділ V. ПРОБЛЕМИ БОРЬБИ
ЗІ ЗЛОЧИННИСТЮ ТА ПРАВОХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Карчевський М.В. Соціальні передумови правових заходів інформаційної безпеки	219
Халимон С.І. Правові основи конфіденційного співробітництва в органах і установах виконання покарань	233
Чорноус Ю.М. Міжнародне співробітництво у сфері оперативно-розшукової діяльності	240
Баглай І.П. Правове регулювання оперативно-розшукової діяльності в установах виконання покарань	249
Недов С.Л. Особливості правового статусу підрозділів органів внутрішніх справ, які взаємодіють із засобами масової інформації	256
Чепка О.В. Напрями та форми внутрішньовідомчої взаємодії підрозділів органів внутрішніх справ щодо запобігання самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву в Україні	266
Щур Б.В. Джерела та особливості реалізації криміналістичних методичних рекомендацій	273
Кудінов С.С. Інформаційне забезпечення розслідування злочинів: сучасний стан та шляхи вдосконалення	280
Яковенко М.О., Монахов С.Т. Відділи з розкриття злочинів минулих років: сучасність та перспективи розвитку	286
Борзых Д.В. Функції прокуратури по надзору за соблюдением законов органами дознания и досудебного следствия при проверке жалоб участников уголовного процесса	290

Розділ VI. ТРИБУНА ВИКЛАДАЧА

Тарасенко В.Є. Щодо визначення об'єкта та предмета окремої теорії агентурного методу	300
---	-----

Розділ VII. НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Титов В.Д., Литвинов О.М. Філософія права сьогодні: про спробу енциклопедичного огляду сучасного стану осмислення феномена права з висвітленням й свого погляду на правову реальність	306
--	-----

НАШІ АВТОРИ	314
--------------------------	-----

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського
державного університету
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка

Науково-теоретичний журнал

Випуск № 1

Друкується мовами оригіналу

Відповідальний за випуск *О.І. Левченко*
За редакцією авторів
Технічні редактори *О.В. Буцко, М.О. Михайлюк*
Художній редактор *С.М. Топільськова*
Комп'ютерна верстка *О.В. Васильєва*

Підписано до друку 21.03.2011.
Папір офсетний. Формат 60x84 1/16.
Друк ризографічний. Гарнітура Book Antigua.
Ум. друк. арк. 20,0. Ум. фарбо-вілб. 20,0.
Обл.-вид. арк. 18,6. Тираж 500 прим. Зам. № 25

Редакційно-видавничий відділ Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
Друкарня РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка
91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4
Свідоцтво про реєстрацію КВ 15990-4462 ІП від 20.11.2009 р.